

રાજનગરનું રાણીઆમણું
આરામગૃહ

કોલમવાડે ગામ

રાજનગર રાણીઆમણું

રાજનગર રાણીઆમણું

નોંધ ૨૫૪૪ વિ.મ. ૨-૮-૦

અનંતમ લખ્યા લેખ

વર્ગિક ૪-૩

આદર્શ નમૂનો

રાજમહેલ

કાશ્યપુર બિજ, ટે. નં. ૨૧૬૭

અમદાવાદ

પ્રતિદિન વધુને વધુ પ્રગતિ કરતી

ધી ૧૦-180
1945

નાગપુર પાયોનિયર વીમા કું. લો. માં
તમારી જીંદગીનો વિમો ઉતરાવી ચિંતા મુક્ત બનો.

કારણ કે :

૧. કંપનીના ખર્ચાનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.
૨. પ્રિમીઅમના દર તદ્દન માફકસર છે.
૩. દાવાની તાત્કાલીક પતાવટ થાય છે.
૪. કંપનીની મૂડી સદ્દર જામીનગીરીમાં રોકવામાં આવી છે.
૫. કંપનીએ ૧૯૪૪ આખરના વેલ્યુએશનમાં દર હજારની પોલીસી ઉપર રૂપીઆ દશ પ્રમાણે બોનસ વહેંચવાનું જાહેર કર્યું છે.

દરેક મોટા શહેરોમાં ઉદાર શરતોથી એજન્સીઓ
આપવાની છે. રૂબરૂ મળો ચા લખો.

: પ્રાંચ મેનેજર :

રતનલાલ દેશાઈ
બરાનપુરી બાગીચ-સુરત

આશા અમર છે!

મશહુર ઓપધોથી ત સ્તી મળે છે.

સાધારણ દર્દોની બેઠકારી
દુર કરે!

જીવનભરની બીમારી
નાબુદ કરે!

અષ્ટામૃત

કલ્પલતાવટી

ગમે તેવી જીની ખાંસી નાબુદ
કરનારું અમૂલ્ય ઔષધ.

અવનવી અનેક બીમારીઓ
ખાંસીથી થાય છે, “અષ્ટામૃત
કલ્પલતાવટી”ના સેવનથી ગમે
તેવી જીની ખાંસી, શ્વાસ, દમ,
સ્વરભંગ, જીર્ણજ્વર, થનો ક્ષય
વિગેરે ફેફસાંના તમામ રોગોમાં
સંપૂર્ણ ફાયદો મળ્યાનું પુરવાર
થયેલ છે. આ. ૧ ની કિં. રૂ. ૧-૪-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જીદા.
સંપૂર્ણ ખોરોક ત્રણ ખાટલી
સાથેની કી. રૂ. ૩-૧૨-૦
વી. વી. ખર્ચ માફ.

હિતેચ્છુ

અર્ધ (મસા) નાબુદ કરનારો મલમ
ધર કરી બેઠેલા ગમે તેવા અર્ધ
(મધા)ને “હિતેચ્છુ” મલમ લગા-
વવાથી દરેકને તાત્કાલીક ફાયદો
મળેલો છે. ગમે તેવા અર્ધ (મધા)
ને માટે “હિતેચ્છુ” અમત્કારિક
ફાયદો આપનાર અમૂલ્ય દવા
તરીકે પુરવાર થયેલ છે. ‘હિતેચ્છુ’
મલમ લગાવવાથી અર્ધ (મસા)
ગુફખંડ, બળતરા, લોહીનું પડવું
વિગેરે તાત્કાલીક બંધ કરે છે.
વધારે સમય વાપરવાથી અર્ધ
(મસા)ને સુકવીને ખેરવી નાખે છે.
સ્ત્રી, પુરુષ વિના સંભાગે વાપરી
શકે છે. આ. ૧ ની કિં. રૂ. ૧)
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જીદા.
સંપૂર્ણ દવા ત્રણ ખાટલી સાથેની
કિં. રૂ. ૩) વી. પી. ખર્ચ માફ.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ.

સ્ટાન્ડર્ડ જનરલ એશ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

હેડ ઓફીસ : કલકત્તા

બોમ્બે બ્રાન્ચ : ૪૫-૪૭ એપોલો સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

થા પ ભુ

સત્તાવાર થાપણ	...	...	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦
બહાર પડેલી	...	...	રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦
ભરપાઈ થયેલી	...	...	રૂ. ૮,૦૦,૦૦૦
ફાયર	...	...	રૂ. ૨ લાખ
રીઝર્વ ફંડ મરીન	...	...	રૂ. ૧ લાખ
અકસ્માત	...	...	રૂ. ૧ લાખ

ચેરમેન :

સર બદ્રીદાસ ગોએન્કા નાઈટ સી. આઈ. ઈ.
(મેસર્સ રામદત્ત રામક્રીશનદાસ)

બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટર્સ

શ્રી. એમ. એ. ઈસ્પહાની (મેસર્સ એમ. એમ. ઇસ્પહાની લી.)

શ્રી. રાજકુમારસીંગ કસ્લીવાલ એમ. એ. એલ. એલ. બી.
(મેસર્સ સરપચંદ હુકમચંદની કાં.)

શ્રી. ગોકુળચંદ મોરારકા (મેસર્સ મોરારકાની કાં.)

શ્રી. કે. પી. ગોએન્કા (મેસર્સ રામદત્ત રામક્રીશનદાસ)

આગ, મોટર, મરીન, અકસ્માત, ચોરી, લુટફાટ અને
કામદારોના વિમાના બદલાવું કામકાજ લખવામાં આવે છે.

— વધુ વિગત માટે મળો યા લખો —

ટે. નં. ૨૨૦૪૮

૨૨૦૪૯

ટેલીગ્રામ્સ : STANGENAL

શ્રી કે. જી. મરચાન્ડ

બ્રાંચ મેનેજર

મુંબઈ

અનેક રોગની એક જ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંઘ્રહણી, શરદી, ખદનનો દુઃખાવો, પાણી વિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોબ, અજીર્ણ, અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત-દાઢમાં કળતર, પેટપેદનો દુઃખાવો, અમુઝણ, ઝેરીડંખ, પ્રદર, પ્રમેહ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ઘા પડવો, લોહી નીકળવું તથા અનેક જાતનાં તેમજ રેલ્વે રીમર થા મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલીક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમુલ્ય ઔષધી કિં. મોટી ખાટલી રૂ. ૧૫૫, મધ્યમ ખાટલી રૂ. ૧૧ અને નાની ખાટલી ૧૦ આના. ટ. ખ જુદું દરેક ડેકાણે વેચાય છે.

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જેનસ" નંબર ૩૦૨. જે. એન. રોઠના-નડીઆદ

સોલ એજન્ટસ:—અનીલ સેલ સર્વીસ

૪૫, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

તમારી આંખ દુખવા
આવે ત્યારે

રસિક આઈડ્રોપ્સ વાપરો

કારણ કે

તે આંખના ખીલ, ઝાંખ, છારી, ફુલ,

પાણી ગળવું વગેરે તમામ દરદા

માટે અકસીર છે.

દરેક ડેકાણે, દરેક દવાવાળાઓ વેચે છે.

—: એજન્ટ :—

પીતામ્બરદાસ શીવલાલ પાનવાળા

દરેક જાતની દવાઓ વેચનાર.

ઝંડાબજાર, પેટલાદ.

બજારી વ્યાગ વોટર વર્કમેન્સ કોમ્પેનશીસન
વ્યક્તિમાત્ર વિ. દરેક પ્રકારના વિમાનું
કામકાજ કરવામાં આવે છે.

ફી ઈન્ડીઆ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

સ્થાપના : ૧૯૩૪

હેડ ઓફીસ : કાનપુર

ચુકવેલા દાવાઓ :

રૂ. ૮૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે

ચેરમેન :

શેઠ પદ્મપત સીંધાનીયા (મીલ માલિક-બેંકર)

મેનેજીંગ ડીરેક્ટર :

શ્રી. નવલકિશોર ભારતીય (ખી. એ. એફ. સી. ઇ.)

શાખાઓ :—કલકત્તા, લાહોર, અજમેર અને પટણા

—: મુખ્ય શાખા :—

શાંતિલાલ કે. ત્રિવેદી

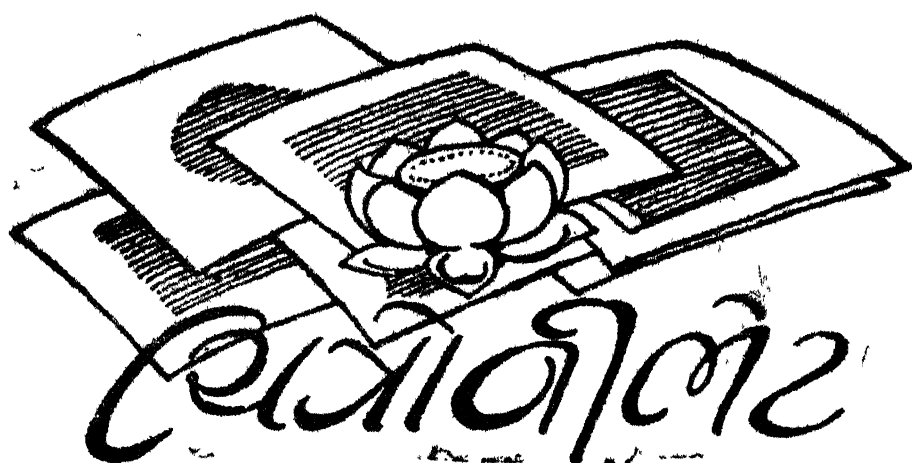
અન્ય મેનેજર :

ટે. નં.

૩૧૪૪૩

રહીમતુલ્લા હાઉસ,

હોમલસ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

ચિત્રની ભેટ એ જિંદગીની એક અગત્યની પૂર્તિ છે, કારણ એ શોભાનું, ઉપયોગનું તેમજ આનંદનું સાધન છે; એટલું જ નહિ, પણ ભેટ આપનાર તથા ભેટ લેનાર બંનેને ભેડતો એ એક ચિરંતન સંદેશ છે, અને ગુજરાતની જીભે રમતાં, ઢેઠ તેમના હૈયા સુધી પહોંચી ગએલાં કનુ દેસાઈનાં ચિત્રોની પ્રશંસા કરવી એ તો તમારી રસવૃત્તિમાં અવિશ્વાસ બહિર કરવા જેવું થાય છે. આમોદ અને સંસ્કારનું સાધન પૂરું પાડતી

★ રંગલહરી

★ શ્રીલેખા

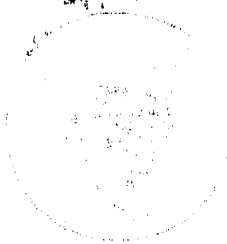
★ રૂપરેખા

★ મીરાંબાઈ

અને બીજી બધી ચિત્રાવલિઓની ઉણપ તમારા ઘરમાં ન રહેવી જોઈએ.

કુમાર કાર્યાલય અમદાવાદ અને જાણીતા વિક્રેતાઓ

સંસ્થાના પ્રયોજના વિગ્રહપદ્યસંગ્રહી

ભાગલપુર હોલેબના રસમણશાસ્ત્રના માણ પ્રોફેસર અને આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉ. જોગેશચંદ્ર ઘોષ એમ. એ., આયુર્વેદ શાસ્ત્રી, એફ. સી. એસ. (લંડન) એમ. સી. એચ. (અમેરિકા) સાધના ઔષધાલયના અધ્યક્ષ છે. આયુર્વેદને સજીવન કરી તેને સર્વત્ર વિસ્તારવાનો યશ તેમને બધ છે. તેમણે સૌ કોઈ ખરીદી શકે તેવાં સસ્તા શુદ્ધ અને સાચાં ઔષધો બનાવ્યાં છે. સાધનાનાં સર્વ ઔષધો તેમની કડક બતી દેખરેખ નીચે તૈયાર થતાં હોઈને શુદ્ધ સાચાં અને

અસરકારક અને છે. તેમના ધન્ય પ્રયાસોથી હિંદની ગર્વ લેવા લાયક મૂડી-આયુર્વેદ-હિંદ તથા દરીયાપારના દેશોમાં આક્રમક સ્થાન જમાવેલો બધ છે. સાધના ઔષધાલયની બધીય શાખાઓમાં અનુભવી વૈદ્યરાજેની મળતી મક્ત વૈદકીય સલાહ ફરી માનવ સમુદાયને આ મહાન વિજ્ઞાનવેત્તાની બીજ મહાન અને અમોલી ભેટ છે.

આયુર્વેદિક ઔષધો બનાવનારામાંની સૌથી મહાન સંસ્થા સાધના ઔષધાલયને તાજ ઓળખની જરૂર નથી હિંદની સૌથી વધુ વ્યવસ્થિત એવી આ સંસ્થાની સેવાની અમોલી તક અમદાવાદના નાગરિકને સોંપી છે આ સંસ્થાની અમદાવાદની શાખા આયુર્વેદિક કાર્મસીના ગ્રંથોમાં વર્ણવેલાં મોટાં ભાગનાં ઔષધો બહોળા પ્રમાણમાં વેચે છે. આ ઔષધો ડૉ. જોગેશચંદ્ર ઘોષની બતી દેખરેખ નીચે તૈયાર થતી હોઈને શુદ્ધ સાચાં અસરકારક અને ઉત્તમ ગુણીનાં અને છે. સાધનાનાં સર્વ ઔષધો દહોઓને માત્ર નજીવો નકાથી વેચતા હોઈને તેની કિંમત ધણીજ મંડી છે. અમદાવાદ શાખાની વ્યવસ્થાપક-ઉત્તમ લાયકાત ધરાવતા અનુભવી વૈદ્યરાજ સાધનાની પ્રણાલિન મુજબ કાંઈ ફી લીધા વગર ફરીઆની સારવાર કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ માત્ર મુઆફરીનું ખર્ચ લઈને ફરીઆના નિવાસસ્થાને જઈને ફરીઆની મુલાકાત લે છે.

સાધના ઔષધાલય

ઢાકા (બંગાલ)

હિંદબરમાં તથા પરદેશોમાં શાખાઓ અને એજન્ટ્સીઓ છે.

અમદાવાદ પ્રાંચ

મુંબઈ પ્રાંચ

ગાંધીસેડ,

૪૫૫, કાલબાદેવી,

અમદાવાદ

મુંબઈ ૨

રહેવા તથા જમવા માટેનું

રમ્ય તથા આદર્શ સ્થળ

શ્રી નારાયણ હિન્દુ લૉજ

ખાડીઆ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

ટેલીગ્રામ્સ :—લોહંગ

ભુની અને જાણીતી વીમાની પેઢી

આર. સી. ત્રીવેદી એન્ડ કું.

[સ્થાપના સને ૧૯૧૪]

—: હંદગીના વીમાના એજન્ટો :—

તમારા વિમાના કોઈપણ કામકાજ માટે તથા તમોને
અનુકુળ આવે તેવી પોલીસી માટે લખો અગર મળો

દરેક ઠેકાણે એજન્ટો જોઈએ છે

ઓફીસ :

ગાંધીશાહ, અમદાવાદ

સ્વદેશી
સર્કર
અગ્રગણ્ય
વીમા કંપની

યુનાઇટેડ ઇન્ડીઆ

ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

★ આગ ★ મોટર ★ અકસ્માત
વિગેરે વિમાનું કામકાજ લખવામાં આવે છે.

એમ. ડી. સ્માર્ટ

પ્રાંચ મેનેજર

યુનાઇટેડ ઇન્ડીઆ બીલ્ડીંગ,

સર શ્રીરાજશા મહેતા રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ

ટે. નં.

૨૦૦૬૫

ટેલીગ્રામ્સ

Unigen

સનટોન

ઠાઠનું કદ, દુઃખતા ઠાંત તથા પાચારિયા મટાડે છે.
મોની બસા વાસ દૂર કરે છે, જંતુવિનાશક
ખુશબોદાર તથા સ્વાદિષ્ટ છે.

આઈડીએલ ટ્રેડર્સ સનટોન ડીપો—અમદાવાદ. (SAN. 13)

કોમતિ વનસ્પતિનું બનાવેલું

સનટોન

ઘાંત સાફ કરવા

રોજ વાપરો.

કોલસાં કે ચોક નથી

આઈડીએલ ટ્રેડર્સ-સનટોન ડીપો

લખ્યા લેખ

[ગ્રામ-સંસારની સામાજિક નવલકથા]

લેખક:

શ્રી. હંધર પેટલીકર

આણંદ

મૂલ્ય રૂ. ૨૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક :
'લોકપ્રકાશન લિમિટેડ' વતી
હિન્દવદન બાબુવેતરાય ઠાકોર
'પ્રજાબંધુ' પ્રેસ, રેવડી બજાર,
અમદાવાદ.

ગુજરાત વિધાપીઠ પ્રકાશક
★
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંમત
૨૫૪૩૪

આવૃત્તિ ૧ લી
વિ. સં. ૨૦૦૧
ઇ. સ. ૧૯૪૫

'પ્રજાબંધુ'ના ગ્રાહકોને
સને ૧૯૪૫ ની ભેટ

લખ્યા લેખ !

મારી પ્રથમ નવલકથા 'જનમટીપ' ની પેઠે આ બીજી વાર્તાના શુદ્ધિ-સંસ્કાર પણ એ જ મુરબ્બી શ્રી. યુનીલાલ વ. શાહને હાથે થયો છે. વળી એ જ લોકપ્રકાશન લિ. સંસ્થા દ્વારા એનું પ્રકાશન થયું છે. અને વધારામાં 'પ્રજ્ઞાબંધુ' ના વાચકો પાસે 'જનમટીપ' ની પેઠે કંકડે કંકડે પહોંચવાને બદલે આખું કસેવર લેખને જવાનું આને ભાગ્ય મળ્યું છે; છતાં 'જનમટીપ' જેટલું સફળાગ્ય જો આને ન મળે તો જેવા એના લખ્યા લેખ !

કોઈ કોઈ જગાએ મુદ્રણદોષ તરીકે જાણેને બદલે જાણો, વેપારને બદલે વેવાર, માટીને બદલે મારી, મગનને બદલે નારણ, ઓટલાને બદલે ચોતરા, પણ (પ્રતિજ્ઞા) ને બદલે મન, ને મરીને બદલે મારી છપાઈ ગયું છે; પરંતુ એ સૌમાં વિરોધાભાસ ઊભું કરતું એક વાક્ય પાન ૧૫૮ માં લીટી ૧૫ થી ૧૮ ઉપર જે છે, 'એના હાથે જ ફળવેલી.....સુમંત માસ્તરની જ ને?' તેને ૨૬ સમજવાની વાચકોને વિનંતિ છે.

તા. ૪-૭-૪૫ }
'પાટીદાર' મંદિર, }
આણંદ }

ઈશ્વર પેટલીકર

જે માસિક પત્રમાં મેં વાર્તાનો કક્કો ઘૂંટવો શરુ કર્યો હતો,
ને સદ્ભાગ્યે આજે જોનું હું સંચાલન કરું છું;
તે 'પાટીદાર' માસિકના સ્થાપક અને નિવૃત્ત તંત્રી :

કે

જેમને ગુજરાત એક ક્રાન્તિકારી, સમાજસુધારક
અને વિદ્વાન વિચારક તરીકે સારી રીતે પિઠાણે છે :

તે

પૂજ્ય શ્રી નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલને

લખ્યા લેખ

[૧]

સુવારના પહોરમાં ઊંઘતા પોપટને રોજ જગાડવાનું કમળાએ માથે લીધું હોય તેમ એ વહેલીવહેલી એને ઘેર જઈ ખૂસ પાડતી. પોપટ પણ એની ગાળ ખાવા જાણીને પથારીમાં પડ્યો રહેતો હોય તેમ એના બોલાવ્યા વિના ઊઠતો જ નહિ. ‘પાડા જેવો હજુ પડી રહ્યો છે’ એમ કહી કમળા એના વાંસામાં જોરથી ધખખો મારતી ત્યારે પોપટ મોઢું કટાણું કરી વાંસો ચંચવાળતો ગુસ્સે થયો હોય તેમ રાડ પાડીને કહેતો “જો કમળા! આજ પછી પાડો કશો છે તો...”

“લે, કહીશ, કહીશ, કહીશ! પાડો...પાડો...પાડો!” કમળા એના ગુસ્સાને ગણકાર્યા વગર જ, એટલા જ જોરથી, એને પૂરું બોલવા દીધા વિના ફરીથી કહેતી ત્યારે પોપટ છલંગ મારી પથારીમાંથી ઊભો થઈ જતો. પણ એ બધાથી સારી પેઠે ટેવાયેલી કમળા એના પંજામાં સપડાય તે પહેલાં મૂઠીઓ વાળીને ઘરમાં દોડી જતી. રસોડામાં મહાલક્ષ્મી આ કરતી હોય ત્યાં એની સોડમાં ભરાઈ જતાં હાંફભર્યા સ્વરે કમળા બોલતી: “જો ને બા, આ પોપટ, એને જગાડું છું ત્યારે મારવા દોડે છે.”

મહાલક્ષ્મી હાથમાંની સાણસી ઊંચી કરી પાછળ આવતા પોપટને ધમકાવતી: “કેમ, હરામખોર! પહોર દા’ડો ચઓ તો ય ઊઠતો નથી, ને પાછો આ બિચારી ઊઠાડે છે ત્યારે એને મારવા દોડે છે? તારા કરતાં તો મારી આ કમળા ડાહી નહિ કે ત્રણચાર વરસે નાની છે તો ય સુવારના પહોરમાં કેવી વહેલી ઊઠીને આવે છે!”

મહાલક્ષ્મી આમ બોલી કમળાને મોઢે વહાલભર્યો હાથ ફેરવી એને શિખામણ આપતી: “એ નખખોદિયો છે જ એવો. એનું નામ જ તારે ના લેવું.”

કુમળા વહન ઉપર મહાલક્ષ્મીનાં એ કઠોર વેલુ ચમચમ્યાં હોય તેમ કુમળાનું મોઢું તે વખતે લાલધૂમ થઈ જતું.

પોપટ હાર્યા જોદાની જેમ હથિયાર હેઠાં મૂકી આજીજી કરતોઃ “તું ય બા, નર્યું એનું જ સાચું માને છે. પણ મને એ ‘પાડો...પાડો’ કહે છે, એનું કંઈ જ નહિ?”

મહાલક્ષ્મી આમાં કુમળાનો દોષ જ ન જોતી એટલે એનો જવાબ આપતી : “પાડો ના કહે ત્યારે તને શું કહે? આવડો મોટો થયો તો ય અત્યાર સુધી ધોરતાં લાજ નથી આવતી?” અને કુમળાની એટલી શિક્ષા પૂરતી ન હોય તેમ ઉપરથી મહાલક્ષ્મી ડામ દેતી : “કાલથી જો એના આવતાં પહેલાં ના જોઈયો તો આ સાલુસી દીઠી છે?”

માના તરફથી આવો ચોખ્ખો પક્ષપાત થતો જોઈ પોપટ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં બહાર ચાલ્યો જાય તે પહેલાં મહાલક્ષ્મીના સોડિયામાંથી સહેજ બહાર નીકળી કુમળા હાથનો અંગૂઠો બતાવતાં કહેતી : “લે ખાતો જા !” ને દાંત તળે હોઠ પીસતાં હાથનો ચાળો કરતી : “કાલ તો જો ના જોઈયોને, તો એવું રમકાવીશ કે ખો ભૂલી જઈશ.”

વિખરાયેલા વાળમાં આંગળાં પરોવી, દાંત પીસી ને પગ પછાડી બહાર જતાં પોપટ આંખો કાતરતો કાતરતો બમડતો : “તું હમણું બહાર આવને, પછી તારી વલે કરું છું.”

મહાલક્ષ્મી ચૂસેથી ચા ઉતારી પ્યાલામાં ગાળે એટલી વારમાં કુમળા ધાધરીનો કછોટો મારી સેવામાં બેઠેલા ગળનન કને પ્યાલો લઈ જવા ખડે પગે તૈયાર થઈ રહેતી. કાણ જાણે એ એનો હક્ક થઈ ગયો હોય તેમ એએક વાર હાથમાંથી પ્યાલો પાડી નાખ્યા છતાં એ લઈ ગયા વિના જ પતી નહિ ને મહાલક્ષ્મી એને રોકી શકતી નહિ. એક વાર પોપટે એની લક્ષ્મી થતી ધાધરીમાં સોટી બરવી પ્યાલા સાથે એને પાડી નાખી ત્યારથી એણે પ્યાલો લઈ જવાનો હક્ક મૂકી તો ન દીધો પણ ધાધરીનો એવો સદાપથી કછોટો બીડવા માંખો કે એવો લાગ ફરીથી પોપટને મળવાનો અવકાશ જ ન રહ્યો. ગળનનને ચાની એટલી બધી ટેવ ન હતી, છતાં પૂજમાં બેઠા બેઠા એ મોળા

શંભુની પ્રતીક્ષા કરતા હતા, કે કમળા ચા લઇને ક્યારે આવે તેની, એ તો એમનું અંતર જ જાણતું હતું. કોઇ કારણસર કમળા ન આવી હોય ત્યારે એમને પૂજા અધૂરી જ લાગતી. દેવસેવા આગળ મુકાતો ચાનો પ્યાસો ભોળા શંભુ રોજ જાણે પી જતા હોય ને આજે જ એમ ને એમ વલુભોલ્યો રહેવા દીધો હોય, એમ એમના ભક્તિભર્યા હૈયામાં ઝંખના ઊઠતી. અને એ પોતે ય પ્રભુપ્રસાદી તરીકે આનું ચરણામૃત સ્વેતા ત્યારે એમાં રોજના જેટલી મીઠાશ ન લાગતી. નરી ચા નહિ પણ કમળાના હાથની ચા એ એમને અને એમના દેવને વ્યસન જેવી બની ગઈ હતી. રોજ ને રોજ કમળાને હાથમાં પ્યાસો લઇ ઊભેલી બેવા છતાં દરેક નવીન પ્રાતઃકાળે એનામાંથી વધુ ને વધુ મીઠાશ ઝરતી હોય તેમ એ પ્યાસો લઇને આવતી ત્યારે ભોળા શંભુને ઘડીભર એક બાજુએ રહેવા દઇ ગળનન ‘આવી કે એટા!!’ કહી પ્યાસાને હાથમાં લેતાં એના તરફ અમૃત પીતા હોય તેમ તાકી રહેતા.

પોપટ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવાનો કમળાનો આ સારામાં સારો અવસર. પોપટ પણ એથી ટેવાઈ જ ગયો હતો, એટલે ગળનનને ઘાંટે સાંભળાય એટલી સીમામાં એ ઊભો જ ન રહેતો. કમળા એને બોળી કાઠી દૂર રહેરહે જ ખૂમ પાડતી: “એલ્યા એ...એ સંતાઇ બેઠો છે, પણ ચાલ નીકળ, તને બાપુજી બોલાવે છે.”

ગળનન અધૂરી પૂજામાંથી કદી ઊઠવાના જ નહિ, એમ સારી પેઠે જાણતો પોપટ ઘડીભર તિસમારખાં બની ગાજી ઊઠતો: “જા, જા, મોટી બાપુજીવાળી ના જોઇ હોય તો. જાજ કે અહીંથી છૂટો ફેંકું?” કહી પોપટ નજીકમાં પડેલો દેખાજો સેવા હાથ ઊંચકતો ત્યારે કમળા એથી બીને નહિ પણ ‘જા હવે તારા જેવું કોણ ચાય?’ એવી હિપેક્ષાવૃત્તિ બતાવી ગળનનની પાસે પાછી ચાલી જતી. ગળનન પૂજાને બાજુએ રાખી ફરી એની ફરિયાદ સાંભળતા અને પોતે ભોળા શંભુને કાને એ વાત પહોંચાડી પાકો બદોબસત કરવાનો હેતુ તેમ જૂતિને ચંદનનાં ટપકાં કરતાં એ કહેતા: “એટા! થોડી વાર એને કરવા હોય તેટલા ચાળા કરી સેવા દે, હમણાં હું પૂજામાંથી પરવારું એટલી વાર છે. ને આ ભોળા શંભુને પણ વાત કરું છું, એટલે એ ય

એને ખો ભુલાવી દેશે.” ગળનને હાથમાં ઝાલેલા શંભુને કમળા તરફ ધરતાં કહ્યું.

“હેં બાપુજી! બોળા શંભુ મારે ખરા?” કમળાએ હવે તો પોતાનો પક્ષ બોળા શંભુ ય દેશે તેવા જિજ્ઞાસાભર્યા ઉત્સાહથી પૂછ્યું.

“કેમ ના મારે?” ગળનને અર્થશૂન્ય પ્રશ્ન કર્યો.

“તો બાપુજી! બોળા શંભુ છોકરાંને એકલાંને જ મારે કે મોટાંને ય મારે?” મંછા એને કાઠકાઠ વાર ખિન્નતી ત્યારે કેડમાં ચૂંટીઓ ખણુતી એ સાંભરી આવતાં નર્યા પોપટને જ નહિ પણ મંછાને ય મરાવવાની વૃત્તિથી મોટાંને મન બાલિશ લાગતો પણ પોતાને મન અતિ અગત્યનો એવો પ્રશ્ન કમળાએ પૂછ્યો.

ગળનને એ બાળકયુદ્ધિ તરફ મીઠું હસતાં કહ્યું: “બોળા શંભુ તો કાપે નહિ ને કાપે તો નાનાં-મોટાં તો શું, પણ આખી દુનિયાને ખેદાનમેદાન કરી નાખે.”

દુનિયાની વિશાળતાનો કમળાને કેટલો ખ્યાલ આવ્યો હશે તે તો એનું બાળ મગજ જાણે, પણ બોળા શંભુને રોજ બંચકી ચારે બાજુ ગુલાંટો ખવરાવતા બાપુજીને તો એ ન જ મારી શકે એવા વિશ્વાસથી કમળાએ પાછો પ્રશ્ન કર્યો: “હેં બાપુજી! તમને તો એ ના જ મારી શકે ને?”

ખડખડ હસી પડતાં ગળનન બોલ્યા: “ગાંડી કંધની! બેટા, બોળા શંભુ આગળ મારી શી વિસાત! એમની નજર ફરકતાં જ મારા જેવા કેટલાય મરી જાય.”

“જવ, જવ, બાપુજી! તમે એમ જૂઠું બોલો તે કંઈ હું જાણતી નથી?” કમળાએ જાણે બાપુજી પોતાને છેતરતા હોય તેમ કહ્યું.

“ગાંડી! હું જૂઠું બોલું? શું કરવા બેટા મારે જૂઠું બોલવું પડે?” બોળા શંભુના ખ્યાલમાત્રથી ભક્તિભર્યા હૃદયે ગળગળા થઈ જતાં ગળનને કહ્યું.

“તમે બોળા શંભુને મારો છો તો ય એ તો તમારું નામ દેતો નથી.” કમળાએ પોતે જે જાણતી હતી તે જણાવ્યું.

“હત્ત ગાંડી! હું તે શંભુને મારતો હોઈશ?”

“કમ, તે દા’ડે તમારા હાથમાંથી લૂછતાંલૂછતાં એ નહોતા પડી ગયા? એમને વાગ્યા વગર એટલો મોટો ગોળો પડ્યો હશે?” કમળાએ એક દિવસ ગળનનના હાથમાંથી લૂછતાં લિંગ પડી ગયું હતું તે સંભારી આપ્યું, “ને બાપુજી! તમે એ શંભુને કાઢી નાખી બીજા આપ્યા તો ય એ કશું બોલ્યા નહિ. મારતા હોય તો તે દા’ડે તમને જ એ ના મારે? એમ કરીને તમે મને પટાવો છો! પણ બાપુજી! પૂજા કરીને આજ તો તમે પોપટને નહિ મારો તો હું તમારી જોડે બોલીશ નહિ.” કમળા મૂળ પોતાના મુદ્દા ઉપર આવતાં બોલી.

ગળનન પણ હવે એની સાથે વાદવિવાદમાં થાક્યા હોય તેમ કંઈ બોલ્યાઆલ્યા વિના પૂજામાં ગૂંથાયા.

પોપટ હામ જોઈ વાડામાં વાસણુ ધસતી જસોદા આગળ પોતાનો ગુસ્સો વ્યક્ત કરતો હતો. “જે બાબી! કહેવું હોય તો કમળાને કહી દેજે. ‘પાડો.....પાડો’ કરે છે તે એક દા’ડાનો એવી મારીશ કે પાછી તું મને કે’વા આવીશ.”

કમળા જસોદાની નાની બહેન હતી. મોતીરામે પોતાની પાછલી અવસ્થામાં થયેલી દીકરીનો વિવાહ, પાછળ પુત્રની આશા નહિ હોવાથી દીકરી પોતાની આંખ તજે રહે એમ માની ગામમાં ને ગામમાં જ કરી મૂક્યો હતો. સંતાનની આશા મૂક્યા પછી, જસોદાના જન્મ પછી નવ વર્ષે, રહીરહીને બીજી પુત્રીનો જન્મ થયો. સરકારી કાયદો ન હોત તો ચૌદ વરસની જસોદાની સાથે સાથે પાંચ વરસની કમળાને પણ પરણાવી દીધી હોત. એ વખતે મોતીરામે સરકારને, ગાંધીવાળાઓને અને બીજા જે હડિયે ચઢ્યા તે સર્વને કન્યાદાન દેવામાં આડખીલી કર્યો બદલ ભાંડવામાં કશું બાકી રાખ્યું ન હતું. આઠ વર્ષથી નાની કન્યાને પરણાવવાના ગુના બદલ જેલની આકરી સજા ન હોત તે મોતીરામે ગમે તેટલો દંડ ભરીને ય કમળાને પરણાવી દીધી હોત એટલે જસોદા સાસરે જતાં કમળા ઘરમાં એકલી પડી. બહેનની સાથે એ એટલી બધી હળી ગર્ભ હતી કે કમળાએ જસોદાનું ઘર એ પોતાનું જ ઘર કરી મૂક્યું. એ ઘરમાં વળી જસોદાની ઉંમરની એની નણુંદ ચંપા હતી. નવદસ વરસનો પોપટ હતો. ચાર વરસનો મધુ હતો. ને

કોઈ કોઈ વખત એનો બનેલી પણ એની સાથે રમતમાં બળતો. ગજનન અને મહાલક્ષ્મી તો એના માથાપ જેટલું જ એની ઉપર વહાલ રાખતાં હતાં. ચંપાને તો જસોદાની પેઠે કમળાને ય નાની બાબી તરીકે જોવાના કોડ હતા. વાતવાતમાં ને લાડભરી મશ્કરી કરતાં ચંપા પોતાનો એ વિચાર દર્શાવતી પણ ખરી. એનું કહેવું જોકે બધાં હસ્યામાં કાઢી નાખતાં હતાં, પણ કમળાનું ડહાપણ, એની બોલીની મીઠાશ, ચાલવાનો લટકો ને દા'ડેદા'ડે એનો ઊઘડતો જતો વાનઃ જોઈને ચંપાને તો કમળાનો વિવાહ પોતાના બાઈ સાથે થાય એ જ એક અંતરની અભિલાષા હતી. એ અભિલાષા સંતોષવાની આશાથી કે બીજા કોઈ સ્વાભાવિક ગુણથી, નણુંદ બાબીની વેરણુ બની રહે છે તેને બદલે, ચંપા જસોદાની માનીતી બની ગઈ હતી. જસોદાનું મન હશે તો ભવિષ્યમાં કોક દાંડો કમળા આ વરમાં આવશે, એ એક જ આશાએ ઘણી વખત ચંપા જસોદાનો ગુનો હોવા છતાં એનો પક્ષ લેતી. બંને વચ્ચે નણુંદભોજનને બદલે સહીપણાનો એટલો ગાઢો પ્રેમ બંધાય ગયો હતો કે એકબીજાની મશ્કરી કરતાં, મનનું સુખદુઃખ જણાવતાં ને વરવહુ હોય તેમ માંડાં પણ કાઢતાં. જસોદા પરણી એ જ વર્ષમાં ચંપાનું ય એ વર્ષ ઉપર લગ્ન થયું હતું. પણ જસોદા અહીં માથાપની છત્રછાયા નીચે રહી સાસરામાં ઠરીને ઠામ થવા આવી હતી. ચંપાએ સાસરું માંડ એ વખત જોયું નહોતું એમ કહીએ તો ય ચાલે. ચંપા-જસોદા બપોરે વાતે વળગતાં ત્યારે એમનાં હૈયાં જે રીતે ખૂલતાં એ રીતે ભાગ્યે જ કોઈ નણુંદભોજનનાં ખૂલતાં હશે.

એટલે કમળા બાબતની પોપટે બાબી આમળ દરિયાદ નોંધાવી ત્યારે વાસણુ માંજતી ચંપા જસોદા જવાબ આપે તે પહેલાં બોલી બીડી: “સાવ બાપલો છે કે શું? બાબીબાબી શું કરે છે? લગાવને બે અડખેથ એટલે નામ દેવાની ખો ભૂલી ગય.”

જસોદા એકદમ વાસણુ માંજવાનું બંધ કરતી લાંબા હાથ કરી બોલી: “હ્યો, આ વળી બાઈનાં બહેન ઉપરાણું લેવા મંડ્યાં. એ બળે ખાવાનું પૂરું કરતા હશે ને, એટલે કેમ અડખેથ ન મારે?” અને એ સવાલ હવે પોપટનો ન રહેતાં ચંપાનો બની ગયો હોય તેમ

એના તરફ કટાક્ષ કરતાં જસોદાએ કહ્યું: “ભાઈમાં માલ નહિ હોય તો આપું જન્મત ગોદા મારી જશે. એમ અત્યારે ઉપરાણું લીધા કરતાં પારકી માની મળે ત્યારે જ લેજો ને!”

ચંપાએ મીઠું હસતાં કહ્યું: “કેમ જાણ્યું, અત્યારનું ઉપરાણું એ કાયમનું નહિ બને?”

ચંપાએ પોતાના મનનો આ ભાવ જસોદા આગળ આ પહેલાં જુદેજુદે પ્રસંગે કોણ જાણે કેટલીય વખત વ્યક્ત કર્યો હતો, એટલે એને સમજતાં જસોદાને વાર ન લાગી. એણે રોષમાં મોઢું ચડાવતાં કહ્યું: “અમરતાં ખોટુંખોટું મોંમાં પાણી ના લાવશો.” અને બહેનને ને ભાભીને ખાલી લમણાફેડ કરતાં માની અહીં પણ કંઈ નહિ વળે એમ માની પોપટ જતો હતો તેના તરફ આંખળી કરી જસોદાએ એક વધુ કટાક્ષ કર્યો: “એમનાં સલૂક નહિ કહેતાં હોય ને પાછાં.....

“બસ, બસ, ભાભી! હવે મ્યાનમાં રાખો મ્યાનમાં. તમારા મનમાં જાણે મારી બહેન ઉપર ઘૂંચરી મારી છે, પણ એના કરતાં સાત ચંદરવા ચઢે એવી ના લાવું તો જોજો ને!” ચંપા વાસણુ ધોતાંધોતાં પાણીમાં આવી ગઈ.

છેલ્લું વાસણુ માંજ રહેતાં માટીવાળા હાથ ખંખેરતાં જસોદા બોલી: “તે મેં ક્યાં આડા દોર નાખ્યા છે—એકને બદલે એકાંશી લાવજો ને.”

ક્ષણ પહેલાંનો જુસ્સો કોણ જાણે ક્યાંય એકદમ ઊતરી ગયો હોય તેમ ઊભી થતી જસોદાને હાથ પકડી નીચે બેસાડતાં ચંપાએ કહ્યું: “હે ભાભી! સાચું કહેજો—કમળા તમારી પાછળ આ ઘરમાં આવે તે તમને ગમે કે નહિ?”

ચંપાના એ સવાલને હસી કાઢતાં જસોદા બોલી: “તમે ય શું ચંપાબહેન ગાંડાં કાઢતાં હશો! અત્યારથી એવી બધી વાતો તમને ક્યાંથી યાદ આવ્યા કરે છે?” અને આટલા ખુલાસાથી ચંપા બોલતી બંધ નહિ થાય એમ સારી પેઠે સમજતી જસોદાએ એનું મોં સિવાઈ જાય એવી જ વાત કરી:

“ તમારી વાત જ કરો ને. તમારાં સાસુસસરાને તમને તેડવાનો ઓછો ઉમંગ હતો? પણ ગૌરીશંકર જ એવી હઠ લઇને બેઠા ત્યાં એ બિચારાં શું કરે?”

મેં મચકોડીને ઊભી થઇ જતાં ચંપા બોલી : “ સહેજ કંઈ વાત કરી કે લાગલી મારી વાત લાવીને આ આડોડી.”

‘હં! લેને, લેતી જા’ એવો મેં ઉપર ભાવ લાવતાં જસોદાએ કહ્યું : “ પોતાની તળે રેલો આવ્યો ત્યારે કેવાં નાહાં!”

એ રોષમાંને રોષમાં જસોદાનો સંગાથ કર્યા વિના ચંપા પાણીનું બેકું લઇ કૂવે વિદાય થઇ. એની પાછળ જતાં જસોદા બબડી : “ શું બહેનને ભાઈ પરણાવવાની તાલાવેલી લાગી છે!”

પોપટ બહાર રમવા ચાલ્યો ગયો હતો એટલે એકલી પડતાં કમળાએ રસોડા આગળ જઈ રસોઈ કરતી મહાલક્ષ્મીને કહ્યું : “ બા! ત્યારે હું ઘેર જઈ છું, હોં!”

મહાલક્ષ્મી કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં પૂજામાંથી નિવૃત્ત થયેલા મળનને ચૂપકીદીથી નજીક આવી કમળાને અધ્ધર ડાયકી લીધી. ‘હવે તને જવા જ ન દઉં’ એવો ભાવ દર્શાવતાં એમણે એને જરા જોરથી દાખી. દાળમાં ખોચણીનો ચમચમાટ બોલાવતાં મહાલક્ષ્મી બોલી : “તમે ય શું ઝોડની જેમ બચારી છોડીને દાખો છો. કંઈક હાથપાંગોડું...”

કમળાને નીચે મૂકી દેતાં મળનન તડૂકી ઊઠ્યા : “ મને તું કંઈ મૂરખોખૂરખો ધારછ કે શું? છોકરાંનું પાંગોડું ઊતરી જાય એટલી ય મને ગતાગમ નથી?”

અને એ બંને ધણીધણિયાણી વાતે વળગ્યાં એટલામાં કમળાએ ચાલવા માંડ્યું. મહાલક્ષ્મીએ રસોડામાંથી બહાર નીકળતાં ખૂમ પાડી : “ કમળા! બેટા! કેમ ચાલી? હવે જમીને જ જજો ને.”

“ ના, મારી બા વઢે.” કમળાએ ઊભા રહેતાં ના જમવાનું કારણ કહ્યું.

“ અહીં આવ, અહીં આવ.” એને પાસે બોલાવતાં મળનન પોતે પણ એના લણી થોડું ચાલ્યા. પાછળ મહાલક્ષ્મી પણ તણાઈ. એની સાથે પાસે જતાં મહાલક્ષ્મીએ પૂછ્યું : “ સાચું કે’ને,

એટા! તું અહીં જમે તો તારી બા વઢે?”

“ત્યારે ના વઢે?” કમળાએ પોતાને મન સ્વાભાવિક એવો સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તું રોજ સવારમાં અહીં આવે છે ત્યારે મંછા નથી વઢતી?” મહાલક્ષ્મીએ ખીજે સવાલ કર્યો.

“વઢે છે સ્તો!” કમળાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“પણ વઢે શું કામ?” ગળનન અકળામ્મ જતાં બોલ્યા.

“કે” છે-તું રોજરોજ પોપટપોપટ કરતી ત્યાં રમવા નાસે છે, પણ જો એ કોઈ દા’ડો અહીં રમવા આવતો હોય તો?” કમળાએ પોતાનું મોઢું દુઃખ જણાવ્યું.

ગળનન અને મહાલક્ષ્મી એકબીજાની સામે જોઈ મીઠું હસ્યાં. બેમાંથી એકે યે જતી કમળાને રોકી નહિ. આટલી નાની છ-સાત વર્ષની કમળામાં એવું તે શું હતું કે જે હોય તે એક જ વાક્ય કહેતું: “મૂઝનું સોળ એવું છે કે એને ન જોઈ હોય તો ઊછુંઊછું લાગે!” ઘરમાં ન હોય ત્યારે માળાપને જે ઊણપ લાગતી તે જ એના જતાં ગળનન અને મહાલક્ષ્મીને ખૂંચતી. અને એ ક્ષણિક ઊણપને કાયમની નાખૂદ કરવા ચંપાની જેમ મહાલક્ષ્મીને પણ વિચાર આવતા. પ્રથમ એણે એ વિચાર ગળનનને જણાવ્યો ત્યારે એમણે એ હસી કાઢ્યો હતો. “ઐરાની જતને ઊઠતાંમેસતાં ને છોકરા-છોકરાની વહુ વખર ખીજ વાત જ નહિ!” પણ મહાલક્ષ્મીએ એક વખત મૂકેલો વિચારનો કાઠો એમના મગજમાં ય ધીમેધીમે એવો ફાટ્યો કે એમને ય કમળા જેતાં એ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર હોય અને પોતાના ઘરમાં સદાને માટે સ્થિર થાય એવી ઊંડી ભાવના જાગી. આજ પહેલ-વહેલું જ એમણે જતી કમળાને સંબોધી કહ્યું: “સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો અવતાર છે. નહિ તો આવું સોળ ન હોય!”

પોતાનો વિજય થયેલો જેતાં મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું: “હું તો કેદા’ડાની કહું છું, પણ તમારી આંખ ક્યાં ઊઘડે છે?”

[૨]

સવારના પહોરમાં જ વહેલી ઊડીને પોપટને ઘેર નાસતી કમળા દા'ડો ઊગવાનો થયો તો ય આજ ઊડી નહિ, ત્યારે મંછાએ એક વખત તો 'છો આજ ભૂલી પડતી' માની જગાડી નહિ. પરંતુ સવારમાં વહેલાં લોટો લઇ સીમમાં ફરવા નીકળી જતા મોતીરામ તળાવે દાતજી કરીને આવ્યા ત્યારે ય કમળાને સ્પર્ધ રહેલી જોતાં બોલી ઊઠ્યા: “કેમ કંઈ આ છોડી અત્યાર સુધી પડી રહી છે?”

કેમ દા'ડો નહિ ને આજ આટલો બધો દા'ડો ચઢ્યા છતાં કમળા નથી ઊડી એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચતાં મંછાનું કાળજું એકદમ કંપી ઊઠ્યું. એણે પાણિયારું વીંછળવાનું એકદમ પડતું મૂકી, કમળાના ખાટલા તરફ જતાં એને બોલાવી: “કમળા...કમળા...” પણ એક બોલ સમાણી બેઠી થઇ જતી કમળા સહેજ સળવળી પણ નહિ. મોઢે આંટલું ઉઘાડી નાખતાં મંછાનો હાથ કમળાના ગાલે અડકતાં દેવતા ચંપાય તેમ ચોટી ગયો. અને નાનું બાળક એકદમ જૂતના બચથી છળી ઊઠે તેમ મંછાએ ચીસ પાડી: “ઓ બાપ રે! છોડી મારી તો તાવે ફફડી ગઇ છે!”

મોતીરામે સવારમાં ફરવા જતી વખતે વીંટેલું માથાનું પાઘડી-ખાટનું ફાળિયું નીચે ફેંકતાં કહ્યું: “તારામાં વળી અછલનો છાંરો બળ્યો હોય ત્યારે શું જોઇતું હતું? આટલો દા'ડો ચઢ્યો છે અને છોડી ઊડી નથી, તો ય તને એમ થયું કે લાવ જોઈ તો ખરી...?”

મોતીરામનો સ્વભાવ બહુ આકળો કહેવાય તેવો ન હતો. જુવાનીમાં આકળો હતો તેની ના નહિ, પણ પિસ્તાળીસ વરસે ત્રીજી વખત એ ચૌદ વરસની મંછાને પરણ્યા ત્યારે તો એવો નહોતો જ. ‘ખીજવરને પરણી એ મહાસુખ પામી’ એ ઐરાની ઉક્તિ મંછાના જીવનમાં વિશેષ લાગુ પડી હતી. તેમાં ય મોતીરામ તો પાછા ત્રીજવર હતા, એટલે મંછાને ત્રણગણા લાડ લડાવતા. ચોરીમાં પહેલવહેલા મોતીરામને જોયા ત્યારે પ્રથમ દષ્ટિએ જ મંછા છળી ઊડી હતી. મોટી મૂછો, પડછંદ કાય, ખીક લાગે તેવી વિકરાળ આંખો ને એકદમ તે

ન જ અમે તેવું સ્થળ સ્થાપ શરીર. મંછાને તો શું કાંઈ પણ કન્યાને પતિ તરીકે એના તરફ દષ્ટિ નાખતાં કમકમાં આવે ને સહેજે છળી ઉઠાય તેવું જ કહી શકાય. મંછા પરણીને પહેલવહેલી સાસરે આવી ત્યારે મોતીરામ તરફ નજર નાખતાં એના હૃદયમાં શા ભાવ જગતા હતા એ તો એનું હૈયું એકલું જ જણતું હતું: “માઆપે આના કરતાં તો જન્મતાં જ અજે દૂપો દીધો હોત તો સારું! એમને એમનું કાળું જ કરવું તું તો મને ઉછેરી જ શું કરવા? પૈસા ઉસરડતાં પાછું વાળીને જોયું જ નહિ કે આની જોડે તે છોકરી શી રીતે ધર માંડશે? પૈસાદાર, પૈસાદાર, કરીકરીને ઉચ્છેદિયાંએ મને તો ગરદન મારી! મોટા વાઘ જેવાને જોઈ છું ને હું તો છળી મરું છું! એના પૈસાને શું મારે બચકાં ભરવાં તાં? છોડીની આંતરડી દુભાવીને તમે કે’દિ સુખી થવાનાં હતાં?”

પ્રથમ રાત્રિએ શયનખંડમાં મંછા મોતીરામની રાહ જોતી હતી ત્યારે આવી તો કંઈ કંઈ બિની વરાળો એનું હૈયું ચીરીને બહાર નીકળી હતી. પણ પછી તો હિંદુ નારીની ‘શું કરે? જે હોય તે પણ વેવાર માંડ્યા વગર કાંઈ છૂટકો છે?’ એવી ફિલસૂફીને અનુસરી મંછા મોતીરામ સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. નાની ઉંમર હોવા છતાં મોટા મોતીરામને પરણી એ અર્ધા ગામની કાકી બની ગઈ હતી. ઐરામાં કર્તાકારવતા મોતીરામની પત્ની તરીકે એને મોલાદાર સ્થાન મળ્યું હતું. જુવાન ઐરીને રીઝવવા આવેડ બીજવર જેમ પોતાની એક બાજુની બિણપ, પૈસાટકા, કપડાંલત્તાં ને ઘરેણાંને ઓપ આપી પૂરવા માગે છે, તેમ મોતીરામે પણ ઘરની બધી લગામ મંછાને સોંપી દીધી હોય તેમ એનું કયું જ બધું થતું.

એને સ્વતંત્રતાથી મહાલતી ને કારભાર કરતી જોઈ બીજાં ઐરાં દાઝે બળી મરતાં. “બિચારી રેવા વૈતરું કરીકરીને મરી ગઈ પણ જો આનું એક આની ય સુખ મોતીરામે એને આપ્યું હોય તો એનો જ બાપ મરે.”

“અરે! એક આનીની શી વાત કરો છો? પણ બિચારીને ઘરમાંથી છૂટથી ખાવાનો ય અધિકાર નહિ.”

“પણ ત્યારે તો મોતીરામની મા જીવતાં હતાં ને?”

“અરે? માને શું કામ શળાએ ચઢાવો છો? આ મોતીરામ, આજ કૂતરાની પેઠે આની આગળ પૂછડી પટપટાવે છે, ને બિચારી રેવાને તો સિંહની પેઠે તાડૂકા કરીકરીને જ મારી નાખી.”

“પણ રેવાની વાત તો જાણે જૂની થઈ. તે ઘડીએ એ જાણે મહાપચ્ચીસીમાં હશે, પણ હજુ ગઈ કાલે લાકડાં ભેગી ગઈ એ ગંગાએ પણ આમાંનું શું પહેર્યું આઢ્યું કે દીકું હતું?”

“મારી બધાઓ! તમે બધીઓ સમજ્યા છતાં શું કામ લમણાફેડ કરતી હશો? મહીં જેમ મસાલા ખૂટે, તેમ બધા લોકો બહાર ભપકો વધારતા જાય છે કે એ એકલા જ?”

“ખરું છે ખરું! એ તો આપણે અમસ્તી એના ઉપર દાઝે બળાએ છીએ! બાકી એને પહેરવાઓઢવા વિના બીજું સુખે શું છે?”

“એ તો એ મનમૂરખ છે એટલે. બાકી ગમે તેટલું પહેરે-ઓઢે પણ શા ઉપર? કેને બતાવવાનું? પછી એનું નામ ધૂળની બોન રાખોડી!”

“કેને બતાવવાનું એ તો મારા ભાઈ, એની પૂંદ સાંભળે છે, પણ કહેવું પડશે કે એનામાં એવું બીજું લક્ષણ તો નથી જ. બાકી મોતીરામ લાડ લાડાવે છે તે પ્રમાણે તો કેટલાંને ય વેચીને મમરા ખાઈ ગઈ હોય.”

“બળ્યું બોન હવે, અત્યારથી કોઈનામાં કોણ પેસી નીકળ્યું છે?”

“ના, ના, માકોરબોન! એ વાત તો કહેવી પડે!”

“તે હું ક્યાં ના કહું છું? પણ હજુ ઠેઠ સુધી...”

“ઠેઠ જ માનો ને. એ પગલાં તો તરત જ જણાઈ જાય.”

“મરશે બોન! એને લાડ લડાવશે તો ય એ એનો ધણી છે ને એ એની બાયડી છે.”

“એ તો છે સ્તો! આટલી ઉંમરે એ એની પાછળ ચૂડીઓ ભાગવા આવી છે. એટલું ય અત્યારે ના ભોગવે તો પછી...” વિધવાની દશાનો અભિનય કરી આઘો છેડો તાણી, ધરનો ખૂણો સેવવો પડશે તે બતાવતાં વાત કરનાર સ્ત્રીએ કહ્યું : “એ તો બાકી ભોગવવાનું છે સ્તો!”

આમ સ્ત્રીઓ એના વિષે ગમે તે બોલતી હશે, પરંતુ સૌ કાંઈ એક વાત તો કબૂલ કરતું જ કે એનામાં કાંઈ અપલક્ષણ ન હતું. મંછાને પોતાને આ સ્વપ્ને ખ્યાલ નહોતો કે મોતીરામ સાથે એનો આવો સરસ પાટો ગોઠી જશે. સરસ એટલે? માઆપ જેનાં માઆપે ફક્ત પૈસાના લોભે એને કસાઇને ઘેર ધક્કેલી હોય તેમ એને લાગેલું. તેમાંથી એણે માની લીધેલો કસાઈ નિર્દય નીકળવાને બદલે એના તરફ માયા બતાવતો એણે અનુભવ્યો. એની કુંઠિત લાગણીઓ સહેજે પ્રકુલ થઇ ને એના તરફ સ્નેહાર્દ્ર બની. જીવનવાડીના બધા છોડતું જે એણે નિકંદન નીકળી ગયેલું માની લીધું હતું, તેમાંથી થોડા છોડ લીધા અને અટૂલા છતાં સ્વસ્થ જોયા તેથી એણે પોતાનો બધો જીવનરસ જે છોડ જીવતા હતા તેમાં રેડ્યો. અને એ રીતે એની વેરાન વાડી થોડીલણી જીવંત બની.

પરંતુ સ્ત્રીજીવનની વાડી ગમે તેટલી પ્રકુલ ને વિકસિત હોય તો પણ એમાં ત્યાં સુધી સંતાનરૂપી છોડની જીણુપ હોય ત્યાં સુધી એ વાડી જીવંત હોવા છતાં સ્ત્રીને મન, સમાજને મન, એ નિર્જીવ જ છે. અને એ જીણુપ પાંચ વરસના પરિણીત જીવન પછી મંછાને ખૂબ સાલવા લાગી. જેકે ઘણા એમાં મોતીરામનો જ દોષ કાઢતા હતા: ‘એ વાંઝિયાના કરમમાં જ છોકરું નથી, ત્યાં બાઈ બિચારી શું મરે? ત્રણત્રણ ઐરાં થયાં તો ય એકે ને ય છોકરું ન થાય તે એના કરમમાં નહિ ત્યારે ને?’ મંછાને ત્યારે બહુ લાગી આવતું ત્યારે ઐરાંની આ દલીલ એને સહારો આપતી.

“જો બોન! એમાં આપણે ઓછું લાવીને શું કરવાનાં હતાં?” મંછાનાં આંસુ લૂછતાં સામી બાઈ આશ્વાસન આપતી.

પરંતુ હજુ હૈયું હળવું ન થયું હોય તેમ એકાદ વધુ ડૂસકું ભરી લઇ મંછા બોલતી: “પારવતીબોન! એ બધું ય હું સમજું છું. ભગવાનને ઘેર કેં શેર માટીની ખોટ છે? પણ આપણા કરમમાં નહિ ત્યાં.....”

પાર્વતી આશા આપતાં કહેતી: “મંછાબોન! હજુ તમે ભૂલો છો. કરમમાં નથી એમ પણ શા ઉપરથી કહેવાય? હજુ કંઈ તમારી

ઉમર મોટી નથી થઈ ગઈ. વીસએકવીસ વરસે તો આજની શેરની છોકરીઓ પરણે છે. એટલે કરમમાં નથી એમે કેમ કહેવાય ?”

“ નરી મારી ઉમરને...” મંછા કહેવા તો ગઈ કે ‘શીદ રડો છો’ પણ એકદમ શરમાઈ ગઈ હોય તેમ આગળ ન બોલી શકી ને નીચું જોઈ ગઈ. વનમાં ઝપટાબંધ પ્રવેશતી ને દિવસેદિવસે કૂશ થતી જતી મોતીરામની આકૃતિ ધરતીમાંથી જાણે કહેતી ન હોય કે “અરે બાઈ! અમસ્તો જીવ બાળીને મરી જઈશ તો ય મારા કરમમાં જ જ્યાં શેર મોટી નહિ લખાઈ હોય ત્યાં તું શું કરવાની હતી?” અને એ વાતો મોતીરામના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં ય એટલી જ સાચી હતી. એમની સંતાનેમ્મણ ગમે તેટલી પ્રબળ હશે, પરંતુ મોટા જ્ઞાની હોય તેમ એમણે મંછાને સહેજ પણ એ બાબતમાં ઓછું આવે તેવા શબ્દ મોંમાંથી કાઢ્યો નહોતો. એમને બાગ્યમાં પ્રબળ શ્રદ્ધા હોય તેમ મંછાએ કાઠકેઈ વાર જૂત-જૂવા કે દવાદાર કરવાની વાત કરી હશે ત્યારે ય એને ઊમતી ડામી દેતાં એ બોલ્યા વગર નહિ રહ્યા હોય: “ અમસ્તી તું જીવ બાળે છે. તારા શરીરમાં રોગે ય નથી ને જૂતે ય નથી. જે છે એ બધું મારામાં જ છે—ને કરમ આગળ કોનું ચાલ્યું છે કે મારું ચાલે ?”

રિસાઈને, પતિને લાડ કરતી હોય તેમ છણકા કરી મંછાથી “ આટલું બધું ડહાપણ હતું ત્યારે જખ મારવા મને ગરદન મારી ?” એમ બોલાઈ જવાતું ત્યારે મંછાને પોતાને ય ઘડી પછી નવાઈ લાગતી કે જેને ચોરીમાં પ્રથમ જોતાં જ પોતે છળા ઊઠી હતી તેની સાથે આવું લાડબચું ક્યાંથી બોલાય છે!

વનમાં પ્રવેશેલા અધેડ મોતીરામ જુવાન પત્નીને રીઝવવા ‘ સાચું કહે છે, મંછા? મેં તને ગરદન મારી છે?’ એમ એમના એ હૈયામાંથી બોલતા હશે કે જુવાનીની સંઘરી રાખેલી અનુભવ-મૂડીને દાલવતા હશે?

ગમે તેમ, પણ મંછા એનો જે જવાબ આપતી “ના, ના, જોજો ખોટું લગાડતા, હું તો સહેજ હસું છું.” તે આજની પ્રેમલગ્નને નામે પરણેલી યુવતીના શબ્દો કરતાં વિશેષ સાચા ને હૃદયના હતા, એ કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો ન હતો.

એના જીવનમાં અસંતોષ નહોતો એમ તો કેમ કહેવાય ? પણ એવી ગણતરી કરવા જઈએ તો કેના જીવનમાં અસંતોષ ઓછેવત્તે અંશે નથી ? વળી એણે જ્યાં કાઢવ તો શું પણ માટીની ય આથા નહોતી રાખી ત્યાં સરોવર તો નહિ, પણ મીઠી નાની શી વીરડી મળી, એ બીજાને મન, બસે તુચ્છ હશે, એને મન તો મહાન સરોવર હતું. અને એટલે જ એ પોતે પોતાને સુખી માનતી હતી. દુઃખ હતું માત્ર સંતાનનું.

અને જાણે મોતીરામના સામું તો નહિ પણ મંછાની બેચેની સામે ભગવાને છેવટ જોયું હોય તેમ પરણ્યા પછી આઠમે વરસે એને સારો દા'ડો દેખાયો. મંછાના હરખનો પાર ન રહ્યો. મોતીરામ તો મંછા જ જાણે ભગવાન હોય તેમ એના ઉપર અર્ધાઅર્ધા ચર્ધ ગયા. આટલી ઉંમરે એમનું આ ગાંડપણુ જોઈ મંછા એમને વારતી ત્યારે એ ગળગળા ચર્ધ જતાં કહેતા : “મંછા, તને ઘરડે ઘડપણુ મારું આ ગાંડપણુ લાગતું હશે; પણ સાચું કહું છું, હું તને દેવી જ દેખું છું, બાકી, જે મારા કરમે જ સારો દા'ડો દેખવાનો હોત તો ક્યારનો ય...

મોતીરામને ઓછાઓછા ચર્ધ જતા રોકી મંછા વચ્ચે જ બોલતી : “એટલે બધે જિંદગી મને શું કરવા અત્યારથી ચડાવો છો ? હજુ એમાં કોણ પેસી નીકળ્યું છે કે.....”

મોતીરામ વળી પાછા એને વચ્ચેથી બોલતી અટકાવી પોતે એ બધું સમજે છે એમ બતાવતાં કહેતા : “છોકરો કે છોકરી એ તો ખાલી માથા છે. બાકી છોકરો કંઈ માઆપને સ્વર્ગે પહોંચાડવાનો નથી.”

મોતીરામ આમ મન મનાવવા કે મંછાને ખુશ કરવા બોલતા હતા એટલું જ, બાકી પુત્રૈષણુ એમના અંતરમાં નહોતી જાગતી એમ તો કેમ કહેવાય ? મંછા ય એ બધું સમજતી પણ ‘જેંસ ભાગેજો મેં ઘેર ધમાધમ’ જેવી એ વાત એટલેથી જ અટકાવી દેતી.

મોતીરામનું પુત્રૈષણુ ઝંખતું હોયું મંછાને પુત્રી અવતરી જાણતાં એક વાર તો સ્વાભાવિક બબડી બહુ : “ભલા ભગવાન ! આટલે વરસે છેવટે સામું જોયું ત્યારે સહેજ સાડુ શું કરવા આમ ક્યું ?”

પણ એક જ ક્ષણ, ને એ વિચાર ક્યાંય જાડી ભોંયમાં મોતીરામે દાડી દીધો કે પછી એ નિરાશાનો અંશ સરખો. પણ એમણે કોઇને હાથ આવવા દીધો નહિ.

પહેલવહેલી એમણે પુત્રીને જોઈ ત્યારે એકદમ એમનું હૈયું જાણે સ્વપ્નાની વાત હોય તેમ એક વખત વિચારમાં પડી ગયું. ‘જસોદા ! મારી જસોદા !’ એ શબ્દ માત્રે જ મોતીરામના ખાલી લાગતા જીવનનો ખૂણોખાંચરો ભરાઈ ગયો. જસોદાનું મુખ જો જો કર્યા છતાં એમનું હૃદય કદી ધરાતું નહિ. અને એથી જીલકું પેટ તો જાણે સદા ધરાયેલું હોય તેમ જમવાનું તો યાદ આવતું જ નહિ. મંછાને એક શબ્દ ન કહેનાર, એનામાં દેવીનો અવતાર જોનાર મોતીરામ એના કરતાંય કોઈ વિશેષ દેવી ચીજ લાધી હોય તેમ મંછાની હવે થોડી થોડી ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. જસોદાને જો કંઈ થઈ ગયું તો ઉપડતે સાદે ન બેલનાર એ જ મોતીરામ મંછાની ધૂળ સુધ્ધાં કાઢી નાખવા લાગ્યા. મંછા બહારથી તો જાણે ખિન્નઈ હોય તેમ દેખાવ કરતી પણ અંદરખાનેથી આપનો પુત્રી ઉપરનો પ્રેમ જોઈ રાજી થતી. અને એવા પ્રસંગ તો કોઈકોઈ વખત જ બનવાના હોય ને ? બીજો વખતે તે મંછા જ ધરની રાણી-દેવી હતી.

સૃષ્ટિની ગતિ જાણે ઝડપી બની હોય તેમ વરસો એક પછી એક ઝટઝટ ખસવા લાગ્યાં. જસોદા પાંચ વરસની થઈ. મંછાએ માન્યું હતું ને બીજાં બેરાને ખાતરી હતી તે દિવસે દિવસે નિરાશામાં ફેરવાતી ગઈ. કાલ જાડીને બીજું બાળક ખોળો ખૂંદશે, ભગવાને એક વખત સામું જોયું છે તો બીજી વખત જોતાં શી વાર ? એ મંછાની મહેચ્છા પાંચ વરસ બીજાં વહી ગયાં પણ સફળ ન થઈ. મોતીરામનું શરીર સાવ દદળી તો નહોતું ગયું, પણ અવસ્થા ધીમે ધીમે એવી થતી જતી હતી કે મંછા એમના મોં સામું જોતી અને જીવનમાં નિરાશાનું ધોર મોજું ઝાપટ લગાવી જતું. હાથ-વેંતમાંથી એક વખત બવસાગર આખો ઓળંગી બહાર નીકળવા ઇચ્છતા માનવીને કોઈ નિર્દય એકાદ મોજું અંદર હડસેલી મૂકે અને આ એક જોસદાર પ્રયત્ને જ આ વખતે તો બહાર નીકળી જઈ

એમ કિનારે પહોંચી જવા માનવી ઇચ્છે છે, તેમ મંછા પ્રભુને દરરોજ અંતરથી ફરી એક જ વખત સારો દા'ડો દેખાડવાની પ્રાર્થના કરતી હતી.

જસોદા છ વરસની થઈ ત્યારે બાળપણમાં વિવાહ કરી મૂકવાના ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે એનો ક્યાં વિવાહ કરવો તે બંનેએ સંમત થઈ નક્કી કરી નાખ્યું હતું. સારો દા'ડો જોવાની મંછાની મહેન્ટા હજુ ફળી ન હતી. પાસે મોટી મિલકત હતી. ત્રણસો વીધાં જમીન મોતીરામ સિવાય ગામમાં બીજા કોઈની પાસે ન હતી. આટલે વરસે ભગવાને એકની એક છોડી આપી છે ત્યારે સદાય આખ તળે રહે, એમ માની બંને પતિપત્નીએ ગામમાં ને ગામમાં ગળનનના મોટા પુત્ર શિવાનંદ સાથે જસોદાનો વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગળનનની સ્થિતિ મોતીરામ જેટલી તો સારી ન ગણાય, પણ નાતના હિસાબે ઘર કુળવાન અને સ્થિતિએ સુખી ખરું. છોકરો ય ચાલાક અને ભવિષ્યમાં સારી રીતે રળી ખાય તેવો નાનપણથી જ સાગતો હતો, એટલે એ ય એક આકર્ષણનું કારણ હતું. બંનેએ એત્રણ મહિના ઊવટાસૂતરી વિચારને ફેરવી જોયા પછી એ એક જ બધી રીતે યોગ્ય છે એમ માની જસોદાને છઠ્ઠું વરસ ઊતરી રહેવા આવ્યું ત્યારે એનો વિવાહ નક્કી કરી નાખવામાં આવ્યો.

વળી ભગવાનને કરવું તે જસોદાના જન્મ પછી સાતમે વરસે, છેવટ આશા મૂકી દીધા પછી મંછાને ફરીથી સારો દા'ડો દેખાયો. મંછાની આ વખતની સ્થિતિ, આશામાં ને હર્ષમાં એવી નાજુક બની ગઈ હતી કે માનસશાસ્ત્રમાં ઝાઝું ન સમજતા મોતીરામ પણ એતી ગયા ને શહેરના દવાખાનામાં મંછાની એ સુવાવડ કરાવી. નર્સ પણ અનુભવથી પરિસ્થિતિ પામી ગઈ હતી એટલે જન્મ પછી તરત છોકરો આવ્યો છે એમ મંછાને ન કહ્યું હોત તો એતું ખસી ગયા વિના ન જ રહેત. અળી ચૂક્યો સો વરસ જીવે તેમ મંછા બીજી વખતે ય પુત્રોના જન્મથી નિગશ તો થઈ ગઈ હતી; પણ એની મરણધાંટી જેવી પણ તો ચકાર નર્સે વટાવી દીધી હતી.

મોતીરામે પોતાની માયા એકને બદલે હવે બે દીકરીઓ ઉપર

દોળવા માંડી. વળી ખીજનું વરસો વહેવા લાગ્યાં. હવે તો સારા દા'ડાની આશા ન હતી. પુત્રીઓ પરણાવવી એ જ મોતીરામની એકમાત્ર મહેન્ટ હતી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. અને તેને જલદી સંતોષવા જસોદાને તેરમું વરસ બેઠું ત્યારથી એમણે તૈયારીઓ કરવા માંડી. બાળલગ્નનો કાયદો ન હોત, આઠ વરસ કરતાં નાની કન્યાને પરણાવવામાં જલ જલથી આકરી સજા ન હોત તો, ગમે તેટલો દાંડ ભરીને પણ જસોદાની સાથે સાથે સાત વરસની નાની કમળાને પણ એમણે પરણાવી દીધી હોત.

પણ કન્યાદાન જેવા પુણ્યના કામમાં ય આડી જીભ ધાતી સરકારને એમાં સંકેતો આપતા ગાંધીવાળાને મોતીરામે તે ઘડીએ તો ગાળો ભાંડવામાં બાકી નહોતી રાખી. તે વખતે જ જો કમળાનું ૫ પતી ગયું હોત તો મોતીરામના જીવનનું જમાઉધારનું સરવાળું બંધ જેસી દિસાળ ચૂકતે થઈ જત. પણ એ ન બન્યું, ને જસોદાના લગ્ન પછી મોટે ભાગે એ સાસરે રહેવા લાગી, એટલે મોતીરામની બધી માયા કમળા ઉપર જ ઢળવા લાગી. એના શરીરને સહેજ અસુખ દેખાય કે એ મંછાની ધૂળ કાઢી નાખતા. કમળાના શરીરને કાંઈ અડકાડી જોતાં તાવતી ગરમી જોઈને જ એ ચમકી બેઠા. માથે કે મૂક્યા વિના એમને એમ પગમાં જોડા પહેલાં સિવાય એ નાથા વૈદન બોલાવવા દોડી ગયા. જતા પતિને જોઈ રહેલી મંછાને પાછો તે ઘડીએ એનો એ વિચાર આવ્યો: ‘અરે, ભત્રા ભગવાન! એ છાંડીઓ આપ તેને બદલે એક છોકરો આપ્યો હોત તો બિચારા એમને કેટલે હરખ થાત!’

[૩]

આજ આખો દા'ડો કમળાને ન જોવાથી જાણે ગાભરો બન ગયો હોય તેમ નિશાળેથી આવી ઘરમાં દફતર નાખતોક પોપટ કમળાના ઘર તરફ દોડ્યો. ઉંબરામાં પગ મૂકતાં જ પૂરું અંદર જોયા પહેલાં એણે ખૂમ પાડી : “કમળા ! આ કમળા !”

વચ્ચેના ખંડમાં સવારની જાંચી આંખ કર્યા વિના પડી રહેલી કમળા જાણે જાંઘમાંથી ઝળકી ઊઠી હોય તેમ બેઠી થઈ ગઈ. પાસે બેઠેલી મંછાએ એને ઝાલી લેતાં “સૂઈ જ બેટા! એ તો પોપટ તને બોલાવી” કહી સુવાડી દીધી.

‘હુચ્ચી! આજ તું આખો દાંડો જણાઈ નથી, પણ હવે તારી વસ્ત્રે કરું છું’ એમ મનમાં મનોરથ રચતો પોપટ જોવા એને પકડવા ધસ્યો આવતો હતો તેવો જ અંદર આવતાં છાંભીતો પડી ગયો. ‘આ શું? કમળા ખાટલામાં સૂતી હતી? શું થયું એને? કાલ તો ઘોડા જેવી મારી પાછળ મારવા દોડી હતી, ને આજ રાતની રાતમાં.....’ ...એને એનું કુદતું મન “આવ બાઈ! જે ને કમળાએ તો આજ સવારની આંખ જ જાંચી કરી નથી ને!” એ મંછાના શબ્દોએ ચૂપચાપ એક વખત છાનુંમાનું શરીર સાથે બેસી ગયું. શરીરમાંથી જાણે બધો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો હોય તેમ ધીમે રહી એણે કમળાના શરીર ઉપર હાથ મૂક્યો. ભટ્ટીમાં કોદું તપે તેમ તાવમાં એનું શરીર ઘળી ગયું હતું. બેમાનમાં એ બેઠી થઈ ગઈ હોય તેમ મંછાના સુવાડવા પછી, પોપટ શરીર ઉપર હાથ મૂક્યો તો ય એણે આંખ જાંચી કરી નહિ.

આજ ધરતીકંપ થયા જેવા સમાચાર પોતાના ઘરનાં જાણતાં નથી, તેથી નવાઈ પામતો હોય તેમ એણે કહ્યું: “ઘેર તો હજુ કોઈ કમળાને તાવ આવ્યો છે તે જાણતું જ નથી!”

મંછાએ કહ્યું: “મને જ ખબર નહોતી ને. રાતે સૂઈ ગઈ ત્યારે તો સાંજનરવી હતી. સવારમાં વહેલી ઊઠી નહિ ત્યારે ‘આજ છો ભૂતી પડતી’ માની મેં એના સામું જ ન જોયું. એ તો તારા કાકા તળાવ ઉપરથી આવ્યા ને એમણે કહ્યું કે એને ઉઠાડ તો ખરી, ત્યારે મને સૂઈને ય ખબર પડી.”

પોપટ મોટા માણસની માફક ગંભીર થઈને મંછાનું કહેવું ધ્યાન દઈને સાંભળતો હતો. મંછા ય જાણે કોઈ ઠરેલ માણસ ખબર જોવા આવ્યું હોય ને પરિસ્થિતિ જણાવતી હોય તેમ બાવસડ કહે જતી હતી: “હું ત્યાં ખબરે ય શી મોકલું? તારા કાકાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે ભૂતેચૂકે છોકરું સહેજ માંદું પડ્યું કે જપવા જ

ન દે. આ તો હજુ ડીક છે, પણ જસોદા નાની હતી ત્યારે તો એ માંદી પડી હોય તો આભધરતી એક કરી નાખતા. આટલી વારમાં ય એ વખત નાથા વૈઘને બોલાવી લાવ્યા. એમણે પડીકાં આપ્યાં તે મધમાં ચટાડ્યાં. પેલી તાવની લાલ દવા આવે છે તે પાઈ. ને હજુ બાકી હતું તે કરિયાતું પાવાનું કહેતા હતા પણ મેં ના પાડ્યું.”

અમે તે કારણ હોય પણ પોતાને ઘેર ખખર ન આપી તે મોટા ગુનો કર્યો હતો એમ માની પોપટે પોતાનો હક્ક બતાવતાં કહ્યું: “આપુજીએ સવારમાં એની વાટ જોઈજોઈને પરાણે અર્ધો પ્યાસો ચા પીધી. મને પ્યાસો પાછો આપતાં કહે: ‘લે બેટા. લઈ જ આટલી ચા પાછી. મેં લાલચુએ તો મારા ભાગની પીધી પણ બોળા શંભુ કમળા વગર એછા પીએ એવા છે?’ આ ય પૂછતી’તી કે ‘કેમ કંઈ આજ કમળા જણાઈ નહિ?’ હું તે ઘડીએ જ આવવાનો હતો, પણ માસ્તરે લેસન એટલું બધું લખવાનું આપ્યું’તું કે એ લખવા બેઠો.” અને માસ્તર ઉપર એકાએક ક્રોધ ચઢી આવ્યો હોય તેમ એણે હાથની મૂઠીએ વાળીને પોતાના ઘરનાં જાણતાં હોત તે શું કરત એ વર્ણવવા લાગ્યો: “બાએ જાણ્યું હોય તા આવ્યા વગર રહે જ નહિ. કમળીનું નામ પડતાં આપુજી તો પૂજા અધૂરી રાખીને ય આવે. ચંપા તો ભાભીને ખેંચીને સૌથી મોખરે દોડે.” આટલું એકસામટું કહી પોપટ મંછા તરફ એવી દયામણી આંખે જોઈ રહ્યો કે જાણે કહેતો ન હોય કે, ‘અમે એના સારુ અર્ધાં અર્ધાં ચર્ધાં જઈએ ને તમને તો એનો કંઈ હિસાબ જ નથી!’ અને પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરતાં એણે ફરીથી કમળાના કપાળ ઉપર હાથ મૂક્યો.

ઘડી પહેલાં પોપટનો અવાજ સાંભળતાં કમળા ઝખઝખીને બેઠી થઈ ગઈ હતી, એ વાત જૂલી ગઈ હોય તેમ મંછા બોલી: “કમળા! બેટા, જોને આ કાણ આવ્યું છે?”

પોપટે હજુ કપાળ ઉપર હાથ મૂકી રાખ્યો હતો. કમળાના શરીરની ગરમી એના શરીરમાં હાથ દ્વારા પ્રવેશી હોય તેમ પોપટને પોતાનું શરીર પણ ગરમ લાગવા માંડ્યું. કમળાએ મંછાનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો ન હોય તેમ બિલકુલ આંખ ખોલવાની એટા સુધ્ધાં કરી નહિ.

“કમળા! ઓ કમળા!” પોપટે ધીમે રહી કમળાને બોલાવી.

“બેટા! જરી આંખ તો જિંચી કર. જોને, આ પોપટ તને બોલાવે છે.” મંછાએ પોચા હાથે કમળાના ખભાને હલાવતાં ઢંઢોળી, પણ થરમામિટર તૂટી જાય એટલી ગરમી એના શરીરમાં ધખી રહી હતી, ત્યાં એ શું બોલે કે આંખ જિંચી કરે? નાનાં ગામડાંમાં હજુ વાતવાતમાં શહેરીઓ ટેમ્પરેચર માપે ત્યારે જ પે છે, તે થરમામિટરને મોટો ભાગ બહુ ઓળખતો નથી. ડોક્ટરની પાસે ફાઇફફાઈ વાર લોકોને એનાં દર્શન થયાં હોય છે. પરંતુ પોતાના શરીરમાં તાવ છે તેની ગમ શહેરીઓને એના વિના પડતી નથી. અને પોતાનું શરીર સાજું નરતું લાગતું હોય પણ એ જો કહે કે ના, અંદર તાવ છે, તો એ જડ યંત્રના આંકાને પોતાના મનોબળ કરતાં વધુ મહત્ત્વ આપતો શહેરી, ગામડાના લોકોને મોટે ભાગે સમજતો નથી. છુટ્ટી થઈ ગયેલી એમની કલ્પનામાં એ માન્યામાં જ આવતું નથી, ‘મારું રડયું’, તાવ છે કે નહિ એ નાનીસરખી શીશી કહે ત્યારે સૂઝે! આપણી આંખો ફૂટી ગઈ છે કે તાવે ય ના દેખાય! અને માળા! આ શહેરના લોકો પાક્કા વેપારી! તાવને જાણે વેચવાનો હોય તેમ એને ય માપવા બેઠા! આવી માન્યતામાં કમળાને કેટલો તાવ હશે તેની જો ડિગ્રી માપવી હોય તો ‘ધાણી ફૂટે એટલો તાવ છે’ એટલું ટેમ્પરેચર આવે.

પોપટે ફરી એકાદ-બે વખત કમળાને બોલાવી જોઈ. પણ એ મુદ્દે હાવી નહિ, એટલે છેવટ પોપટ ઊભો થતાં બોલ્યો : “કાકી! કમળાને આટલો બધો તાવ છે ને બા બિચારી જણાતી ય નથી.”

“ભાઈ! અમથો કહીને ચિંતા ના કરાવીશ.” એમ ઔપચારિક શિખામણના શબ્દો મંછાએ ઉચ્ચાર્યા તો ખરા, પણ એ અવાજના ધડધા પોપટના કાને પડે તે પહેલાં એ ફળિયા બહાર નીકળી ગયો હતો.

“બા! બા!” જાણે વાધે ઝાલ્યો હોય તેમ ઘરમાં પેસતાં જ પોપટે ચીસ પાડી.

“આ નખખોદિયાને કહીકહીને જીભના ફૂચા વળી ગયા...” અહાત્તક્ષમી દરરોજની લાક્ષણિક ઢબે એને આવકાર આપતાં “પણ

ઓળિયો થયો તો ય ચીસો પાડવાનું બૂલ્યો નહિ.” એમ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં હાંકતોહાંકતો પોપટ રસોડાના બારણાની સાખ ઝાલી, એને ટકે ફરીથી ‘આ ! આ !’ કહેતાં જ અટકી ગયો.

“ મેર હરામી ! કમળા પાછળ દોડી છે તેમાં આટલું બધું હાંશી મર્યો ? ” મહાલક્ષ્મીએ દરરોજના કાર્યક્રમનું અનુમાન કરી લેતા અભિપ્રાય આપ્યો.

ખેતરમાંથી ફરીને આવી ઘરમાં પગ મૂકતાં ગજનને મહાલક્ષ્મીનો અવાજ સાંભળ્યો. બાળકો તરફના મહાલક્ષ્મીના તુચ્છતાભર્યા વર્તાવથી ટેવાઇ ગયેલા ગજનને વગરજાણે-કર્યે પોપટનો પક્ષ લેતાં કહ્યું : “ ઘરડી થવા આતી તો ય તારી આ ટેવ ના ગઇ !..... ”

હજુ એ આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં એમના સ્વભાવથી સારી રીતે ધડાઇ ગયેલી મહાલક્ષ્મીએ સામી દલીલબાજી કર્યા વિના હથિયાર મ્યાન કરતી હોય તેમ રોષમાં બોલી : “ મારી ટેવ તો હવે લાકડાં ભેગી થઈશ ત્યારે જશે. તમે તમારે છોકરાંને લાડ લડાવલડાવ કરો ને ! ”

શરીર ઉપર પહેરેલો કબજો ઉતારી ખીંટીએ ભેરવતાં ગજનને કહ્યું : “ આવ બેટા ! એનો સ્વભાવ જ છે એવો. વાતવાતમાં..... ”

“ તમે મને અમથા વધારે બોલાવશો નહિ એટલે થયું ” લાંબા હાથ કરીને મહાલક્ષ્મીએ જણાવ્યું : “ તમારા છોકરા ઉપર ના ખિન્ન થ ત્યારે શું કરે ? આ નખ જેટલી છોકરી હજુ અર્ધી વેળા થઇ તો ય એનો તો પત્તો નથી-પાછળ દોડી હશે તેમાં તો વાઘે ઝાલ્યો હોય તેમ ‘ આ ! આ ! ’ કરતો હાંકભર્યો પડતોપડતો આ સાખ પકડી લીધી ત્યારે બૂલ્યો. મારું રડયું, નરાતાર આટલા બધા પોચકણવેડા કરે ત્યારે કહેવું ન પડે ? ને મેં હજુ એને શું કહ્યું છે તે તમે ત્યાં સોરા...”

મહાલક્ષ્મી એક વખત બોલવા માંડતી એટલે એની જીભને રોકવા પ્રયત્ન કરવો એ વૃથા છે એમ અનુભવથી સમજી ગયેલા ગજનને, આગળ એનું સાંભળ્યા વિના પુત્રની સાથે વાતમાં ભળ્યા.

“ પોપટ ! બેટા ! કેમ કંઈ બોલતો નથી ? આ તારી આ શું કહે છે ? એમ કમળાથી બીને નાસે છે, તે તું એનાથી ય ગયો ? ” અને હજુ સુધી સાખને વળગી હાંકતો હોય તેમ કંઈ બોલ્યાઆલ્યા

બિના પોપટ ઊભો હતો એને પોતાની તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતાં ઉપહાસમાં ગળનન બોલ્યા : “ ઢાંકણીમાં પાણી લઇ જાવે માથે ખૂડી જ એટલે તારી મા રાજ થાય. અને એનો હાથ ખેંચી ગળનને પોપટને પોતા તરફ ખેંચ્યો એવો જ એ રડી પડ્યો. છૂટે મોંએ એણે ઠૂકવો મૂક્યો ત્યારે વાડામાં ભેંસ તળે દડ નાખી ઠાઠ સમારતી જસોદા એકદમ ચમકી ગઇ. ચાર વરસના મધુને તેડીને રમવા ગયેલી ચંપા ઘેર પાછી ફરતી હતી ત્યાં દૂરથી જ અવાજ સાંભળતાં દોડી.

“ શું થયું બેટા ? ” પોતાના બે પગ વચ્ચે પોપટના માથાને ટેકો આપી પીઠ પંપાળતાં ગળનને પૂછ્યું.

થોડી વારે ઠૂસકું વળતાં પોપટ “ કમળી છે ને...” એટલું કહી ઠૂમો ભરાઇ આવ્યો હોય તેમ બોલતો રહી ગયો.

પોતે કરેલું અનુમાન સાચું જ હોય તેવા ગર્વભર્યા ચહેરે હસતાં મહાશક્તી બોલી : “ હું એની બધી ગત જાણું ને. બહુ હશે તે આજ આખા દાંડાની એ જણાઇ નથી તે બાઇ એને ઘેર નાહા હશે. રમતમાં કમળાએ કંઇ માર્યું હશે એટલે નાહો હશે.”

જસોદાએ જોરથી ચંપાને ઠોસો માર્યો. જાણે એના ભાઈની નાલેશી માટે મહેણું ન મારતી હોય : “ આ ભાઈ માટે રોજ રોજ કમળા માટે પાણી લાવો છો ! ”

સામે એટલા જ જોરથી ગોદો મારતાં ચંપાએ મૌનમાં જવાબ આપ્યો : “ એમ પોતાને ઘેર પારકાને મારવું એમાં તે આટલું બધું શું કરવા કુલાઇ જાય છે ? ”

પણ ઠૂમો વધુતાં પોપટે રહીરહીને આટલું લંબાણ થયા પછી કહ્યું : “ કમળી આજ સવારની ઊડી જ નથી. બહુ જ તાવ ચઢ્યો છે. બોલાવબોલાવ કરીએ તો ય હાલતી જ નથી. શરીર તો એટલું બધું ઊનું છે કે હાથ મૂકીએ તો દાઝી જવાય છે. બે વખત નાથકાકાને દવા કરવા બોલાવ્યા. રાતની સૂતી છે તે પછી સમૂળગી ઊડી જ નથી.”

દરેકનું અનુમાન ખોટું પડ્યું તો પડ્યું, પણ કંઇ ચિંતાજનક સમાચાર એમાંથી નીકળ્યા એટલે સ્વાભાવિક રીતે બધાંની જીભ સિવાઇ

મઘ. વધુ કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઝટપટ સાલ્યો બહલી મહાલક્ષ્મી જસોદાને ચૂલાનો ચાળ સોંપતી હોય તેમ “વહુ! તું જરા ચૂલો સંભાળજો. હું આ જિભીગેભી જઈને પાછી આવું છું.” કહેતી એ કમળાની ખજર જેવા વિદાય થઈ.

મા જતાં ચંપાનો વારો આવ્યો હોય તેમ, પોપટ તો ક્યારનો ય છાનો રહ્યો હતો છતાં એને ઠપકો આપવાને બદલે ચંપાએ જસોદાને સંભળાવવા કહ્યું: “એમ રહે છે મારી બહારાત! કમળી માંદી પડી એમાં રડતા હોઈશું? એ ને એની બહેન...ને બધાય એકસામટાં માંદાં પડે તો ય આપણે ક્યા ભાઈને?... ”

પણ બિચારી બહેનનો કહેવાનો ભાવાર્થ મુદ્દે ય ન સમજ્યો હોવાથી પોપટ જવાબ આપવાનો તો બાજુએ રહ્યો, પણ જિલ્લો મહાલક્ષ્મી મઘ ત્યારે પોતે સાથે જ કેમ ન ગયો તેવા વિચારથી પસ્તાતો હોય તેમ એકદમ કમળાના ઘર ભણી નાડો.

“લ્યો! લેતા જવ!” ચૂલા આગળ બેસતાં જસોદાએ નણુંદના કટાક્ષનો જવાબ આપ્યો.

મીઠું, મર્મીળું ને સામાને રાજરાજ કરી મૂકે તેવું હસતાં ચંપા બોલી: “મૂરખનાં તે કંઈ ગામો વસતાં હશે? સામાનું મન મળે નહિ, ને મહત્તનાં માયાં મારે તે આનું નામ!”

ચંપાનું આ હાસ્ય ને વાતવાતમાં પોતાનો જે વિચાર હોય તે એક વા બીજે બહાને વ્યક્ત કરવાની મર્મીળા યુક્તિથી જસોદા સ્ત્રી હોવા છતાં એકદમ એટલી બધી આકર્ષાઈ ગઈ કે બે વરસમાં એને ઠાઠ દિવસ જે વિચાર નહિ આવ્યો હોય તે ‘જર! ચંપા-બહેન સામે જાંચી આંખ કરીને ય ન જોનાર ગૌરીશંકર કાં તો મોટો મુનિ હોવો જોઈએ કે પછી બધું હારી બેઠેલો...’ આવીને હૃદયના એક ખૂણે નવો જ તણખો મૂકી ગયો.

એને એ વિચારનો પડો પડતાં જસોદા ચૂલામાં સંકેરતાં સંકેરતાં જાણે કહેતાં શરમાતી હોય તેમ અવળે મોઢે બોલી: “આટલું બધું મને લોભાવે તેવું ભાઈની વકીલાત કરતાં મારા આગળ હસો છો, તેના કરતાં બીજાની આગળ આટલું મીઠું હસો તો, ભાઈનું તો થતાં થશે પણ તમારું કામ તો થઈ જ જાય!”

રોજના રોજ આવા એકખીજના મર્મોથી ટેવાઈ ગયેલી ચંપાને એ કટાક્ષના ભાવાર્થ સમજતાં વાર લાગી નહિ. આ જ કટાક્ષ, આ જ શબ્દો ચંપા-જસોદા વચ્ચે સહીયજ્ઞા જેવો સંબંધ ન હોય ને એક બાબીએ ધણીની અણુમાનીતી નણુંદ માટે વાપર્યો હોય તો અમાંથી લંકાદહનનું ભીષણ રૂપ સર્જતાં વાર ન લાગે. પણ આ નણુંદ-બાબીને તો આવા કટાક્ષો ધીની નાજો જેવા સાત્ત્વિક અને પોષક લાગતા. એટલે એનો અવગો અર્થ ન કરતાં ચંપાએ સામે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: “એ તો કાણુ મીઠું હસીને ભોળવે છે તે મારું કંઈ અનન્યું છે?” પોતાના ભાઈને એવું હસીહસીને જ, કામરુ દેશની સ્ત્રી પુરુષને મંતર મારીને પંખી બનાવીને પૂરી રાખે તેમ સાવ વશ કરી નાખ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં એ આગળ બોલી: “એ તો મારા ભાઈ એવા લટ્ટુ થઈ જાય તેવા મળ્યા છે ત્યારે સ્તો! બાકી ખીજો કોઈ એવો...”

પોતાના પતિ સિવાય ખીજની કલ્પના જ કેમ આવી શકે, એવું શિક્ષણ પામેલી જસોદા ચંપાનું પૂરું સાંભળ્યા વિના જ વચ્ચે બોલી બીડી: “મારે તે ખીજ કોઈને શું શણીએ સદાવવો છે? ખબરદાર! ફરીથી જો એવી વાત મારા આગળ કરી છે તો.....!”

“હાં... હાં...” જાણે કોઈ બંદૂકનો ઘોડો પાડતું હોય ને તેને રોકવા સંજ્ઞા કરે તેમ ધીમે હસતાં ચંપાએ કહ્યું: “માફ કરો બાબીજી! હવે એવો ગુનો નહિ કરું!” ને જાણે એકદમ કમળા યાદ આવી ગઈ હોય તેમ ઘરની બહાર નીકળવાની તૈયારી કરતાં એ બોલી: “તમે તો બાબી સાવ છો જ સ્વાર્થી! પોતાની વાત આવી ત્યારે કેવાં બિંચાંનીચાં થઈ ગયાં! ને ખિચારી બહેન માંદી પડી છે તે કાંઈ સાંભરે છે?”

ચંપા બહાર નીકળી જવા લાગી એટલે એટલે એઠેલા મળનન બોલી બીડ્યા: “અહાં એકેએક જાવ છો તે પાછાં ત્યાં બેસી ના રહેતાં. ચંપા, તું જઈને તરત આવતી રહેજે એટલે તારી બાબીને જવું હોય તો એ ય જઈ આવે.”

ચંપા તો પછી કંઈ વધુ સાંભળવા ન રહી પણ પોતાની મેજે ને મેજે પોતાની જાતને સંબોધતા હોય તેમ એ બોલ્યા: “હું તો

પાણુ કરી પરવારીને જ જમશ. એ ઘડી બેસાય તો ખરું. મોતીરામની સાથે બેઠાં ય કેટલો વખત થયો. શું છોડીનું સોળ છે! આજ સવારમાં એ નથી આવી એમાં તો બાણે કેટલા ય દા'ડા એને દીક્ષ થયા હોય એવું લાગ્યા કરે છે. એનું બોલવું, એનું ચાલવું, એનું હસવું, એ રડતી હોય તો ય ખીળાં કરતાં તરત જુદું તરી આવે છે. રોજ આવીને જતી રહે છે તો ય કેટલું સૂનુંસૂનું લાગે છે!" ગગનન બાણે બ્રહ્માએ રચેલી સૃષ્ટિની ખૂબીથી દિંગ થઇ ગયા હોય તેમ 'શી ભગવાને માયા મૂડી છે!' કહી શાંત થઇ ગયા.

અંધારું થવા આવ્યું. ઘેર પિતા વઢશે એ માદ આવતાં ચંપા બોલી: "ચાલ ને બા હવે બીડીએ. ખાઇકરીને આવતાં પાછું બાબીને મોડું થશે."

"મંછાખડેન! મેં શું કહ્યું?" મહાલક્ષ્મીએ બિભાં થતાં કહ્યું: "તમે તમારે મિત્રકુલ ગમરાશે નહિ. દવાખવાની કંઈ જરૂર નથી. સૂતાં સુધી સાજીનરવી હતી એટલે એ તો એ જ. માતાપ્રાતાનો રથ..." અને એવા અપશુકનિયાળ શબ્દ મોંએથી ન કાઢવા જોઇએ એમ માની સાનમાં સમજાવી દેતાં એમણે આગળ જણાવ્યું: "એ વિના રોગ મારો રડ્યો રાતની રાતમાં તે આટલો બધો કંઈ ફૂટી નીકળતો હશે તે આપણે નથી સમજતાં? માટે મેં શું કહ્યું?..."

પોતે ય બધું સમજે છે, પણ પોતાની મુશ્કેલી બતાવતાં મંછા બોલી: "બોન! હું ય કંઈ નથી સમજતી એમ નહિ. પણ ઘરનું માણસ તો તમે બાણો છો ને? છોકરાને કંઈ થયું એટલે આભજમીન એક કરે એવો સ્વભાવ. જો એમનું કહ્યું નથી કરતી તો ય ભોગ છે...!"

"આદમીમાણસ આપણાં જૈરાંના દૂયકામાં શું સમજે? માટે એ છોને કહ્યા કરે પણ....."

બાણા બહાર નીકળેલાં મહાલક્ષ્મીને—"એ તો હું સમજી ગઇ" કહી મંછા એમને વળાવવા ખાટલા આગળથી બિભી થઈ. કમળાના માથા આગળ ક્યારનો ય ચૂપચાપ બેસી રહેલો પોપટ હજુ બિભો થયો ન હતો, એટલે છેવટ એનો તમાસો જોઈ રહેલી ચંપા થાકીને બોલી: "કેમ અલ્યા! તું કંઈ હાલતો નથી?"

પોપટે જવાળ તૈયાર રાખ્યો હોય તેમ બોલ્યો : “હું બાળી બેઠે આવીશ.”

“હુચ્યા !” એનો હરામી પકડી પાડતાં ચંપા બોલી : “બાળી અહીં રાત રહેવાના છે એટલે તારે ઘેર આવવું નથી, એમ ને ?”

મંછાએ એને બદલે જવાળ દીધો : “ત્યારે અહીં હશે તો ય શું છે ?”

“ના, ના, તમારે એક તો કમળાની ઊઠવેઠ છે ને તેમાં પાછો એ મહીં હોમાય.” સકારણુ ના પાડતાં મહાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

“ચાલ ઊઠે છે કે નહિ ?” હુકમ કરતાં ચંપાએ પૂછ્યું.

વગરવિચાર્યે પોપટે એટલા જ જ્ઞેશથી જવાળ આપ્યો : “જા, નથી આવતા.”

“તું ય શું ચંપા, કચારની ય કંઈ ના સમજતી હોય તેમ એને ધમકાવે છે ? અહીં રહેશે તો ય કંઈ પારકું ઘર છે ?”

મંછાના એ જવાળ પછી માદીકરી વિદાય થયાં. ‘આવજો’ એમ મંછાએ કહ્યું ત્યારે કંઈ બોલ્યાઆલ્યા વિના ચંપા ને મહાલક્ષ્મીથી એક સાથે જ હસી જવાયું !

[૪]

“ચાલ ઘોડા, ચાલ !” પોપટની પીઠ ઉપર ઘોડો કરીને બેઠેલી કમળાએ હાથમાંની દોરડીની બનાવેલી ચાબુક ઉગામતાં કહ્યું.

ઘોડો થઈને ચાર પગે ધીમે ચાલતો પોપટ જરા ઊંચો થતાં બોલ્યો : “પાછી બહુ રોફ કરીશને તો એક વખત એવી પછાડીશ કે ખો ભૂલી જઈશ.” એને કમળા જો પૂરેપૂરી સાજી હોત તો પોપટ એને ઉથલાવી પાડ્યા વિના રહ્યો ય ન હોત. પણ એ આશિંતી માંદી પડી ત્યારથી મંછાને જેટલી હાયવરાળ નહિ થઈ હોય તેટલી પોપટે કરી હશે. પહેલે દા’ડેથી જ એ ત્યાં ધામા નાખીને પડ્યો તે મહાલક્ષ્મીના આગ્રહ છતાં ને ચંપાની ધમકી ઘોઈ પી એ ત્યાંથી ન ખસ્યો તે

નજ ખસ્યો. તાવે ય નાથા વૈદની દવાને ન ગાંઠયો એટલે મહાલક્ષ્મીના કથનને ટેકો મળ્યો. અને પછી તો મહાલક્ષ્મીએ જ બધો બોળે ઉઠાવી લીધો. દિવસમાં એ બે વખત આવી જતી, માતાનો રથ હોય તો શી શી સાવચેતી રાખવી પડે, ચક્રલામાં પગ પડ્યો હોય તો શી તકેદારી રાખવી જોઈએ કે કંઈ હાથક પેસી મઘ હોય તો શો ટૂંચકો કરવો, વગેરે વગેરે ઓચિંતા માંદા પડવાનાં બૈરકશાસ્ત્રનાં બધાં સૂત્રો કાઢી તેનાં મારણુ મહાલક્ષ્મીએ શરૂ કરી દીધાં હતાં. નાથા વૈદની દવાને દેશવટો આપવામાં આવ્યો હતો. પાડોશીની અરકેતિહાસની શીશી એને પાંખી સુપરત કરી દીધી હતી. જમના ફેર્મનાં ધસારવાં ગોખલામાં પધરાવ્યાં ને દવા તરીકે નહિ પણ તાવવાળું કડવું મેં જરા સારું થાય એ માટે કાળી દરાખ ખાટલા તળે રાખી હતી તેને ય વિદાય કરવામાં આવી. ચારે બાજુ પાકો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. પવન પેસનીકળ ન કરે માટે ખાટલો ખૂણામાં ખસેડાયો. અંદર પડાણો ન પડે માટે ચોખ્ખો હાથ ન હોય તેવી સ્ત્રીએને પ્રવેશવાની મનાઇ ફરમાવવામાં આવી, નવગવવાની બંધી કરી ને પજાંપજાં લૂગડાં તો મેલાં થાય જ ક્યાંથી, એટલે એને બદલવાની મનાઇ ન હોવા છતાં એની તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર જ ન હતી! બપોરે નવરાં પડતાં બૈરાં ખાટલાને વીંટી વળી ડાયરો જમાવતાં. બહાનું માંદગીમાં ખજર જોવાનું કહેવાનું, ને વાતો ત્યાં થતી અલક-મલકની. ને તેમાંય બે દર્દી મોટું ને બાનમાં હોય તો વહેલું મરી જાય તેવું જ વાતાવરણ મોટે ભાગે જામતું.

“શું બોન! આ મેલું દરદ છે! જગન ભદ્રના જમાઇને બહુ બહુ દવાઓ કરી, આણુંદમાં લીમડાવાળા દવાખાનામાં બે મહિના રહ્યા, રાયણવાળામાં રહી જોયું, પણ એનું નામ ધૂળની બોન રાખોડી.” દર્દીના ખાટલા આગળ બેસી સતોક શેઠાણીએ એની ગંભીરતા બતાવી.

એને ય ચઢે તેવું અનુમોદન આપતાં સોના વાળંદણુ બેલે તે જુદું: “જગન ભદ્રના જમાઇની જ શું કામ વાત કરો છો? એ દરદ તે વળી કોઇને મટયું બાણું છે? કેશુર પટેલના બાણેજજમાઇ જેવો તો કોઇ નહિ—રાખ કહીએ તો ય ચાલે. દર્દ જાણે બોન, આપણે કંઈ

મણેલાં છીએ, પણ દલ્લી ભણી કોક શે'ર છે, અમદાવાદની મિલો કરતાં મોટી મોટી મિલો છે, એવી એક મોટી મિલનો માલેક એટલે પછી શું કહેવાનું રહ્યું? ગોરા સા'મે ય એને ત્યાં નોકરી કરે ને સલામું ભરે એટલી તો સાધળી! એણે કંઈ દવા કરવામાં ખાકી રાખી હશે? પણ કેશુર પટેલની ભાણીને ના મટયું તે ના જ મટયું!”

મોડું મરતું હોય તો વહેલું મરે તેવી આ વાતોનો રાફડો કાણ નાણે ક્યાંથી પણ કોઇનો ખાટલો ઢળાય ત્યારે અનામત એવા પ્રસંગ માટે સંધરી રાખી હોય તેમ તે વખતે છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. અને આ અવસરે ય જમનાદેવિએ ખગ્ગનો ઉઘાડતાં કહ્યું: “બધી પરભુના ઘરની લીલા છે. આવી જ રમતીજમતી નારણ સુથારની ગોદાવરી આપણા દેખતાં જ ના ગઈ? એ ય રાતે સૂઈ ગઈ ત્યાંસુધી માણસમી જ હતી ને? બોન! આજે વનીવનીના રોગ થયા છે ત્યાં મોત ક્યાં લેવા જવાનું છે?”

મહાલક્ષ્મીએ એ અનિષ્ટને કમળા ઉપરથી હલાવતાં જવાબ આપ્યો: “પણ ખરું પુછાવો તો એમાં આપણા લોકનો જ દોષ છે. આદમી તો એ વાતમાં શું સમજે? પણ આપણે ઐરાએ રડ્યો થોડો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ને? હીડતું ચાલતું ઓચિનું કોઈ માંદું પડે ત્યારે સમજી જવું જોઈએ ને? જુઓ, આ બે દા'ડામાં જ દવાખવા બંધ કરી, ને દરેકની ખપની વાત કબૂલ કરી દીધી એટલે ફેર છે કે નહિ? પછી આંખો મીચીને આપણે દવા રેડ્યરેડ્ય કરીએ ત્યારે એ જ થાય કે ખીજું?”

કમળાના માથા નજીક બેઠેલો પોપટ વાતમાંની દલીલખાણ એછો સમજે એવો હતો? પણ એના હાથમાંથી જમનાદેવિ કમળાને ખૂચાવી લેતાં હોય ને મહાલક્ષ્મી તાણી રાખતી હોય તેટલું તો સમજાયું હતું. એટલે મહાલક્ષ્મીની વધારે ધાતાં એણે પોતાને મૂંઝવી રહેલો પ્રશ્ન કર્યો: “હે બા! કમળાને હવે મરી જશે ને?”

“અરે બેટા! કાલ ઊડીને તારી જોડે મરવા મંડી જાણ ને!” વાતવાતમાં પોપટને ધમધવી નાખતી મહાલક્ષ્મી મીઠા વહાનથી એવું હસીને બોલી કે જાણે કમળા હમણાં ને હમણાં એની સાથે રમવા બિલી થશે એટલી એ શબ્દોમાં જ ખાતરી દેખાઈ.

કમળાને તાવ ઊતરતો ત્યારે એ પોતા સામે આંખ માંડતી. એટલે પોપટને ધીમેધીમે શ્રદ્ધા એસતી ગઈ કે કાલ નહિ તો પરમ દિવસે ય કમળા રમવા એડી થશે એ જરૂર. તાવ વધતો છે કે ઓછો તેની ચોક્કસાઈપૂર્વક પોપટને કશી ગમ પડતી ન હતી. પરંતુ દરેક ખબર જેવા આવનાર શરીર ઉપર હાથ અડકાડી જેતું એટલે પોપટે કમળાના કપાળ ઉપર અવારનવાર હાથ મૂકતો. કમળા ધીમેધીમે ડીક થવા લાગી એટલે એનો હાથ ઝાલી દબાવવા લાગી. પોપટ એના વાળમાં આંગળાં પરોવતો, આંખો દાખતો, કાનમાં ‘કૂ...ક’ કરીને જોરથી ઝૂમ પાડતો. કોઈકોઈ વાર કાન ફાડી નાખે તેટલી ચીસ પડાઈ જતી ત્યારે એને મંછાનો ઠપકો ય સાંભળવો પડતો : “જે, ભાઈ, એટલી બધી ચીસ ન પાડીએ. એ વળી કંઈ ખીશે તો પાછી પડશે.” પોપટ એ રમત મૂકી પગના તળિયે ગલી કરતો, બરડા ઉપર પોતા હાથે ધમાકા બોલાવતો, ને બહુ તાનમાં આવી જતો ત્યારે એના હાથની હથેળીમાં મોં વડે પિપૂડી વગાડતો. કમળા સાથે એ ય માંદો થયો હોય તેમ દવા તો પીવાની હતી નહિ પણ કમળાને જે આવતું મન થયું હોય તે એ ય ન ભાવે તોપણ ચાખતો. આજરોના લોટની રાખ, ઘીનું ઢેબું, ચોખાના પૂડા, છાંટા તેજથી વધારેલા ભાત, કે પછી જે કમળાને ખાવું હોય ને મહાલક્ષ્મી મંજૂરી આપે તે, કમળા તો એકાદ કોળિયો ખાય તો ભાગ્ય, આકાનું બધું પોતાના ખાવાથી કમળાને ગુણ કરવાનું હોય તેમ માની કમને કે પેટ ભરાયેલું હોય તોપણ પરાણે પોપટ ખાઈ જતો.

ચંપા મનમાં હરખાતી પણ અહારથી મરજરી કરતી : “કમળીનું એકું ખાવા જ ભાઈ અહીં પડ્યા રહ્યા છે.”

“જા, એમાં પડ્યા રહ્યા છીએ, તારાથી થાય તે કરજો.” પોપટ ખાતાંખાતાં બોલતો.

“આયલો ! પાછો શરમાય છે ય ?”

“તું આયલો હોઈશ !”

એડેલાં બધાં એનો જવાબ સાંભળી હસી પડ્યાં. કમળા તરફથી એનો ખરો અભિપ્રાય લેવાનો હોય તેમ બધાં એના તરફ તાકતાં ત્યારે

એ કમળા તરફ નજર માંડતો. કમળાની નિસ્તેજ આંખો ખાટલાના એક ખૂણામાં પડીપડી મૌનમાં જવાબ આપતી : ‘હોને એ કહેવું હોય તે કહે, તું શું કરવા જભરાય છે? મને એક વખત સાજી થવા દેને! પછી બાપુજીને આપણે બંને બધું કહ્યા વગર રહીએ તો કે’ને ને!’

એટલી હિંમત મળતાં પોપટ જગ આપું ઉથલાવવા કટિબદ્ધ થતો. આપું અઠવાડિયું એ નિશાળે ગયો ન હતો, પણ કમળાને જરા મટયું, ટેકા દબને તે બેસવા લાગી, ગર્ભ કાષ્ઠે તો એની મેળે ઉઠીને ઝોરડા બહાર ગઈ હતી; એટલે હવે તો પોપટે નિશાળે જવું જ જોઈએ એમ બધાંને લાગ્યું હોય તો પરભુ જાણે, પણ ચંપાએ એનું કાંડું ઝાલીને ઘસડ્યો. હવે પોતાનું કાંઈ બહાનું નહિ નમે એમ માનતા પોપટે ‘આવું છું’, ‘આવું છું’ કહેતાં ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં પહેલાં કમળા તરફ જોયું. જાણે કહેતો ન હોય કે તું તારે નિરાંતે સૂઈ રે’ને, સંકટ મૂકી બંદા હમણાં છટકી આવ્યા જાણ ને! પણ કમળામાં એટલી ધીરજ ન રહી હોય તેમ પોપટે જાંબરો ઝોળાંઝો ત્યારે એનાથી રડી દેવાયું. આજ તો કાંઈ પણ ઉપાયે એને નિશાળે મૂકી આવવો એમ માની ચપરતીને પોપટનું પકડેલું કાંડું, એ અવાજ સમાણું ચંપાથી મૂકી દેવાયું. વગરવિચારે પોપટ અંદર ભાગ્યો. ચંપા ત્યાં જ થંભી ગઈ. મંછા છેવટ બોલી : ‘ચંપાબેન! આટલા દાંડા બગડ્યા ત્યારે એક દાંડો વધારે. હો આજ ના જતો. એને એકલીને સૂઈ રહેવું ચ ના ગમે ને?’ ચંપા કંઈ બોલ્યાયાલ્યા વગર ઘેર ચાલી ગઈ.

ધીમેધીમે કમળા હરતીફરતી થઈ. મહાલક્ષ્મીને એના પોતાના ઐરકશાસ્ત્રનો વિનય લાગ્યો. એણે વાતવાતમાં પોતાની બુદ્ધિનાં ગાન પણ ગાઈ બતાવ્યાં. પોપટ માને યશનો ટોપલો લેતી જોઈ કંઈ બોલ્યો ન હતો, પરંતુ તેનું હૈયું અંદર રહ્યુંરહ્યું અવાજ દેતું હતું કે ‘મારે આછો તમારી પેઠે જશ લેવો છે; બાકી, શાથી મટયું તે તો હું જ જાણું છું. તપ્યું હશે તો મારું શરીર, ફુલાયું હશે તો મારું દિલ, એને ઘોડો કરીને ફેરવી હશે તો મારી પીઠે ને ઉપરથી ચાણકનો સિસકારો ચાખ્યો હશે તો મારે ખરડે! પણ મારે કરીને કહી બતાવવું થોડું જ છે!’

મંછાએ પણ સારી પેઠે અનુભવ્યું હતું કે પોપટ સહેજ બહાર ગયો હોય તો પણ કમળા મૂંઝામ જતી હતી. પોપટના કહેવાથી એ કમળાને ય બટકું ઢેસરું, કોળિયો ભાત કે ચમચો રાખ પાતી. પોપટ હાથ ઝામતો ત્યારે શરીરમાં જોર ન હોવા છતાં એ એડી થઇ જતી, રમતની વાતો કરતી, ને આટલા દુઃખમાંય હસતી એ જુદું! પોપટ કંઈ એના ખાટલા આગળ દેખાવપૂરતો જ એસી રહેતો કે નિશાળે ન જવું પડે એ માટે જ ત્યાંથી ખસતો નહિ એવું પણ ન હતું. કમળાની સાથે એ ય માંદો થઇ ગયો હોય તેમ કમળાને ખાવાની રુચિ ન હોય ત્યારે એની ય જૂખ મરી જતી. કમળા ઊંઘી ન હોય ત્યાં સુધી એ ય નીચે પથારીમાં જાગતો પડ્યો રહેતો. રાતે ઊઘ્યા પછી છોકરાં ઝડ જાગી ન શકે તે કુદરતી હોવા છતાં કમળાની જૂમ પડતાં મંછા પહેલાં એ ઊંઘમાંથી એડો થઇ જતો. કમળાને પાણી પીવું હોય તો એ ખાટલા નીચે મૂકેલા લોટામાંથી લઈ પાતો, અને ખાતો પાછો ડેશણે મૂકી દેતો. મોટાનું જોઈ અનુભવી થઇ ગયો હોય તેમ પાછળ ટેકા આપી કમળાને તે સુવાડી દેતો. મંછાનું માતૃહૃદય બાળકોનો નિર્દોષ પ્રેમ ને માયા જાન્ય કુદરતી રચના ઉપર ઓવારી જતું. ‘શી પરજીએ આટલાં નાનાં છોકરાંમાં ય માયા મૂકી છે!’

“હેં કમળા! સાચું કે’જે, તું હવે મને ‘પાડો’ ‘પાડો’ કહીશ?” હસતીકરતી થયેલી કમળાને ઘોડો કરી ફેરવતાં પોપટે પૂછ્યું.

“ના, બા! હવે તો મારાથી એટલું બધું દોડાતું નથી એટલે તું મને પકડી પાડીને મારે ને?” કમળાએ ‘પાડો’ ન કહેવાનું કારણ બતાવ્યું.

“પણ મારું નહિ તો કહીશ?”

“જા, નહિ કહું, ખસ?”

આનંદમાં આવી જતાં પોપટ ઊભો થઇ જવા લાગ્યો. પણ ત્યાં તો ‘પડી...પડી...’ કરતી કમળા એના ઠોટે જોરથી બાગી પડી. ઘોડો છલાંગ મારી આગલા પગ ઊંચકે તેમ ઊભા થવા ઊંચકેલા પગ પોપટે નીચે મૂકી દીધા. બી ગયેલી કમળાનો શ્વાસ ધમણની પેઠે

ફૂંકાવા લાગ્યો. બોલવા નેટલી હોશ આવતાં એણે કહ્યું : “લે, પાછો ને એમ ચાળા કરીશ તો ખીજું નામ પાડીશ.”

“શું ?” પોપટે સ્વાભાવિક પૂછ્યું.

“શું તે વળી ઘોડો.” કમળાએ તૈયાર રાખ્યું હોય તેમ તરત જવાબ આપ્યો.

“ને કમળી, પછી પાછો બેંકડો તાણીશ. હું તને માંદી જાણી બોલતો નથી.....”

પોપટને વચ્ચેથી બોલતો અટકાવી દર્ધ એની પીઠ ઉપરથી ઊતરી પડતાં કમળા બોલી : “ઘોડો, ઘોડો, ઘોડો.” અને એનાથી દૂર ભાગવાની ચેષ્ટા કરી વિના એ ત્યાંની ત્યાં જ ઊભી રહી. પોપટે હાથ તો ઉગામ્યો પણ કમળાના કૃશ શરીર ઉપર પડતાં પડતાં એ એની મેળે પોચો પડી ગયો.

ફૂંચ નેવો હાથ લાગતાં કમળા બોલી : “લે, આટલું જ જોર છે કે ?”

“જેવું છે ?” ફરીથી હાથ થાય તેટલો ડાંચો કરી પોપટ બોલ્યો.

“માયું, માયું, હવે !”

“ને કમળી.....” હાથને નીચો લાવતાં પોપટ બોલ્યો. પણ કાણ જાણે એનો હાથ આટલો બધો ઢીસો કેમ થઈ ગયો, કે આ વખત એના કરતાં ય વધુ હલકો પડ્યો.

એનો હાથ ઝાલીને પરસાળના એક ખૂણે ખેંચી જતાં કમળા બોલી : “હે પોપટ ! તું આટલા દાંડાથી નિશાળે નથી ગયો, તો માસ્તર મારશે નહિ ?”

માસ્તરનું નામ આવતાં જ પોપટ આગળ મગન માસ્તરની મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ ખડી થઈ. ટેબલ ઉપર હાથ મુકાવી ફટાફટ સોડી ફટકારતા એ ઊભેલા દેખાયા. આંખો તાણીને ‘કેમ હરામખોર, તારી માનું પેટ બળે, આટલા દાંડા ભરો છટકી ગયો છું. પણ આજ તારી વલ્લે કરું છું’ એમ ગેરહાજર રહ્યા બદલનો ફેંસલો સંભળાવતા જણાયા. પંદર દાંડા સુધી નિશાળે ન ગયા બદલ ‘ચાલ, ક્યાં ગયો રણછોડો ? અલ્યા, આને ખૂંટિયે લટકાવ. તે વિના એ માન્યા નથી કહેવાનો.’ અને ‘ઓ

બાપરે મરી ગયો ' એમ પોતાની જાતને ચીસો પાડતી પણ પોપટે મૂર્તિમંત જોઈ. પણ જે પ્રયજ્ઞ આવેગ એને નિશાળે જતાં રોકતો હતો, તેણે જ આ વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા છતાં એને મોંએથી જવાબ અપાવ્યો : “ હવે મારું મારું ! ”

મગન માસ્તરનો એક ઘાંટો સાંભળતાં નિશાળે ન જતાં છોકરાં ગભરાઈને ઘરમાં પેમી જતાં. કમળા સુધ્ધાં એની લાંબી મૂંછો ને ફટાકા બોલાવતી લાકડી જોઈ સિવાઈ જતી. એટલે પોપટની બહાદુરીને તુચ્છકારી કાઢતાં એણે કહ્યું : “ હવે તું નિશાળે તો જાજે. એવી ચૂંટી ખણીશે કે બાપા પોકારીય.”

મગન માસ્તરની સ્પેશ્યાલીટી તો બહુયે હતી, પરંતુ ખીજ કરતાં એ એક બાજતમાં સાચ જુદા પડતા. મારવું એ તો માસ્તરોનો પરમ ધર્મ છે. સોટી મારવી એ તો સ્વાભાવિક ને પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો રિવાજ છે. ખૂંટીએ લટકાવવું એ ય નવું નથી. અંગૂઠા પકડાવવા, ઉપર કાંકરો મૂકવો ને કાનપટ્ટી પકડાવી ઊઠાએસ કરાવવી એ તો સહેજ વાત છે. પરંતુ મગન માસ્તર એમની નાતના ખીજઓ કરતાં શિક્ષાની એક શોધમાં—જે એ શોધ બદલ ડિગ્રી અપાતી હોય તો જરૂર એ બહુમાનને માટે એ જ હાયક નીવડ્યા હોત—અને તે એ કે તાળું ઉઘાડવાની પોલી ચાવી છોકરાની કેડમાં—જાણે કેડે તાળું હોય તેમ એવી ફેરવતા કે છોકરું અધ્ધર ઊભું થઈ ચીસ પાડી ઊઠતું! પોપટે હજુ એ સ્વાદ ચાખ્યો ન હતો એટલે ફૂંકાડો મારતાં બોલ્યો : “ બહુ કરશે ને, તો કપાળમાં ફોક દાડાનો સંવેદનુ કાતરિયું ઝાપડીશ ને ! ”

“ તે એ પોપટ, ફોક એવું મારે તો માસ્તર શું કરે ? ” કમળાએ પોપટનો હાથ પોતાના હાથમાં લેતાં પૂછ્યું.

“ કરે શું ? મારવાની તો ખો ભૂલી ગય.” પોપટે વીરતા બતાવી.

“ તે એ પોપટ, તને મારશે ? ” કમળાએ લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

પોપટ મૂંગો રહ્યો. મગન માસ્તર મારશે નહિ, ને જો મારશે તો પોતાથી નહિ વેઠાય એ વિચારે જ કદાચ એને બોલતો અંધ કરી દીધો હશે.

“કે’જે ને કે કમળા માંદી હતી એટલે નો’તો આવ્યો.” કમળાને લાગ્યું કે બિચારા પોપટને પોતાને માટે માર આવો પડશે.

“એ પોપટ, હું આવીને કહું તો ય તને મારશે?” કમળાને પોતાને ય ખ્યાલ ન રહ્યો કે મગન માસ્તરને જોઈને તો એનાં મોતિયાં મરી જાય છે! ત્યાં એ ક્યાંથી જઈ શકવાની હતી?

અને પોતાની મુશ્કેલીનો રસ્તો જડી ગયો હોય તેમ જવાબ આપતાં પોપટ બોલ્યો : “આપુછ સાથે આવશે એટલે મારી રહ્યા.”

ગળનનની વાત આવતાં જ કમળાને ભોળા શંભુ યાદ આવ્યા. આ પાવાનો એનો નિત્યનિયમ સાંભરી આવ્યો. એનું હૈયું એકદમ હરખાઈ ઊઠ્યું. “અસ! કાલે તો હું જ આપુછની આ લઈ જવાની.”

“તારા વિના તો આપુછ પૂરી આ જ પીતા નથી.”

“સાચું કે’છ?”

“તું જ આપુછને પૂછી જોજે ને. કે’છ કે કમળી વિના ભોળા શંભુ આ પીતા નથી.”

“કાલે હું જ પાવાની.”

“હે કમળા! હવે તો તારી આ તને નહિ વહે ને?”

પોપટે એકદમ વાત બદલતાં પૂછ્યું. ઘરમાંથી ઉંઘરા ઉપર પગ મૂક્યા જરી મંછા ઓવિતી પોતાની વાત આવતાં થંભી ગઈ.

કમળાએ ન સમજણ પડવાથી પૂછ્યું : “મારી આ વળી ક્યારે વહે છે?”

“કેમ? તું ન’તી કે’તી કે તારે ઘેર આવું છું તેથી આ વહે છે?”

વાત સમજતાં કમળાએ જવાબ આપ્યો : “તે તું મારે ઘેર ના આવે એટલે પછી વહે સ્તો!”

“પણ હવે તો તારે ઘેર આવજા દાંડા રહ્યો એટલે નહિ વહે ને?”

કમળા ફરી જવાબ આપે તે પહેલાં બહારથી ઘેર આવતા મોતીરામના પગ ઓસરીમાં પડ્યા. પણ પોતાની સૃષ્ટિનાં તત્ત્વોન એ બાળકો તો એમનું આગવું જગત હાંક્યે રાખતાં હતાં. મોતીરામ “કેમ બેટા!” એમ કહેવા તો જતા હતા, પણ આરણ્ય એથે જી બી

ઊભી વાત સાંભળતી મંછાએ નાક ઉપર આંગળી મૂકી મોતીરામને બોલતાં રોક્યા. પછી એ ય ગંભીરતા ધારણ કરી ધીમે રહી અંદર ચાલ્યા ગયા.

કમળા બોલી : “ હવે શું કરવા વહે ? ”

“ વહે તો ? ”

“ પણ તું આટલા દાંડાં રહ્યો એટલે વહે જ નહિ. ”

પાછી વાતને કુદાવતાં પોપટ બોલ્યો : “ આપુજીને જન્મની તસ્ત કહીશ કે કમળા કાલે આવી જાણે ને ! ”

મેં ગંભીર કરી, પ્રોઠતા ધારણ કરતાં ધીમે હાથ હલાવી કમળાએ કહ્યું : “ ના, ના, કશું કે'તો જ નહિ. એ તો હું આવીને જૂમ પાડીશ એટલે આપુજી છોને પૂજામાંથી ઊભા થઈ જતા. ”

મંછા અને મોતીરામ એકબીજાની સામું જોઈ ધીમેથી હસ્યાં.

પોપટે વળી નવો પ્રશ્ન કર્યો : “ એ કમળા ! મને તાવ આવે તો તું મારી પાસે રહે કે નહિ ? ”

મંછા બંને કાન આગળ હાથનાં આંગળાં રાખી ટચાકા ફેાડતાં બબડી : “ ખમ્મા કરે મારા વીરા ! ” અને મોતીરામે અને એણે કાણ જાણે શું ય વાત સાનમાં સમજી લીધી.

[૫]

કુમળાને વિવાહ કરી મૂકવાનો વિચાર તાત્કાલિક તો મોતીરામના મગજમાં શાંત પડ્યો. એકાદ વરસ સુધી તો એ વાત સાવ વિચારે પડી. પણ મોતીરામનું વ્યાવહારિક મગજ કુંભકર્ણની પેઠે ઘોષાં કરે એવું ન હતું. જાળસજનનો કાયદો કરી સરકારે ભણે એવાં જગન ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો હોય, પણ પોતાના જીવનમાં દીકરાદીકરીનાં લગ્નને જ પરમ મહત્ત્વ માનતાં માથાપ સરકારને પૂરેપૂરી સહજ થવા દે એવાં કાર્યા નથી. જાળપણમાં લગ્ન નહિ તો, લગ્નનો સગો ભાષ વિવાહ કરી રાખી, નાતના કાયદાનું કાયમનું સીલ મારી ઘણાંખરાં માંથાપો

પોતાની ઊછરતી પ્રજાને વર-વહનું શિક્ષણ આપવાનું ચૂકતાં નથી. તેમાં ય આ વીસમી સદીમાં પણ મોતીરામની બ્રાહ્મણતાતિ તો ઘોડિયામાંથી ઝડપવાની પદ્ધતિથી ડગ દૂર ખસી ન હતી. મૂળે જ્ઞાતિનો વિસ્તાર નાનો. બાળપણમાં લગભગ મોટું મીંડું. કહેવાય બ્રાહ્મણ ને બાળપણ તો ‘ભરામણ’ સુધીનું. વળી એ અભણતાનો ય એ જ્ઞાતિને ફોકો હતો. “અમે ઓછા બીજા ‘ભરામણ’ ની પેઠે ભિક્ષાવૃત્તિ કે ચળમાનવૃત્તિ ઉપર બેઠા છીએ કે અમે નહિ બાળેલા હોઈએ તો ભૂખે મરીશું? અમારા હાથ સાખૂત છે, અમારી જમીન ‘અખેપાતર’ છે. અમારે ક્યાં બીજાની પેઠે નોકરી શોધવા જવું છે કે ‘ગોટપિટ ગોટપિટ’ કરતાં નહિ આવડે તો સત્યાનાશ વળી જવાનું હતું?”

જ્ઞાતિનો મોટો ભાગ બ્રાહ્મણ હોવા છતાં જમીનવાળો હોવાથી ખેતીપ્રધાન હતો, ને વારસામાં મહેનતનો ગુણ મળ્યો હતો એટલે કસાયેલો હતો. પ્રદેશની બીજી વસતિ પણ બાળેલી ન હતી કે એનું બેઠને ય એ જ્ઞાતિને બાળપણનો મોહ લાગે. નાનાં ગામડાંમાં ચારપાંચ ગુજરાતી ચોપડી સિવાય કેળવણી હતી જ નહિ; તેમાં ય નારણ માસ્તર જેવા માસ્તરે ‘નિશાળ’ શબ્દથી-ગુનેગાર ‘કેદ’ શબ્દથી ચથરી બેઠે તેમ બાળકોને રાડ પડાવી દેતા. કોકનો રસ પૂર્વજન્મનો જાગેલો હોય તે ય નારણ માસ્તરની સોટીના ચમકારા સાથે સુકાઈ જતો. છતાં ય કોઈ રજોખજો મનસુખ ભટ્ટ જેવો છાતી ચલાવી છોકરો હોશિયાર હોવાથી એને શહેરમાં બાળવા મુકતો ત્યારે છોકરો ‘ગોટપિટ ગોટપિટ’ ની સાથે કંઈ નવું જ ભણી લાવતો ! કોઈ જેવી કોઈ, ને તે ય વળી જમના કોઈ જેવાંએ પાડેલું નામ-ગૌરીશંકર-એને શહેરમાં ગયા પછી ગમતું નહિ. કોઈને પોતાનું રહેવાનું ઘર ન ગમતું હોય, ગામ ન ગમતું હોય, બળદ કે ભેંસ ન ગમતી હોય, જોડા કે કોટ ન ગમતા હોય ને બહુબહુ તો કોઈકને પોતાનું ધૈરું ન ગમતું હોય—એટલા સુધી તો કોઈ વાત કરે તો કોઈકને ગળે ય બિતરે, પણ મારું રડયું, પોતાનું નામ ન ગમે તે શી રીતે માન્યામાં આવે? એને તે કંઈ બચકાં ભરવાનાં હતાં? એ કંઈ ઓઢ્યાપાથર્યામાં ખપ લાગવાનું હતું કે ગાયભેંસની પેઠે દૂધ દેવાનું હતું કે એમાં ગમા-અણગમાની વાત આવે? આવું અકલ

વિનાનું કામ જ્યારે ગૌરીશંકરે પોતાનું એ નામ બદલી ગિરીશચંદ્ર રાખ્યું ત્યારે ગામના મોટા ભાગને લાગ્યું. એ પછી પહેલી વાર કોઈના ખાંધિયા પ્રસંગે નાત બરાબ્ર ત્યારે એ વિષય ચર્ચા થો હતો પણ સારી રીતે. ને એણે સર્વાનુમતે એવો ઠરાવ કર્યો કે આજના બહુતરની શી વાત કરવી? આજ પોતાનું નામ નથી ગમતું તે ફેરવી નાખે છે, તો કાલ આપનું નામ નહિ ફેરવે તેની શી ખાતરી? અને તેમાં ય આ કેળવણી શરૂ થઈ ત્યારથી કે કોણ જાણે તે પહેલાંથી એક લોકવાર્તા ગામડાંના સર્વ લોકો પાસે મેળૂદ પડી છે કે બહેનો છોકરા ન કરે તેટલું ઓછું! કોઈ એક માણસ—એ માણસ એટલો સર્વવ્યાપક છે કે લગભગ ગુજરાતના ચોખ્ખા સ્થળે જન્મવા નામે ને જ્ઞાતિએ હયાતી ભોગવે છે. કાઠિયાવાડમાં એને હરખચંદના દીકરા કપુરચંદ તરીકે ઓળખતું હશે, તો ગુજરાતમાં એને કોઈ ગોવિંદભાઈના દીકરા હાથીભાઈ તરીકે ઓળખતું હશે—પણ વાત તો એકની એક જ કે એ બંનેને ‘બાલિસ્ટર’ થયા પછી મોટો ‘કલેટન’ બનીને ‘સા’બ’ બનીને આવ્યો ત્યારે એનો બાપ એને મળવા ગયો. દીકરા તો એના જેવા બીજા ‘સા’બો’ સાથે બેઠો હતો. એનો બાપ જિયારો ‘સા’બ’ ના દાકમાઈ વગરનો સાહેસાહો, ચાલતાંચાલતાં જોડા નડવાથી હાથમાં ઝાલી, દીકરા કને ઝડી ગયો. ‘ચમ છે ભણ! મજામાં તો છું ને?’ એમ પૂછ્યું. ગામડાના રોંચા જેવા માણસને જોઈ સાથે બેઠેલા ‘સા’બો’એ ‘ગોટપિટ ગોટપિટ’ કરતાં પૂછ્યું કે ‘આ કોણ છે?’ દીકરાએ એવી જ ભાષામાં જવાબ આપ્યો. શું આપ્યો એ તો એ જાણે, પેલા સાંભળનારા ‘સા’બો’ જાણે, ને ત્રીજો ભગવાન જાણે —જે એ ‘સા’બો’ની ભાષા જાણતો હોય તો. પણ કોસો તો એના બાપગોતરે ય ‘ગોટપિટ ગોટપિટ’ ભણ્યો ન હતો એટલે શું સમજે? એને તો કૂતરું છાશ પીતું હોય તેમ એમના બોલવાના અવાજ ઉપરથી લાગ્યું. દીકરાના જવાબ પછી ‘સા’બો’ તો સડક થઈ ગયા. કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ પણ આપસઆપસમાં સામસામું જોઈ થોડું હસ્યા. આટલા ઉપરથી બાપ સાનમાં સમજી ગયો. શું સમજી ગયો એ તો એ જાણે, પણ લોકવાર્તા તો કહે છે કે દીકરાએ એને પોતાના ઘરનો નોકર કર્યો.

કોઇ વળી કહે છે કે 'અમારા મામનો છે' એમ કહ્યું. પણ બાપ કંઈ જાય એવો ન હતો. છોકરો મોટો 'બાલિસ્ટર' થયો હોય તેથી કંઈ એ એની સાડાબાર રાખે તેવો ન હતો. તેણે તરત જ 'સા'બો' ને જણાવી દીધું કે હું એનો નોકર નથી પણ, એની માનો બાયડો છું ! પછી 'સા'બો' એ શું કયું કે 'બાલિસ્ટર' દીકરાએ શું કહ્યું એમ જણાવી લોકવાર્તા ટૂંકી વાર્તાની કલાનો ભંગ કરતી નથી. એ ત્યાં જ અટકી જાય છે. વાર્તાનો જે મુખ્ય ગુણ-રસમાં તરખોળ કરી ફક્ત શ્રીતાઓના મગજમાં એક નાનોસરખો તણખો મૂકી સમાપ્ત થાય છે, એમ એ લોકવાર્તાએ મૂકેલો તણખો હજુ પણ હોલાયો નથી. ઊલટો ગૌરીશંકર જેવા કોઇ કોઇ વખત ભૂદેવ્ય કે 'ગિરીશચંદ્ર' જેવું નામ બદલી એ તણખા ઉપર વળેલી રાખ ખ ખેરી એને પ્રદીપ્ત કરે છે.

નામની સાથે ગૌરીશંકરે સળી કરી ત્યાં સુધી તો નાતને કંઈ લેવાદેવા ન હતી. પણ એણે તો એથી ય આગળ જઈ નાતના કાયદામાં બાકોટું પાડવા માંડ્યું ત્યારે લોકો શી રીતે જાલ્યા રહે ? ગૌરીશંકરનો વિવાહ એ સાડાત્રણ વરસનો હતો ત્યારનો ગમનને પોતાની છ મહિનાની ચંપા સાથે કરી મૂકેલો. 'ભરામણ' જેની ઊંચી જાતિ. બપયોરાસીના ફેરા પછી કેટિ પુણ્ય કર્યાં હોય ત્યારે આટલો કિંચો મનખાદેહ મળે. એ સાર અભણ હોય પણ 'શારતર' ની વાન કંઈ એનાથી ઓછી અગાણી હોય ? 'નવ વર્ષે ભવેત ગૌરી...'વાળું અનાદિકાળનું મનુ-મહારાજનું વાક્ય એનાથી કંઈ છાનું હોય ? આખી જાતિનો ઇતિહાસ ફેંદી નાખવામાં આવે પણ એવું કોઇ લગ્ન નહિ નીકળે કે જેમાં પરણનાર છોકરીની ઉંમર નવ વરસની થઈ ગઈ હોય. પણ નખખોદ જળે આ સરકારનું, ને તેમાં ય આ ગાંધીવાળાનું કે મારીને ધરમને માથે ધૂળ વાળી ! દેડાભંગીની ભેગા બેસો, ગામાત કૂવે એમને પાણી ભરવા દો, નિશાળમાં સાથે બેસવા દો ને એવાં તો કેટલાં ય નવાં નવાં છકરાં ધાલે છે ! બહાર તો દીરતું રહ્યું, જેમ કરતા હોય તેમ, પણ આ તો ધર સુધીની પંચાત કરે છે ને ? પોતાની આયડીને ય મરાય નહિ, પોતાના છોકરા-છોડીને ય ફાવે ત્યારે પરણાવાય નહિ, અરે પોતાને દુઃખનું માર્યું નિરાંતે અપ્રીણ ધોળાને મરવું હોય તે ય કે'શ ના !

શો જીવન છે ! કન્યાદાન જેવું પુણ્ય 'શાસ્તર'માં નથી કહ્યું, પણ આ સરકારે ને ગાંધીવાળાએ સત્યાનાશ કરી મૂક્યું ! ચૌદ વરસનો કાયદો કરીને બધો બોળાવાડો કરી મૂક્યો ! બાર વર્ષ પછી તો કન્યાદાન આપવામાં ચોખ્ખું 'શાસ્તર' પાપ માને છે. અત્યારે તો પરણાવતાં પહેલાં છોકરી ના'તીધોતી થઈ જાય છે. શો કળજીગ આવ્યો છે ! આ બધું 'શાસ્તર' જાણ્યા છતાં સરકારના કાયદા આગળ લોકો બિચારા શું કરે ? એટલે અનાદિ કાળથી જે નહોતું થતું તે આ કાયદા પછી થવા માંડ્યું. આખી જાતિમાં ચૌદ વર્ષની ઉંમરે જો કામ છોકરી પરણી હોય તો તે બાળલગ્નનો કાયદો થયા પછી સૌ પહેલી રેવાશંકર પુરાણીની માફક. પછી તો લોકો ધીમે ધીમે સરકારને ગાંધીવાળાને ગાળો માંડતા માંડતા દેવાવા લાગ્યા. છતાં નાનપણથી વિવાહ કરવાના રિવાજમાં કાયદો દબલ કરતો ન હોવાથી તે રિવાજ ગયો ન હતો. એટલે છોકરીને ચૌદમું વરસ ખેસે ત્યારથી એનો આપ વિવાહની તૈયારી કરવા માંડતો. ગળનને ય ચંપાને તેરમું ઊતરી ચૌદમું બેઠું એટલે મનસુખ બદને કહેવડાવ્યું કે “આવતા માગસરમાં લગન માટે તૈયાર થજો.” મનસુખ બદને શું તૈયાર થવાનું હતું ? એમને વસનની જાણસો કરાવવાની હતી, તે તો ખિરસામાં પૈસા રોકડા હતા એટલે શી વાર ? એમણે સામે મંદેશો મોકલાવી દીધો કે “મારે વળી શું તૈયારી કરવાની છે ? આજ કહેા તો આજ ને અખી કહેા તો અખી — છોકરો લઈને આવતાં મારે શું તૈયાર થવાનું ?” ગળનને તો એ શિયાળામાં બે લગન કરવાનાં હતાં. શિવાનંદને પરણાવવાનો હતો. પરંતુ એમાં એમને વસનની જાણસની ય ઉપાધિ ન હતી. મોતીરામ જ બધી જાણસો જસોદાને કરાવવાના હતા. વળી તેમણે ગળનની પહેલાંથી જ સીધાસામાન અને જાણસોની તૈયારી માંડી હતી. ગળનને પણ ધીમે ધીમે, સવડેસવડે લગન માટે જોઈતી ચીજબાવ ખરીદવા માંડી હતી. હવે માગસરમાં લગન હતું અને કાર્તિક પહેલાં આસોમાં તો ગળનને એક પણ ચીજ ખરીદવાની બાકી રહેવા દીધી ન હતી. નાડાછડીથી માંડી ઘી માટેના રૂપિયા લોકોને વહેંચી દેવા સુધી બધું તૈયાર કરી મૂક્યું હતું.

એવામાં જ, નાતમાં કાંઈ દા'ડો નહિ બનેલો, આખી જ્ઞાતિ અંધાધ ત્યારથી નહિ બનેલો, બીજો ભમે બન્યો દશે, પણ પોતાની જ્ઞાતિમાં નહિ સાંભળેલો બતાવ બન્યો. ગૌરીશંકરે કહ્યું કે “મારે પરણવું નથી!” લોકો તો વાત સાંભળી આભા જ બની ગયા. ધણાને તો એ વાત માન્યામાં જ ન આવી. વળી પરણવાની તે કાંઈ ના પાડતું હશે? સાઠ વર્ષના, લાકડાંમાં જવાની તૈયારી કરતા ડોસાને કાને ય પરણવાની વાત આવતાં મોંમાં પાણી આવી જાય છે, તે! આ તો અઢાર વર્ષનો જુવાનજેઘ છોકરો! એ પરણવાની ના કહે? કન્યા કદાચ લૂલીલંગડી કે અપંગ હોય તો જુરી વાત; પણ નાતમાં મેઢ મળાય તેવા ગળનન પંડ્યાની કન્યા, ચંપા જેનું નામ ને ચંપાની કળી જેવી સોદામણી ને સુંદર! મોં ઉપર કાયમ હાસ્ય પથરાયેલું જ રહે, ને બેસે ત્યારે ફૂલ ખરે, તેમ એના મધુર ને મીઠા શબ્દો સાંભળનારને ઘડીભર મોહક લાગે. ચૌદમું તો હજુ એને પૂરું નહોતું થયું, તે પહેલાં પ્રૌઢાની વ્યાવહારિકતા, અધેડ સ્ત્રીની આવડત ને યુવતીની ચપળતા પૂર્વસંસ્કારનો વારસો હોય તેમ એનામાં આવીને વસી ગયાં હતાં. એણે શહેર જોયું ન હતું, છતાં શહેરી યુવતીની સદ્ગત ને વગર કેળવણીએ સંસ્કારિતા દેખાતાં. ચૌદ વર્ષની ગ્રામકન્યામાં આટલી બધી છત શહેરી જનના માન્યામાં પણ ન આવે, છતાં પણ એ આવી હતી. ને એને જોનારને એ કાંઠે સોળ સત્તર વર્ષ જેટલી જ લાગતી હતી. ગળનન જેવા શંભુના પરમ ભક્તને આવડી મોટી કન્યા કુંવારી રાખવી પડે એ બહુ સાક્ષતું હતું. તેમાં ય છેલ્લા બેત્રણ સદિનાથી તો એ નાંતીધોતી થઈ ત્યારથી ગળનનને એને પરણાવવાનાં સ્વપ્ન આવતાં. બંને પક્ષ તરફથી આ વેંડા વિષે સારી આશા રખાતી હતી. “છોકરો ભણે છે, કાલ જીડીને એને શેરમાં નોકરી મળી તો ચંપા પૂરેપૂરી શેરી થઈ જાય તેવી છે ને? એને ચૂંધને કંઈ ટાપટીપ શિ મવાડવી પડે તેમ નથી!” ચંપાની સહીષ્ણુઓ એને જોઈ આવી વાતો કરતી ત્યારે ગૌરીશંકરનો પક્ષ કહેતો—ભાઈ! ગૌરીશંકરને વહુ તો સારી મળી છે! ગૌરીશંકર સાંબ થાય તો એ મડમ થઈને એનો હાથ ઝાલીને ફરે તેવી છે. પાછું કાંઈ વરતે ય નહિ

ને કે ગામડિયણ હશે. વાતો ય ચીપીને એવી કરે છે, કે શે'રની મોટી કોલેજની છોકરી હોય તો ય એના આગળ પાછી પડી જાય. આવી ચંપાને ગૌરીશંકર પરણવાની ય ના પાડે, એ માન્યામાં જ શી રીતે આવે?

ગૌરીશંકરની મા તો એની વાત સાંભળીને જ હબકી ગઈ. માથે આમ પડ્યું હોય તો ય એ ન બડકે તેટલી દીકરાએ કહ્યું કે મારે પરણવું નથી તે સાંભળીને હેબતાઈ ગઈ! જરા મનને કળ વળી એટલે એણે પૂછ્યું: “તારે પરણવું કેમ નથી?”

“મારે નથી પરણવું.”

“પણ કેંક કહીશ તો ખરો?”

“એમાં કહેવાનું વળી શું છે? ભણું ત્યાં સુધી મારે નથી પરણવું.”

“હત્ ગાંડિયા!” બડકી ગયેલી માનો શ્વાસ હેઠો બેસતાં એણે જરા શાંતિથી શ્વાસ લેતાં કહ્યું: “હું તો બડકી કે તને છોડી ગમતી નથી કે શું?” જોકે છોડીમાં ગમવા ન ગમવાનું શું હોય, તે માની સમાજમાં હજુ આવ્યું જ ન હતું. પરંતુ શહેરીની ઘણી બિડતી વાતો ભેગી માએ એ ય વાત સાંભળી તો હતી કે ફક્ત એકબીબનનું મોં ન ગમવાને માટે જ છોકરા-છોકરી શહેરમાં પરણવાની ના પાડે છે. એટલે માએ માન્યું કે છોકરો વળી શહેરમાં ભણે છે તે એ ભૂત લઈ આવ્યો કે શું? પરંતુ ભણતાં સુધી ન પરણવાનો શહેરી પવન ગામડામાં હજુ વાયો ન હતો ને આવ્યો ય ન હતો, એટલે મા તો આ ગાંડા જેવી વાત સાંભળી નવાઈ જ પામી ગઈ એણે પુત્રની એ મૂખીઈભરી વાત જાણી તેને સમજાવતાં કહ્યું: “હજુ આવો ને આવો ભોળો રે'જે. તું તો કહીને બેસી ગયો કે મારે નથી પરણવું, પણ વિચારા ગમનન પંડ્યાનો વિચાર કર્યો? એમનાથી કંઈ ચૌદ વરસની કન્યા થઈ એટલે ઘાલી મુકાય? બેત્રણ મહિનાથી તો એ ના'તી.....” અને પોતે કોની સાથે વાત કરે છે એ ખ્યાલ આવતાં માના મોંમાં બાકીનો શબ્દ એમ ને એમ રહી ગયો. “આપણે તે કંઈ ઓછાં કણબી-કોળી છીએ કે વિવાહ તોડાય? આપણી ન્યાતમાં તો વિવાહ થયા પછી એમાંથી કેઈ લૂલું, લંગડું કે આંધળું થાય તો ય એની સાથે ઘર માંડ્યે જ છૂટકો. તારી નજર આગળ જ નથી જોતો, કે મણિલાલ

ભટ્ટનો મધુ કેવો કનૈયાકુંવર જેવો છે, પણ લંગડી રેવા સાથે વે'વાર માડવો પડ્યો કે નહિ ? ને આપણે તો વળી એવું કંઈ છે જ નહિ. ગળનન પડ્યા જેવાં નાતમાં ઘર કેટલાં ? ખરું પુછાવો તો એ ઘરની કન્યા આપણે ત્યાં આવે ચ નહિ. પણ એ તો જાણે છે ને કે આપણું ઘર તારા આપના વે'વાર પછી વધારે લીલું થયું. તારા આપ થોડું 'શાસ્તર' ભણેલામણેલા ને ગળનનને ને એમને જૂની દોસ્તી એટલે એમનું મન જરા ખરું કે છોડી સુખમાં જતી હોય તો સહેજ ઊંચા-નીચાનું શું રહ્યું ? બ્રાહ્મણ તો એ ચ છે ને આપણે ચ છીએ. નાતે ચ એક છે કે બીજું ? જરા એમણે સારાં કર્યાં હશે તેટલે એ ઊંચા ! પણ એટલી બધી ઊંડી સમજ આજ કોનામાં છે ? એ તો ગળનન બીજાનું સાંભળે નહિ તેથી, ખાટી એમના કુટુંબીઓએ જ તે ઘડીએ વિવાહ કરવા દીધા ન હોત."

આટલી પ્રસ્તાવના રજૂ કર્યા પછી મા સહેજ થાક ખાવા કે પોતે પીરસેલું એક વખત પુત્ર જમી રહે પછી બીજું પીરસું એમ સમજી એ થોડી વાર થોભી આગળ બોલી : "ચંપામાં ચ કંઈ કહેતાં કંઈ કહેવશ નથી. દેખાવડી એવી છે, બોલવામાં શાણી છે, બિલટું એને જોઈને તો મને તારો વિવાહ ખીતાંબર પંડ્યાની કાન્તા સાથે થવાનો હતો એ સાંભરી આવતાં શેર લોહી બળી જતું. ભણ્યો તો તું આજ, પણ તે દા'ડે ત્રણ વરસનો હતો ત્યારે કેને ખગર હતી કે તું ભણીશગણીશ ને શહેરમાં રહેવા જઈશ ? પણ આજ પાંચ વરસથી હું એને જોઉં છું ને મને થાય છે કે બસા ભગવાને તે ઘડીએ મને ન બચાવી લીધી હોત તો તારો તો મનખો જ દૂરી પડત. શે'રમાં એ છોડીને તું લઈ જત તો બિલટી ઘર લગવી મારત. એ જ ચૌદ વરસની થઈ, આ સાલ એને ચ પરણાવવાની છે, પણ નથી એનામાં બોલ્યાના ઢંગ, નથી એના પહેર્યાનો ભઠિયો કે નથી એના ચાલવામાં ખરકત ! કર્યાં ચંપા ને કર્યાં કાન્તા ! તમને બંનેને જોઈને તો આખી નાત હરખાઈ જાય છે કે ભગવાને રામ-સીતાની જોડ મેળવી છે. ને તું જ વિચાર કરને, આપણી ખાઓચિયા જેવી નાતમાં તારું કર્યાં અજણ્યું છે ? છે કોઈ એના જેવી બધી વાતે પહોંચતી છોડી ?" અને

આટલો મસાલો ખાતાં થોડી વાર લાગશે એમ માની થાક ન લાગ્યો હોવા છતાં મા થોભી. આસોની આછી ગરમીવાળા દિવસે એના મોં ઉપર ઉનાળા જેટલો પરસેવો વળ્યો હતો તે લૂછી નાખ્યો.

પુત્ર કંઈ બોલતો નથી એટલે તેને પોતાની મૂર્ખાઈ સમજાઈ છે એમ માની માએ આગળ ચલાવ્યું. “શે’રના લોક તો નાગા થઈને નાચતા હશે, પણ આપણાથી કંઈ એમના જેવું લાજ મૂકીને નચાય? એ મોઢું ન ગમે તે માટે ન પરણે કે બણવું હોય તેથી ન પરણે, એ બધા ચાળા આપણાથી ન કરાય. સામાનો તો વિચાર કરવો પડે ને? અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી નાતને તારા જેવા છોકરા ના માનવાની વાત કરે એ કંઈ ચાલતું હશે? આ તો બાળલગ્નનો કાયદો થયો માટે, નહિ તો અત્યાર સુધી તું કે એ કુંવારાં જ ક્યાંથી રહ્યાં હો? ને આજ તું વિવાહ થયો છે માટે ના કહે છે, પણ તને પરણાવી દીધા હોત તો શું કરત? નાત તો વિવાહ કર્યો એટલે પરણી ચૂક્યું જ માને છે. હા, એમ કંઈ નાત પાછી મનમૂરખ નથી કે કાઢીને લાંછન આવ્યું હોય તો ય વિવાહ ફેક ન કરે. કોઈના ઘરમાં ન ઠરવા જેવું કાળું કામ થયું હોય તો નાત હીંડીયાલીને એવો વિવાહ ફેક કરે છે. નાત તો મંગાનો પ્રવાહ છે. મંગાજીને તો માથે મુકાય, અંદર થૂંકાતું હશે?”

છેવટે આટલા બધા પ્રાસંગિક પ્રવચન પછી ભાવાર્થ કાઢતાં માએ કહ્યું: “ચાલ, હવે એવાં ગાંડાં ન કઢતો. તારા બાપ બિચારા તેં સહેજ ના કહ્યું તેમાં ખિન્ન થઈને કેવા બહાર ચાલ્યા ગયા? એ તો હજુ એમ કે’ કે સારા છે, નહિ તો બીજો હોય તો તને એ ને એ ભોંય ભેગો કરી નાખે. પછી એ ય પાછા સમજુ છે ને? કે’શે છોકરું છે, હોય એ તો, સમજીવીશું એટલે માની જશે. જો ભાઈલા! હવે તારા બાપને નાહક કઢાવો ન કરાવીશ. હું એ તો બધું એમને સમજાવી દઈશ.”

[૬]

મનસુખ ભટ્ટ એમની નાત જોટલા અબુધ ન હતા. આજથી ચાલીસ વરસ ઉપર કાશીએ ખેતરણુ વરસ ભણવા ગયેલા, એ એમની જ્ઞાતિ પ્રમાણે બહુ વધુપડતું ગણાય. ગામડી નિશાળમાં તેમના જમાના પ્રમાણે એમણે કાશી જઈને અભ્યાસ કરેલો. યજ્ઞમાનવૃત્તિ તો એમની જ્ઞાતિને કરવાની ન હતી, એટલે કાશીનો અભ્યાસ પણ કર્મકાંડ તથા એવા બ્રાહ્મણિયા વિધિને બદલે સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એમણે કરેલો. ત્રણ વરસની એ જ્ઞાનની મૂડી આજ સુધી પણ એ એટલી સરસ સાચવી શકેલા કે કૌમુદીનું એમનું જ્ઞાન આજના ડિગ્રીવાળાને પણ વિચારમાં નાખી દે. એ ભણ્યા હતા, ને સાથે ગણ્યા પણ હતા. જ્ઞાતિના ખેતીપ્રધાન વ્યવસાય તરફ તેમણે ખાસ લક્ષ ન આપતાં એ ગામડાના પ્રમાણમાં વેપારવણુજમાં પણ એ મૂળથી જ પડેલા. સ્વ-પુરુષાર્થથી જ એમણે આજે સો સવાસો વીઢાં જમીન સંપાદન કરેલી. જ્ઞાતિની અજ્ઞાનતા અને સંકુચિતતા, તેનું છીછરાપણું અને કૂપમંડૂક્તા, તેનું અનિષ્ટ અને કુરૂઠિ, એ એટલું વધું સમજતા કે એટલી ઊંડી દૃષ્ટિ આજના સુધારાની વાતો કરનારે પણ વિચારી હશે કે કેમ, એ શંકાસ્પદ છે. આજનો યુગ પોતાનું એ જ્ઞાન વાણીમાં વાપરી એનું પ્રદર્શન કરે છે એટલું જ, બાકી એનું એ જ્ઞાન વર્તનમાં મુકાયું હોત તો આજે કંઈ જુદો જ સમાજ હોત. મનસુખ ભટ્ટનો સિદ્ધાંત હતો કે આપણે ભલે આખા જગતનું જ્ઞાન માથામાં ભરી રાખ્યું હોય પણ સમય આવ્યે એને કર્તવ્યમાં ન મૂકવાનું હોય તો ખાલી એનું વાણીમાં પ્રદર્શન કર્યોનો શો અર્થ? વળી બીજી એમની એ માન્યતા હતી કે મોર પીઢાંથી રણિયામણો છે—ગાંડીધેલી તો ય જ્ઞાતિથી જુદા પડવામાં માણસની કિંમત કોડીની. જ્યાં સુધી સમાજનો અમુક ભાગ પણ સાથ ન આપતો હોય ત્યાં સુધી એકાદ વ્યક્તિ શુભ હેતુને માટે પણ આગળ દોડે તેનો કંઈ અર્થ નથી. સંન્યાસીને માટે એમાં આત્માની ઉન્નતિ ભલે હોય પણ સંસારીનું હિત એમાં એટલું સધાતું નથી. માણસ આખરે છે તો સામાજિક પ્રાણી ને? સમાજથી વિખૂટો કે

અતડો રહેલો માણસ શી રીતે સુખી કહેવાય ? બીજો સમાજ ભણે જાંચી ટાંચે ચઢ્યો હોય પણ ત્યાં જવાની જ્યાં શક્યતા નથી ત્યાં ગાંડીધેરી પોતાની જાતિને તરછોડવાની કે એની ખોડો બતાવવાની શી જરૂર ? સમાજમાં રહીને બને તેટલું પોતે હજી માનતા હોય તેને અપનાવવું એ એમનો વ્યાવહારિક માર્ગ હતો.

એટલે ગૌરીશંકરે શાળાનાં રજિસ્ટરોમાં ભણે ગિરીશચંદ્ર નામ કરાવ્યું પણ એની એ મૂર્ખાઈને એના કુટુંબે કે સમાજે માન્ય રાખી ન હતી એટલે બધાં એને ગૌરીશંકર જ કહેતા—માને કે પહેલેથી જીભ એ પ્રમાણે વળી ગઈ એટલે કહે જતાં. જ્યારે ‘મારે પરણવું નથી’ એમ કહ્યું ત્યારે મનસુખ ભટ્ટે સંતોક ભટ્ટાણીની જેમ ધરતીકંપ અનુભવ્યો ન હતો. એમને પુત્રના એ સવાસે અણુગમે પેદા કર્યો હતો, પણ એથી મોટા ભાગનાં મ.બા.પોને સંતાન ઉપર જે અભાવો ઉત્પન્ન થાય છે તે એમને થયો ન હતો. ગૌરીશંકરે એમને મોઢે એ શબ્દો નહોતા કહ્યા, પણ એમણે જાણ્યું ત્યારે એ અકળાવાને બદલે વિચારેના અચકાશ મળે તેટલા મોટે સીમમાં ચાલ્યા ગયા હતા. રાત્રે વાળુ કરી રહ્યા પછી સંતોક ભટ્ટાણીએ પુત્રને પોતે શિખામણ આપી છે ને એ એને મળે બિતરી છે તેવી વધામણી ખાંધી ત્યારે અંધારે સંતોક ભટ્ટાણીને દેખાયું નહિ પણ એમનું મોં એથી કચવાયું હોય તેમ કડબું બની ગયું હતું. એ રાત્રે સંતોકે જાણ્યું કે એ દમણાં જ પુત્રને બિધડો લેશે, પરંતુ એની ધારણા ખોટી પડી. મોઢે સુધી બહાર એસવા જતા મનસુખ ભટ્ટે તે દિવસે વેળાસર જ સૂઈ ગયા. ગૌરીશંકરને ય ભય હતો કે માની પેઠે એ પણ થોડું સંભળાવશે, પરંતુ એ કંઈ એાદ્યાચાદ્યા વિના, જાણે કંઈ બન્યું જ ન હોય તેમ, નિરાંતે જીવમાં નસકોરા બોલવવા માંડ્યા ત્યારે ગૌરીશંકરને એમના તરફ જે આદર હતો એ એકદમ વધી ગયો ને તે સાથે પોતાનો મનોરથ સફળ થશે એવી આશા પણ બંધાઈ.

બહારથી સનાતની અને રૂઢિચુસ્ત લાગતા પિતા અંદરખાનેથી તો બધું સમજે છે એની તો ગૌરીશંકરને એક પ્રસંગથી જ ખબર પડી ગઈ હતી. આચિંતા એક દિવસ એ શહેરમાં કોઈ કારણસર આવ્યા.

ચોગાનુચોગે તે દિવસે બોર્ડિંગમાં પ્રીતિભોજન હતું. જૂના વિદ્યાર્થીઓ ને બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થેને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. દરરોજ તો રસોડામાં ફિટ પ્રમાણે-જાતિ પ્રમાણે બધા બેસતા, છતાં એમાં કંઈક જાતિની ને વર્ણાશ્રમની મર્યાદા જળવાતી; પરંતુ આજના આ મોટા પાયા ઉપરના જમણુવાર માટે વચ્ચેનું ચોગાન પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રીતિભોજન એટલે ખાસ મિત્રોએ સાથે બેસી જમવાની હરીદાષ કરવી તેમ આગળથી તૈયારીઓ ચાલતી હતી. મિ. ભટ્ટને તો કોઈ હિસાબે આગળ જવા જ ન દઉં તેવી મિ. સી. એમ. પટેલે ચેલેન્જ ફેંકી હતી. તે દિવસે જાતિનાં બંધન દૂર મૂકી દરેક બેઠા હતા. મિષ્ટાન્ન ઉપર પૂરેપૂરો હાથ ઉપાડી રહ્યા પછી, બધાં નિરાંતે ભાતની રાહ બેતા હતા. એક ખૂણેથી ભાત શરૂ થયો હતો. મિ. સી. એમ. પટેલ હરીદાષ કરવાને ગયા પણ પેટ ફાટુંફાટું થતું હોવાથી પગ પાટલા ઉપર પહોળા કરી, હાથનો ટેકો મૂકવાની જગા પોતાના પાટલા ઉપર ન હોવાથી મિ. ભટ્ટને પાટલે ટેકવીને હાંફતા હાંફતા બેઠા હતા, પૂર્વતૈયારી હોવા છતાં હાથો હતા એટલે મશ્કરી ચાલતી હતી, ત્યાં ઓચિંતા મનસુખ ભટ્ટ આવી પહોંચ્યા! ઠેઠ પાસે આવ્યા ત્યાં સુધી કોઈની એ તરફ નજર ન ગઈ. એ સહેજ વળીને બોર્ડિંગની ઓરડીઓ બહાર ફેંટાયા ત્યારે બાપદીકરાની એક નજર થઈ ગઈ. હજુ સી. એમ. પટેલે ગૌરીશંકરના પાટલા ઉપર હાથ મૂકી રાખ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓના એ સી. એમ. ને—ગામડાના ચતુર મંગળને—મનસુખ ભટ્ટ ન ઓળખતા હોત તો ધૂળ નાખી, પણ દર રમ્મઓમાં એકાદ દિવસ ગૌરીશંકરને ઘેર એ મિત્ર દાવે આવી જતો, એટલે મનસુખ ભટ્ટ તો એને સારી પેઠે ઓળખતા. એક વાર એને દાળા પીરસીને વાડકો રસોડાના ઊંચરા ઉપર મૂક્યો એ ગુના બદલ સંતોક બદાણીએ ગૌરીશંકરની ધૂળ જ કાઢી નાખેલી. એ જ સી. એમ. બોર્ડિંગમાં એની સાથે જમવા બેઠો હતો! મનસુખ ભટ્ટને બેતાં ગૌરીશંકરનાં તો મોતિયાં જ મરી ગયાં. એ નીચું ધાલી ગયો. ભાત પિરસાયો પણ એ એના મોમાં જ ન પેઠો. એણે તો ધાયું કે બહુ-વાનું બહુવાની જગાએ રહેશે ને અત્યારે ને અત્યારે આપ ખિસ્તર

બંધાવી ઘેર લઇ જશે. માને કાને વાત પહોંચશે તો એ તો ઘરમાં જ નહિ પેસવા દે. ઓરડીમાં પિતા બેઠા હતા ત્યાં આવતાં આવતાં તો એને સાત ભવના વિચાર આવી ગયા. પણ ગૌરીશંકરની બધીય આશંકાઓ છૂટી પડી. મનસુખ બદે એક અક્ષર પણ ન ઉચ્ચાર્યો. એ બધું પોતાની જાણ બદાર નથી, એનો ધશારો ક્યાં છતાં એવા તો એવળ પ્રસંગ ગૌરીશંકરે અનુભવ્યા હતા. હરિજનની છૂતાછૂત ને વિધવા બીસ બાબતની ચર્ચા વખતે આપણા લોક તો સરકારના કાયદાના જ દાવતા છે એમ પિતાએ જણાવેલું એ ગૌરીશંકરના હૃદયમાં ખરાખર ચોંટી ગયેલું.

આજ પાછો નવો અનુભવ થયો. પોતે પરણવાની ના કહી છતાં ખિજવાનું તો ક્યાં મયું પણ એક અક્ષર પણ પિતાજી બોલ્યા નહિ. જીલટા રોજના કરતાં આજ નિરાંતે વહેલા ઊઠી ગયા! ગૌરીશંકરને લાગ્યું કે “પોતે પોતાની બાજુ એમના આગળ ખરાખર રજૂ કરશે, તો જરૂર એ માને ખરા, અને પોતાનો ઉદ્દેશ પણ ક્યાં ખોટો હતો? માણસે જન્મ્યાનું કંઈ સાર્યક કરવું હોય તો પુરુષાર્થ તો કરવો જ જોઈએ ને? યુવાવસ્થામાં કેળવણી લેવાનો સમય છે ત્યાં સુધી પરણવું એ નાહકનું બંધન જ છે. જગત આખું, આખો દેશ, કે અમુક જ્ઞાતિ જ્યારે કેળવણીમાં ક્યાંય સુધી આગળ વધી છે, ત્યારે આ જ્ઞાતિ તો ઊંઘ્યા જ કરે છે. કેળવણી લેવાની તો કોઈ વાત જ ક્યાં કરે છે? આખી જ્ઞાતિના કેટલા છોકરા હાલ ભણતા હશે? ચંદ્રકાન્ત, કાન્તિ, મોતીલાલ, મધુ, પીતાંબર.....ને હું, બસ! છ જ! ભણેલા કેટલા કે મહાશંકર, શિવશંકર, ચિમનલાલ.....બલાસ! ત્રણ જ! બદાર શહેરમાં કેટલા? બે વડોદરા, અમદાવાદ.....એકે નહિ, ભરૂચમાં એક, સુરતમાં કોઈ નહિ, મુંબઈમાં બે, કલકત્તા, મદ્રાસ, કાનપુરમાં.....કોઈ કહેતાં કોઈ નહિ. બહાર પરદેશ? મોટું મીડું! બસ! અત્યાર સુધી, વિક્રમની વીસમી સદી પૂરી થવા આવી ત્યાં સુધી કોઈએ દરિયો જ ઝોળાંચો નથી!

“ગમે તેમ થાય પણ મારે કંઈ તો કરવું જ. જન્મ્યા છીએ તો જીવી ખતાવવું. ચીદ ચીદ વરસે શહેરના છોકરા મારી સાથે મેટ્રિક

પાસ થશે ત્યારે હું અઢાર વર્ષે થઇશ. ચાર વર્ષનો તફાવત. જિંદગીનાં એટલાં વરસ ગયા જ ને? ગયાં તેને ગાવાનો શો અર્થ છે? છે તેને જ ન ખગડવા દઉં તો બસ છે. હેડમાસ્તરે તે દિવસે શા માટે પૂછ્યું હતું-‘મિ. ભટ્ટ! ચાર યુ મેરીડ?’ ને મેં જવાબ આપ્યો: ‘નો.’ ત્યારે એ ફેટલા હરખાઇ ગયા હતા? હસતાંહસતાં કેવો કટાક્ષ કર્યો કે ‘મેં’ ધાયું કે ગામડામાંથી આવો છો એટલે લગનખગનથી પરવારીને જ આવ્યા હશે! પણ ચાલો, તમે મોટા બાગ્યશાળી નીકળ્યા! બણો, બણો, ખૂબ બણો. હું તો માનું છું કે મારી કારકિર્દીમાં તમારા જેટલો એલરાઉન્ડ વિદ્યાર્થી મારા જોવામાં આવ્યો નથી. તમારી સમક્ષ ઉજ્જવળ ભાવી પડ્યું છે, શુભાવતા નહિ. છ મહિના પછી તો તમે રફૂત છોડી કાલેજમાં જશો. બીજું તો વધુ કંઈ કહેતો નથી, પણ બને તેટલો આગળ અભ્યાસ કરજો, પૈસાની મુશ્કેલી પડે તો મારી પાસે આવજો, પણ જીવનમાં સફળ થવું હોય તો પરણતો નહિ!’

“શું મારાં આ સ્વપ્ન અને મિ. કાપડિયાસાહેબના આ શબ્દો પિતા ન સમજી શકે? પિતા થઇને પુત્રને પગે બેડી પહેરાવશે? ના, ના, એ બધે બહારથી ગામડાના અબણુ દેખાતા હોય પણ એમનામાં જેટલી ઊંડી સમજણ છે તેટલી બાગ્યે બીજાનામાં હશે. મને ખાતરી જ છે કે મારું કહ્યું માનશે. ના કેમ માને? હું પોતે કંઈ કરી શકું એ એમને ચ ગૌરવ લેવા જેવું છે ને? ને એટલી કેળવણીની કિંમત ન હોત તો મને એ બણુવા જ ક્યાંથી મુક્ત? અમરથો હું મલરાઉં છું. એ બધું જ સમજે છે.”

એ મદાર ઉપર મોટો કિલ્લો ચણી બીજે દિવસે ગૌરીશંકરે પોતે પિતા આગળ પોતાનો કેસ રજૂ કર્યો. પોતાની અભિલાષાઓ, એ સફળ કરવાની પોતાની ખાંત અને અવિવ્યતી ઉજ્જવળ કારકિર્દીનાં સ્વપ્ન એણે પિતા આગળ વર્ણવ્યાં.

ગૌરીશંકરની પૂરી હકીકત સાંભળી લીધા પછી મનસુખ ભટ્ટે કહ્યું: “જો શંકર, હું તારી વત નથી સમજતો એમ ન માનતો. જો મારામાં એટલી સમજણ ન હોત તો કાલે તેં કહ્યું કે મારે પરણવું નથી, ત્યારે હું બોલ્યો ન હોત? પરંતુ હું બધું સમજુ છું. મારી શી

વાત, પણ કોઇ ખાપની ઇચ્છા એવી ન હોય કે પોતાનો છાકરો આગળ ન વધે. તું આગળ જઇને નામના મેળવે તેમાં મારે પોતાને પણ અભિમાન લેવા જેવું છે ને?" આમ પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પછી મનસુખ ભટ્ટ ગૌરીશંકર-જેને એ નાનપણથી શંકર સંબોધનથી જ ઓળાવતા-તરફ સામે જવાખ માગતા હોય તેમ થોભ્યા.

ગૌરીશંકરના મનમાં કંઈક ચેતન આવ્યું, પણ હજુ પિતા આગળ શું કહે છે તે સાંભળવા એ વચ્ચે ઓલ્યો નહિ. મનસુખ ભટ્ટ આગળ ચાલ્યા: "આપણી નાતના રિવાજ, એનું જરૂરનું અને પછાતપણું તું કે તારા જેવા બીજા મેપાંચ જાણ! આજે જાણો છો, પરંતુ હું તો આખો દેશ ફરેલો છું. આ બાજુ બદરીકેદારનાથ, કાશી, મથુરા, પ્રયાગ, કલકત્તા, ભુસાવળ, પંદરપુર ને છોક છેલ્લે સેતપંથુ રામેશ્વર સુધી ફર્યો છું." દરેક શહેર ઓલતા જાય તેમ તે દિશા તરફ આંગળી કરી મનસુખ ભટ્ટે જણાવ્યું: "ને કાશીમાં ત્રણ વરસ રહ્યો તેમાં આખા દેશના લોકો જોઈ નાખેલા. એટલે હું કંઈ બધા જેવો મૂરખો નથી. નાનપણમાં વિવાહ કરી મૂકવાના રિવાજ સામે મેં નાતમાં કેટલીયે વરાળ કાઢી હશે. તારો વિવાહ તું ત્રણ વરસનો હતો ત્યારે મેં ક્યો દશે તે કંઈ રાજપુત્રીથી? એટલા વખતમાં તો એત્રણ જણને ના કહી હશે. પાછું સમજણવાળાને તો એક બાજુના ભોગ છે. ના ના કહીએ એટલે લોકો સમજે કે એમને ગરવ આવી ગયો છે, એ પૈસા પાસે થયા એટલે અભિમાન આવ્યું, એ અક્ષર બણેલા એટલે સુધારાવાળા થઈ ગયા! આ તે તું કંઈ જાણે છે? હંવટે કંઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે આ મેં વિવાહ કરેલો."

ગૌરીશંકર જણતો જ હતો કે પિતા નાતના જૂના વિચારોથી જુદા મતના છે. પરંતુ વિવાદની પદ્ધતિ પ્રત્યે તેમના હૃદયમાં આટલી અગતરા છે એ તો એણે આજે જાણ્યું. મનસુખ ભટ્ટે કહ્યું: "એમ તો હું શાનો હા પાડું? પણ ડાહ્યો તલાટી..." અને એ નાપાકનું નામ લેવાથી ય દોષ લાગ્યો હોય તેમ 'ભોળા શંભુ! ભોળા શંભુ' એમ મનમાં એ વખત ઉચ્ચારી એમણે આગળ કહ્યું: "કોઈએ કહ્યું કે એ એની છોડી માટે તમને પૂછવાનો વિચાર કરે છે. એ તો મનખાના

કાંકરા કે ખીજું? પાછો દારડિયો, મારી ખાવાનો ય જેને છોશ નહિ, ને અંધારી રાતે લોકોનાં ઘર કોચાવે ત્યાં સુધીની વાત. એની છોડી મારે ઘેર? પણ ભાઈ, નાગાના ઘોડા મેદાનમાં. મિયાંસાઈની બેંસને ડોણું નો કહેવાય. ના કહીએ તો ય વળ ચઢતાં વાર નહિ! લેવાદેવા વિનાની દુસ્મનાવટ ઊભી કરવાની. છેવટે ખીજું કંઈ ન ચાલે તો સીમમાં કપાસ કપાવી નાખ્યામાંથી ન ગળય. વળી ત્રણ વરસમાં જ લોકો પડાપડી કરવા મંડેલા તે હું ક્યાં સુધી ખેંચી ઝાલવાનો હતો? બહુ બહુ તો વરસદડાડો કે બે વરસ! તો ય કંઈ અત્યાર સુધી વિવાહ ન કર્યો હોત એમ તો ઓછું જ બનવાનું હતું? તેથી ભાઈ, મેં જ હીંડી-ચાલીને ગળનન પંડ્યાને સદેશો મોકલ્યા. છોડી તો તે દાંડે છ મહિનાની જ, એટલે એમાં શું બેવાનું? પણ ગળનનનું ઘર મૂળથી ખાનદાન, એ ય પાછા બે વરસ કાશી ભણી આવેલા, ને સ્વભાવના સારા એટલે આખી નાતમાં વિચારની ખાતમાં અમારે બેને ગોઠે એવું કાઢીને નહિ. એમનો વિચાર અહીં બેસવાનો ખરો, ને મને એ ખાતનો મથારો ય કરેલો, એટલે ડાહ્યા તલાટીને ના કહેવા વખત આવે તે પહેલાં મેં આ બાણીજૂરીને ગોઠવી દીધેલું.” વિવાહનો મૂળ મનિલાસ પૂરો કરી મનસુખ ભટ્ટ થોભ્યા.

હાથે કરીને પિતાએ વિવાહ કર્યો છે, જેની સાથે સારું સંબંધ છે, એ બધો વિચાર સાંભરી આવતાં ગૌરીશંકરની આશા થોડી અસ્થિર થઈ. અને આ બધો લાંબો ઇતિહાસ કહી એ લાગણીવશ તો નહિ કરી નાખે? એવી આશંકા પણ એના મનમાં જન્મી. મનસુખ ભટ્ટ આમળ ચલાવ્યું: “હું એ સારી રીતે સમજું છું કે ત્યાં સુધી આપણામાં આવા રિવાજ છે ત્યાં સુધી કદી નાત ઊંચી આવવાની નથી-આવે જ નહિ. પણ આ બધું માનતો હોવા છતાં એક ખાતમાં હું તમારા નવા મતથી જુદો છું.” મનસુખ ભટ્ટ એટલું કહીને અટક્યા.

ગૌરીશંકરને લાગ્યું કે હવે ઊંડી ખાઈ આવી પહોંચી. અને એ ખાઈની ભેખડ ઉપર લઈ જઈ પુત્રને અંદર ડોકિયું કરાવતા હોય તેમ મનસુખ ભટ્ટ બોલ્યા: “નાતને બહુ લાગતુંવળગતું ન હોય તેમાં તો દરેક માણસે પોતાના વિચાર પ્રમાણેનો અમલ કરવો જોઈએ. તું

ત્યાં ફાની જોડે જમે છે, ફાની સાથે બેસે છે, અંત્યજો સાથે બણે છે—
એ બધું હું કંઈ માતું છું એમ નહિ, પણ જમાનાને સમજું છું તો
ખરે. આજે તમારે મન તો ગમે તેની સાથે જમવું કે બેસવું એમાં
કંઈ ખોટું નહિ લાગતું હોય, પરંતુ દસકા પહેલાં મહાશંકર મુંબઈમાં
એમના શેઠને ત્યાં કંઈ પ્રસંગે જમણવાર હશે તેમાં—શહેરમાં તો હવે
ક્યાં એ છાંશ રહ્યો જ છે—ખીજા જાતિના માણસો સાથે બેસીને જમ્યા,
તે છાપામાં આવ્યું. શહેરના મામલા ને શેઠ મોટા એટલે પેપરવાળાએ
ધામધૂમનાં વખાણ કર્યાં. તેમાં મહાશંકરનું નામ આવ્યું, ને નાતને
તો કહેવાનું શું? એને નાતબદાર મૂક્યો! મુંબઈ રહેનારો એ કંઈ
એમ નાતને ગાંડે? પરંતુ સગાંસાગરાંને ય પાછું નાતમાં મોટું દેખાડવું
પડે ને? એટલે હાંમાં હામાં કરીને એના બનેલીએ સો રૂપિયા દંડ
નાતને આપ્યો ત્યારે નાતે છૂટકો કર્યો. એટલે આજે ય નાત તો એની
એ જ છે. હા, ડાહ્યા તલાટી જેવા દારૂ પીતા હોય, ના ખાવાનું ખાતા
હોય ને નાગાધ કરતા હોય તેમનું નામ નાત નહિ દેવાની. બિલાડીને
કોટ્ટે કયો ઉંદર ઘંટ બાંધવા જાય? પણ ખીજની ઉપર તો વખત
આવ્યે ચઢી જ બેસે. છતાં હું કંઈ એમ નથી કહેતો કે નાત ધોરતી
હોય તેમ આપણે ય ધોર્યા કરવું. તને બણાવવાની તો મારી પહેલેથી
ઉમેદ.” અને આટલું કહીને થાકી ગયા હોય તેમ મનસુખ ભટ્ટ પાછા
બોલતા રહી ગયા.

વાત કરવાની પિતાની આ ઢાળ ગૌરીશંકરની જાણમાં હતી.
પરંતુ એમણે જે લંબાણ કરવા માંડ્યું, તેથી ગૌરીશંકરને ધીમે ધીમે
ખાતરી થવા માંડી હતી કે એ જે છોડશે તો જ આમાંથી છુટાશે,
બાકી એમની મરજી નહિ હોય તો મારાથી કંઈ બનવાનું નથી. વચ્ચે
એ કંઈ બોલતો ય નહોતો ને એ બોલે તેવી મનસુખ ભટ્ટ ઈંદોળરી
પણ બતાવતા ન હતા. એમણે આગળ કહ્યું : “મારી એ ઉમેદ પાર
પાડવા આજ સુધી મેં તને કોઈ વાતમાં રોક્યો નથી. તારી મા
સુધ્યાં ય જાણતી નથી કે તું ગમે તેની સાથે બેસી જમે છે ને ઢેડ
બેગો બણે છે. પણ આજે મારે તને કહેવું પડે છે.” વળી પાછા
એ થોભ્યા.

ગૌરીશંકરને હવે ખાતરી જ થઈ ગઈ કે એ જાંડી ખીણમાં ધકેલવા જ માગે છે, માટે હવે તો જલદી ફેંકી દે તો નિકાલ આવે, એમ માની તેણે વાતનો અંત આવે તો ત્યાંથી જિઠવાની તત્પરતા બતાવી. મનસુખ ભટ્ટ પણ તેને પામી ગયા હોય તેમ એમણે ઝડપ કરી : “અત્યારે તું ના કહે કે મારે પરણવું નથી, એમાં મારી ના હોય જ નહિ. પરંતુ મારે પાછો સામો ય વિચાર કરવો જોઈએ ને? ગમનન પંડ્યાનું શું? આજ છેલ્લી ઘડીએ વિવાહ ભાગે તો એ છોડીને ક્યાં નાખે? અત્યારે એવડો છોકરો વિવાહ વગરનો નાતમાં મળે ક્યાંથી? ને મળે તો ય એમાં માલ શો? ખીણું વિવાહ તોડીએ એટલે નાતબહાર રહેવું પડે તેનું શું? નાત વિના ચાલે એટલી હદે હું તો નથી ગયો. વળી તારે એ છોડી નથી ગમતી માટે નથી પરણવું એમ પણ નથી. અને નાતમાં જ છેવટે પરણવાનું હોય તો ય ખીણ છોડી નથી એ ય સાચું. લગ્ન કરનાર છોકરા આગળ ભણી શકતા નથી તે ખરું. એટલે એ બધી ગૂંચ ઊકલી જાય, તારી આશા તું પૂરી કરે, ગમનનને કંઈ મુશ્કેલી ન આવે, ને નાતને કંઈ કહેવાપણું ન રહે તેવો રસ્તો કાલનો મેં શોધી કાઢ્યો છે.” ઝડપમાં, ટૂંકમાં પતાવી દેવા માગતા હોય તેમ મનસુખ ભટ્ટે ઝડપ કરી. ગૌરીશંકર પણ એક વખત પોતાની જાત વીસરી આ વચ્ચે રસ્તો જાણવા આતુર થયો.

ગમનન હવે થોભવા માગતા ન હોય તેમ એમણે કહી દીધું : “પરણ્યા વગર તો તારો છૂટકો નથી. તું ભણે ત્યાં સુધી-ચારપાંચ વરસ ઉંમર લાયક થયેલી છોડીને ગમનનથી ઘાલી ન મુકાય, ને પરણવાથી તારી મનની મુરદ મનમાં રહી જાય તે મારાથી પણ જ્ઞેયું ન જાય. તું મોટો વિદ્વાન થાય, કીર્તિ મેળવે અને બહાર નામના કાઢે તેમ તો હું વરસોથી ધમ્મજી રહ્યો છું. એટલે મારું તને કહેવું છે કે તું પરણુ. વહુને આપણે તેડીશું નહિ. તું પરણ્યો નથી એમ જ માનજે. નાતને આમાં કંઈ વાંધો નહિ આવે. પરણ્યાબ્યા પછી ગમનનને છોડી પોતાના ઘેર રહેશે તો ય હરકત નહિ પડે. સમાજ કદાચ વાતો કરશે પણ આંગળી કરવાનો હક્ક એને નહિ રહે.”

મનસુખ ભટ્ટના આ મધ્યમ માર્ગ વિષે પોતાનો વાંધો કે

વિચાર ગૌરીશંકર જણાવવા મેં ઉઘાડે તે પહેલાં એ બોલી બિઠ્યાઃ
 “ તારું કહેવું હું અધું સમજું છું. મેં અધો વિચાર કર્યો છે.
 આ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તું આજનો દા'ડો વિચાર કરી
 જોજો. પછી તું મને જે કહેવું હોય તે ક'જો. પણ એટલું માનજો કે
 હું તને સમજાવો નથી એમ માની કશો વિચાર ન કરતો. તું દોડવા
 વિચાર કરતો હોય તો ક્યારે બિડવા માંડે તેવી આશા સાથે મેં આ
 રસતો કાઢ્યો છે. તું ના નહિ પાડે એમ મારું હૃદય સાક્ષી પૂરે છે.
 છતાં તારે કંઈ કહેવું જ હોય તો વિચાર કરી કાઢે ક'જો.”

ગૌરીશંકર બોલ્યાયાલ્યા વિના ઘરની બહાર ચાલ્યો ગયો.

[૭]

ગૌરીશંકરે શા શા વિચાર કર્યા અને કેવી બુદ્ધિ લગાવી
 એ તો એ જાણે, પરંતુ મનસુખ ભટ્ટની દલીલ પછી જાણે ન પરણુ-
 વાની વાત એણે કરી જ ન હોય અને એ પરણવા તૈયાર જ હોય
 તેમ કોઈ જનતની આનાકાતી કે દુઃખ લગાડ્યા વિના એ દસતે મેંએ
 પરણી ગયો. પરંતુ લોકોને ‘એને પરણવું નથી’ એ વાતનો ખોરાક
 મળી ગયો હતો. એટલે એમાં દરેકે મીઠું-મરચું, અને મરીમસાલા
 નાખી પોતપોતાને ભાવતી વાનગી બનાવી લીધી.

ઐરાં-મંડળમાંથી તૈયાર થયેલી વાનગીનું પીરસણ નીકળ્યું, ત્યારે
 એમાં બત્રીસ ભાતનાં ભોજનની વિવિધતા હતી. લાકડીને ટેકે ચાલતાં
 અને દૂરથી જોવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આંખ ઉપર સદા હાથની
 છાજલી રાખતાં સૂરીઆએ પોતાના જમાનાની વાનગી પીરસી : “ એમાં
 છોકરાને ય કહેવાનું નથી ને કોઈને કહેવા જેવું નથી-કળજુગનાં એ
 બધાં લક્ષણ છે. છોકરાને આટલો મોટો થાય ત્યાં સુધી કુંવારો રહેવા
 દીધો હોય ત્યારે આટલાં વાનાં થાય ને? અમારા વખતમાં તો આટલા
 છોકરા ક્યારના પરણીને ઘર માંડતા ચર્ષ જતા. વહુ થે નાનપણથી

સાસરે આવતીજતી થઈ જાય, એટલે પિલાઇને-ઘડાઇને રાગે પડી જતી. આજ તો, સરકાર નખખોદિયો કાયદો કરીને બેઠો, પણ એને કંઈ ગમ છે કે પાકટ હાડકાં થયા પછી છોડીને વહુ થઇને પારકે ઘેર જતાં કેટલી વખત પડે છે ? આ તો એમને કાણુ કહેવા જાય, બાકી સુધારાવાળાને ય પૂરી ગતાગમ નથી. નાનપણમાં છોકરાંને પરણાવવામાં શું કડવું હતું, એ જ મને સૂઝતું નથી. આ આજકાલના નખ જેટલા છોકરા વાતો કરે છે કે નાનપણમાં છોકરાંને પરણાવવાથી.....”

એને આગળની વાત સાંભળનાર સ્ત્રીમંડળ સમજી જ ગયું હોય તેમ એને અધ્યાહાર રાખી સૂરીબાએ પોતાની કથા આગળ ચલાવી : “મારું રડયું, આ આજકાલનાં છોકરાં સમજે, તો શું અમે ઘૈડિયાં, એટલાં બધાં ભોટ હોઈશું કે સમજતાં નહિ હોઈએ ? નાનપણમાં પરણાવવાથી શો કાયદો થતો એ તો અમારું મન જાણે છે. વહુ કૂણાં હાડકાંની હોય ત્યારથી આવતીજતી થાય એટલે સાસરીની રીતભાત શીખે, વટ-વ્યવહાર જાણે, એને ધરનાંતો સ્વભાવ સમજે. ધીમેધીમે પાંચસાત વરસમાં એનામાં સાસરીના સંસ્કાર એટલા વણાઈ જતા કે પિયર છોડી એ સદાની સાસરીમાં આવી વસતી ત્યારે એને બિલકુલ કંઈ પરાયું ન લાગતું. સાસુ એને આકરી ન લાગતી, નણુંદી એને વેરણુ ન ભાસતી, જેદાણી એને બેદા ધાએ મૂળિયાં કાપે તેવી ધાવેડુ ન જણાતી એને તેથી જ પંદરપંદર માણસના ધરમાં પણ, ઇન, મીન ને તીન જણના કટંગમાં આજે જેટલો કંકાસ દેખાય છે તેના સોમા ભાગનો ન હતો. બાકી, વહુ નાનપણથી આવતી ને ઘડાતી એટલું જ, વરનું મોટું એકાંતમાં જેવાનો વખત તો ના’તીધેતી થયા પછી જ આવતો. ઘૈડિયાં સાવ ગાંડાં તો ન’તાં કે એટલું ય ન સમજતાં હોય.”

વ્યક્તિનો દોષ કાઢ્યા વિના સૂરીબાએ તટસ્થ રીતે આજનાં લક્ષો વિષે પોતાનો મત ઉચ્ચાર્યો.

એમાં અર્ધસંમત થતાં સમજુકાકીએ જણાવ્યું : “એ તો બધું જાણે ઠીક, સૂરીબોન ! પણ સરકારે કાયદો કરીને તો કશું ડા’પણુંનું કામ કર્યું નથી. હજુ એમ કહેતો કે આપણામાં નાનપણથી વિવાહ કરી મૂકવાનો રિવાજ ચાલુ છે એટલું સારું છે. બાકી, આજનાં

છોકરાં તો જુઓ છો ને? સહેજ વાંકું પડ્યું કે બસ, મારે નથી પરણવું! બેન, આપણે ઓછાં જોવા ગયાં છીએ, પણ એ ગવરિયા (ગૌરીશંકર) ની જોડે બણે છે તે એનો એક બાધબંધ કહેતો'તો કે શહેરમાં તો છોકરા-છોકરી એકબીજાને જોયા પછી, વાતોચીતો ને કર્યોહર્યા પછી પરણે છે....."

"એની જ આ બધી મોંકાણુ છે ને!" સમજુકાકીની એટલી માહિતી ન જિરવાયાથી વચ્ચે રેવાબેન બોલી બિડ્યાં: "શહેરના લોકોએ તો લાજ નેવે મૂકી છે. છોડી એક વખત તો મોટો ઉકરડો થાય ત્યાં સુધી એની સામું જ માખાપ ન જુએ. પટિયાં પાડી, લટકાંમટકાં કરી, ત્રણ છોકરાંની મા જેવડી થાય ત્યાં સુધી નિશાળે જાય. નિશાળમાં બીજી એના જેવી કળશી છોડીઓ હોય, પણ તેમને મૂકી છોકરાઓ જોડે ભાધબંધી કરે, એમને ઘેર જાય, પોતાને ઘેર એમને તેડી લાવે. માખાપ પણ એમની જોડે બેસે, વાતો કરે, ગાતાં હોય તો ગાવા લાગે તે નાયતાં હોય તો નાયવા લાગે. શું વાત કરું તમને બેન! મુંબઈથી મહાલક્ષ્મી આવી ત્યારે કહેતી'તી કે શહેરમાં તો છોકરીનો ખાપ હોય તો ય એને કશો છોશ જ નહિ. છોડીને છોકરા સાથે બહાર પંદરવીસ દાંડા ફરવા જવું હોય તો ય જવા દે. હવે છે કશું કહેવાનું? એ બધી વાતો ઉવાડ્યામાં કંઈ સાર જ નથી."

કમળાબેને કહ્યું: "આ બધો ભવાડો જાણ્યા પછી છોકરાને બહાર બહુવા મૂકવાની વાત આવે કે એ તરત ના જ કે'છે. ચાર આંકડા લખનાંવાંચતાં અને ટેલા મારતાં આવડ્યું એટલે જ મેર. શહેરમાં મોકલીને બિલટા પૈસાના પૈસા ખોવાના ને ઉપરથી છોકરો ખોવાનો વખત આવે....."

વચ્ચે સમજુકાકી બોલ્યાં: "છોકરો તો છોકરો, પણ, આ ગવરિયા જેવો પાકે ને કર્યાકારવ્યા ઉપર ના પાડી ધૂળ ફેરવે ત્યારે મરવા વખત ન આવે કે?"

"એ ગવરિયો ય એમ કંઈ સીધેસીધો હા પાડે એવો ઓછો છે? મનસુખ ભટ્ટે સમજાવાય એટલું સમજાવ્યો. એની મા બિચારીએ તો રડવામાં બાકી મૂક્યું નથી. પણ શહેરમાં બહુવા ગયેલા કમાઈ કોઈ કહેતાં કોઈ વાતે માન્યા જ ન કહે."

“ત્યારે એમ સીધેસીધો બસો પરણી ગયો!” કમળાએને શંકા ઉઠાવી.

“ન પરણી જાય તો એની માને કહે?” રેવાએને કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: “એ તો ના કહીને બેઠો, પણ મનસુખ બદલે તો નાતમાં મોં બતાવવાનું રહ્યું. એમનાથી કંઈ એવા છોકરવેડા કરાય? છેલ્લે ક્યારે વાત ગઈ એટલે એમણે કહી દીધું કે તારે ના પરણવું હોય તો આજથી તું મારો છોકરો નહિ, હું તારો બાપ નહિ.”

“શું કહો છો, સમજુઓન! મનસુખ બદલે ત્યાં સુધી ખોલી ગયા?” કમળાએને આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું.

“ના કહે ત્યારે ક્યાં સુધી પંપાળે? પોતાની મિલકતમાંથી એક કોડી આપવાની ના કહી ને પહેર્યે લૂગડે ઘરની બહાર નીકળી જવાનું કહ્યું ત્યારે બાપએ માન્યા કહ્યું છે, અમસ્તા હરતે મોંએ નથી પરણ્યા.”

ઓમંડળ કરતાં આ બતાવ પુરુષમંડળે જુદી જ રીતે જોયો હતો. ગૌરીશંકર ના કહેતો હતો ને કેમ પરણ્યો, એ વિચાર ન કરતાં એણે તો પોતાના ખપ પૂરતો જ એનો બાવાર્થ કાઢી લીધો. આજના ઉછાંછળા છોકરાનું કંઈ કહેવાય નહિ. મોટા થયા પછી હાથમાં રહે કે ન રહે, માટે એ તો એ જ, નાનપણથી વિવાહ કરીને બાંધીફાંધીને નાખી રાખ્યા હોય એટલે એની મેળે સકંજમાં આવે. બાકી, આપણે જાણીએ કે લમ ઉમરલાયક થયા પછી કરવાનું છે તો વિવાહની શી ઉતાવળ છે, એ વાતમાં હવે ઝાઝો માલ નથી. બગવાન છોડીઓ કંઈ બધી રૂપાણી ને ઇન્દ્રના ઘરની અપ્સરાઓ જેવી ઘડે છે એમ આશું છે? કોઈ શ્યામ હોય, કાળી હોય ને લૂલીલંગડી ને કાણી ય હોય. માટે કંઈ એને પરણાવ્યા વગર રખાય? ને છોકરાઓને બધાને મન હાવે તેવી રૂડીરૂપાણી જોઈએ છે! તે નાનપણથી વિવાહ ન કરી મૂક્યો હોય તો આ છોકરા માને ખરા? અને તેથી જ મોતીરામને પણ કમળામાં કંઈ કહેવાપણું ન હોવા છતાં એ છ વરસની થઈ હતી તો પણ વિવાહની ચટપટી લાગી હતી. છેલ્લા છ માસથી એમનું ચિત્ત આ વિચારમાં ને વિચારમાં જ હતું. ઘરતીનો છેડો ઘર, એમ એમનો વિચાર પણ ફરીફરીને પાછો એકની એક જગાએ સ્થિર થતો હતો.

નાતમાં મોતીરામના દાવના બેત્રણ છોકરા હતા. એ કહે તો કોઈ ના પણ ન પાડે. છોડી લેનારને પાછળ મોટી મિલકત મળવાની હતી એ એક મોટું આકર્ષણ હતું, એટલું જ નહિ, પણ નાતમાં જે પંદરવીસ ઘર મેઢ ગણાતાં હતાં તેમાં મોતીરામની પણ ગણતરી હતી. અધૂરામાં પૂરું કમળા છ વરસની હતી છતાં એનું વાન અને ડા'પણે એટલાં લોભામણાં હતાં કે કોઈ ના કહે જ નહિ. એટલે પોતે જે પસંદ કરે તે હા-ના કરશે એ સવાલ જ મોતીરામને ન હતો. ફક્ત એ જાણતે જિભા રહે એટલી જ વાર હતી. એક વખત વિચાર કરતા ત્યારે જે સારો લાગતો, તે ખીજ વખતે જરા ઝાંખો દેખાઈ ખીજે ઠીક લાગતો. વળી ત્રીજ વખત ત્રીજે મન લોભાવતો. પરંતુ એ ત્રણેય વિચાર ભેગા કરી એ પરીક્ષકની દૃષ્ટિએ સારાસારની અને આમળપાછળની ગણતરી કરી સરવાળો મૂકતા ત્યારે દરેક રીતે એક જ જણ પહેલે નંબરે આવતો—અને તે પોપટ.

એક દીકરી એ ઘેર જ આપી હતી એટલે ઘરનું ચડતાઝિત-રતાપણું જોવાનું તો રહ્યું જ ન હતું. વળી ગામમાં ને ગામમાં જ, એટલે દીકરી સાથે-માંદે પોતાના મોં આગળ તો ખરી. એક જ ઘરમાં, એટલે ભવિષ્યમાં મિલકતની વહેંચણી અંગેય એ બહેનોને જાણ મન થવા વખત ચાલતાં લગણુ ન આવે. છોકરામાં કંઈ કહેવાપણું નહોતું—શરીરનો અંધો મજબૂત, દેખાવડો ય ખરો ને ચાલાકી પણ કહેવી પડે. સાચી દાનત રાખે તો પોતાની જ મિલકત એટલી હતી કે સારી રીતે દા'ડો જાય, પછી જરી ઘરની મિલકત ખીજ કરતાં ઓછીવત્તી હોય તેનો શો હિસાબ? આમ અધી બાજુનો વિચાર કરી મોતીરામની પસંદગી પોપટ ઉપર ઊતરી હતી. પોતાનો એ વિચાર એમણે મંછા આગળ રજૂ કર્યો ત્યારે એણે ય એને જ સમર્થન આપ્યું: “કહેનાર કહી રહ્યા, તમે ભલેને ખીજે આડાદોઢી વિચાર કર્યા કરતા હો, પણ મારો તો મૂળથી જ ત્યાં કરવાનો વિચાર છે.”

“લે હવે, બહુ ડાહી થા મા. એમ કંઈ વિચાર ન કરે ત્યારે કંઈ એમ ને એમ પડતું નંખાતું હશે?” મોતીરામને એવી આંધળી સંમતિ ન રુચી હોય તેમ એમણે એવું ગાંડપણુ ન કરવાનું કહેતાં

કહ્યું : “ આ તે કંઈ નાનાં છોકરાંના ખેલ છે કે કાવ્યું તો ય શું ને ન કાવ્યું તો ય શું ? આ તો સાત પેઢીનો સંબંધ બાંધવાની વાત છે. સો ગળણે માળ્યા પછી પગલું ભરવું જોઈએ.”

પોતાનો લગ્નસંબંધ સાંભરી આવતાં મંછાનું મન અંદર રહ્યું રહ્યું બબડ્યું : ‘ મારું કંઈ અબળવું છે ? તેરમે વરસે ખારી સાથે વિવાહ કર્યો તે હું કંઈ ભૂલી ગયું છું ? એ જ તમારી સાત પેઢીનો સંબંધ ને ? બળો તમારો એ સંબંધ, તેના કરતાં મન મળ્યા સાથે સંબંધ બાંધવામાં સાત પેઢીને શું ચડાવવી’તી ? ’ આ તો અંદર રહ્યું રહ્યું મંછાનું મન પોતાનો બળાપો કાઢતું હતું, બાટી, ઉપરથી મંછાએ તો ભળતો જ જવાબ આપ્યો હતો : “ સાત પેઢીના સંબંધની મને કંઈ ગમ નથી ? જસોદા આવી ને આપણે સંબંધ તો બાંધેલો જ છે ને ? આ નવો નહિ બાંધીએ એટલે એ બોલે જાણ જવાનો છે ? ”

મંછાના આ એક પ્રશ્ન જ મહાત્મ્યા થયા છતાં મોતીરામે સવાલ ઉગામ્યો : “ લે, તું ય વાત મોટી ડાંપણની કરે છે, ને આખું કાળું શાકમાં જતું રહે તે તો દેખતી જ નથી. ઘર એકલું જ જોવાનું, બસ ? ”

એમના મોઢે કહેવડાવવા માગતી હોય તેમ મંછાએ મોતીરામના પ્રશ્નનો જાણીને ઉત્તર ન આપ્યો, અને ઉપરથી સામે સવાલ કર્યો : “ હ્યો ને, તમે જ કહો, ઘર વિના બીજું શું તમે જોવાની વાત કરો છો ? ”

“ લે કર વાત ! ” મંછાના એ સવાલ ઉપર વારી ગયા હોય તેમ ગંભીર વાતમાંથી વિનોદમાં ઊતરી પડતાં મોતીરામે એમની ઉંમરને ન છાજે તેવો લહેકો કરતાં કહ્યું : “ જો ઘરને જ જોવાનું હોય તો અમસ્તા લોકો લાંબી પંચાત કરતા હશે ? ”

જાણે પોતાનો ઉપકાસ થવાથી અકળાઈ ગયું હોય તેમ ખાલી રોષ કરતાં મંછા બોલી : “ બીજું, બીજું, ક્યારના કરો છો, તે તમે બીજું શું જુઓ છો તે તો કહેશો કે નહિ ? ”

“ કેમ ? ઘર તો આપદાદાના વખતથી શાખ ચાલતી હોય એટલે સારું હોય જ, પણ ઘરનાં માણસ....”

મોતીરામ સાવ ધેલા જેવી વાત કરતા હોય તેમ એમને ત્યાં જ

રોકી રાખતાં મંછા ગાજી બિડી : “રે’વા દો, રે’વા દો, બહુ થયું હવે. આખી જિંદગીથી જોડે રહો છો તો ય તમારે હજુ માણસ જોવાનાં રહ્યાં ! જસોદાને પરણ્યાં ય બે વરસ થયાં, કદી એમના તરફથી કંઈ કહેવાપણું આવ્યું છે કે અમરતા ?”

“ગાંડી છે ગાંડી !” મંછાની બાલિશતા ઉપર અફસોસ કરતાં મોતીરામે કહ્યું : “હું સરીગત સંબંધ બાંધતી વખતે શો વિચાર કરવો જોઈએ તેની વાત કરું છું, ત્યારે તું લાગતી એમને જ લઈ વળગે છે ને !”

“વાત આપણી કરીએ છીએ ને પછી સરીગત વાતને શું ટાઢા પાણીમાં ધાલવી છે ?” મંછાએ જોરથી જવાબ આપ્યો : “મારે તો એનો આ છડું બિતરી રહે ત્યાં સુધીમાં વિવાહ કરી નાખવો છે એટલું હું સમજું.”

“ત્યારે એની તો આ વાત છે. ઘર અને ઘરનાં માણસોમાં તો કંઈ જોવાનું છે નહિ.” મોતીરામે ગંભીર રીતે વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું : “બાકી રહ્યો હવે છોકરો.....”

“જાવ, જાવ, હવે !” વળી ફરીથી ખિન્નજનતાં મંછા ગાજી બિડી : “તમે તો સાવ મનમૂરખ જેવી જ વાત કરો છો. પોપટને હજુ તમારે જોવાનો બાકી છે ? એવો છોકરો તમને નાતમાં કહીથી મળવાનો હતો ?” અને મંછા સહેજ વિચાર કરીને આગળ બોલી : “તમને આટલે વરસે હવે કહું ય શું ? આ તો બધું જુગતેજોડું છે, અને એ બે ય હળી ગયાં છે એ જોતાં તો સહેજ સરસનરસ હોય તો ય બહુ ચોળીને ચીકણું ન કરવું જોઈએ. આજનાં છોકરાંના તમે હજુ અભણ્યા છો ? નથી જોતા મોટા થયા પછી હા-ના કરે છે તે ? હજુ તો પાંચ આઠ વરસે લગનની વાત. કાલ બિડીને પાડો છૂટચો કે પાડી. બધું મહીનું મહીં ને આવું જીવ મળેલું હોય તો કશી પંચાત તો નહિ !”

મોતીરામે પોતે તો મનથી આ સંબંધ બાંધવાનો પાછો નિર્ણય કર્યો પછી જ મંછા આગળ વાત મૂકી હતી. પરંતુ સામાનો વિચાર પૂરેપૂરો બાળી તો હોવો જોઈએ. પછી તે પ્રમાણે વર્તવું ન વર્તવું એ પોતાની મુનસફી ઉપર છે, એમ માનીને જ એ મંછા અકળાય તેવા

પ્રશ્નો કરતા હતા. હવે છેવટનો ચોખો ચાંપી જોતાં મોતીરામે સલાહ કર્યો : “આપણે એકે તો જાણે સંમત થયાં. પણ જસોદાને કાને ય અમરતી વાત નાખી જોવામાં શું જાય છે? ખચર તો પડે, એનું મન કેવું છે.”

પોતાની જુદી ઉપર ફિદા થઈ જતાં મંછાએ જરા અકડાટમાં કહ્યું : “તમને તો હજુ આ વાત આજે સૂઝે છે, પણ મેં તો કે દા’ડાની એને પૂછીને ખાતરી કરી છે.”

મોતીરામ આ વાતથી અજાણ હતા એટલે સાંભળવા અધીરા થતાં એમણે કહ્યું : “તે એણે શું કહ્યું?”

“કહે શું?” મંછાએ હજુ એથી વિશેષ પોતાની જુદી બતાવતાં કહ્યું : “તમે તો નયો એના વિચાર જાણવાની વાત કરો છો, પણ મેં તો ધરનાંને વિચાર સુધ્યાં જાણી લીધો છે.”

“હેં! શું કહે છે?” જીવનમાં આજ પ્રથમ વખત મોતીરામને મંછા આવા ગંભીર વિષયમાં સલાહ લેવા જેવી લાગી.

“શું કહે છે, શું?” મોતીરામને અણુધાર્યો જુદીનો ચાખખો માર્યાનો ગર્વ લેતાં મંછાએ કહ્યું : “જસોદા ખુશી છે એટલું જ નહિ પણ ગજનન અને મહાલક્ષ્મીનાં ઊડેઊડે પૂરેપૂરે ભાવ છે અને ચંપા તો જસોદાની પાછળ કમળા ય પોતાના નાના ભાઈ સાથે એ ઘરમાં આવે તેમ રાતદા’ડો ઝંખી રહી છે. જસોદાને ય એણે વાત-વાતમાં પોતાનો ભાવ ફેટલી ય વખત કહી બતાવ્યો છે, એ જુદું!”

આમ વગર જોષ જોયે, ને જન્માક્ષરની કુંડળી મેળવ્યા વિના કમળા-પોપટના એવા શુભ ગ્રહ બેસી ગયા, કે મોતીરામે છઠ્ઠું વરસ ઊતરી રહેતાં પહેલાં કમળાનો વિવાહ પોપટ સાથે કરી દીધો.

[૮]

વિવાહની વાત જાણી ત્યારથી ચંપાનો જીવ ઝાલ્યો રહેતો ન હતો. વેવિશાળનો વિધિ થતાં સુધી એણે જે મન દબાવી રાખ્યું

હતું તે એતું મન જ નાણતું હતું. કમળાને સંપંધ પોપટ સાથે રિવાજ પ્રમાણે એક વખત નહેર રીતે સજ્જડ બંધાઈ ગયો ત્યારે ચંપાને ઝાલી રાખેલો જીવ કાળમાં રહ્યો નહિ. એણે મોઢા મળતાં જસોદાના બે ય ખભા બરાબર ચપસીને ઝાલ્યા પછી હતું તેટલું જોર કરી એક વખત તો જસોદાતું આખું શરીર હચમચાવી નાખ્યું, અને વિજયના ગર્વ સાથે એણે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું : “ કેમ ભાભી ! છેવટે આ ઘર વિના થયો તમારો છૂટકો ! ”

જસોદા જાણે એ સવાલની આશા રાખી રહી હોય તેમ એણે તરત સામે જવાબ આપ્યો : “ રોજ બોળો પાથરનાંતાં એટલે મેં વળી દયા નાણી.....”

“ બેસો, બેસો હવે, મોટાં દયાવાળાં ના બેંચાં હોય તો ! ” ચંપાએ જસોદા તરફ લાંબાટૂંકા હાથ કરતાં કહ્યું : “ એ તો આપુણ બ્રહ્મા જેવા બોળા છે તે હાથ પાડી આફી, એવી લોહ છોડીને તો કોણ સંધરે ? ”

“ બેન્યાને આજ સુધી મોંમાં પાણી આવતું ” તું ત્યારે લોહપાણું નહોતું દેખાતું, નહિ ? બેનની પેઠે ભાઈ પણ ખાધાપીધા વગર ‘કમળી ! કમળી !’ કરતા પડ્યા રહેતાંતા, એ ભૂલી ગયાં કે પાણી ? ” જસોદા હવે ગમે તેટલો કટાક્ષ કરે પણ હવે તેના હાથમાં આજ રહી ન હતી.

ચંપાએ મીઠું દસતાં કહ્યું : “ એ તો હું તમને બે ય બેનોને ન બોળખતી હોઉં ત્યારે ને ? સામાના છોકરાઓને બોળવવામાં તો બેમાંથી કોઈને કહેવા જેવું નથી. તમે વળી ઘરમાં પેદા પછી પમ પહોળા કર્યા અને એ તો અત્યારથી જ ભાઈ ઉપર અસવાર થયેલી છે, તે ભૂલી હશે તો ઘરમાં આવ્યાં પછી મારા જેવીને તો મારીને હાંકી જ મૂકશે. ”

“ કોઈના કાઢ્યા વગરે તમારું ચાલતું હોય તો અજઘરી ચાલ્યાં જાય. પણ ત્યાં કોકો સંધરે છે કોણ ? ” એવો જડ્યાતોડ કટાક્ષ કરવાતો જસોદાને વિચાર તો થઈ આવ્યો, પરંતુ આજે ચંપા આનંદમાં છે ત્યારે એનો જીંડો ખૂણો તપાસી જેવાનો લાગ છે એમ માની જસોદાએ વાતને ફેરવી તોળતાં કહ્યું : “ ચંપાબેન ! સાચું બોલજો. આજે આપણને કેટલો ઉમંગ છે ? ”

શરણે આવેલા શત્રુનો સત્કાર કરી ખાનદાની બતાવતી હોય તેમ ચંપાએ પોતાના અંતરનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: “સાચું માનજે બાબી, મારા ઉમંગનો તો પાર નથી. તમને હું વારે વારે કહેતી હોઈશ તે ઉમંગ વગર? કોણ જાણે એક વખત મેં એમને એકબીજાને ખભે હાથ મૂકી ગેઝ કરતાં જોયાં, ત્યારથી મને એમ જ થઈ ગયું કે એ બેની જ ભગવાને જોડી ઘડી છે. એ જો તૂટશે, તો એ ય દુઃખીદુઃખી થઈ જશે. આ ગાંડા જેવા વિચારને મેં બહુબહુ ભૂલવા મહેનત કરી, પણ હું એને જેમજેમ આધો ધકેલું તેમતેમ એ મારી સોડમાં ભરાતો જાય. બાબી, હજુ આ વાત તો મેં તમને કહી જ નથી. રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું કે જાણે પોપટ ને કમળા પરણ્યાં !”

“શું તમે ય સાવ ગાંડાં કાઢતાં દશો?” જસોદાએ ચંપાની વાતને ઘેઘઘામાં ગણી કાઢતાં કહ્યું.

ચંપાએ પોતાની સચ્ચાઇનો પુરાવો આપતાં કહ્યું: “બાબી! તમારી આગળ મારે વાત કંઈ ઓછી છુપાવવાની છે? એ સ્વપ્ના પછી તો મને એ એકેનો વિવાદ અંતર ક્યારે અંધાય એ જ તાલાવેલી લાગી ગઈ હતી. ને તેમાં ય પોપટ અંધા થઈને કમળાની માંદગી વખતે એની આગળથી ખસ્યો જ નહિ, ત્યારે મને ખાતરી થઈ કે જરૂર, એ એકેને પૂર્વજન્મની લેણાદેણી હોવી જોઈએ; આટા નાનાં છોકરાંમાં આટલી અંધી માયા ક્યાંથી હોય?”

જસોદાએ ચંપાના એ વિચારની સાથે અંમત થતાં કહ્યું: “પૂર્વજન્મની લેણાદેણી વગર કંઈ કશું ય બને છે? તમારો જ દાખલો લ્યો ને!” આટલું બોલી જોડે બેઠેલી ચંપાના ખભા ઉપર હાથ મૂકી, જાણે કૂદાકૂદ કરતા હોય એક જગાએ સ્થિર બિલું રાખવા એની બોચીમાં ખજવાળતી હોય તેમ જસોદાએ એની પીઠ ઉપર હાથ પસવારતાં કહ્યું: “પૂર્વજન્મની લેણાદેણી વગર આવું બને? હું અચ્ચી છું તો ય એક વખત તો તમારી જોડે વહાલ કરવાનું મન થઈ આવે છે.” અને સાથે જ વહાલ ઉભરાઈ આવ્યું હોય તેમ ચંપાને એ હાથે કમરમાંથી દાખી છાતીસરસી ચાંપતાં જસોદા બોલી: “તો આ તો પુરુષ જેવો પુરુષ, ને વહુનું મોં જેવા તલપાપડ થઈ રહે તેવો.

જુવાન. અધૂરામાં પૂરું રૂપેણુ પહોંચતી કન્યાને ય પરણવાની ના પાડે, એ પૂર્વજન્મની લેણદેણ કે બીજું ? ને લેણદેણની ય ખૂબી જોવી હોય તો પાછી-પરણવાની એક વખત ના પાડી અને પાછો એનો એ પરણવા ય હસતે મોંએ આવ્યો ! એ જ વળી પરણ્યાને એ વરસ થયાં તો ય ઊંચી આંખ કરીને સામું જોતાં ય અભડાઇ ગય છે. એ બધી પૂર્વજન્મની લેણદેણ કે બીજું ? ”

ખજવાળની મીઠાશ લાગતાં જેમ તોફાની ઢોરું એના ઘેનમાં શાંત થઇને ઘડીભર ઊભું રહે, તેમ ચંપા ય જસોદાની સોડમાં ભરાઇ એનું કહેવું સાંભળી રહી ચંપાની વિવશ સ્થિતિનો લાગ જોતાં જસોદાએ પોતાનો એનો એ પ્રશ્ન—જે આવતાં ચંપા આખી વાત જ ઉડાવી મૂકતી—પૂછ્યો : “ હેં ચંપાબેન ! ગૌરીશંકર તો ભણું ત્યાં સુધી ના પરણું, ને પરણ્યા, તો ય વહુ જોડે ના બોલવું એમ પણ લેખને બેઠા છે, એ તો બાળે સમજ્યા; પણ તમે બે વાર ગયાં, તે એ ના બોલવાના હોય તો ના બોલે, પણ તમે કદી એમને બોલાવી જોયા છે ? ” હરણીની પેઠે છલંગો મારતી ચંપા, ગળે ઝલાઇ ગઇ હોય તેમ સહેજ પણ હાલ્યાચાલ્યા વગર જસોદાનું કહેવું સાંભળી રહી હતી, જસોદા એની પીઠ ઉપર ભાર દઇને હાથ ફેરવતાં આગળ બોલી : “ એ કંઈ વાઘબાઘ તો નથી કે બોલાવી જોવામાં ય ખાઇ જવાના હતા ? લાગ હોય તો કહીએ ય ખરાં કે આટલો બધો બોલવામાં ય અભડાટ પેસી જતો તો ત્યારે પરણવા જ નહોતું આ...વ...વું...”

કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર અત્યાર સુધી સાંભળી રહેલી ચંપા જસોદાનું આ છેલ્લું વાક્ય સાંભળતાં ‘ હવે હદ થઇ ’ એમ સંજ્ઞા કરતી હોય તેમ એણે જસોદાને મોઢે હાથ દઇ એકદમ બોલતી બંધ કરી દીધી.

મોઢા ઉપરનો ચંપાનો હાથ દૂર કરતાં એના તરફ મીઠું તાકી જસોદાએ કહ્યું : “ કેમ કંઈ વરનું બહુ લાગી આવે છે કે શું ? ”

ચંપા હજુ પતિનાં સ્વપ્નાં જ સેવતી હતી એટલે પતિને પત્ની ક્યાં સુધી ટપકો આપી શકે, ધમકાવી શકે કે વદાલ પ્રદર્શિત કરી શકે, એની હજુ એને કલ્પના જ કરવાની હતી. એટલે જસોદાએ જ્યારે

પોતાના વરને ચોખ્ખું સુણાવી દેવાનું કહ્યું કે ‘ પરણવા જ નહોતું આવવું ’ ત્યારે વરનું લાગી આવવાથી જ નહિ, પણ ‘ બપ્પું, એવું ’ તે એમને કહેવાય ખરું ? ’ એ ભાવ જ ચંપાએ જસોદાનું મોં બંધ કરીને વ્યક્ત કર્યો હતો.

ચંપા ક્યારની મૂંગી જ રહી હતી એટલે કોઈ પણ હિસાબે એને બોલાવીને વાત બણી લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં જસોદાએ કહ્યું : “ ચંપાભોન ! આમ સાવ મૂંગાં થઈ જાવ તે કંઈ ચાહે ? ” અને ચંપાને ખભાથી પકડી જસોદાએ હલાવી. “ બોલો, બોલો, મને કહેતાં શરમાવ છો ? હું મારી રજેરજ વાત તમને નથી કહેતી ? રાતે હું જરા મસ્તી કરતી હતી એટલે તમારા ભાઈએ કહ્યું કે ‘ ગાંડી, જરા બેનની તો દયા લાવ. આપણી ધિંગામસ્તી નીચે એ સાંભળશે તો એને ’...” અને એથી વિશેષ કહેવાની જરૂર નહિ જણાતાં જસોદા ચંપા તરફ તાકતાં બોલી : “ એ વાતે ય મેં તમને બીજે દાંડે જ નાંતી કહી ? ” આમ ચંપાને કહેતાં જીભ ઊપડે તેવું વાતાવરણ ખડું કરતાં જસોદાએ પાછું ઉમેર્યું : “ મને તમે કંઈ વાત કરો તો હું રસ્તો ય બતાવું.”

ચંપાનો હવે બોલ્યા વગર છૂટકો જ ન થયો. એણે નરમ અવાજે કહ્યું : “ શું તમે ય બાબી, ક્યારનાં પૂછપૂછ કરતાં હશે ? એ જિંચી આંખ કરીને જ્યાં મારા બણી જ ન જુએ, ત્યાં બોલાવતાં મારી તે શી રીતે જીભ ઊપડે ? ”

“ હત્ત મારી બાઈ ! ” પહેલી જ વખત આ પોકળ ખૂલતાં જસોદાએ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : “ ત્યારે એમ કહોને, અહીં બાબી આગળ જ આટલું બધું બોલવા શરૂ છો ! ”

ચંપાનો સંકેત ધીમેધીમે દૂર થતો હતો. એણે પોતાના મનની ગૂંચ જણાવતાં કહ્યું : “ લ્યોને તમે જ બાબી, વિચાર કરો, એમ વગર મને કેમનું માયું મરાય ? ”

“ એમનું મન નથી એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ? ” જસોદાએ ચંપાની ઊલટતપાસ આરંભી.

“ આવી ચોખ્ખી ચંદન જેવી તો વાત છે. પછી એમાં કહેવાનું

ક્યાં રહું ?” ભાભીનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને જ ચંપા હંમ થઈ ગઈ.

“બેનમા ! ચોખ્ખું ચંદન દેખો છો, ત્યાં જ તમે અત્યાર સુધી ભૂલાં પડ્યાં છો.” રોગની નાડી પકડી પાડતાં જસોદાએ કહ્યું : “ગૌરીશંકર ઊંચી આંખ કરીને તમારી તરફ નથી જોતા માટે એમનું તમારી ઉપર મન નથી, એ તમે કહો તો ય મારા માન્યામાં કેમ આવે ?”

પોતાની જાતને વીસરી જઈ ચંપા કટાક્ષ કરતાં બોલી : “તમારા માન્યામાં તો ક્યાંથી આવે ? હમણું મારા ભાઈ તમને જોતાં લડું ન બન્યા હોત ત્યારે એ બધું માન્યામાં આવત.”

હવે તો પોતાને એ બધી વાત મૂળથી માંડીને કહેવી જ પડશે એમ લાગતાં જસોદાએ નિરાંતે બેસીને શ્વાસ લેતાં કહ્યું : “હવે તો ચંપાબેન, નિરાંતે બેસો. મેં તો જાણ્યું કે તમે આમ બોલવામાં ખચરદાર છો એટલે બધું સાનમાં સમજી ગયાં હશે. પણ આ તો બધું આંધળેબહેનું જ ફૂટાય છે ને ! આવી બધી વાતો કંઈ કોઈને કહેવાતી હશે ? પણ તમે હજુ છેક બોળાં ને બોળાં જ રહ્યાં ! તમારા ભાઈ મારાથી લડું બની ગયા છે એમ તમે કહેતાં હો તો મને એમાં કંઈ વાંધો નથી. પરંતુ તમે એમ જો માનતાં હો કે મને જોતાં, આવતાં સમાણુ જ એ લડું બની ગયા છે, તો ત્યાં જ તમે ભૂલાં પડ્યાં છો. પુરુષના સ્વભાવની હજુ તમને પૂરી ગમ નથી. આપણે ઐરાં જેમ બધાં વચ્ચે બોલતાં શરમાઈએ છીએ, તેમ પુરુષ એકાંતમાં શરમાય છે. તમારા ભાઈ તો કંઈ મારાથી અજાણ્યા ન હતા ને ? નાનપણમાં અમે ય ભેગાં રમ્યાં હોઈશું. વિવાહ થયા પછી એકબીજા સાથે બોલેલાં નહિ, પરંતુ ગામમાં ને ગામમાં સામાં ટીચાયેલાં તો ખરાં જ ને ? પણ માનશો, અમે પહેલી રાતે મળ્યાં ત્યારે એમની જીભ જ સિવાઈ ગઈ હોય, તેમ મેં બેત્રણ વખત બોલાવ્યા તો ય એમનાથી બોલાયું નહોતું.”

ચંપા આ નવો જ કોમડો સાંભળતાં જસોદા સામે તાકી જ રહી. જસોદાએ એનો ભ્રમ ભાંગતાં જણાવ્યું : “રસ્તે જતાં ઐરાં તરફ પુરુષ ફાટી આંખે તાકી રહેશે, પણ એકાંત મળતાં પુરુષની દષ્ટિ ઊંચી નહિ થાય.”

જસોદાના આ માનસશાસ્ત્ર ઉપર વારી જતાં ચંપા બોલી બીડી : “ બાબી ! આ બધું તમને કેણે શિખવાડ્યું ? હું તો આમાંનું કંઈ જાણતી જ ન હતી ! ”

“ એ તે ત્રણી શિખવાડવાનું હોતું હશે ? ” ચંપાની અજ્ઞાનતા ઉપર ખટમધુરું હસતાં જસોદાએ કહ્યું : “ તમને નહિ સમજાયું હોય તો હવે સમજશે. રાગ, પાદ ને પારખું એવી બધી આદ આપકળાઓ છે, તેમાં આ ય નવમી આપકળા છે. ”

આ છેલ્લું વાક્ય તો જસોદાનું હોય જ નહિ, તેની પોતાને ખાતરી થતાં ચંપાએ કહ્યું : “ સાચું કે'ન્ને, બાબી ! આ બધું મારા ભાઈએ શિખવાડેલું ને ? ”

“ તમારા ભાઈએ શિખવાડ્યું હોય તો ય એ કંઈ પરાયા છે ? તમે અમરતાં ગૌરીશંકરથી ભાગો છો. ઊંચી દૃષ્ટિ ન કરે માટે મન નથી એમ હવે માનતાં જ ના, સમજ્યાં મારાં બોનયા ? ” અને ચંપાની હડપચી ઊંચી કરી પોતા સામું એનું મોં કરતાં જસોદાએ કહ્યું : “ વર નીચી દૃષ્ટિ રાખે તો હવેથી સમજાશે કે તમારા ઉપર પૂરેપૂરો ભાવ છે. ને છતાં માની લઘ્યે કે ભણે ત્યાંસુધી ન બોલવાનું એમને ભૂત વળગ્યું છે, તો ય આપણામાં આપણાપણું હોય, તો એ ભૂત તો ક્યાં ય બાર ગાઉ નાસી જાય. ”

જસોદાની આ શિખામણ ચંપાને સમજાઈ ખરી, પણ ગળે ઝિતરી નહિ. પરણ્યા પછી દિવાળીના ટાંકણે બે વરસમાં એ બે વખત જ સાસરે ગઈ હતી. રજાઓનો વખત એટલે ગૌરીશંકર ઘેર હોય એ પણ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ કેણે કેમ ચંપાનો પગ ઘરમાં આવ્યો કે એ બે-માંચ દા'ડે કે બહુ તો અદવાડિયે બહાર ભાગતો જ. આખાપ એની વૃત્તિ સમજતાં હતાં એટલે એમને એકાંત આપવાનો સ્વાદ જ નહોતો. ગૌરીશંકર પણ મોટે ભાગે આખો દિવસ ઘર બહાર જ રહેતો. મુનિવ્રત લઈ બેઠેલા એને ચળાવવા ચંપા ય કંઈ પ્રયત્ન કરતી ન હતી. ઊલટી ચંપા એ ઘરમાં આવતી ત્યારે એના ઉપર પડછાયો ન પડી જાય માટે કામ ન હોય તો પાંડોશના ઘેર ચાલી જતી. કેમ એના મતનો ભંગ કરાવવાની વાત કે ઇશારો પણ

નહોતું કરતું. છતાં ચંપા બાણે એને જોવી જ ન ગમતી હોય તેમ એ આવતી કે ગૌરીશંકર બહારગામ વિદાય થઇ જતો ! આ સ્થિતિમાં પોતાપણું તે કંઈ રીતે બતાવાય એની સૂઝ ન પડતાં ચંપા બોલી : “ભાભી ! હજુ તમે કંઈ બાણતાં જ નથી.”

“જુઓ ચંપાબેન ! તમે મને કંઈ બાણતાં નથી એમ કહો છો, ત્યાર અંદરની વાત કરું.” જસોદા આપદ્ધર્મ માથે આવી પડ્યો હોય ને અનિચ્છાએ વાત કહેતી હોય તેમ પડી ગયેલા મોંએ બોલી : “હું કંઈ નથી સમજતી એમ ન માનશો. વરને મળવા વહુ ઘેલી થતી હોય, એને જોતાં જીવ હેલે ચડતો હોય, ને સામેથી વર એને ઠોકરે મારે, અરે પગની ઠોકર મારે ત્યારે તો સારું કે એ બહાને ય એનો સ્પર્શ થાય, પણ એને જોતાં જ-એ ભેટવા ચનચની રહી હોય ને વર ઘર છોડી ચાલ્યો જાય, મને તો અનુભવ નથી પણ મારું હૈયું સાખ પૂરે છે કે વરની એમાં ગમે તેવી ઉમેદ હોય પણ સ્ત્રીનું કાળજું ચિરાઇ ગયા વિના ન રહે.” આટલું બોલી જસોદા સહેજ દૂર બેઠેલી ચંપાને પોતાની નજીક બેંચતાં બોલી : “જુઓ ચંપાબેન ! આજ સુધી મેં તમને એક વાત નથી કહી તે કહું છું. આપણો તો અસ્ત્રોનો અવતાર રહ્યો. મન ન દેખીએ તો ય માથાં માર્યે જ આપણો તો છૂટકે. ભગવાન કરે ને મારો વહેમ ખોટો પડે. પણ મને તમને જોઉં છું, ને પાછો એનો એ વહેમ આવે છે કે તમારી સામું ના જોવું હોય તો ય જોયા વગર જંપ ન વળે એવું રૂપ છે, રંગ છે, ને દિલ ભરી નાખે તેવી મોંની મીઠાશ છે, છતાં ગૌરીશંકર આજકાલ કરતાં બે વરસ થયાં તો ય સામું ન જુએ, એ શું ? મારું રડયું, કંઈ બાણનારા પરણતા નહિ હોય ? ને આમ પરણીને તરછોડતા હશે તેમનાથી જ બાણાતું હશે ? મને તો એમાં કંઈ સમજાતું નથી. પીતાંબર પંડ્યા છે સ્તો, આપણી નાતમાં સૌ કરતાં વધારે બાણેલા. એ તો જોકારને લઇને બાણતા તો ય વડોદરા રહેતા હતા. કંઈ એથી એ નપાસ ન થઇ ગયા. આજ શહેરમાં, મોટામાં મોટી નિશાળનું શું નામ કહે છે—તેમાં માસ્તર છે. મહિને બસો રૂપિયા લાવે છે. ને બાણતા ત્યારે જ જોકારને બે સુવાવડ આવી હતી. એટલે બેન !

આપણે અસ્ત્રીની જાતને તો બહુ સંભાળવાનું. શહેરનો મામલો છે, મોટી મોટી છોકરીઓ સાથે બણવાનું ને કંઈ આડોઅવળો જીવ ભાગી ગયો તો આપણા હાથમાં પછી શું રહે ?”

આમ ગંભીર સ્થિતિની શંકા બતાવી જસોદાએ ચંપાને છેલ્લી શિખામણ આપી : “ એવું કશું છે એમ હું નથી કહેતી, પણ એવું થાય તે પહેલાં આપણે પાળ બાંધી હોય તો શું ખોટું ? તું એક વખત પરાણે માથું મારીને ય અડી તો જા. પછી કોઈના ભાર નથી કે તું એને છોડવા જાય તો ય એ તને વીલી મૂકે.” નણદ માટે બાબીનો વહાલભર્યો ‘તુંકાર’ ઊભરાઈ આવ્યો.

ચંપાને હાથ ઝીલીને ઊભી કરતાં જસોદાએ કહ્યું : “ જુઓ ચંપાબેન, મેં શું કહ્યું ? ત્યાં તમારા કુટુંબમાં આ અગિયારસનું લગ્ન છે એટલે તમને તેડવા તો આવશે. ગૌરીશંકરે આવ્યા વગર નહિ રહે. માટે આ વખત તો ચૂકતાં નહિ. આપણો અસ્ત્રીનો અવતાર, મન ન દેખીએ તો ય માથાં માર્યે જ છૂટકો. અને એ તો પહેલું પહેલું જ. પછી તો આપણે ય સવાર થતાં શીખી જઈએ ! અને એ વાત તો મારે વગર શિખવાડયે તમને સારી આવડી જશે,” ગાત્ર ઉપર સ્નેહની મીઠી ટપલી મારી જુદી પડતાં જસોદાએ કહ્યું.

[૯]

કોઈ તોતિંગ ઈમારતના પાયા જેતજેતામાં ધરતીકંપના આંચકાથી ડગમગી જાય તેમ જસોદાની એક નાનીસરખી શંકાથી ચંપાની આજ્ઞાની ઈમારત ડગમગુ થઈ ગઈ. આખી રાત એને ઊંઘ જ ન આવી. વિવાહ થયાનો તો એને ખ્યાલો નહિ, પરંતુ એ જરા સમજણી થઈ, ને પહેલવહેલો એણે પોતાના વરને જોયો ત્યારથી માંડી જસોદાએ શંકા બતાવી ત્યાં સુધીની એની સ્મૃતિ સળંગ સતેજ થઈ ગઈ. નાતના એક જમણુ પ્રસંગે ઉઘાડે ડીસે ને લકડકદ અર્ધી ઢસરડાતી

મુગટી પહેરી જમણા હાથમાં પાણીની લોટી લઇ બરી પંગતમાં પોતાની જગા શોધતા સાત વર્ષના છોકરા તરફ તારાએ એક હાથે આંગળી કરીને, અને બીજા હાથે પડખામાં ઠોસો મારતાં ચંપાને કહ્યું : “ જોયો ને તારો વર...? ” અને હજુ ચંપાથી પાંચ વરસે મોટી તારા વર વિપેની પોતાની કલ્પના કહી સંભળાવે, ચંપા વરને આંખો ભરીને જોઇ લે તે પહેલાં જ આખી પંગત ઉપર હાસ્યનું મોજું ફરી વળ્યું. ગૌરીશંકરની મુગટી છૂટી ગઇ, અને એને ઝાલવા જાય તે પહેલાં હાથમાંની લોટી પકડ લીધી પડતાં નીચે પડી ગઇ ! મુગટી ઉપર પાણી પડ્યું એટલે અધૂરામાં પૂરી એ પહેરવાના દાવની ન રહી. મોટાઓ એ બાળકની નિઃસહાયતા ઉપર હસતા હતા ત્યારે એ રડતો હતો. વરની આખરુ ગઇ એ પોતાની ગઇ એમ સમજીને કે સ્વાભાવિક રીતે લોટાએ કરેલો એ ઉપહાસ ચંપાથી ન જોઈ શકાયો હોય તેમ એ નીચું ધાલી ગઇ. એના તમાસો જોઇ રહેલી તારાએ ચંપાને ફરીથી ઠોસો મારતાં કહ્યું : “ એમ નીચું શાની ધાલી જાય છે ? જા, જમને છાનો રાખને તારા વરને ! ”

ચંપા તે વખતે વર પાછળની ભાવના કાંઈ સમજતી ન હતી. ત્યારે પ્રથમ જ ચંપાએ એને જોયો હતો. વર અને વડુ મોટાં થાય ત્યારે ભેગાં રહે, એટલું જ એને જ્ઞાન હતું. અને પોતે પણ મોટી થશે ત્યારે એની સાથે રહેશે, એમ એના બાળ મગજે કલ્પી લીધું. પણ ઠાણ જાણે કેમ, બપોરે જમણુ પ્રસંગે બનેલા બનાવ પછી એને ગમતું ન હતું. સાંજે જમવા સુધ્યાંની એણે ના પાડી. ભજિયાં માટે તો એ ભૂત થતી, એને બદલે જમવા જતી વખતે મહાલક્ષ્મીએ એને લોભાવવા કહ્યું : “ ચાલને છોડી, બીજું ન ખાવું હોય તો બે ભજિયાં તો ખાજે.” પણ ચંપા જમવા ન ગઇ તે ન જ ગઇ.

આ પ્રથમ પ્રસંગ પછી આવા ઘણા પ્રસંગે એમણે એકબીજાને જોયાં હશે. ગૌરીશંકર બેત્રણ વાર તો ચંપાને ઘેર પણ આવી ગયેલો. એક વખત બપોરે મહાલક્ષ્મીએ એને કંઈ ખાવાનું આપ્યું હશે અને તે રસોડામાં બેઠાબેઠા ખાતો હશે, પાછળ કુતરો પડ્યો હોવાથી જીવ લઇને નાઠેલો ખિલાડી જે ધસમસીને રસોડા તરફ દોડી તે જમ

ગૌરીશંકર ઉપર ! એ જિથલી પડ્યો, ચાળામાં પીરસેલું ખાવાનું વેરાઇ ગયું, ને એણે ચીસ નાખી તે સમાણી ખિલાડી છલંગ મારતી માળિયા ઉપર ચઢી ગઇ. ગૌરીશંકરે એવી કારમી ચીસ નાખી કે બહારથી દોડતાં બધાં અંદર આવ્યાં. ચંપા ય એને રડતો જોઇ જાન ભૂલી ગઇ હોય તેમ ગાભરીગાભરી એનો હાથ ઝાલીને પૂછવા લાગી : “ શું થયું ? શું થયું ? ”

બધાં એક વખત તો એનું દુઃખ ભૂલી જઈ ચંપા તરફ જોઇ હસી પડ્યાં. ચંપા ખિન્નમને બહાર ચાલી ગઇ.

ત્રીજો બનાવ પણ આવો જ બનેલો. કાર્તિકી પૂનમ હતી. આણંદને રોશને બધાં ઓચિંતાં ડોકોર જતાં ભેગાં થઇ ગયાં. ગાડીમાં એસવાના પ્રસંગો મૂળે તો થોડા મજેલા અને તેમાં આણંદ જેવું મોટું જંકશન જોવાનું તો આ પ્રથમ જ મળેલું. પાણીનો નળ, બીંતમાં જાયે લટકવેલી ધડિયાળ, પૈડાંવાળી ગાડી લઇને ભજિયાં વેચતા ભૈયા, રેલ ઉપર ઝૂમી રહેલો પુલ, ભૂરા ગરમ સૂટમાં માથે હેટ મૂકીને ફરતા રેલવેના સાહેબો, પૂનમ હોવાથી તંબૂરા-મંજીરા લઇને ડોકોર જવા પ્લેટફોર્મ ઉપર પડેલી ભજનમંડળી, ભૂરી સાડી ઉપર પુરુષની પેટે કોટ પહેરી મોંમાંથી બીડીનો ધુમાડો કાઢતી ને પગના બૂટને ચમચમાવતી આબકારી સ્ત્રી-પોલિસ, વગેરેવગેરે ત્રીણીમોટી આકૃતિઓ તરફ કુતૂહલવૃત્તિથી જોઇને ચાલ્યા જતા ગૌરીશંકરના પગ નીચે કેળાનું છોતરું આવતાં લક્ષ્ય દેતોક એ એવો પછડાયો કે એની પીઠ ખોખરી થઇ ગઇ. આખું પ્લેટફોર્મ સાંભળે તેટલો એણે ભેંકડો મૂક્યો. ચંપાને કહેવાનું તો મન થઇ ગયું કે હવે છાનો રહેને, બહુ પાછું એમાં મોટું વાગી ગયું છે તે ! પણ કંઈ બોલ્યાચાલ્યા વગર એની નાલાયકી તરફ નાખુશી બતાવતાં એ મોં મરડીને એક બાજુ જોઇ જ રહી. ડોકોરમાં એક ગોરને ત્યાં જ બધાં જિતર્યાં હતાં પણ ચંપાએ ગૌરીશંકરના સામું પણ ના જોયું.

બાળપણનો આ રોતલ ગૌરીશંકર વર્ષ વધતાં સાવ બદલાઇ જ ગયો. ગામની ગુજરાતી નિશાળમાં સો છોકરામાં એ પહેલો પાસ થઇ શહેરમાં બહુવા ગયો. બાર વર્ષના ગૌરીશંકરને મનસુખ ભડે

અંગ્રેજી ભણવા શહેરમાં ખોડિંગમાં મૂક્યો ત્યારે આખા ગામમાં હાહાકાર વર્તાઈ ગયો. આટલો નાનો છોકરો, એવડા મોટા શહેરમાં એકસો કેમ કરીને રહે ? રસ્તાઓમાં મોટર, ધોડાગાડીઓ વગેરે દોડાદોડ કરતી હોય, ત્યાં જતાંઆવતાં વચ્ચે એ અગદાઇ જાય તો પણ એનો કોણ ખેલી ? સાંજેમાંદો થાય તો એની કોણ ચાકરી કરનાર ? ખાડુંખાડું ખાવાનું મન થાય તો ત્યાં કંઈ માને કહે ? છોકરાં રસ્તામાં લડચાં-વઢચાં તો ત્યાં કોણ રાડફરિયાદ સાંભળનાર કે બિપરાયું લેનાર ? રસ્તામાં કોઈ ઢેડભંગીને અડી પડે તો ય એને શી ગમ પડે ? શહેરમાં ઠમ લોકો ભોળવીને કંઈ લઈ જાય તો ય એનો ત્યાં કોણ ધણીધોરી ? આટઆટલી ગામડાંના લોકોએ કદખી લીધેલી મુશ્કેલીઓ વટાવી ગૌરીશંકર શહેરના છોકરાઓને ધૂળ ફાટતા કરી પ્રથમ ને પ્રથમ નંખરે જ પાસ થતો હિપલા વગોમાં ચડતો ગયો. ચંપા અને એ ત્યારબાદ પણ બેત્રણ વાર ભેગાં થયાં હશે. એનામાં થતા ફેરફારની ચંપાનું ચિત્ત દરેક વખતે નોંધ લેતું હતું. હવે એ પહેલાંના જેવો રોતલ ન હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એની વયના ખીજા છોકરાઓના મંડળમાં એ સાવ જુદો જ પડી જતો. શહેરનાં નખરાં, કપડાંની ખોટી ટાપટીપ કે આછકલાવેડા ગૌરીશંકરમાં પ્રવેશ્યા ન હતા. છતાં કપડાંની સુવડતા, શરીરની સ્વચ્છતા અને છુદ્ધિની કાન્તિ એને નાતના યુવકમંડળમાંથી જુદો જ પાડી દેતી. તેમાં ય નાતમાં ભણતર ઓછું, ભણનારા છોકરા થોડા અને ભણનારામાં ય આટલો હોશિયાર છોકરો કોઈ થયેલો જ નહિ. ચોથા ધોરણમાં ૪૦૦ છોકરામાં ય પહેલો આવ્યો અને મનસુખ ભટ્ટને એમના પુત્રની હોશિયારી બદલ હેડમાસ્તર તરફથી અભિનંદન આપતો પત્ર મળ્યો ત્યારે આખા ગામે જે હર્ષ બતાવ્યો હતો તે વર્ણવ્યો જાય તેવો નહોતો. એના પડલા ચંપા સુધી સખીઓએ પહોંચાડી એની કદખનાને ખોરાક આપ્યો. બહેનપણીઓએ એને કહ્યું કે “એનખા તો વરની સાથે સાંખરાણી બની શહેરમાં માલશે” ત્યારે બાણે સાહેલીઓએ એને ગાળ દીધી હોય તેમ હિપરથી તો તેણે મોં બગાડી નાંખ્યું હતું, પરંતુ તે પછી એના મને તો કંઈ કંઈ ધોડા દોડાવ્યા

તા. શહેરમાં જશે ત્યારે પોતે કેમ રહેશે, કેમ બોલશે, કેવી રીતે તિની સેવા કરશે, એ સાહેબ અને તો એમનું ખોટું ન દેખાય તેવા હેરના રિવાજ અને રહેણીકરણી પોતે કેટલી ઝડપે શીખી લેશે, પતિને માટે પોતે શું શું કરશે અને તેને કેવીકેવી રીતે રીઝવશે તેનો લખાતો વાહ બહુતર સુધી આવી પહોંચ્યો ત્યારે એને પહેલવહેલી શંકા તપત્ત થઈ. અગિયાર વર્ષની ચંપાને એટલી બધી ખબર તો ક્યાંથી થય, પણ બેરાં અલકમલકની વાતો કરતાં હતાં ત્યારે એણે સાંભળી રહેલું કે શહેરમાં બહુતા છોકરા ફક્ત છોડીને જોઈને જ પરણે છે, અને વળી બહુતર ઓછુંવતું પડે તો છોડીમાં કંઈ કહેવલું ન હોય !! પણ ના પાડીને બિલા રહે છે ! ચંપા બહુવામાં તો હોશિયાર તી. ખીજ ચોપડી બહુતી ત્યારથી ગરબાની ચોપડીમાંથી ગરબા રાગ ટાળીને ગાતી. ત્રીજમાં આવી ત્યારે નિશાળની છોડીએને ગરબા વરાવવાનું કામ માસ્તરે એને સોંપ્યું હતું. અને ચોથીમાં પડી પારથી છેલ્લા છ મહિના થયાં એ ગરબો ગાતી ને આખા બામણવાડાનાં ઘરાં ઝીલતાં. આખા સ્ત્રીમંડળે સર્વાનુમતે એને વખાણી હતી, એટલે હેરી છોકરી એના કરતાં બે અક્ષર વધારે બણી હોય તો પણ પોતે મેને પહોંચવા તો ન જ દે એમ ચંપાને પૂરી ખાતરી હતી. અને કદાચ ટોરીશંકરને અગ્રેજનો જ મોહ હોય તો સાથે રહ્યા પછી ય એ શેખવાડે તો પોતાને શીખી લેતાં શી વાર, એમ ચંપાને અભિમાન થયું હતું. એટલે બહુતર વિષે ચંપાને શંકા આવ્યા હતાં, એને પોતે હોંચી વળશે એમ એનો પાકો વિશ્વાસ હતો. અને વરની આગળ ગરબાવાનો છોકરીનો પહેલો અને છેલ્લો પ્રશ્ન ‘પોતે એને ગમશે કે નહિ?’ એનો તો ચંપાને વિચાર જ કરવાનો ન હતો. રૂપમાં એ એટલી બધી એછો હતી કે ગમે તેવાં કપડાંમાં એ બિલી રહી હોય તો ય શહેરની ‘મેટલિક’ બહેલી છોકરીને પણ એ જીતી જાય. ટોકરીઓ પોતાની આગવી રમત રમતી હોય અને તેમાં વરવહુની રમત આવી એટલે પડાપડી થયા વગર રહે જ નહિ. વહુ કાણુ થાય મેને માટે તો બે મત હતા જ નહિ, પણ ચંપાને પરણવા છોકરીઓ પંદરઅંદર ‘હું વર થાઉં’ ‘હું વર થાઉં’ એમ હોંસાતૂંસી કરતી.

અને ઇતિહાસમાં કહ્યું છે તેમ એક રૂપસુંદરી માટે જેમ પુરુષો લડી મૂઆ છે, તેમ ચંપા માટે છોકરીઓ કેટલીય વખત લડી પડી હતી. એટલે પોતે શહેરમાં ભણતા, હોશિયાર અને ભવિષ્યમાં સાંખ બનનાર વરને નહિ ગમે તેવો સવાલ જ ચંપાના મનમાં ઊભો નહિ થયેલો. તેથી પરણતાં પહેલાં ગૌરીશંકરે પરણવાની ના પાડી તો પણ ચંપાના મનમાં—સ્વાભાવિક રીતે દરેક છોકરીને મનમાં થાય તે—‘હું એમને ગમતી નહિ હોઈ કે શું?’ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો જ ન હતો. ભણું ત્યાં સુધી નથી પરણવું, એ ગૌરીશંકરે પરણ્યો છતાં પોતાની સાથે બોલતો નહોતો, પોતાની હાજરી આવતાં ઘર છોડી ચાલ્યો જતો, પોતાને પડછાયે અભડાતો હોય તેમ જરૂર વિના ઘરમાં ઊભો રહેતો નહિ, છતાં ચંપાને કોઈ જાતની શંકા આવી જ ન હતી. એનું પોતાનું પિયુ જંખતું હૈયું ગૌરીશંકરના આ વર્તાવથી ઘવાયું હતું, એની ઊર્મિઓ તંગ થઈ હતી, અને એના કોઈકોઈ મર્મસ્થાનના જખમ તો હજુ વણ-રજવા જ રહ્યા હતા. છતાં, ચંપાને એક રીતે સંતોષ હતો. એનો પતિ કંઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા આ તપ કરે છે તેની તો એને કંઈ ખબર ન હતી, પરંતુ એની પ્રાપ્તિ થતાં એ મોટો સાહેબ થશે અને તે વખતે પોતાને પણ ભોગવેલા દુઃખનો બદલો વળી જાય તેટલો લાભ થશે, એમ એનું મન ગણતરી કર્યા કરતું હતું. વળી ચંપાનો અભિમાની સ્વભાવ ગૌરીશંકરના પ્રત કરતાં જાય તેવો ન હતો. એને પરણ્યા છતાં જાણે પરણ્યો જ નથી એમ મન મારીને રહેતાં આવડે છે, તો પોતે શું એના કરતાં જાય એમ છે કે એને ન બોલવું હોય તો ય પોતે એને બોલાવે? એ બાણે ત્યાંસુધી નહિ બોલે, તો એમ કરતાં સો વર્ષ થઈ જાય તો પણ એના બોલાવ્યા વિના બોલે એ બીજું! ચંપાના અભિમાની સ્વભાવે આમ નવો જ માર્ગ લીધો હતો. એટલે એના દિલે ઇચ્છ્યું હશે તો પણ ચંપાએ ગૌરીશંકરને બોલાવી જોવાનો એણે વખત પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. વળી આ બધી ઉપરઉપરની સપાટી ભેદી ચંપાના હૃદયનું ઊંડાણ તપાસનારને એમ કબૂલ કરવું પડે કે એનો સ્વભાવ સ્વભાવ હજુ અણુનમ રહ્યો હતો તેનું સાચું કારણ એ હતું કે ચંપાના હૃદયમાં મુઝાનો જે જુવાળ મુદ્દિ, લાગણી કે અભિમાનથી

પણ રોક્યો રોકાતો નથી તે કોણ જાણે કેમ હજી જાગ્યો ન હોતો. અને તેથી જ અમુક વય વટાવતાં સ્ત્રીને અભેદના ભેદ આપોઆપ ખૂલી જતા જણાય છે તે ચંપાને જણાયા ન હતા.

જસોદાએ આજ પહેલવહેલી એના આગળ શંકા રજૂ કરી ત્યારે જ નાટકનો પડદો હઠી જતાં અંદરનો ભેદ ખૂલી જાય તેમ એના અંતરમાં વિશ્વાસનાં કમાડ ખૂલી જઈ અવિશ્વાસ, આશંકા અને ભય અંદર વસી ગયાં. જે પ્રશ્નો એને આપમેળે સમજાઈ ગયા હતા, તે આજ એક જસોદાની શંકામાત્રથી વેરણછેરણ થઈ ગયા. “ભણુનારા કંઈ પરણતા નહિ હોય?” એ જસોદાનો પ્રશ્ન પ્રથમ એની સન્મુખ ખડો થયો. ધ્રાઈ પણ રીતે વિચાર કરતાં ચંપાને સમજાયું જ નહિ કે પરણવાથી ભણુતરને અડચણ થઈ શકે. “ભણુવા માટે તો શહેરમાં રહેવાનું છે. ત્યાં કંઈ પોતે સાથે જવાની હતી જ નહિ. રજાઓમાં વાંચવું હોય તો હું કદાચ એમને અડચણરૂપ થઈ પડું તોય તે રાતે જ. આટી આપો દા’ડો વાંચવું હોય તો કોણ ના પાડે છે? અરે, પણ વાંચવાની વાત જ ક્યાં છે? કે દા’ડે એ રજાઓમાં ભણુવાની ચોપડી ઉઘાડે છે? ત્યારે ફક્ત રજાઓમાં મારી સાથે બોલે, ચાલે કે બે વડી બેસે-બેઠે, તેમાં હું એમને કઈ રીતે ભણુતરમાં અડચણરૂપ છું? મારી સાથે બોલેચાલે કે હસે તો પછી એમનું મન મારામાં રહી જાય એય હું શી રીતે માનું? આમ તો પોતાનું મન એટલું બધું મજબૂત બતાવે છે કે પરણ્યા છતાં ડગવાની વાત કરતા નથી. પછી આટલું બધું મજબૂત મન મારી સાથે સહેજ બોલવાચાલવાથી જ એટલું બધું થેલું કેમ થઈ જાય કે ભણુવામાં પહેલા આવે છે તે એકદમ નપાસ થઈ જાય? અને એમ પરણનારથી ભણુતરું જ ન હોત તો પીતાંબર પંડ્યા નંદકારને લઈને સાથે રહ્યા, બે છોકરાના આપ થયા ને ભણુયાય ખરા; ત્યારે એમનાથી શી રીતે ભણુાયું? અને વળી પરણ્યા પછી તરછોડવું એ તે વળી કઈ જાતનું ભણુતર? એના કરતાં ‘મારે ભણું ત્યાં સુધી પરણવું જ નથી,’ એમ ચોખ્ખું કહી જ દીધું હોત તો આ દેખવાનું ને દાઝવાનું તો ન રહેત? શું શહેરમાં ભણુનારા કંઈ પરણતા જ નહિ હોય?” અને આ બધા વિચારોને અંતે

જસોદાનું છેલ્લું વાક્ય : “ શહેરનો મામલો છે. મોટીમોટી છોકરીઓ સાથે ભણવાનું, ને કંઈ આડોઅવળો જીવ લાગી ગયો તો.....” ચંપાનું હૈયું પોતા ઉપર આખા બ્રહ્માંડનો ભાર આવી ગયો હોય તેમ એ વિચાર આવતાં દબાઈ ગયું.

[૧૦]

હજુ જાણે ગઈ કાલે જ મંછાએ ના કહ્યા છતાં ધણુ દૂરથી ત્યારે કમળી હાથમાં કઢાયું લઈ ઉઘાડે શરીરે છાણુ લેવા નાહી હતી, ને આજ એક રાતની રાતમાં એ મોટું જાડ થઈ ગઈ હોય ને લગ્નની મારી દબાઈ મરતી હોય તેમ મંછાએ ધાધરી કાઢી નાહવાનું કહ્યા છતાં કમળા એમ ને એમ પહેરેલી ધાધરીએ નાવણિયે ખેસી ગઈ. આટલી નખ જેવડી છોકરી ય એાણું સમજે છે ! ‘ રડ્યો, શો કળજુમ આવ્યો છે ! ’ એમ મનમાં બબડી મંછા બીજે કામે વળગી.

નાહ્યા પછી માથું ગૂંથાવવા ઉપરાછાપરી કમળાએ ખૂમો મારવા માંડી ત્યારે મંછાના હૈયામાં કંઈકંઈ હર્ષના-અભિમાનના તરંગો ઊઠ્યા : “ મારી છોડી છે ને ! લોકો કુળ જ્ઞેતા હશે તે કંઈ અમરચું ? કુમળીકુમળી તો ય ગુલાબની કળી-કંઈ મીઠી સોડમમાંથી નય ? ”

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં મંછાએ કમળાનો સેંથો બે વાર લીધો. મન માન્યું નહિ, એટલે રસોઈનું મોટું થતું હોવા છતાં ત્રીજી વાર સેંથો લીધો. કમળાએ પણ હરખમાં ને હરખમાં નવાં ધાધરીપોલકું પહેર્યો. નિશાળનો ઘંટ વાગતાં ઉપલા નંબરની મારામારીમાં છોકરાં રઘવાયાં થઈને દોડે તેમ એ ઘર બહાર ફળિયાના નાકે નાહી.

એને આજ આટલો બધો શાનો ઉમંગ હતો ? પોપટ આજ એને ઘેર જમવા આવવાનો હતો તેથી એ આટલી બધી હરખાઈ શું કામ જતી હતી ? પોપટ કંઈ નવી નવાઈનો ઓછો હતો ? દાંડમાં દસ વખત તો એ રોજ ભેમાં થતાં હતાં. અરે ! સવારના પહોરમાં ઊંઘતા પોપટને રોજ ‘ પાડો ’ કહીને પોતે જગાડતી હતી એનું શું ?

એ જ પોપટની, જાણે એને કદી જોયો જ ન હોય તેમ ફળિયાને નાકે રહીરહી કમળા પ્રતીક્ષા શા માટે કરી રહી હતી? આમ ઊંચી ડોકે તાકચા કરતાં પોપટને ઘેર જતાં એને કાણુ રોકતું હતું? ગઈ કાલ સુધી મંછા ના કહેતી છતાં પોપટને ઘેર દોડી જતા પગ, આજ રાતની રાતમાં રસ્તો ભૂલી ગયા હોય તેમ ઊપડતા કેમ નહોતા?

આમ સમાજમાં છોકરાછોકરી ગળથૂથીમાં વરવહુની મર્યાદા શીખી જાય છે. વંશપરંપરાથી પળાતી આવતી મર્યાદાનું પાલન લોહીમાં ઊતરી આવતું હોય કોઈને એ શીખવવાની જરૂર પડતી નથી. ગઈ કાલે પોતાનો વિવાહ પોપટ સાથે થયો એટલી ટૂંકી વાતમાંથી કમળા બધું સમજી ગઈ. ન તો એણે સવારમાં ઊઠતાં પોપટના ઘર તરફ દોટ મૂકી, અને એનું મન પોપટને જોવા અધીરું થઈ રહ્યા છતાં ન તો અત્યારે પગમાં ગતિ આવી. પોપટ પોતાનો વર! એ સંબંધમાત્રથી વરવહુના સાંસારિક જીવનના બિલકુલ ખ્યાલ વિના કમળાના હૈયામાં કેમ હેલ ઊભરાતી હતી? વરવહુની રમત રમવા એક વેળાએ પોપટે એને કહેલું—‘ચાલ કમળી, હું વર થઉં—તું વહુ થા’ ત્યારે પોપટે ખરાબમાં ખરાબ ગાળ દીધી હોય તેમ પોતે એને કેવો ધબ્બો માર્યો હતો, એ કમળાને આજ ખરાબર સાંભરી આવ્યું. વર વહુને મારે એ સર્વસ્વીકૃત અધિકારનો ખ્યાલ આવતાં કમળાને થયું—‘શું પોપટ મને મારશે?’ અને કમળાના મને પોતે ને પોતે જવાબ આપ્યો: ‘મારું, મારું હવે! મારે એવું એનું મોઢું નહિ કહેતું હોય!’ વળી એના મન આગળ પાડોશમાં માર ખાતી લક્ષ્મી પ્રત્યક્ષ ખડી થઈ. ‘મણિકાકા એને રોજ એાધું મારે છે? બા આગળ ખિચારી એ કેવાં દૂસકાં ભરીને રહે છે! પોપટ એમ મને મારે ખરો? શું કામ મારે? એ મને મારે તો હું એને માર્યા વગર રહું?’ એવો બંને રમતાં ત્યારનો પ્રશ્ન કમળાને જોવા આવ્યો તેવો જ દાંત તળે જીભ આવી ગઈ હોય તેમ એનાથી સિસકારો બોલાવાઈ ગયો. ‘બબ્બુ’, વહુથી તે વળી વરને મરાતું હશે? અને પાછું એનું બાળક મગજ આગળ કદપનાએ ચડ્યું. ‘વહુથી વરને મરાય જ નહિ? ભગવાને વહુને મારવાનું શું કામ કર્યું હશે?’ વળી ભગવાને ભક્ષેને વહુને મારવાનો કાયદો

કયો હોય પરંતુ પોતાને તો પોપટ નહિ જ મારે એની એનું મન ખાતરી પૂરતું હતું. રોજ બંને રમતાં ત્યારે પોપટ ક્યાં એને મારતો હતો? બિલકુલ, કમળા જ વાતવાતમાં એને ધબધબ મારતી હતી. પોપટ તો બહુ ડાહ્યો છે. પોતે માંદી હતી ત્યારે કેવો ઘોડો થઈને પોતાને એ ફેરવતો હતો ! એ સાંભરી આવતાં કમળા શરમાઈ ગઈ. વરને તે ઘોડો કરાતો હશે? પોતે ચાણુક મારતી તો ય એ કદી ખિજતો નહિ. વર થયો માટે એાછો એ બદલાઈ જવાનો હતો? અને એ બદલાઈ જ ગયો તો? ‘ના, બા, મારાથી તો માર ના ખવાય. મને એ મારે તો હું કદી એની સાથે બોલું જ નહિ.’ અને સાચે જ જાણે એને પોપટ મારી હોય તેમ એ રસ્તાને નાકે બિભી હતી ત્યાં પૂંઠ ફેરવીને મોં ચડાવી બિભી રહી. એને ખ્યાલે ન રહ્યો કે જેની એ કચારની રાહ જોઈ રહી હતી એ પોપટ, જસોદા, નાનો મધુ અને કમળાને વહુ કરવાનો સૌથી વધુ ઉમળકો હતો એ ચંપા સાવ એની નજીક આવી પહોંચ્યાં હતાં. આમ અવળી ફરીને સુનસૂન બિભેલી કમળાને જસોદા ‘ચાલ, ત્યાં કેમ બિભી છે?’ કહીને બોલાવે તે પહેલાં ચંપાએ જસોદા તરફ જોઈ મીઠું હસતાં કહ્યું : “કમળા ! જો તો ખરી, આ કાણુ છે?”

પોતાનું નામ સાંભળતાં જ કમળા સિમાવિયા થઈ ગઈ. ચંપાએ પોપટ તરફ કરેલી આંગળી એણે જોઈ-ન જોઈ ને એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને જે દોડી તે લામલી રસોડામાં જઈને મંછાની સોડમાં ભરાઈ ગઈ. ચંપાએ એને બિભી રાખવા બહુ યે બોલાવી, પણ એ બિભી રહે શાની?

પોપટ પણ કમળાના બોલાવ્યા વિના બિઠતો ન હતો, તે આજ સવારમાં કમળા આવીને પોતાને જગાડવા આવશે તો નહિ? એ ખીકથી કે એના મનનું ખીજું કારણ હોય તો એ જાણે, પરંતુ સૌની સાથે કોઈના બોલાવ્યાચલાવ્યા વગર એ બિઠ્યો, એટલું સાચું. કોઈ દા’ડો કમળાને આવતાં મોડું થયું હોય કે તે ન આવી હોય ત્યારે ચાનો પ્યાલો મળનન આમળ લઈ જતાં પહેલાં એ અચૂક મહાલક્ષ્મીને પૂછતો : “બા ! આજ કમળા કેમ અત્યારસુધી દેખાઈ નહિ ?” મહા-

લક્ષ્મી ઘણી વાર અકળાઇને કહેતી: “એને કંઈ લખી આપ્યું છે કે દા’ડો ઊગે ને તારે ઘેર આવવું?” તે વખતે વળી એ કહેતી: “આ મને શું જોઈને પૂછતો હશે? મને કંઈ એ કહીને જાય છે તે હું જાણું? એના વગર કાચું ખાતો હોય તો એને ઘેર જઈને જ પૂછ ને!” આમ મહાલક્ષ્મી છોને ગમે તેમ જવાબ આપતી, પણ પોપટ એથી કંટાળીને કમળા ન આવી હોય ને મહાલક્ષ્મીને એનો એ પ્રશ્ન ફરી ફરી પૂછ્યો ન હોય તેમ બન્યું જ ન હતું. ફક્ત આજે જ કમળાને કાનમાં જે કહી ગયું તે એને ય ચાનો વખત થયો ત્યાં સુધી એ ન દેખાઇ એટલે કહી ગયું કે કમળા હવે નહિ જ આવે. અને ચા માળી ગળનનને આપવા મહાલક્ષ્મીએ પોપટના હાથમાં પ્યાસો મૂક્યો ત્યારે એનું મોં સ્વાભાવિક મલકાઇ ગયું. “શું આટલાં છોકરાં ય સમજે છે! રોજ અત્યારસુધી કમળી ન આવી હોય તો એ ઉપર-તળે થઇ જતો, એને બદલે આજ કંઈ બોલ્યોચાલ્યો જ નહિ!” હમેશના રિવાજ પ્રમાણે પોપટના હાથમાંથી ચાનો પ્યાસો લેતાં ગળનને પૂછ્યું: “કેમ બેટા! હજુ કમળા નથી આવી કે શું?” ત્યારે એક વખત તો પોપટનું મોં ‘ના’ કહેવા ઊંચું થયું, પણ તરત યાદ આવી જતાં ધમણમાં પૂરાયેલો પવન એકાએક કાણું પડતાં ફૂસ કરતો નીકળી જાય તેમ એનું મોં અવાજ અંદર ગળીને ખેંચી ગયું. નાનાં છોકરાં ય સમજી ગયાં, તેટલું ય એમને નથી સમજતું એ પતિના ભોળપણ ઉપર ખીજ ઠાલવતાં રસોડામાં રહીરહી મહાલક્ષ્મી તાડકી: “પીઓ ને હવે પીતા હો તો છાનામાના, એ ના આવી તો તમારે તેનું શું કામ છે?”

“લે ને હું તો મારી મેળે પી જઈશ. પણ આ ભોળા શંભુ...” એમ ગળનન સામે જવાબ તો આપવા જતા હતા, પરંતુ ગઇ કાલનો પ્રસંગ યાદ આવતાં એ એકાએક બોલતા બંધ થઈ ગયા. સામાજિક રિવાજનાં બંધન એમને ખૂંચ્યાં હોય તેમ ચાનો પ્યાસો ખાલી ફરી નીચે મૂકતાં એમનું મન બખડ્યું: “આ તે કેવી ખોટી ધાંધલ છે! વિવાહ થયો એમાં એવડી છોડીથી અહીં ના અવાય? એને બિચારીને અહીં આવ્યા વિના તો ઘડી ગોઠતું ન હતું, હવે એ શું કરશે? અહીં રહેતી ત્યાં સુધી ઘરનાંને ય કેટલો આનંદ થતો! વહુ તો હજુ

લગન ચાય ત્યારે ખરી રીતે થઇ કહેવાય ને ? નાતનો રિવાજ રહ્યો એટલે વિવાહ તો કરી મૂકવો પડે, પણ છોકરાંને તેમાં અત્યારથી અવાય—ન અવાય ને એ બધી ભાંજગડ શું કામ જોઇએ ? ” પણ મહાલક્ષ્મી આગળ આ બધી ડહાપણની વાતો કરવામાં માલ નથી એમ માની ગળનને એ વસ્તુ ફરીથી ઊલટાવી જ નહિ.

ગળનનની પેઠે પોપટને ય વિચાર તો આવ્યો જ હતો : “ વિવાહ થયો એટલે વહુ થઇ જ મઇ કહેવાતી હશે ? વહુ થઇ એટલે એની જોડે બોલાય જ નહિ ? પોતે બોલે તો ? પણ હવે કમળી સામી બોલે ત્યારે ને ? પણ એનાથી બોલ્યા વગર રહેવાવાનું છે જ ક્યાં ? આજ આ વખતે ના જ આવી ને ? એની ખાએ નહિ આવવા દીધી હોય ? આજ એને ત્યાં જમવા જવાનું છે એટલે નહિ આવી હોય ? એ હવે ના બોલે તો મારાથી એને બોલાવાય ખરી ? બેન જોઇ જાય તો શું કહે ? આ જાણે તો વઢયા વગર રહે ? ભાભી દેખી જાય તો કમળીને શું કહે ? મંછાકાકી પાછી બહુ ખરાબ છે ને ! કમળીને એમનેમ ન’તી આવવા દેતી, તો હવે તો આવવા જ શાની દે ? આજ નહિ આવવા દે, નહિ બોલવા દે, પણ પરણ્યા પછી કાકીનું શું ચાલવાનું છે ? કમળીને તે દા’ડે રમતારમતાં વહુ થવાનું કહ્યું ત્યારે કેવું ખોટું લાગ્યું હતું ! પણ હવે લાગ મળે ત્યારે એની વાત છે. કેમ હવે વહુ થવું પડ્યું ને, એમ કહ્યા વગર એને છોડું શાનો ? ”

આમ તરંગમાં ને તરંગમાં એ જમવા જવા તૈયાર થયો ત્યારે એણે ક્યાં કપડાં પહેર્યાં છે અને વાળ કેવા ઓળ્યા વિના માથે ફગફગે છે તેનું પોપટને ભાન જ ન હતું. ચંપાએ એનું પહેરેલું ફાટેલું ખમીસ એચતાં કહ્યું : “ તારું તો ભાન બળી ગયું છે કે શું ? રોજ કમળીને ઘેર જતો’તો ને આજ જાય છે તેમાં કેટલો ફેર છે તેનું ભાન છે કે નહિ ? ” અને ખમીસ બદલાવી નાંખતાં ચંપા જસોદા તરફ તાકતાં બોલી : “ રોજ તો કમળીના બાઈમંઘ તરીકે જતો’તો, ને આજ એનો વર થઇને જાય છે એટલું તો ભાન રાખ ! ”

નવા ખમીસને બદલતાંબદલાતાં પોપટને કહેવાનું મન તો થઇ ગયું કે “ ચૂલામાં પડ્યું એ ભાન ! વર-વર કરીને તો બિલટી

તમે મારી પાસેથી કમળાને ખૂંચવી લીધી. ના એની સાથે હવે બોલાય કે ચલાય, ના એનાથી હવે અહીં અવાય, મારે તો એવા વર નથી થવું.” આમ કેટલોય બળાપો પોપટના અંતરમાં ઊભરાઈ આવ્યો હતો. પરંતુ હવે તો એનું મન હોય કે ન હોય પણ એ કમળાનો વર બહાર થઈ ચૂક્યો હતો એટલે એનાથી આવું બોલાય જ શી રીતે ? વરવહુના કાયદા એણે પાળ્યે જ છૂટકો !

અધૂરામાં પૂરું કમળા એને જોતાં જ વાધ આવ્યો હોય તેમ રસોડામાં ભરાઈ મઈ ત્યારે એ સાવ ઢીલો જ થઈ ગયો. એને જાહે જાહે આશા હતી કે કમળા ભણે પોતાને ઘેર આવી ન હતી, પરંતુ પોતે એને ઘેર જશે ત્યારે તો એ બોલશે નહિ તો ય હસીને સામું જોશે તો ખરી જ. પરંતુ ચંપાના “કમળા ! જો તો ખરી, આ કાણુ છે ?” એ શબ્દો સમાણી જ એ મુઠ્ઠીઓ વાળીને નાડી, ત્યારે પોપટને ચંપા ઉપર પૂરેપૂરી ખીજ ચડી ગઈ. “ચંપા ના બોલી હોત તો એ છાનીમાની ઊભી જ રહેત ને ? માથું ઓળાવીને નવાં ઘાઘરીપોલકું પહેરી એ ઊભી રહી હતી તે મારી વાટ જોવા જ ને ? એને તો ઘણું ય ઘેર આવવું હોય પણ બિચારી હવે આવે શી રીતે ?” અને ચંપા જ બાણે બધી બાજુ બગાડતી હોય તેમ તેના પર દાઝ કાઢતાં પોપટ બબડ્યો : “ચંપલી ય પાછી ઓછી નથી. અહીં બિચારી છાનીમાની ઊભી’તી તો ય ન જંપવા દીધી, તો ઘેર આવે તો શું ના કરે ? હવે વહુ થઈ એટલે ઓછું સામું બોલાય છે ? નહિ તો ચંપલીનાથી કંઈ એ જાય તેવી નથી.” પોતે સહેજ આંખ બરીને જોઈ લેત તે ય ચંપાએ જ બગાડ્યું એમ લાગતાં પોપટને કાંઈકાંઈ થઈ ગયું, પણ શું કરે ? એ હવે વર થયો હતો ! કમળા વહુ થઈ હતી ! આ દુઃખ તે કેને કહે ?

બાઈની સાથે રસોડામાં એ જમવા બેઠો ત્યારે એણે ધીમે રહીને કમળા છે કે નહિ એ જોઈ લીધું. પણ એ પાણિયારામાં પગ ઘેતો હતો ત્યારે કમળા બહાર જતી રહી હતી એ એના ધ્યાનમાં રહ્યું ન હતું. નવાં ચણેલા જમાડને ઊલટબેર મંછા પીરસી રહી હતી, પરંતુ કમળા વિના એને મન બધું જમણું નીરસ બની ગયું હતું. એને ખાવાની બિલકુલ રુચિ ન હતી, પરંતુ ના કહે તો કાઈ કંઈ જુદું

જોડી કાઢે એ બીકે એણે કંસારના એ કાળીયા લીધા હતા. ના કહ્યા છતાં ય મંછાએ જ્યારે વધુ કંસાર પીરસ્યો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે પાસે બેઠેલા પોતાના મોટા ભાઈને એનાથી કહેવાઈ ગયું: “જોને ભાઈ, મારે ખાવું નથી તો ય આ કાકી!”

શિવાનંદ સામું જોઈ મંછાથી સહેજ હસી જવાયું. શિવાનંદ ધીમું હસ્યો. ફક્ત ઐરાંનો વારો હતુ પાછળ આવતો હતો એટલે રસોડા બહાર બેઠેલી ચંપાથી દૂર રહ્યારહ્યાં બોલ્યા વગર ન રહેવાયું: “ભાઈસા’બ! હવે કાકી કહેવાનું બૂલી જાએ. કાલ સુધી એ કાકી હતાં, હવે તો મંછા’બા કહેવું પડશે, સમજ્યા મોટા ભાઈ? અમરતી કંઈ કમળી તમારા ઘરમાં નથી આવવાની!”

જો પોપટનું ચાલ્યું હોત તો એણે જીડીને ચંપાને છૂટી થાળી જ મારી હોત. “બસ! જોમાં હોય તેમાં એને ડાંપણ કરવા જોઈએ. આમ મારા ઘરમાં આવવા કમળીને સંતાઈને ફરવું પડે ને એકબીજાથી સામું ય ન જોવાય, તેના કરતાં અમે રમતાં’તાં એમ રમવા દીધું હોત તો શું ખોટું હતું? કમળી વલુ થઈ એમાં ઘરનાં બધાં આટલાં બધાં રાજી શા ઉપર થાય છે? એનાથી આજે ઘેર અવાયું નહિ, હું એને ઘેર આગ્યો તો એનાથી મને બોલાવાયું નહિ, મારાથી ‘કમળી, કમળી’ કરીને એને પકડાય નહિ. એ મને દેખે ત્યાંથી નાસે, હું એને જોઉં ત્યારે મારે નીચું ઘાલવું પડે. આ સુખ ઉપર ઘરનાં બધાંને આટલો હરખ છે? વલુ થઈને એ સદા ઘેર રહેતાં રે’શે, પણ આજથી તો અમે બંને છૂટાં પડી ગયાં ને? વલુ થઈને આવશે ત્યારે ય ઓછું એની સાથે બોલવાનું છે? બાબી સાથે ભાઈ વળી કે દા’ડે વાત જ કરે છે?”

આ જ વિચારમાં એ જમીને હાથ ધોઈ, પણ મોં ધોવાનું બૂલી જઈ બોલો થવા લાગ્યો ત્યારે મંછાથી એની વૃત્તિ કળાઈ ગઈ. અને એ ઉપર મીઠાં સ્વપ્ન રચતાં એણે હસીને કહ્યું: “કમ, મોટું નથી ધોવું કે શું?”

ચંપા ય એની વૃત્તિ કળી ગઈ. કાંઈક કહેવા ય ગઈ, પણ થોડો વિચાર આવતાં કંઈ ન બોલી.

ભાઈની સાથે જમી પોપટ બહારના ખંડમાં ચોતરા ઉપર મોતીરામ સાથે બેઠો. ત્યારે બેરાંને જમવાની તૈયારી થતાં મંછાએ કમળાને ખૂમ પાડી. જોડેના લક્ષ્મીના ઘરમાં બેઠેલી કમળાએ ખૂમ સાંભળી ય ખરી, પણ અંદર પોપટ બેઠો હતો અને એ શી રીતે સામે જવાય આપે? જતાં ય શી રીતે પગ ઊપડે? એ હજુ ઊઠવાની આનાકાની કરે તે પહેલાં “કમળા! આ કમળા! આ છોકરી એટલામાં મરી ગઈ!” એમ મંછાએ તારનું દોરડું ખખડાવી દીધું, એટલે કંઈ જવાય આપ્યા વિના નીચું ધાલીને કમળા ઘરમાં દોડી ગઈ. પોપટ નિઃસહાય જોઈ જ રહ્યો. આ કમળા આમ દોડતી હોય તો જેને પોતે પકડ્યા વિના રહે જ નહિ, તેના સામું ય જોવાનો તેનો અધિકાર આજે જતો રહ્યો!

“આમ હાંફ ભરી દોડે છે ત્યારે બોલતાં શું થાય છે? મોંમાં અગ આપ્યાં છે?” મંછાએ કમળાને ઝિઘડી લીધી. પણ એને શું થતું? એ એનું મન જાણતું હતું. એ જ પોપટ, જેને જોયા પછી એની સાથે ધિંગામસ્તી કર્યા વિના જંપ જ ન વળે, તેની જગાએ આજ એને દેખતાં જ અંગત જવું પડતું હતું.

બધાંની સાથે જમ્યા બેઠી ત્યારે કમળાથી પણ પૂરું જમી શકાયું નહિ. એ હજુ અંદર હાથ ધોતી હતી ત્યાં બહાર શિવાનંદનો અવાજ સંભળાયો : “ત્યારે હવે અમે જઈશું.”

મોતીરામ પણ આપવા કરવાનું જે હતું તે આપી ચૂક્યા હતા. એટલે રજા આપતાં બોલ્યા : “બસ, ત્યારે આવજો.”

બિચારો પોપટ! બિચારી કમળા!

[૧૧]

હવે તો કમળાને દૂર રહ્યાં રહ્યાં પોપટનાં સ્મરણ કરવાનાં હતાં ત્યાંસુધી તો ફીક, પણ એને સાતમું ઊતરીને આઠમું વરસ બેઠું અને જ્યારે તે નિશાળે બેઠી ત્યારે એની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચેની

સોપારી જેવી થઈ. નાનપણમાં વિવાહ થયેલા એવાં તે દસ-પંદર છોકરાં નિશાળમાં હતાં, પરંતુ એક જ નિશાળમાં બાવિ વર-વહની જોડી તે કમળા અને પોપટની એક જ હતી. દહાડામાં એકાદ વાર તે કોઈ બાળક તરફથી કમળાને સાંભળવાનું જ હોય કે “અલી કમળા ! પેલો તારો વર જાય !”

કોઈ વાર માસ્તર પોપટને મારે તે કમળાથી જોયું જાય નહિ. “વરનું નામ દઈએ તો આંખો દુઃખવા આવે” એવી માન્યતાવાળા કમળાથી પોપટીમાંના ‘પોપટ’ વિષેના પાઠમાં ‘પોપટ’ શબ્દ પણ એલી શકાય નહિ અને વાંચતાં-વાંચતાં એ શબ્દ ગળી જવો પડે !

હવે બનતાં સુધી કમળા પોપટને ઘેર આવતી નહિ. કોઈ કારણસર આવવું પડે તો તે આવતી, તેને આનંદ થતો, અને એવું કોઈ બહાનું બિલું કરીને છેવટે એને આવવા વિચાર થયો હોય તો જ એ આવતી. મંછા કાંઈ કારણસર એને બેનને ત્યાં જવાનું કહેતી ત્યારે એ એક વાર તો ‘જા, હું નથી જવાની’ એવો જવાબ જ આપતી. મંછા એને દીકરીનું શરમાળપણું સમજતી અને પોતાની પુત્રીના લાજ-શરમના ગુણ માટે મનમાં અભિમાન લેતી.

અને કમળા કોઈ કારણે-કાંઈ આપવાએવા સાસરે આવતી ત્યારે “લે, મારી દીકરી કરું, આટલા કકડામાં શું ?” એમ કહી મહાલક્ષ્મી બાવી પુત્રવધૂને આગ્રહ કરીને કાંઈ ને કાંઈ ખવડાવતી. મનજનો લાડ હોય કે કડવો મેથીપાક હોય પણ કમળાથી તે ખવાઈ પણ જતું !

પણ કમળા આજે સાસરે આવતાં તો આવી, પણ આખા દસપણાં ગઈ ! હરવખતના રિવાજ પ્રમાણે કમળા બારણામાં પથ મૂકતાં ‘મોટી બેન’ એમ કહી જસોદાને બોલાવતી. બોલાવતી એટલું જ, બાકી, એ શબ્દોદ્વાર એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પોતે આવી છે તે ઘરનાં જણાવવાનો રહેતો. પહેલાં તો એ ઘરમાં બેન છે એમ સમજતી જ નહિ. પ્રવેશતાં પોપટને, ચંપાને કે છેવટ મહાલક્ષ્મીને બા કહી જૂમ પાડતી. પરંતુ વિવાહના મંત્રથી બંધાતાં જ પોપટ માટે એનાં કમાડ બંધ થઈ ગયાં. ચંપા વેરણ નણુંદી થઈ પડી. મહાલક્ષ્મીની

એના તરફ સહાનુભૂતિ હતી એ ખરું, પરંતુ સામુદાયી એ લાગતી હોય તેમ એને 'બા' કહીને દૂરથી સંબોધી શકતી નહિ. એટલે છેવટ સારને કે ધર્મે બાકી રહી જસોદા.

કમળાને માથે ટોપલી ચડાવતાં મંછાને લાગ્યું હતું કે ભાર વધારે હતો. એણે તે માટે તો ખાતરી કરી જોઈ કે "તારાથી બિચકાશે તો ખરું ને?" એકદમ ઉતાવળ આવી હોય તેમ માથે પૂરી ટોપલી દરવા દીધા પહેલાં કમળાએ ચાલવા માંડ્યું હતું ત્યાં એને ભાર વધારે છે કે ઓછો એ ખ્યાલ હોય ત્યારે ને? મહાલક્ષ્મીએ કંઈ વાતવાતમાં કહ્યું હતું કે "કાણુ જાણે ધાણીની જીર બગડી હોય કે પોર કાચી કપાઈ હો, એ કેતા'તા કે એક દાણો ય બગી નથી" ત્યારે મંછાએ જણાવ્યું હતું કે "ધાણીની જીર તો જોઈજોઈને કેટલી જોઈએ? અમારે યશ જ ને. અવમણ-મણ મોડલી આપીશ." જરૂર તો હતી જ, ના કહેવાથી મંછાને બિચદું ખોટું લાગે એટલે જ્યારે કહેતાં કહેવાઈ જાય છે ત્યારે જરૂર પૂરતો મહાલક્ષ્મીએ વિવેક કરેલો કે "ના રે ના, એટલી બધી તે શું કરવી છે? છોકરાં કોઈ વાર માગે ત્યારે ફેડવી પડે. પાંચ શેર દસશેર તો બહુ થઈ ગઈ." કેટલી મોકલવી એ પોતાની મુનસૂરીની વાત છે એમ માની મંછાએ તે થડી રકઝક કરી ન હતી. પરંતુ ગઈ કાલે જુવાર વઢાવી ઘેર આણી કે તરત એ વાત મંછાને યાદ આવી. હવે કાલ વાત એમ મન સાથે મંછાએ વિચાર્યું હતું, પરંતુ અપોરે હાણીની સાથે મોકલાવવાનું બૂટી જતાં મંછા સાધારણ સ્વગત બપોરે તેમ બોલી : "જીર મોકલાવવાની હતી એ તો હું બૂટી જ ગઈ!" ખસ! કમળાએ બાવતુંતું ને વૈદે કહ્યું હોય તેમ એ પકડી જ લીધું. મંછાએ ઘણું ય કહ્યું કે "સાંચે મેલિયો આવશે ત્યારે મોકલાવાશે, એની શી ઉતાવળ છે?" પરંતુ મંછાનું બિલકુલ કાન ઉપર ધર્યા વિના કમળાએ જાતે ખીંટીએ બેરવેલી ટોપલી ખાટલો આડો પાડીને ઉતારી, ખૂણામાં પડેલી જુવાર ભરી અને ઘાઘરી પોલકું ઠીકઠાક કરી, માથાના બિડતા વાળને એ હાથે સંકેરી જાણે ધૂળ ચોંટી હોય તેમ મોં ધોઈ સાફ કરીને પાણી માળવાની ગળણાની છંદાણી કરી, માથે મૂકી મંછાને ચડાવવા ખૂબ પાડી. ધાણી સાટે દસ શેર-પંદર શેર જુવાર તો ઘણી

કહેવાય. પરંતુ જુવાર જેવી નજીવી વસ્તુને દીકરીને ઘેર મોકલવાની, એટલે ન જરૂર હોય તો પણ એાછી ન મોકલાય એમ માની અધમણી પચ્ચીસ શેર મોકલવાનો મંછાએ ઇરાદો રાખેલો. હવે આટલી બધી શી ઉતાવળ છે, એમ મંછાએ કમળાનું તેડું આવ્યું ત્યારે કહ્યું તો ખરું, પરંતુ પોતાના બાળપણનો ખ્યાલ આવતાં મંછાને પોતાના વિવાહિત વરતાં સ્વપ્ન સાંભરી આવ્યાં. મંછા આતાકાની ક્યાં વગર ઊભી થઈ. અંદર આવીને આટલી ભરેલી ટોપલી જોઈ ત્યારે એને લાગ્યું કે ખાસ્સી અધમણી જુવાર હશે. કમળાને માથે ચડાવતાં એને વજન વિશેષ લાગ્યું. રખેને એનાથી ન ઊંચકાય ને રસ્તામાં પાડી નાખે એ શંકાએ તો એણે કમળાને પૂછી ય જોયું.

પણ કમળાનું ચિત્ત ક્યાંય ભમતું હોય ત્યાં મંછાની એવી શંકાઓ એ ક્યાં સાંભળવા બેસે? માથે ટોપલી સ્થિર થઈ ન થઈ ને એણે—ના, એના પગે ચાલવા જ માંડ્યું. પોપટને ધાણી બહુ ભાવતી હતી. એ બંનેએ સાથે બેસી કોણ જાણે ફેટલીય વખત ખાધી હશે. પોપટ પોતાને ઘેર આવતો ત્યારે ધાણી એનો પ્રિય નાસ્તો હતો એમ માની કમળા મંછા પાસે એને વધારાખા વગર જ પતી જ નહિ. મંછા એની દર વખતની આ જિદ માટે કંટાળતી ય ખરી. ‘આ છોડીને સારા ખોટાનું કશું ભાન જ નથી. ઊડીબેડીને એ આવ્યો કે બસ ધાણી વધાર! એને ભાવે એટલે એ ખિચારાના ય ભોગ. ઘરમાં ઘરો આક્રમ ઉપર કરેલો કેવો સરસ ચોખાનો લાડુ છે, દાંત નથી તો ય ‘એ’ મમળાઆ કરે છે તેવાં સ્વાદિષ્ટ મઠિયાં છે, ઐડકા બોલે તેવી કડક તળેલી વડીઓ છે, સવારમાં કરેલાં વડાં છે, કોપરું છીણીને મજાના મસાલા ભરેલા ઘુઘરા છે, ને તો ય વધારેલી ધાણી વગર એને શું નહિ ચાલતું હોય? ગાંડી નહિ તો બીજું શું?’ આમ મંછા કોઈ કોઈ વાર બળાપો કરતી, પણ કમળા સામે જવાબ આપ્યા સિવાય લીધી જિદ ન મૂકીને જ પોતાનું અંતર કહી આપતી. ધાણી વધાર્યા પછી અંદર પાપડ શેડીને નાખતી ત્યારે કમળાને પૂરો સંતોષ વળતો, અને ત્યારે જ એણે પોપટનું પુરું સ્વાગત કયું છે તેમ શાન્તિ વળતી, ને ત્યારે જ પોપટને શું ભાવે છે ને શું નથી ભાવતું એ પોતે સમજી ગઈ છે.

તેની ખાતરી થતી. મંછાએ છોને ચોખાનો દૂધ જેવો લાડુ આપ્યો હોય પરંતુ ધાણીનો છેલ્લો મૂકો કમળા પાસેથી જૂંટવી લઈ ફાંકો મારતો ત્યારે જ પોપટને જંપ વળતો.

પોપટને વધારેલી ધાણી ખવડાવવાનો કમળાને હવે અવકાશ રહ્યો ન હતો. પરંતુ આમ આડકતરી રીતે કમળાના હાથમાં આ અવસર આવી જતાં એના ઉમંગનો પાર ન હતો. જાણે ધરમાં પ્રવેશતાં જ પોપટ ઉપર આખી ટોપલી ઠાલવીને એ કહેવાની ન હોય કે, ‘મારાથી આમ તો હવે ધાણી ખવડાવાતી નથી પણ આ તારા ઉપર આખી ટોપલી ઠાલવી, ફેડાવીને ખવાય તેટલી ખાજે! ને છતાંય ખૂટે તો કે’જે, બીજી ભરીને નાખી જવા સમરથ બેઠી છું.’ આ ધૂનમાં એ અડધે રસ્તે આવી ત્યાં સુધી માથા ઉપરના વિશેષ વજન તરફ એનું ધ્યાન ન ગયું, પરંતુ ગેલમાં આવી તોફાને ચડેલા વાહરડા સામા દોડતા આવ્યા અને કમળાને એકદમ દોડીને દૂર ખસી જવું પડ્યું ત્યારે એના ગળાને આંટી પડતીપડતી રહી ગઈ. હાથે ટોપલીને માથેથી સહેજ ઊંચી કરીને કમળાએ ગળાને ઠીકઠીક કરી લીધું. પરંતુ એ થોડું ચાલી એટલામાં ડોક દુઃખી ગઈ. એણે ઝટ પહોંચી જવા ઝડપ વધારી. ફળિયામાં પ્રવેશતાં જેની એને મોટી બીક લાગતી હતી એ મધુ છે કે નહિ તે માટે એણે દષ્ટિ ફેરવી નેઈ. વેરલાવે કમળાએ આજે એનું ભજન કર્યું હતું. બળ્યો, લાભી કહેવાનો હોય તો કહે, પણ એની ખૂમ સાથે ચંપા બહાર દોડી આવે તો ટોપલી ઉતારવાનું તો ઝટ કહેવાય, એમ કમળાએ વિચારી દષ્ટિ ફેરવી નેઈ પણ ખાલી ગઈ. બહાર એટલા ઉપર ગળનન ન હતા એટલો એને સંતોષ થયો. ખારણું બે કદમ રહ્યું ને એણે હાંશી જતાં ખૂમ પાડી : “મોટી બેન!” અને એણે ઉંચરામાં પગ મૂકી ધરની અંદર જોયું તો ય કોઈ ન દેખાયું. અંદરના ખંડમાં હશે માની એણે મોટેથી ખૂમ પાડી : “મોટી બેન!” ધરમાં કોઈ ન હતું એનો લાગ સાધી પોપટ કાઢ્યો ઉઘાડી, માતાએ ફાડિયું નાળિયેર ફળિયામાં વહેંચવા રાખી મૂક્યું હતું તેમાંથી અડધું ભાંગી ઉતાવળેઉતાવળે વાગોળતો હતો, એટલામાં કમળાની ખૂમ પડી ! એણે મોંમાં ભેગો થયેલો ગોટા પેટમાં ઉતારી દેવા કરાંજીને પ્રયત્ન

કર્યો. અધી અંદર જિતર્યો ને એનું ગળું બાંધ થઇ ગયું. એ પાણી પીવા પાણિયારે દોડ્યો. ખાલો હજુ મેંએ માંડે છે ને નજીક ફરી ખૂમ પડી: “મોટીબેન!” ને કમળા મનમાં બબડી ય ખરી કે આજ આ બધાં ગયાં ક્યાં? ટોપલી હવે પડી જવાની તૈયારીમાં હતી. પોપટને ગળે પાણીનો ઘૂંટડો. જિતર્યો ત્યારે જીવમાં જીવ આવ્યો. કમળાએ અંદર જોયું તો પોપટ એકલો હતો. એ એની ચોરી તરત પામી ગઈ. પોપટે જોયું કે કમળા હાંસી મઠ છે. કમળાના કલ્પા વગર એ ટોપલી ઉતારવા એની તરફ વળ્યો. કમળા એ પહોંચી શકે માટે થોડી નીચી નમવા મઠ ત્યાં એનું ડોકું લચી ગયું, પોપટ બરાબર પકડી ન શક્યો ને અનાયાસે ટોપલી પોપટ ઉપર—કમળાના મનના મનોરથ પ્રમાણે—જાંધી વળી! કમળાનું હૈયું એક વખત તો નાચી જઈયું, મન મલકી જઈયું, મેં ખીલી જઈયું ને બુદ્ધિ બોલી બીડી: “ફટ બૂંડા! તારા માટે તો અહીં લાવતાંલાવતાં શું થયું એ મારું મન જાણે છે, ને તેં કિનારે આવેલું વહાણ કુખાડયું?”

“એટલી બધી હાંસી મઠતી ત્યારે કાણે જિતી બાંધી’તી કે આટલું બધું ઉપાડી લાવી?” બધી જુવાર રસોડામાં અને બહાર વેરાઈને ફળેતો થતાં પોપટને એમ કહેવાનું મન થઈ ગયું હતું, પણ પાછો ખીંને વિચાર આવતાં “એ ય બિચારી શું કરે? ઘરમાં પેસતાં પહેલાં એણે ખૂમો પાડવા માંડી’તી ને?” અને આ વિચાર ન આવ્યો હોત તો પણ પોપટ બોલત તો નહિ જ.

“હવે તેં બહુ ઘોખ્યું તે પાછો તાકી શું રહ્યો છે?” એમ દષ્ટિનો કટાક્ષ કરી વેરાયેલી જુવારને ભેગી કરી લેતાં કમળાએ સૂચન કર્યું: “એમ જોયા વગર માંડને ભેગી કરવા, કોઈના આવતાં પહેલાં ઠેકાણે મૂકી દેવાય.”

“કમળા! એમ તું વળી મારા ઉપર મિમ્મજ શાની કરે છે? મેં તો ટોપલી પકડી ય ન હતી તે પહેલાં તેં નાખી દીધી એમાં હું શું કરું?” પોપટે એની દષ્ટિનો ભાવ સમજી જતાં નીચે બેસી બે હાથે જુવાર ભેગી કરતાં આંખ દારા કહ્યું.

પરંતુ અત્યારે કોઈના દોષ કાઢવાનો અવસર ન હતો. કે

કરીને કાઢી ન જાણે તેમ ટોપલી ભરી એક ખૂણે મૂકી દેવી એ જ બંનેનું કર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું, અને તેથી બંને એવાં જાંઘુ ધાત્રીને ઉઝરડવા મંજૂઆં હતાં કે એકબીજાને હાથ ફટક કરતો સામસામે અથડાયો ત્યારે બેઉએ જાંઘુ જોયું.

“જોતો નથી?” એમ કહેવા ઉપડેલી કમળાની જીભ રહી ગઈ, ને જાણે એનામાં કંઈ ભાન ન હોય તેમ મોં બગાડતાં કમળાએ ઇશારો કર્યો: “શું ધૂળ ઉઝરડે છે? અર્ધા દાણા તો એમ ને એમ રહી જાય છે.” અને એ રહી ગયેલા દાણાને પોતાની જાતે ભેગા કરવા લાગી. લગભગ ટોપલી હતી તેમ ભરાઈ ગઈ ત્યાં સુધી કોઈ આવવાનો અણસારો ન જણાયો એટલે આખરુ તો રહેશે એમ બંનેનાં મોં ઉપર સંતોષ હતો. એને પરિપૂર્ણ કરવા ટોપલી ભરાઈ રહેતાં એક છેડે ઝાલી કમળાએ ઇશારો કર્યો: “લે હેંડ હવે, ઝાલ આ બાજુથી. પણ એક બાજુ મૂકી દઈએ.”

“લે, બાપા, લે! બરાબર સપડાઈ ગયો છું એટલે તું કહીશ એમ કબૂત્ર કર્યા વિના છૂટકો છે?” એવો ભાવ મોં ઉપર લાવી કટાણું મોઢું કરતાં પોપટે બીજી બાજુથી ઝાલી ટોપલી જાંચકી.

એના કચવાટને પામી જતાં કમળાના ચુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. “હમણાં ભોગજોગે ચંપા આવી પહોંચી તો મારે શરમાઈ મરવાનું કે બીજું? તારા સારુ આટલું બધું તણાઈ મરું છું તેનો મોઢું ચડાવી શિરપાવ બંધાવતો હશે નહિ?” રસોડાનું બારણું ઓળંગી ટોપલી બહાર કાઢતાં કમળાએ પોતાનો રોષ મૌનમાં વ્યક્ત કર્યો.

“લે ચાલ, ચાલ, હવે.” આગળથી ઠેકો કરી પોપટે પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું: “હમણાં ચંપલી આવી પહોંચી તો તું તો મરે છે પણ મને ય ભોગો મારીશ પાછી.”

કમળા પાછે પગલે અને પોપટ બારણા બણી મોં રાખી હજુ જુવારની ટોપલી ઠેકાણે ગોઠવે તે પહેલાં બંનેને જોતી બીક હતી તે આગળ આવીને બિભી રહી! ચંપા બારણામાં પ્રવેશતાં જ નાચી બિહી: “ભાભી! ભાભી!” અને પાછળ આવતી જસોદાને ઉતાવળથી સંબોધતી એ બોલી બિહી: “દોડ, દોડ, જો તો ખરી કેવું સરસ નાટક ચાલે છે!”

“ શું છે ? ” કહેતાં છલંગ બરીને જસોદાએ ય ઉંચરામાં પગ મૂક્યો ત્યારે પોપટ કમળાએ ક્યારની ય ટોપલી છોડી દીધી હતી. પોપટ ફેવી રીતે રફૂચકર થઈ જવું તેની વેતરણમાં હતો. કમળા હવે જે વીતે તે સહે જ છૂટકો માની ધીરજથી ઊભી હતી.

જસોદાના “ શું છે ? ” પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં લાંબો હાથ કરી, લહેકો તાણી ચંપા બોલી : “ મેં કહ્યું તે ઘડીએ જ ખરી જોવાની મજા હતી ! તારી બહેન તો જખરી ચોર છે. આપણે ન હતાં એટલામાં ફેવી લાગ જોઈને ઘરમાં પેસી ગઈ ! ”

“ ઘરમાં પેસી જઈને શું તમારા હીરા લૂંટી લીધા ? ” કમળાની વતી જસોદાએ જવાબ આપ્યો.

“ હીરા લૂંટી લીધા હોય ત્યારે તો સારું રતો ! લાખેણા મારા ભાઈને ભોળવતીતી ને ! ” ચંપાએ બહાર જતા પોપટ તરફ નજર કરતાં કહ્યું.

“ લાખેણા આ મોટા તમારા ભાઈ ન જોયા હોય તો ! ” જસોદાએ વ્યંગમાં કહ્યું : “ ભોળવીને શું તમારા ભાઈ પાસે દલો હતો ? ”

કમળાએ જોયું કે આજ અહીં વધારે ઊભાં રહેવું સહીસલામત નથી. એનો પક્ષ લેનાર જસોદા હતી, પણ એને મીડી હૂંફ આપનાર મહાલક્ષ્મી ન હતી. લાગ જોઈને એ પણ પોપટની માફક બહાર સરકવા મંડી.

“ કમળા ! કેમ ચાલી ? ” વાદવિવાદ પડતો મૂકી જસોદાએ પૂછ્યું. પણ એ પાછું વાળીને જુએ ત્યારે તો થઈ રહ્યું.

“ ચાલે નહિ તો શું મોડું લઈને ઊભી રહે ? ” ચંપાએ ઉપહાસ ચાલુ રાખતાં કહ્યું.

“ અરે તું ય શું ચંપા ! તારે મન ગમ્મત, પણ છોકરાં શરમાઈ ગયા વગર રહે ? ” જસોદાએ કહ્યું.

“ આપણે શું એમને વઢીએ છીએ ? એ ઘડી ગમ્મત ! ”

“ બળા તારી ગમ્મત ! એ આવે કે તું શર કરે છે, પછી એ આવે ય શું ? ”

“ એ રોજ નથી આવતી તેમાં જ. બાકી રોજ આવતી હોય તો એનું નામે ય ન લઉં. ”

“કાક દા’ડા આવે છે તો ય એના પેટમાં પાણી ટકવા નથી હેતી, પછી રોજ તું શું ના કરે?”

“એ જ તારી બૂલ છે, બાબી! રોજરોજ એની હું શું ગમ્મત કરવાની હતી?”

“અરે, પણ એ આવી’તી શું કામ એ ય તેં જાણવા ન દીધું?”

“એ સારું થયું કે ખોટું? એ બહાને ય એ ફરી આવશે.”
અને અંદર જઈને જોતાં ચંપા બોલી : “ઓહો! આ તો ધાણી ફોડવાની જર આપવા આવી’તી ને! અરે, હવે સમજી. એનાથી શી રીતે ઉતારાય એટલે બંને ગડમથલ કરતાં હશે.”

ચંપા તરત ભેદ પામી ગઈ, પણ તે પછી કેટલાય દા’ડા કમળાએ એ તરફ જોયું જ નહિ. પોપટને નિશાળમાં જ લટક સલામ એ કરી લેતી.

[૧૨]

ઉનાળાની રજાઓ નજીક આવતી હતી, જો કે રજાઓની સાથે ચંપાને કંઈ લેવાદેવા હતી જ નહિ. એવી રજાઓ તો કેટલીય વાર આવી ને ગઈ. સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સંસારી બનેલા યુવકોની પત્નીઓને વરસમાં એ વખત આવતી મોટી રજાઓનાં સ્મરણો બાકોનો બધો વખત ખોરાક પૂરો પાડતાં. ભોગવેલો આનંદ અને માણેલાં સ્વપ્નોમાં રાયતી યુવતીઓ ચાતકની પેઠે આવતી રજાઓ તરફ મહિનો બાકી રહે ત્યારથી દહાડા ગણાતી હોય છે. શહેરમાંથી લેતા આવવાની પતિની ભેટના વાયદાને એ મનમાં વાગોળતી હોય છે. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી શહેરમાં કાયમ વસવાનો પ્રસંગ આવે તે પહેલાં વિદ્યાર્થી પતિ પોતાની પત્નીને શહેરનો ઓપ આપવાની પૂર્વતૈયારી કરવા માંડે છે. યુવતી શહેરી જીવનનાં સોનેરી સ્વપ્નાં સેવતી હોય છે. શહેરનો એને પૂરો અનુભવ હોતો નથી. કોઈ વખત એણે સગી આંખે શહેર જોયું હોય તો ભાગ્ય. પણ એના મન ઉપર વગર અનુભવે એવી છાપ તો પડી જ જાય છે, કે શહેરમાં બંગલાઓમાં રહેવાનું હોય છે,

ઘરમાં ને ઘરમાં જાજર, પાણીની ચકલી ને ચાંપ દાખે ને દીવા થાય તેવી બત્તી હાજરાહજૂર હોય છે. ઘણાને ઘેર નોકરચાકર ને રસોયા હોય છે, મોટર ને ગાડી હોય છે, અને જેના કરમમાં આવું કંઈ ન હોય તેનાથી ય છૂટથી ફરી શકાય છે. બજારમાં વસ્તુ ખરીદવા પતિ સાથે જઈ શકાય છે. મોટી ઉંમરનો આદમી મળતાં લાજ કાઢીને દૂર ઊભા રહેવાની ત્યાં ખટપટ હોતી નથી. ઘરના માણસ સાથે હસીખેલીને વાતો કરીએ તેની ચોક્કી રાખનાર સાસુ કે નણંદની લપ હોતી નથી. પાડોશીના આપની સાડાચાર ત્યાં કોઈને હોતી નથી. ગામડાંની જેમ ઘેરાંને ઘરમાં જ પુરાઈ રહેવાનું હોતું નથી. પડદા ઉપર બેલતીચાલતી છબીઓ અને નાટક જોવાનાં હોય છે. ભાતભાતનાં કપડાં પહેરવાનાં હોય છે. દૂધ જેવી સાડીઓ ને મલમલના ઝીણા કપડાં પહેરવાનાં, સપાટને બદલે ચંપલ પહેરીને ચાલવાનું, વાંકી સેંથી પાડી હોય તો ય કોઈ ટોકનાર નહિ, માથું ઉઘાડું હોય તો ય કંઈ ખાંચો નહિ.....જેમ ફરવું હોય તેમ, કોઈ રોકનાર જ નહિ.

આવાંઆવાં સ્વપ્નેમાં મહાલતી બિચારી મોળી યુવતીઓ ડાહ્યેપમણે રૂઢિનાં જડ બંધનથી ગામડાંમાં જકડાયેલી હોય છે એટલે ભાવી સ્વતંત્રતા વિષે આપમેળે પોતાની મર્યાદા આંકવા માંડે છે. “ના, ના, આ! શહેરમાં જઈશ પણ હું તો અહીંની પેઠે જાતે જ કામ કરવાની. ત્યાં વળી કામ શું? બે જણાનાં વાસણુકસણુ ને કપડાં-અને પાણી ન ભરાય તે તો અત્તીનું લેખું ગણાતું હશે? શહેરમાં રહીએ એટલે જરા ટાપટીપ તો કરવી પડે, પણ નરી ટાપટીપમાં તે બધો પૈસો નાખી દેવાનો હોય? શહેરમાં રહ્યાં એટલે નરી બાદશાહી કરવાની હોય કે પરદેશ વેઠ્યો તો બે પૈસા કમાઈ લઈ જવાના હોય? એમને બહાર ફરવાનું હોય, મોટા લોકો ભેગું જવાઆવવાનું હોય એટલે એમને બધી ટાપટીપ જોઈએ, આપણે ઘરમાં બેઠાંબેઠાં ટાપટીપ કરીને કોને બતાવવાની છે? એમનું ખોટું ન દેખાય, બહાર શરમાવું ન પડે એમ રહીએ એટલે બસ. આદમી તો બિચારો વૈતરું કરીને કમાઈ જાણે. ઘરમાં ત્રેવડ કરવાનું કામ તો ઘેરીનું જ. અત્તી બધું બેલાડી મૂકે તો આદમી ક્યાં જોવા બેઠો છે? હું તો એક પાંચ કમજર

ન જવા દઉં ! પૈએ પૈનો હિસાબ રાખું. શહેરમાં રહીએ એટલે બહાર ફરીએ ખરાં, ખરચવા જેવું હોય ત્યાં બે પૈસા ખરચીએ પણ, બાકી, કોઇ કહેનાર ન હોય માટે બધું બેલાડી મુકાય ? એ છોને મોટા સાહેબ થાય. એથી કંઈ મારાથી કામ ન કરાય એવું ઓછું છે ? કામ ક્યાં વખર આપો વખત પગ ઝાલીને બેસી રહેવાથી દા'ડો જ શી રીતે જાય ? આ વખત એમને બણવાનું પૂરું થશે એટલે મારે સાથે જવું જ છે. શહેરમાં વીશીઓમાં ખાવાનું, નહિ કોઇને કાચાપાકાની ચિંતા. શરીર બધું એવું ખાઈખાઈને કેટલું કંતાઈ ગયું છે ! બળ્યું, મને તો કે દા'ડાનું એમનું શરીર જોઈ છું ને શેર લોહી બળી જાય છે. સાત કરે તો ય પારકું તે પારકું ને પોતાનું તે પોતાનું. શરીર નરમ-મરમ થાય તો ય ત્યાં કંઈ મા પૂછનારી હતી ? કોનો જીવ બળવાનો હતો ? પણ અમે તેટલું મને લાગે તેથી હું શું કરું ? એ બણતા હોય ત્યાં સુધી સાથે જવાની વાત કરું તો ય ગાંડી કહેવાઈ. વહુને આટલો વખતે એકલું ક્યાં રહેવાય છે ? વરસવટોળ સારુ આખી જિંદગી ધૂળ કરી નખાય ? વહુ સાથે રહે એટલે બણવામાં બહીવાર આવતો હશે ? એ કરતાં સુખેદુઃખે એટલો વખત ખેંચી કાઢવો એટલે મારે માથે તો કોઇ કહેણી આવવાની ન રહી ને ? પણ હવે છો લોકોને વાતો કરવો હોય તો કરે, આ વખત એમની સાથે ગયા વિના રહું તો હું શાની ? મારે ઓછું શહેરમાં જઘને સાલખી મા'લવી છે ? એમને જે મળશે તેથી હું ધર ચલાવીશ. અર્ધા રોટલામાંથી ય પા ચીરી મળશે તો ય હું પેટ ભરી લઈશ. એમનું મોં હસતું દેખીશ એટલે મારે બધું આવી ગયું. એ અમે તે બહાનું કાઢશે પણ હું માનીશ ત્યારે ને ? બસ ! મારે કોટી ઉપાયે આ વખત સાથે જવું, જવું ને બસ જવું જ !”

શહેરમાં અભ્યાસ કરતા પોતાના પતિનાં સંસ્મરણો સંભારી આવાં વિવિધ સ્વપ્નજીવનમાં ગામડાંમાં રહેલી યુવતીઓ રાયતી હોય છે, પરંતુ અંપા પાસે તો આવાં કોઇ સંસ્મરણ હતાં જ નહિ. પતિ તરફનાં એનાં સ્વપ્ન કેટલાં સફળ થશે એ ય એને તો વિચારવાનું હતું. પરસ્પાને ચાર ચાર વરસનાં વહાણાં વાયાં, છતાં એકબીજાને બોલવા ચાલવાનો વહેવાર શરૂ થયો નહોતો. એ પાછળનું કારણ એને પતિ

કહેતો એટલું જ હોય તો ચંપાને કંઈ ખીવાનું ન હતું. વિયોગનો દરિયો એ ઝોળંગી રહેવા આવી હતી. લગભગ કિનાર આમળનાં છેદનાં ઝાંડાં પાણી સુધી એ આવી પહોંચી હતી. આ ઉનાળાઓની રજાઓમાં એ આવશે ત્યારે એની પરીક્ષા પૂરી થઈ ગઈ હશે. ચંપા દર વખત તો રજાઓની કંઈ ઉત્સુકતાપૂર્વક રાહ જોતી ન હતી. દર વખત રજાઓ ઊલટી એને શોકના સાલની પેઠે સાલતી હતી. જે રજાઓ મોટા ભાગની યુવતીઓના હૈમાને હેલે ચડાવતી, તે જ રજાઓ એના આશાભર્યા હૃદયને કુકારાઘાત સમાન નીવડતી. તેમાં જસોદાથી નિર્દોષ ભાવે પણ જે આશંકાનો કાંડો એના મનમાં મુકાઈ ગયો તેણે તો ચંપાની થોડીથોડી ફારો ફારી ખાધી. આધાશીશીના કાંડાની માફક બુદ્ધિ જ્યારે બહુ બહુ આશ્વાસન આપતી, વિશ્વાસ બેસાડતી ત્યારે એ કાંડો થોડો વખત સૂઈ જતો, પણ એવિંતો પાછો એ ક્યારે જગીને સળવળવા લાગતો તેનો ચંપાને પોતાને ય ખ્યાલ ન રહેતો.

મન ન હોય છતાં અસ્ત્રીના અવતારે માથાં માર્યે જ ફૂટકો, એ જસોદાની દલીલ બુદ્ધિથી ચંપાને સમજાઈ હતી. પરંતુ કાણુ જાણે શાથી એનું હૈયું માથું મારવા તૈયાર જ થતું નહિ. કુટુંબીના લગ્નપ્રસંગે બેમાં થવાનો અવસર આવ્યો હતો ખરો, જસોદાની શિખામણનો અમલ કરવાનો ચંપાના મને મનસૂબો ય ઘડ્યો હતો, પણ છેલ્લી ઘડીએ એનું હૈયું શાથી સૂઈ ગયું તેનો જવાબ જસોદાના ઘણાઘણા પ્રશ્નો છતાં ચંપા આપી શકી જ નહિ. જસોદાએ એને એકલહડી કહી, અભિમાની ગણી કાઢી ને બેનબાનો જ બધો દોષ છે એમ એની ઉપર આરોપ મૂક્યો છતાં ચંપાએ ન તો એનો વિરોધ કર્યો કે ન તો એનું કારણ બતાવ્યું. ને એ કારણ બતાવે ય શી રીતે? એ પોતે જ જાણતી હોય ત્યારે ને? એને પતિ માટે માન હતું, એનામાં વિશ્વાસ હતો, શ્રદ્ધા હતી અને એનું મન એક બાજુ આશંકાઓથી એને ફારી ખાતું હતું; છતાં એનું દિલ ખાતરી આપતું હતું કે એ બધી ખાલી મન બાળવાની વાત છે. શહેરમાં એવું બનતું હશે એની નાં નહિ, બિચારી કોઈ આશાભરી યુવતીએ એનો પતિ ગુમાવ્યો હશે તે ય ખરું, પણ એ તો એવો નથી એ માટે તો બેધડક રે'જ. એને માટે તારે ખાતરી

જોઈતી હોય તો કહે એ લેખ કરી આપું. ખાલી શું કામ મન બાળે છે? તું સ્ત્રી થઈને એટલું ય સમજતી નથી કે ખીચડી ચડી છે કે નહિ તે જોવા એક ચોખ્ખો ચાંપો જોવાથી જેમ ખબર પડી જાય છે, તેમ આદમીની એક આંખ ઉપરથી હજુ તને ગમ નથી પડી?’ મન પાછું તે વખતે ફરી ખેસતું : ‘મને ગમ પડ્યા વગર છાનું માનું એસી રહું હોઈશ? તે વિશ્વાસે તો એ જાંચી આંખ નથી કરતો છતાં હું પરવા કરતું નથી. હું કંઈ નથી સમજતું? એ ક્યાં સુખ ભોગવે છે ને હું એકલું રહી ગયું છું? એ ખાધાપીધાની દરકાર ક્યાં વગર, પહેર્યાઓઢ્યાની દરકાર ક્યાં વગર, વરણાગીનો ઠરસો ક્યાં વગર બણવામાં ને બણવામાં ચિત્ત રાખે છે એ મારું કંઈ અજાણ્યું નથી. હું એ બધું દેખતું નથી, પણ મારું અંતર કંઈ સાક્ષી પૂર્યા વગર ઓછું રહે છે?’ પણ ચંપાનો સ્વભાવ પશ્ચો એટલે સમજ્યા છતાં જીવ બાળ્યા વગર તેનાથી રહેવાતું નહોતું. આટઆટલી શ્રદ્ધા છતાં એના તરફ આવવો જોઈએ તેટલો ઉમળકો કેમ નથી આવતો, એ ય પાછું ચંપાને સમજાતું નહોતું.

મનના છેલ્લા કોયડા આગળ હૃદય મૂંઝાતું ત્યારે ચંપાની બુદ્ધિ વહારે આવતી : ‘ફટ ભૂંડા મન! ઉમળકો નથી આવતો એમ તું કેહે જ શી રીતે? ઉમળકા વગર તું અમરતો આટલો જીવ બાળે છે?’

મન એ દલીલનો સામો જવાબ આપ્યા વગર અંતરમાં જ સમસમી રહેતું : ‘તારી વળી અછલ જ ક્યાં બળી ગઈ છે? ઉમળકો ન હોય તો ય જીવ તો બળે સ્તો! સ્ત્રીના હાથમાં જીવ બાળ્યા વગર બીજું હોય છે જ શું? ને ઉમળકો નથી એમે ય હું ક્યાં કહું છું? પણ ઉમળકાનું એટલું બળ કેમ ન હોવું જોઈએ કે એ ખેંચ્યો ખેંચાય જ?’

આમ મન, બુદ્ધિ ને હૃદયના ચિત્રવિચિત્ર પ્રવાહમાં ચંપા એવી ખેંચાઈ જતી કે એને પોતાને એ ક્યાં જઈ રહી છે તેનું ભાન રહેતું નહિ. એ તો ફક્ત એટલું જ જાણતી કે એ ભરદરિયે તણાય છે, અને પછી કોઈ પણ વસ્તુનો જેમ અંત હોય છે તેમ એના દરિયાનો પણ અંત આવવા લાગ્યો. એના પતિની આ છેલ્લી પરીક્ષા હતી. ખરી રીતે તો છેલ્લી નહિ, હજુ તો એ કંઈ કંઈ પરીક્ષાનાં સ્વપ્ન સેવતો હતો.

હજુ એને આગળની પરીક્ષાઓ આપીને શું શું થવું હતું એ તો એનું મન જાણતું હતું. પરંતુ બધું ત્યાં સુધી પરણું નહિ, ને પરણું તો પત્ની સાથે બોલ્યે પણ વ્યવહાર રાખું નહિ, એ મર્યાદાની પરીક્ષાનો હવે અંત આવતો હતો. એનું પત્ની સામેનું મન આ પરીક્ષા થયે સમાપ્ત થતું હતું. અને તેથી આ પરીક્ષા પછીની રમઝોના ચંપાના મનના મહત્ત્વનો, મમત્વ ને આશંકાઓનો, મનની મુરાદનો, બુદ્ધિની દલીલનો ને હૃદયની ભાવનાનો આ વખતે છેલ્લો ફેંસલો હતો. ચારચાર વર્ષો સુધી જાંચી આંખ ન કરી, પોતાને સાવ નિષિદ્ધ માની હોય તેમ તુચ્છકારનાર પતિને એ પ્રથમ મળશે ત્યારે શું કહેશે? શી રીતે એની સાથે બોલતાં પોતાની જીભ ઊપડશે? એને બે વાનાં કહીને મન જાંપશે કે એના પ્રેમભર્યા એક બોલે જ હૃદય ગોળગોળ થઈ જશે? એને પોતાથી ઠપકો ય શી રીતે અપાશે? “એ કહે કે તેં દુઃખ ભોગવ્યું છે ત્યારે મેં કંઈ મઝા તો નથી કરીને? તારે તો ફક્ત વિયોગ એકલો જ સહેવાનો હતો ત્યારે મારે તો વિયોગ સાથે વિદ્વાનું તપ કરવાનું હતું, એ નહિ? હવે જે લાભ મળશે તે હું એકલો તો નથી ભોગવવાનો ને? અરે માંડી! તેં સહ્યું ને તું હવે ભોગવીશ, તેમાં મને શું જોઈને ઠપકો આપતી હોઈશ? એમ મને કહે તો હું શું મોહું લઈને એમને જવાબ આપીશ? મનમાં છો ને હું બધું સમજતી હોઉં પણ મારે તો એક વખત એમની સાથે ખરાખર રિસાવું જ છે. બોલાવે તો ય બોલું જ નહિ. બોલવાનું તો જે થાય તે ખરું, પણ હું એમની પાસે જઈશ ત્યારે મારાથી એક વાર રડી પડ્યા વગર રહેવાશે જ નહિ, તેનું શું? આટલા દાંડાનો દાખી રાખેલો હૂંમે એમને મળતાં છૂટી ગયા વગર રહેવાનો જ નહિ. થવાની હોય તે થાય પણ એ વળી ના કરું તો જાણતાંતા ય શું? મેંજું માર્ગ વગર રહું જ નહિ. હું ના ગમતી હોઉં તો શેરની લાવો. જોઈ તો ખરી એ વખતે એ શું જવાબ દે છે!”

“જસોદા મને કહ્યા કરે છે કે મારામાં અઝીપણું જ નથી, પણ છે કે નહિ તે આ ફેરે એને બતાવી આપીશ. આ વખતે એ બોલવાની વાત ન કરે ત્યારે મારે જોવાનું છે ને? હું અત્યારસુધી મન

મારીને એસી રહી છું એટલે મને કંઈ બોલતાં નથી આવડતું એમ? મેં ધારું જ હોત તો એ શું ના બોલે? પણ ભવિષ્યમાં ય એમને કહેવાવારો આવે કે, તેં મારું જીવન બગાડ્યું, એ મારે શું કામ સાંભળવું પડે? એમને વેડતાં આવડે છે ને મને નથી આવડતું? વેડતાં આવડે છે તે તો બતાવ્યું. હવે બોલતાં આવડે છે કે નહિ તે આ વખતે. જોઈ છું કે હવે મને કેટલી વખત એકલી મૂકે છે? ગળે આમેય વગરું ત્યારે એવી જ ન ચોંટું કે બિખડી બિખડું જ નહિ? ને એને ઉખાડવાનું મન થાય એવા આપણામાં શા માલ હોય! એ જ બિખડવું હોય તો ય ન વહૂટવા દે ત્યારે અસ્વીપણું ખરું ને!

“હવે પરીક્ષાને પેટમાં ય શું દુઃખે છે? મહિનો જ બાકી છે ને? હમણું નહિ, શહેરમાં જઈશ ત્યારે એમને હું પૂરી ખખર પાડીશ. એમની સાથે ભણતી શહેરની છોકરીઓ પૂતળીઓ થઈને છોને ફરતી, પણ એક ઝપાટે બધા કામમાં ફૂદડીની પેઠે ફરી વળી એ ‘ગોટપિટ’ કરતી છોકરીઓને પાછી ન પાડું તો જોજો ને! ઘરમાં એમને કહેવાપણું આવવા દઉં ત્યારે છે ને? છોને એમના શહેરના ભાઈબંધો આવતા, મહેમાનગતમાં બિણપ આવવા દઉં ત્યારે એમને જોવાનું છે ને? એમને મનમાં થોડો કચવાટ રહી ગયો હશે તે ય જતાંવાર કાઢી જ નાખું ત્યારે મારું નામ ચંપા!”

આમ ચંપાનું નાવ સાવ કિનારે આવી ગયું. તીરે બિભેલાં બધાં ‘આ આવ્યું, આ આવ્યું’ એમ કહીને હાથ કરીને આવકાર આપતાં હતાં. મીડું હસી, સામે હાથ જોડો કરી ‘આવી ગઈ છું, આવી ગઈ છું’ એમ ચંપા કહેતી હતી અને વહાણ ઉપર બૂખ્યા કાળનું મોજું ફરી વળ્યું. પતિના આવવાની વાત તો ક્યાં ય રહી, પણ એચિંતા એના મૃત્યુના સમાચાર આવ્યા!

[૧૩]

કુમળાની મૂંઝવણનો અંત આવ્યો ત્યારે ચોમેરથી સાથે જ આવ્યો. પોપટે અબ્યાસ પૂરો કરી એ નિશાળ છોડી ત્યારે કુમળાએ

નિરાંતનો શ્વાસ લીધો. ચાર વરસ સુધી દબાતે હોયે નિશાળને ઉપર એ પગ મૂકતી તેને બદલે આજે નાચતીકૂદતી એ પહેલવહેલી શાળામાં દાખલ થઇ. રમતિયાળ લોહીને કમળાએ જે મારી રાખ્યું હતું એ એનું દિલ જાણતું હતું. એના ટીખળી ગુણને એણે જે શાંત પાડી દીધો હતો એ એનું હૈયું એકલું જ જાણતું હતું.

એક જ નિશાળમાં ભણતાં હોવાથી કમળાને મસ્તી કરતાં પોપટ દેખી જાય તો ? એ ઊભો હોય ને ઠાછડો મારી રમવું શી રીતે ? ટીખળ કરતાં માસ્તર જાણી જાય ને એની આંખ આગળ માર આવે. એ કેમ કરીને સહેવાય ? સાથેની છોકરીઓ એને ધણી ય રમવા આમંત્ર કરતી પણ એ એકની એ ન થતી. એના મનને થતું ય ખરું કે ‘પોપટની અત્યારથી આટલી બધી શરમ રાખવાનું કાણે કહ્યું ? એ કેંદાડનો મોટો થઇ ગયો કે એની આટલી અદ્ય રાખવી પડે ? મારું આધેલું ખાઇ જતો’તો એ જ એ કે ખીજે ? ‘પાડો’ કહી ધખખો મારીને હું એને ઉઠાડતી એ જ એ કે ખીજે ? ઘોડો થઇને મારી ચાણક ખાતો એ જ એ કે ખીજે ? એ તે કયો મોટો વાઘ થઇ ગયો કે એના દેખતાં રમાય નહિ, હસાય નહિ કે મસ્તી ન કરાય ?’

આમ દલીલ કરીને મન ધણું ય એને સ્વભાવ વિરુદ્ધ ખંડ કરવા ઉશ્કેરતું; પરંતુ અંદરથી હૈયું એના ઊંચા થવા જતા સ્વભાવને ઊગતાં જ કામતું: ‘એસ, એસ હવે, તું ડાહ્યાની મોટી ના જોઇ હોય તો. ‘પાડો’ કહ્યો ત્યારે કહ્યો તેનું અત્યારે શું છે ? ચાણક ખાતો’તો એ દા’ડા હવે એસી રહ્યા છે ? એકું ખાધું હશે ત્યારે ખાધું હશે, એને હાલ સંભારીને શું કામ છે ? વાઘ આવે ત્યારે જ તું હેઠી એસે ખરી કે ? લાજ ભૂંડી, લાજ ! બોલતાં જરા શરમે ય આવે છે કે નહિ ? ‘વર’ કહ્યો એટલે ધરતીનો છેડો આવી ગયો. એ કાણુ છે, એ શું હતો, એ શું નહોતો ને શું નથી એ વિચારવાનું હોય જ કેમ ? ‘વર’ એટલે ‘વર’ ! એના દેખતાં મસ્તી કરવાની કેવી ? એની આંખ આગળ ઠાછડો મારીને રમવાનું કેવું ? એની આગળ લાજવું પડે તેવું ટીખળ કરવાનું કેવું ? પરણી નથી એટલે તારે મન દાવે તેમ કરવાનું ? વિવાહ થયો એટલે પરણી જ માન ને ! અત્યારથી અદ્ય રાખતાં

નહિ શીખે તો ધરડી થઈશ ત્યારે શીખીશ ? નિશાળમાં સાથે ભણવાનું એટલે એ તારો વર મટી ગયો ? ખબરદાર ! એવું ગાંડપણ કર્યું તો. તું તોફાન કરે તો એને કેટલું શરમાવું પડે ? છોકરા એની કેવી મશ્કરી કરે ? તારા વિષે એને કેવું લાગે ? કે'શે કમળી મારી જરા અદબ જ રાખતી નથી કે ખીજું ? તું તોફાન કે રમતવેડા કરે તો એ શરમનો માથો તને કશું કહી ન શકે, પણ એના દિલમાં લાગે તો ખરું ને ? શું તું એકલી જ દયામયિંપાછ રહે છે ? એને કાંઈ સહાય નથી વેઠવે પડતો ? તું નિશાળે જવા માંડી ત્યારપછી એણે કદી તોફાન કર્યું છે ? માસ્તરનો માર ખાવાનો પ્રસંગ આવવા દીધો છે ? વડનાં વાંદરાં ઉતારતો એ શું એમ ને એમ શાંત થઈ ગયો ? એમ ન માનતી કે એને તારા આગળ આખર જવાનો લય ઓછો છે. તારા આગળ હીજું ન પડવું પડે તે માટે ઘેર પણ રમવાનું મન હોય તો ય એનાથી રમાતું નથી. લેસન બાકી રહી જાય તો ખીજે દિવસે તારી આંખો આગળ એને સાંભળવું પડે ને ? પાછો મગન માસ્તરનો હાથ ! ખીજા છોકરા મઝાથી રમતા હોય છે ત્યારે ય એને તારા દુઃખે જ એપડું લાગે એસવું પડે છે ને ? તારે વરની અદબ રાખવા મન મારવું પડતું હશે તો એને વલુ આગળ આમર રાખવા એથી ઓછું મન નથી મારવું પડતું.'

આમ હૈયે ને મને ચાર-ચાર વરસ સુધી સામસામી ખેંચતાણ કર્યા જ કરી. ન તો મને પોતાની મુરાદો સાવ બુઝાવી નાખી કે ન તો હૈયાની ઉપરવટ થઈ મોકળી રીતે એને વહેતી મૂકા. છેવટ પોપટ ન્યાનો અભ્યાસ પૂરો થવાથી નિશાળ છોડી ને ગાઉ છંટે એ વરસથી અંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધી નીકળેલી સ્કૂલમાં મેટ્રિકમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયેલા 'સર' પાસે A, B, C, D, ઘૂંટવા માંડી ત્યારે કમળાને શાળાનું મેદાન મોકળે મને મહાત્મવાનું મળ્યું.

પોપટ ગયો એની સાથેસાથે મગન માસ્તર પણ વિદાય થયા. સરકારને રહીરહીને સૂઝયું કે નર્મી કક્ષો ઘૂંટેલા શિક્ષકોથી શિક્ષણમાં કંઈ બલીવાર આવે નહિ. જેઓ ભણાવવાની પદ્ધતિ જાણતા નથી, ફક્ત પોતાને લખતાંવાંચતાં ને મારતાં આવડે છે તેટલાથી જ મગન

માસ્તરની જેમ શિક્ષક થઈ બેઠા હોય તે ફળવણીની શાસ્ત્રીયતા ક્યાંથી સમજી શકે? આવું ભૂત સરકારમાં કોઈ એવી ઘડીએ બરાબ ગયું કે અત્યાર સુધી ચાલતી અંધારી નિશાળો એકદમ કેમ અજવાળી નાખવી તેની યોજના એકદમ ઘડાઈ ગઈ. પછી તો કાપડની મિલમાં તાકા ને તાકા પેક થઈને નીકળ્યે જાય તેમ ટ્રેન થયેલા શિક્ષકો કોલેજમાંથી સરકારે કાઢવા જ માંડ્યા. બેકારી ને કટોકટીનો સમય હતો. બણેલો વર્ગ જ્યાંયાં અટવાતો હતો. P...U...T પુટ ને C...U...T કટ ફૂટાં આવડ્યું એટલે યસ! દરેકને હાથપગ લલાવવામાં હીણપત લાગતી. પંદર મળે તો પંદર ને વીસ મળે તો વીસનો પગાર લેઈ છેવટ માસ્તરું ફૂટવા બેસી જતો. સરકાર માનતી કે આવા બણેલા આટલા સરતા મળે છે તો શું કરવા એમને એકાદ વરસ શિક્ષકની ટ્રેનિંગ આપી દેજોડિયા જેવા ન કરવા? સો-સો ને સવાસો-સવાસોનો ધાણુ દર વખત ભટ્ટીમાં નાંખાતો પણ દરેક પાકીને જ નીકળતા. નીકળતા તેમ સરકાર મગન માસ્તરોને પાછળ લદાવતી ને આ બણેલા, યુવાન, ટ્રેનિંગ વર્ગને આગળ જોડ્યે જતી. જે કે એનો મોટો ભાગ તો બેકારીના પંજમાંથી છટકવાના એકમાત્ર કારણને લેઈને આવતો, એટલે એ બણેલો હોવા છતાં, એકાદ વરસ સરકારી ટ્રેનિંગની ભટ્ટીમાં પાકે નહિ તો દેજોડિયો થયો હોવા છતાં મગન માસ્તર કરતાં પ્રમાણમાં ઝાઝો શિક્ષણમાં તકાવત પડતો નહિ. એ ય લાંબા ટાંગા ટેબલ ઉપર કરી નિરાંતે બેઠો, દુકાનદારના છોકરા પાસે ખીટી મક્ત મંગાવીને, ચોરામાંથી કે ભંગીવાસમાંથી વિદ્યાર્થી પાસે દેવતા મંગાવીને ખીટીના ધુમાડ કાઢતાંકાઢતાં શિક્ષણ આપતો. એ કદાચ મગન માસ્તર કરતાં ઓછું મારતો હશે, પરંતુ વિદ્યાર્થી તરફના એના વર્તનમાં ખાસ તકાવત પડ્યો ન હતો. 'ક્યાં મૂંઝો છે એ રતનિયો? એની માનું પેટ બળી જાય!' એવાં વિદ્યાર્થી માટેનાં સ્વસ્તિવચન સાવ વિદાય થયાં ન હતાં. છતાં ન મામા કરતાં કહેણો મામો શું ખોટો, એ આશ્વાસન પ્રમાણે નિશાળના જેલખાનામાં પણ સરકારી જેલખાના પ્રમાણે ઘણાઘણા સુધારા થયા હતા. ખૂંટીએ લટકાવવાનું ને અવળા અંગૂઠા પકડાવી ઉપર કાંકરો મૂકવાની સજા તો ગઈ જ હતી. વાઘની

પેઠે માસ્તરને જોઈને છોકરાં બડકતાં ઓછાં થયાં હતાં. દિવસો સુધી નિશાળની સાંકળે તાળું લટક્યા છતાં દક્ષતરમાં તો શાળા ચાલુ જ રહેતી, એ જમાનો આથમતો જતો હતો.

અને સુમંત જેવો ભાવનાશાળી શિક્ષક જે ગામને મળતો તે ગામનો તો આખો ચહેરો જ બદલાઈ જતો. મગન માસ્તર મયા ને તેની જગાએ સુમંત આવ્યો. સુમંતમાં અને તેની સાથે ખીજ ટ્રેઇન્ડ થઈ શિક્ષક બનેલા વર્ગમાં એક મોટો તફાવત હતો. એ સ્વેચ્છાએ શિક્ષણનો ભેખ લેવાના ઉમંગથી શિક્ષક બન્યો ન હતો. ખીજઓની માફક એ ય તે વખતે આ રસ્તો જ ઉઘાડો દેખાવાથી અંદર ઘૂસ્યો હતો; પરંતુ ખીજઓને જ્યારે એનો અસંતોષ હતો ત્યારે સુમંત પોતે ખીજે કલવો ન ખાવાથી જ ઘૂસ્યો હતો એ ભૂલી ગયો હતો. નાટકમાં રાગનનું પાત્ર મળે એ નટ ભાગ્યશાળી તો ખરો જ, પણ બધાના ભાગ્યમાં કંઈ રાજ થવાનું નિર્માયું હોતું નથી. એટલે હવે તો જે પાત્ર મળ્યું તે જ ખરાબર બજવવું ને તેમાં જ તન્મય રહેવું એ આદર્શ સુમંતનો હતો.

સુમંત અંગ્રેજ કક્કો ઘૂંટવા બેઠો ત્યારે તો એની પાસે કોઈ આદર્શ ન હતો. અંગ્રેજ બણવાથી ખુરસીમાં બેઠાંબેઠાં પૈસા કમાવાય છે, લહેરથી રહી શકાય છે અને કરમમાં હોય તો મોટરગાડીમાં મહા-લવાનું ય મળે! દસ વર્ષની ઉંમરના અંગ્રેજમાં બણવા બેસતા છોકરામાં આવી કલ્પના ઘણી વખત આવી ન શકે, પરંતુ સુમંતને આવે તે સ્વાભાવિક હતું. એની વિધવા માતા-ડાહીલક્ષ્મી-ડાહીઆએ એને અંગ્રેજ નિશાળમાં બેસાડતાં શિખામણ આપી હતી: “જો બેટા! બણવામાં ચિત્ત રાખજો. માસ્તર જે કહે તે ખરાબર યાદ રાખવું. લેસન આપે તે રોજનું રોજ તૈયાર કરવું. ખીજ છોકરા વાંચે કે ન વાંચે એના વાદ તારે ન કરવા. એમને માથાપ કમાનારાં હોય એટલે જેમ કરે તેમ પોસાય-પણ તારે, કાલ જીડીને હું ઢખી જાઉં તો ઉપર આભ ને નીચે ધરતી છે. વળી ઉપરથી ચાર વર્ષની આ લીલી તારે માથે પડે તે જુદી.” પોતાના બોળામાં લપાઈને બેઠેલી દીકરી ઉપર વહાલસોયો હાથ ફેરવતાં ડાહીઆએ કહ્યું: “મોટે

બેટા, અત્યારે સુખેદુઃખે ભણુશો તો મોટપણે સુખે રોટલો મળશે. ભગવાનની રહેમ હોય ને તારા મોટા માસ્તર (ગુજરાતી નિશાનના) કહે છે કે તું ભણુવામાં હોશિયાર છે, કહેતાં સાથે બોલ ઝીલી લે છે, તો એવી ને એવી ચીવટ રાખીને ભણીશ તો મોટો સાહેબ પણ થવા વારો આવે. ખુરસીમાં બેઠાંબેઠાં સુખે દહાડા જાય. મોટર.....” ડાહીયા એ અત્યારે અપ્રસ્તુત માની રહી મયાં હોય કે શેખચડ્ડીની માફક મોટીમોટી શી આશાઓ રાખવી એમ ધાર્યું હોય, પરંતુ પોતાના મનની મોં સુધી આવેલી મુરાદોને પાછી અંતરમાં સુવાડી દેતાં બોલ્યાં: “જો બેટા, કર્તાહર્તા તો પરમેશ્વર છે, પરંતુ બણેલો જ્યાં જાય ત્યાં જૂખ્યે ના મરે એ તો સહી. અમણુ ને આંધળો બેઉ ખરાખર છે. એમને વેંત બોંય આગળ સૂઝે નહિ. એટલે બેટા, મારા મનમાં એટલી જ આશા છે કે તું ભણીમણીને હોશિયાર થાય તો મારે બધું આવી ગયું.”

સુમંત આમાં કેટલું સમજ્યો હશે ને કેટલું અંતરમાં ઉતાર્યું હશે એ તો અત્યારે એને પૂછ્યું હોય તો એ પોતે પણ ન કહી શકે, પરંતુ ભણુવું, બસ મન દબને ભણુવું ને ભણુવું જ, એ જ એણે નક્કી કર્યું હોય તેમ એકચિત્તે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. પાછો એ હોશિયાર હતો, એટલે સોનામાં સુગંધ બળે તેમ એનો અભ્યાસ દીપી ઊઠ્યો. આજના ભણુતરમાંથી હંસની માફક દૂધદૂધ પી જઈ, પાણીનો ભાગ એણે ફેંકી દીધો હતો. ગામમાં હાઇસ્કૂલ હતી એટલે મેટ્રિક સુધી એ સહેલાઈથી ભણી શક્યો. આગળ અભ્યાસ માટે એણે ધાર્યું હોત તો જઈ શકત. ટયુશન કરી, કોઈ શેરિયા પાસેથી મદદ મેળવી કે થોડીધણી શીની માશી મેળવી એ કાલેજમાં જઈ શક્યો હોત, પરંતુ અંગ્રેજ કક્કો ઘૂંટવા બેઠો ત્યારે એણે જે સાહેબ થવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં અને આ ભણુતર મોટે ભાગે શું પણ કંઈક અપવાદ સિવાય સર્વને એવાં સ્વપ્નાં સેવવાનું જ શીખવે છે, તે સુમંતનાં સ્વપ્ન શાંત થઈ ગયાં હતાં. ભણુતાંભણુતાં એણે જે વિચારશક્તિ મેળવી હતી તેમાંથી એની જીવનદષ્ટિએ નવો જ પક્ષો લીધો હતો. સાહેબ થવા માટે તો એને આગળ ભણુવાનું રહ્યું જ ન હતું, ગાંધી

માટે બહુવું જ જોઈએ એમાં એ માનતો હતો, પરંતુ એ જ્ઞાન કરતાં જનેતાનો સાદ એને બીજી તરફ ખેંચી રહ્યો હતો. ડાહીબાનું શરીર હવે પહેલાં જેટલી ઊઠવેઠ કરી શકતું ન હતું, મિલકતમાં જે ગણો તે બે-અઢી હજારના મકાન ઉપર પાંચસો-સાતસો દેવું થયું હતું. આવી સ્થિતિમાં માને મૂકીને શહેરમાં બહુવા જવાનું એનું દિલ જ નહોતું. માને અને એનને લઈ જઈ શહેરમાં ઘર માંડવું પણ એને પોસાય તેમ ન હતું. ગાંધીવાદનો એના હૈયામાં આવેસો ઊભરો મોટા ભાગના યુવકોમાં વ્યાવહારિક જીવનમાં પગ મૂકતાં શમી જાય છે તેમ શમી નહોતો ગયો. આટલા અક્ષરજ્ઞાનના પ્રતાપે પોતે આગળ વગરભણે ચપટીબાચકો જ્ઞાન પુસ્તકમાંથી મેળવી શકશે એવી એને શ્રદ્ધા હતી. વળી પોતાને ક્યાં સૂર્ય થવું છે કે વિશાળ તેજની જરૂર હોય, એને તો ગામડામાં બેસી ઘરદીવડો થવું હતું; અને એટલું તેણે પોતાના જીવનદીપમાં એ ગમે ત્યાંથી લાવી પૂર્યા કરશે એવો એને વિશ્વાસ હતો. વળી પોતામાં સાચી ભાવના હશે તો જ્ઞાન-શોકસેવા પૂરતું તો અંતરના ઊંડાણમાંથી આપોઆપ ઝરશે. રવિશંકર મહારાજે કદાચ વિશ્વવિદ્યાલયની ડિગ્રી મેળવી છે? મોટીમોટી બેરિસ્ટરની અને એથી ય ચઢે તેવી મોક્ષની મનાતી પદવી આઈ. સી. એસ. સુધી પહોંચેલા આજના દેશસેવકોમાંથી મહારાજની હરીશાષ્ટમાં ઊતરી શકે તેવો કોણ પાક્યો? ત્યારે ડિગ્રી ચઢે કે ભાવના? આવા કોઈ આત્મ-સંતોષથી સુમંતે આગળ બહુવાનું માંડી વાળ્યું. હવે બીજો પ્રશ્ન રહ્યો કે શું કરવું? સેવા તો કરવી જ હતી, પણ સાથે પેટની સેવાની ય એટલી જ જરૂર હતી. દેશસેવકે પોતાનો ભાર જનતા ઉપર નાખી દેવો એ મહાત્માજીની જાંચી ભાવના સુધી સુમંતે હજુ પહોંચ્યો ન હતો. એને પોતાના નાના કુટુંબમાં રહીને જે ટાંકે મળે તે લુખ્ખોસુકકો રોટલો ભેગા બેસીને ખાઈને ગ્રામસેવા કરવી હતી. ગ્રામસેવાની મહાત્માજીની દૃષ્ટિ એની પાસે હોવા છતાં ગ્રામસેવક વિષેની દૃષ્ટિ એની પોતાની હતી. એને સ્વતંત્ર, સાદું ને ગ્રામસેવકનું જીવન જીવવું હતું, માની સેવા કરવી હતી, એનને પોષવી હતી અને પોતે ભવિષ્યમાં નહિ પરણે તેવી કોઈ સંકલના પણ ન હતી. સામાન્ય માણસોએ પરણવું તો

જોઈએ—પરણુનું એ કંઈ ગ્રામસેવકના આદર્શ વિરુદ્ધ છે એમ પણ એ નહોતો માનતો. પરણુવા વિષેની એની દષ્ટિ જુદી હતી, પરંતુ હાલ પરણુવાનો સવાલ નહોતો. એનું મન પણ લગ્ન માટે વિચાર કરતું હતું એમ પણ નહોતું, એટલે ભવિષ્યની એ વાત જવા દઈ, એ પોતાના—મા, એનના નાના—કુટુંબનું શાંતિભયું જીવન, એવી કંઈ પ્રવૃત્તિ પોતે અપનાવે તો નહીં એનો જ અઢાર વર્ષનો—આ ઉમરે બેજવાબદાર ને ગજ પહોળો લંઘો પહેરી વારેવારે ખિસ્સામાંથી અરીસો કાઢી માથું ઝોળતા આજના મોટા ભાગના યુવકોની જગાએ—સુમંત પોતાના જીવનનું ધ્યેય નક્કી કરતો હતો.

શિક્ષક થવાનો મોહ તો એણે સેવા કરવાનો સંકલ્પ કર્યોય નહોતો તે પહેલાંનો એને થયેલો. એમના હેડમાસ્તર જે પોતે સાહેબ નહોતા છતાં આખા મુલકમાં ‘પારડ સાહેબ’ ના નામે ઝોળખાતા, તેઓ મુલકી ખાતામાંથી સારો ઓછો છોડીને કેળવણી ખાતામાં આખા હતા. એમનું આદર્શપ્રધાન હૈયું મુલકી ખાતાનો વેશ્યાવાડો ન જોઈ શકાયાથી કસાઈવાડેથી ગાય ભાગી છૂટે તેમ નાસી આવ્યું હતું. શિક્ષકના જીવનની તારીફ કરતાં એ થાકતા નહિ અને એની જવાબદારી પ્રત્યે પણ બેધ્યાન રહેતા નહિ. આજના નાણા-પ્રધાન જીવનમાં શિક્ષકનું જીવન સાધુમય છે—જે જીવતાં આવડે અને સફળ કરતાં આવડે તો,—આ એક જ વાક્ય પારડ સાહેબ જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગોમાં કહેવાનું ચૂકતા નહિ. એટલે સુમંતને શિક્ષક થવાનું કંઈ નવું જ સૂઝી આવ્યું એવું ન હતું. તેમાં વળી ગાયકવાડ સરકારને અમેરિકાની નિશાળો જોઈ શરૂ થઈ આવ્યું કે રાજ્યની તમામ શાળાઓ ટ્રેઇનડ થયેલા શિક્ષકોથી જ ભરી કાઢો. હાલના બિનતાલીમ શિક્ષકોને ટ્રેઇન કરો અને નવલોહિયા અંગ્રેજી બોલેલા યુવકોની એક નવી ફોજ પણ ઉમેરો—જેણે અમેરિકામાં કેળવણીની ક્રાન્તિ આણી છે તેમ અહીં પણ લાવી દે. અત્યાર સુધી ટયુમશુ ચાલતી સરકારી ટ્રેઇનિંગ કોલેજના બોયલરમાં હસોહસ કોલસા ભરી ધમધાકાર ટ્રેઇનિંગ એન્જિન ઉપાડ્યું.

બેઠકારીનો કારમો વખત, વખારમાં પાકેલી કેરીઓ ફફડી જમ

તેમ ભણેલાઓ હાલહવાલ થઈ ગયેલા, વર્તમાનપત્રોમાં 'જોઈએ છે' નામ પડતાં એક ને બીજા એકબીજાની અડી જાય, કર્ણને બાળવા જેમ કૃષ્ણને તલપૂર કુંવારી જગા જડતી ન હતી, તેમ ભણેલાઓને કોઈ કહેતાં કોઈ જગાએ પત્તો જ પડતો નહિ. તે જ ઘડીએ ટ્રેઇનિંગ કોલેજના ગરમ થયેલા ભૂંગળાએ વીસલ મારી—જોઈએ છે મેટ્રિક-ટ્રેઇન થવા પછી રૂપિયા ત્રીસનો પગાર !

વિશ્વયુદ્ધના સમયમાં કાળા બજારમાંથી ત્રીસ રૂપિયામાં એક ઘાસતેલનો ડબ્બો મળ્યા પછી પાંચની નોટ પાછી આપે તો જ મોટો ઉપકાર—તે ગાડાના પૈડા જેવો રૂપિયો ફૂંક મારે ને જીડી જાય તેવું પતાકડું બની ગયો. પરંતુ તે કાળે રૂપિયા ત્રીસની નોકરી ઘણાં મોંમાં પાણી લાવતી. શિક્ષકના ધંધા સાથે જેમને નાણે સનાન નહોતું તેવા માણસો પણ એમાં જોડાઈ ગયા હતા. આમ બીજાઓ ધંધાને અમારે એમાં જોડાયા હતા ત્યારે સુમંત નિર્દોષ-સેવાભાવી જીવન સાથે ગ્રામસેવા પણ થઈ શકે તેવી વૃત્તિથી ટ્રેઇન થવા ગયો હતો.

ચાર વર્ષના શિક્ષક જીવનના અનુભવમાં એણે ઘણુંઘણું કરવા 'ધાર્યું' હતું, પણ થોડું જ કરી શક્યો હતો. એથી ગ્રામપ્રજા ઉપર એને અગ્રહ આવી ન હતી કે સાધુ જેવા પોતાના ટૂંકી આવકવાળા જીવન ઉપર અસંતોષ થયો ન હતો. મગન મારતરે નિશાળને સાવ બગાડી નાખી હતી એવી ઇન્સ્પેક્ટરની તપાસણીથી એમને બદલીને સુમંત જેવા એક સારા શિક્ષકને ત્યાં નીમવામાં આવ્યો ત્યારે એની વિદાય વખતે સારા ય ગામે દુઃખની લાગણી અનુભવી હતી. સુમંતની પોતાની આંખમાં પણ પાણી આવી ગયાં, પરંતુ સેવકોએ તો જગાનું મમત્વ ન રાખતાં સાધુની માફક સ્થાન બદલતાં જ રહેવું જોઈએ, એ ભાવના એના અંતરમાં હતી એટલે નવા સ્થાન તરફ બદલી થવાથી કે પોતાનાં આદર્શો પૂરાં ન થયાં એ વિષે, એને દુઃખ થતું ન હતું. લાગણીપ્રધાન માણસની જેમ એનું અંતર ડંખતું હતું, પરંતુ જોડાનું ઘસારવું પડતાં એ ડંખ તો આપોઆપ મટી જાય, એવી અનુભવવાળી સુમંતને આ પ્રસંગમાં પણ જણાતી હતી એટલે ડંખ છતાં દુઃખ ન હતું.

સુમંતના અહીં આવતાં પહેલાં જ વાયરો વાત તો લાવ્યો

હતો કે સારો માસ્તર આવે છે. વળી મગન માસ્તરની જગાએ આવનારો એના જેવો કોઈ ખાઈબદેસો ન આવે તો સારો જ મણાવાનો હતો એમાં ય શક ન હતો. તેમાં વળી સુમંત આવ્યો પછી કહેવાનું બાકી શું રહ્યું ?

છોકરાએ તો નવી નવાઈ જ જોઈ. “એ અલ્યા નટિયા ! મહીં પેટમાં સખણો રહ્યો તો કે નહિ ?” એ મગન માસ્તરના ઉદ્ગારને બદલે સુમંતના “નટુભાઈ ! જરા આમ આવો જોઈએ” સાંભળીને જ એ અને બીજાં છોકરાં સુમંત સામે જાણે એ માસ્તરના શબ્દો જ ન હોય, માસ્તર તે વળી ‘નટિયા’ને ‘નટુભાઈ’ કહેતા હશે ? એ કલ્પનાએ તાકી જ રહેતાં.

“બોલો નટુભાઈ ! કમુએનની રમેટમાં શું જોયું ?” સુમંતે નટુને ખભે હાથ મૂકી કહ્યું. એ હાથ મૂકતાં સુધીમાં નટુને શી શી કલ્પનાઓ આવી હશે તે તો એ, નિશાળનાં છોકરાં ને મગન માસ્તર જ જાણે ! પરંતુ સુમંતના એ પ્રેમભર્યા હાથથી એને કંઈક શાંતિ વળી અને મગન માસ્તરને આપવાનો કાયમનો જવાબ—“ના, સાહેબ ! મેં એની રમેટમાં નથી જોયું”—સુમંત આગળ કહેતાં, નીતિ-અનીતિ-ચોરી-શાહુકારીમાં ઝાઝું કે થોડું ન સમજતી નટુની જીભ અચકાઈ.

“બોલ ! બોલ !” એનો ખભો થાપડતાં સુમંતે અચકાતી જીભને વેગ આપવા કહ્યું.

નટુથી કહેવાઈ જ ગયું : “એ તો મને અઠાવીસ પંચાં નહોતું બેસતું તે.....”

“સારું, જા” સુમંતે કહ્યું, ત્યારે આખો વર્ગ આશ્ચર્યમાં દટાઈ ગયો. નટુને માર્યા વગર જવા દીધો ! એણે કહ્યું કે મેં અઠાવીસ પંચાં જોયું તો ય ! ખોટું આપવાનું કહ્યું નહિ, ફરી ના જોઈશ હવે, એટલું ય કહ્યું નહિ ! આ બાળકોની દુનિયાને સ્વયં પરમેશ્વરે આપીને કહ્યું હોય તો ય માનવામાં ન આવે તેવું બન્યું શી રીતે ? બધાંએ એક વખત ફરી સુમંત સામું જોયું—આ તે માસ્તર છે કે બીજું કોઈ ?

આમ રોજરોજ કંઈ ને કંઈ મગનમાસ્તરના રાજ્યમાં નહિ જોયેલું, નહિ કલ્પેલું બનવા લાગ્યું. અને એ બધા સમાચાર સાંજે

નિશાળેથી છૂટતાં જ પૂરું દક્ષતર ઠેકાણે મૂક્યું ન હોય તે પહેલાં ઘરમાં જો હોય તેને : “બા! આજ છે ને, મોટા સા’એ રમણના નખ કાપ્યા!” “મોટી બેન! આજ તો મોટા સાહેબે બધાંના દાંત પહોળા કરીને જોયા!” “બાપા! આજ તો અમારા સા’એ લેસન જ કશું આપ્યું નથી. કે’છે કાલે બધાંએ કપડાં ધોયેલાં પહેરીને અને—શરીર બરાબર ચોખ્ખું કરીને આવવાનું એ લેસન!” “કાકા! આ સાહેબ તો નંબર જ ચડાવતા નથી. ના આવડે તેને એ કહી દે છે!”

ઢાઢકાઢ માસ્તરની આંક-પત્રાખાં-વાચન બહારની વાતો સાંભળી વસવસો લાવતું: “અલ્યા, તારા માસ્તરને નખ, વાળ ને કપડાં ધોયેલાંની વાતો સૂઝે છે, ત્યારે પછી તમને આંક્યાંક કપારે ગોખાવે છે?”

પરંતુ માખાપની એવી વાતો છોકરાં સાંભળે ત્યારે ને? એટલે કમળાને નિશાળનું મેદાન મોકળું મળ્યું ત્યારે પૂરેપૂરું જ મળ્યું. પોપટ ગયો ને સાથે સંકોચ ગયો અને મગન માસ્તર ગયા ને સાથે માર પણ ગયો! કમળાના ગૂંગળાઈ રહેલા મને અને શરીરે માઝા મૂકી અને સુમંતે માઝા મુકાવી.

[૧૪]

કમળાને બારમું વરસ જતું હતું, છતાં એનો બેવડિયો બાંધો, સારી જેવી જાંઘાઈ ને બરાવદાર મોઢું જોતાં એ જોનારને ચૌદ વરસની તો સહેજે લાગે. નિશાળમાં મોટામાં મોટી બાર વર્ષની જ છોકરીઓ ભણતી એટલે એ રીતે તો છોકરીના ટોળામાં મોટી હતી જ અને તેમાં એની ઉમરના પ્રમાણમાં મોટા દેહે એને સૌ છોકરીઓમાં જુદી જ પાડી દીધી હતી. શરીરે જેમ એ જુદી હતી તેમ બીજા બાળકોમાં ય એ જુદી હતી. ભણતરમાં પોતે પોપટ કરતાં કંઈ પાછી પડે તેવી નથી એ બતાવવા હો, કે પછી પોતે આગળ દોડશે એટલે પોપટનો

પણ ઝડપમાં દોડ્યે જ છૂટકો એ મારે એને પાણી ચડાવવા હો, પરંતુ એકડો ઘૂંટવા બેઠી સારથી મગન માસ્તરને પણ એની હોશિયારી જોઈ છોકરાંને કહેવું પડેલું કે “ઠાંકણીમાં પાણી લઈ ખૂડી મરો! આ એક છોકરી તમને આગળ આવવા નથી દેતી, ને દર સાલ પહેલી ને પહેલી પાસ થાય છે!” પોપટ ભણવામાં પહેલેથી સાધારણ હોશિયાર ખરો, પરંતુ એનો રમતિયાળ અને તોફાની સ્વભાવ એની હોશિયારીને જે પૂરેપૂરી પ્રકાશવા નહોતો દેતો, તે કમળા નિશાળમાં દાખલ થઈ તે સાલથી દીપી ઊઠ્યો. પહેલાં બીજો ત્રીજો પાસ થતો સારપછી આ ચાર વર્ષ ભણ્યો ત્યાંસુધી એ કોઈને પ્રથમ આવવા જ ન દેતો. છોકરા ને છોડીઓ કહેતાં ય ખરાં કે વરવલુ શરત બંધનાં છે કે જોઈએ કોણ જીતે છે? પરંતુ પોપટ નિશાળ છોડી ગયો ત્યાંસુધી કોઈને દાર કે જીત જોવાની મળી જ નહિ. પોપટે પ્રથમ નાંખર ન મૂક્યો કે ન કમળાએ. એટલે કમળા જેમ ઊંમરમાં શરીરમાં જુદી પડતી તેમ ભણવામાં તો પહેલેથી જુદી પડેલી હતી. સુમંત આવ્યા પછી એણે વિવિધ હરીફાઈ યોજી કમળાને અસામાન્ય બનાવી દીધી. સ્વચ્છ, સુધડ ને સદાઈખંધ કપડાં કાયમ કોણ રાખે છે?—તો કે’ કમળા! તકલી ઉપર જલદી કાંતતાં કોણ શીખી ગયું?—તો કે’ કમળા! સાથિયા સરસ કોણ પૂરે?—તો કે’ કમળા! એકીસાથે દોરી કુદાવી છલંગો કોણ મારી શકે?—તો કે’ કમળા! ને પછી તો અમુક કોણ કરી શકે?—તો આંખો મીંચી કમળાનું જ નામ હરકોઈ છોકરું દે.

વળી રમતની એક હરીફાઈથી તો કમળા આખા ગામમાં ગવાઈ ગઈ કહીએ તો પણ ચાલે. મગન માસ્તરના વખતમાં છોકરાંને રમતનો વિષય જ ન હતો. વખતપત્રક પ્રમાણે નહિ, પણ માસ્તરની મરજી પ્રમાણે ગામડાંની શાળાઓમાં વખતપત્રકને ચાલવું પડે છે, એટલે મગન માસ્તરના વખતમાં ભાગ્યે જ અઠવાડિયે કે પખવાડિયે છોકરાંને રમવાનો લાગ મળતો. કંઈ દફતરી ગૂંચવણવાળું કામ આવી ગયું હોય કે ગામમાંથી કોઈ રસિયો જીવ વાત કરવા આવ્યો હોય ને રસની રમઝટ જમાવવી હોય સારે વચ્ચે વાતચીત ને ઘોંઘાટ કરી ખસેલ કરતાં છોકરાંને ‘જાવ રમવા’નો એકીસામટો હુકમ થતો. રમત

વખતે માસ્તરે હાજર રહેવું જોઈએ એવો તો મગન માસ્તરને આટલાં વરસોની નોકરીમાં કોઈ દહાડો વિચાર આવ્યો ન હતો. છોકરાંને એકડો ભણાવ્યા વગર બાળવર્ગને પદાર્થની મદદથી આંક શીખવો, શરૂઆતના વર્ગોને સમજણપૂર્વક વાચન કરાવવા મૂકવાચન, ચિટ્ટીવાચન ને આદર્શ-વાચન કરાવો, સૃષ્ટિજ્ઞાન આપવા બાળકોને પ્રત્યક્ષ સ્થળોએ બને તો લઈ જવ, એવાએવા વેદિયાવેડા કોઈ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર કરતા, ત્યારે એ અધિકારી રહ્યો એટલે એ વેદિયાવેડા સહી લેવા જોઈએ એમ માની મગન માસ્તર નિભાવી લેતા. પરંતુ એક વખત એણે જ્યારે કહ્યું કે બાળકો રમત રમતાં હોય છે ત્યારે તમે એનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી માર્ગદર્શક બનતા હો તેમ લાગતું નથી. એ વખતે મગન માસ્તરનો થવ બોલુબોલુ તો થઈ રહ્યો હતો કે “આજ તો તમે રમતનું નિરીક્ષણ કરવાનું કહો છો ને કાલે બીડીને કોઈ છોકરાં પેશાબ કેમ કરે છે તેનું નિરીક્ષણ કરવાનું કહો તો ય નવાઈ નહિ, સાહેબ! રમતમાં વળી માર્ગદર્શક શું થવાનું હતું?” એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ તો એ હતો કે “રમવાનું તો છોકરાં જન્મથી જ શીખેલાં હોય છે, એમને મારા, તમારા કે તમારા સાહેબના—કોઈના માર્ગદર્શનની પડી નથી. એમને રમવાનું કહ્યું એટલે વડનાં વાંદરાં ઉતારે! ભણાવવા માસ્તરની જરૂર, રમાડવા માસ્તરને શું ગરદન મારવો છે? રમાડવામાં ય જો માસ્તરની જરૂર પડવા માંડશે તો જ્યાંજ્યાં ધાવણાં છોકરાં હશે ત્યાંત્યાં બધે સરકાર માસ્તર મૂકવાની છે? માળા! મોટા મોટા પગાર ખાય છે પણ બુદ્ધિને અને એમને બાર ગાઉનું છેટું હોય છે! વળી એક સાહેબનો સાહેબ આવ્યો તે તો કહે કે માટીકામ કરાવો છો? છોકરાંને ત્રિકોણ, ચોરસ, પટકોણ ને એવી બીજી વિવિધ આકૃતિઓ બનાવતાં આવડે છે? શહેરનાં છોકરાંને માટી ચૂંથવા ન મળે એટલે ત્યાં ચૂંથાવવાની મૂકી પાછા અહીં કહે છે કે નિશાળમાં પણ માટીની લખોટીઓ રમાડો! શહેરમાં મોટર-ગાડીની બીકે રમવાની મોકળાસને અભાવે નિશાળમાં છોકરાં રમાડવાં હોય તો ભલે રમાડે, પણ અહીં ગામડામાં રમત રમાડો છો? માટીકામ કરાવો છો? તરતાં શીખવો છો? —એવાં બાતબાતનાં લકરાં શું કામ કરતા હશે? રમવાનું કહ્યું એટલે

એમની મેળે બહાર જઈને રમે-છોકરા ને છોડીઓ એમની મેળે જુદાં જુદાં રમે એટલે થયું. કોઈ લઢવાવઢવાની ફરિયાદ લઈને ન આવે એટલે ગંગા નાહ્યા ! ”

સુમંતે તો રમતમાં ય દરેક બાબતની જેમ જુદી જ પદ્ધતિ શરૂ કરી. મગન માસ્તર પુરશીમાંથી ઊઠીને બહાર જ નહોતા આવતા, તેને બદલે સુમંત તો છોકરાં ભેગો બને જ રમવા લાગ્યો. “ હેં ! માસ્તર આપણા ભેગા રમવાના છે ? ” શરૂમાં તો સુમંતની દરખાસ્ત સાંભળીને જ છોકરાં હીંચકી ગયાં. સરકસ જેનારાંએ શહેરમાં વાઘ ઉપર બકરી ઊભી રહેતી જોઈ હશે, અને તે ય ચાલુકની બીકે વાઘ એટલું ય સહી લે છે. ગામડાંનાં છોકરાંએ તો સરકસનું નામ સાંભળ્યું હોતું નથી ત્યાં જેવાનું તો હોય જ ક્યાંથી ? છતાં મગન માસ્તર અને તેમના પુરોગામીઓએ છોકરાંના મગજ ઉપર માસ્તરની વાઘ તરીકે એસાડેલી ધાક અને આગ્રહએ ‘ હું પણ તમારી ભેગા રમીશ ’ એ સુમંતના શબ્દોએ ભડક જ ધાલી દીધી—“ હેં ! માસ્તર આપણા ભેગા રમવાના છે ? ” ને સાચે જ સુમંત જ્યારે એમના ભેગા રમવા લાગ્યો ત્યારે એ માસ્તર છે એ જ છોકરાં ભૂલી ગયાં ! વાઘ બકરી ભેગા રમવા લાગ્યો, ત્યાં છોકરા-છોકરીઓ ભેગાં ન રમી શકે એ મગન માસ્તરની પેઢીએ ઘર ધાલી દીધેલા સંસ્કાર તો ટકે જ ક્યાંથી ?

પછી તો શહેરમાં ક્રિકેટ મેચ અને એવી બીજી રમતો માટે જેવા મળતા સમુદાયની જેમ સાંજે ભાગેળે—નિશાળના રમતના મેદાનમાં—ગામના પુરુષો અને કુલે-તળાવે જતાં આવતાં ઐરાં પણ રમતની હરીફાઈ જેવા ઊભાં રહેતાં. અત્યારસુધી સુમંત ભેગો રમતો, છોકરા છોકરીઓ ભેગાં રમતાં, પરંતુ છોકરા અને છોકરીઓની જુદી જુદી પાટી પાડી એમને સામસામાં હરીફ તરીકે સુમંતે આજ પ્રથમ વાર જ ઊભાં રાખ્યાં. અને પક્ષે દરખાસ્ત સાંભળીને તો કચવાયા. છોકરીઓને થયું કે કમળા એકલી ગમે તેટલી જખરી હોય પણ સામે બધા છોકરા રહ્યા એટલે જિતાય જ શી રીતે ? છોકરાઓને તો છોકરીઓનો હિસાબ જ નહોતો—એકલી કમળા બધાને જુદી દેખાતી, પણ એનું એકલીનું શું ગજું ? છતાં પુરુષોનો વર્ષોજૂનો લોહીમાં ચાલ્યો આવતો

સ્ત્રી કરતાં ચડિયાતાપણાનો શંકો નાના છોકરાઓમાં પણ એની મેજે આવીને વસ્યો હતો, એટલે કોઈને જીતવા સંબંધે શંકા નહોતી. પણ છોકરીઓથી હારે તો હાંકણીમાં પાણી લઈને ડૂબી મરવા જેટલી અપકીર્તિ તેમને દેખાતી હતી, છતાં સુમંતના પ્રેમથી અને હજુ જુઓ તો ખરા શું થાય છે તે, એવા કુતૂહલથી એકબીજાને પહોંચી શકે તેવી સરખી સંખ્યાનાં છોકરા-છોકરીઓને જે ટુકડીમાં સુમંતે વહેંચી પોતપોતાના પાટમાં ગોઠવ્યાં ત્યાં સુધી કોઈએ પોતાનો મજબુત્તા અહાર વ્યક્ત કર્યો નહિ. ટુકડીની સરદારી લઈ પોતાના પક્ષને ગોઠવતાં સામા પક્ષના છોકરાઓ તરફ આંગળી કરી કમળાએ પ્રથમ મોં ફાડ્યું : “ સાહેબ ! આ જશુભાઈ, રામસંજ કેવડા મોટા છે, અને મારી ભણી નંદુ, પરશન ને લલિતા તો સાવ નાનાં છે ! ”

સુમંતે મીઠું હસતાં કહ્યું : “ કમળાએન ! વીંછી કેવડો નાનો હોય છે ? પણ એ ડાંખ મારે છે ત્યારે કેવાં બરકાં પડાવે છે તે ખબર છે ? ”

“ સાહેબ, વળી..... ” પોતાની વાતને અવળી દલીલથી ઉઠાવી દેવાતી જોઈ કમળાએ લાડભર્યું ખટમધુરું મોં કરતાં લહેંકો કર્યો.

સુમંતે હાસ્ય ચાલુ રાખતાં કહ્યું : “ કેમ વીંછી બરકાં નથી પડાવતો ? ખબર ન હોય તો આપણે કરડાવી જોઈએ. ”

મોં ઉપરનો રોષ સુમંતના એ ઉપહાસથી નિચોવાઈ જતાં કમળાથી હસી દેવાયું : “ તમે ચ સાહેબ ! અમને મોટી વીંછણો બનાવી દો છો ને ! ”

સુમંતે પાણી ચડાવતાં કહ્યું : “ અરે તું જો તો ખરી, જળોની આફક પગ પકડશે કે જે હશે તે પાટમાંથી ચસકવા જ નહિ દે. ”

સામા પાટમાં ઊભેલા છોકરાઓ મનમાં ને મનમાં હસ્યા : “ આ મોટી પગ પકડીને ચસકવા ન દેનારી જોઈ ન હોય તો ! ”

કમળાએ પોતાને ચોગ્ય લાગે તેમ પોતાના સાથીઓને ગોઠવી દીધા. સામા પક્ષે પણ તૈયારી કરી. હતૂતૂતી રમત રમવાની હતી. છોકરીઓએ ઘાઘરીઓના બરાબર કચ્છ મારી દીધા હતા. છોકરાઓની આંખમાં નીચે નિશાળના બીજ છોકરાઓ બેસાડી દીધા હતા. છોકરીઓ ભણી બાકીની છોકરીઓ બેસી ગઈ હતી. રસ્તે જનારનો સહેજે પગ

થંબા જાય તેવો દેખાવ હતો. હજુ શરૂ કરવાની સીટી વાગી ન હતી તે પહેલાં “છોકરા ને છોડીઓ સામસામા છે ને !” એ કુતૂહલથી જ મોઢું ટોળું જામવા માંડ્યું હતું.

સીટી મારતાં પહેલાં સુમતે પૂછ્યું : “કેમ તૈયાર ?”

બંને પક્ષના વડાએ માથું હલાવ્યું, એટલે સુમતે સીટી અખવી. હજુ એ સીટીનો પૂરો અવાજ રમનાર છોકરાંને કાને અથડાયો ય નહિ હોય ને કમળા તીર છૂટે તેમ ‘હતતતત’ ‘હુતુતુ’ કરતી સામા પાટમાં ધસી. ધસી શું, એક અસાવધ છોકરાંને લાપટ પણ લગાવી દીધી ! પરંતુ સામા પક્ષનો રામસંગ કંઈ કમળાથી જાય તેવો ન હતો. કમળાએ પાછી વળી પોતાના પાટમાં પૂરો પગ નહિ મૂક્યો હોય તે પહેલાં એણે ધસી જઈ એકસામટી બે છોકરીઓને સરસર કરતાં કાઢી નાખી. મગન માસ્તરના વખતમાં આનંદમાં આવી જાય ત્યારે કાન પડે ન સંભળાય તેટલું હીકરાણુ-કીકરાણુ કરી મૂકતાં છોકરાં હવે તાળીઓ પાડી પોતાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરતાં શીખી ગયાં હતાં. છોકરીઓએ કમળાની શરવીરતા ઉપર પાડેલી તાળીઓને છોકરાઓના પક્ષે અમળું જોર કરી દાખી દીધી.

કમળા પાટમાં નીચી વળી એવી સિક્કતથી આવતી કે તેને પગ સિવાય બીજેથી પકડાય તેમ ન હતું. આટલો વખત તો છો સાથ-સમી ગઇ, પણ બીજી વખત તો એનો પગ પકડી જ લેવો એવા બે-પાંચ છોકરા પાકે પાયે મનમાં ગોઠવણુ કરતા, પણ એ ફરીથી હતતતત કરતી પાણીના પૂરની માફક ધસી આવતી ત્યારે બેગી કરેલી દરેકની હિંમત વેરાઇ જતી ને કોઈ એનો પગ પકડવાની હામ જ ભીડી શકતો નહિ. એનો પગ પકડવામાં એક મોટી ભીતિ હતી. પૈડવાને (સાપનો નાનો કણો) ઝાલતાં જેમ તે એ એકદમ ગૂંચળું વળી જાય છે, તેમ કમળા એનો પગ પકડતાં ગોળ દડો જ બની જતી. અને ગોળ દડાને જેમ ચપ્પીને ઝાલવો મુશ્કેલ બની જાય તેમ એને બે પાંચ જણે પકડી હોય તો પણ પોતાના પાટમાં ગળડી આવતી. ભાગ્યે કોઇ વખત એ ન ગળડી શકે તો—બાકી એને પકડવામાં બે-પાંચનો બાણુ જ નીકળી ગયો માની લેવો.

છોકરીઓ તરફથી છ જણ નીકળી ગયાં હતાં ત્યારે છોકરાઓમાંથી હજુ બે જ ખર્ખાં હતાં. છોકરાઓ કુલાયા માતા ન હતા, ને અધૂરામાં પૂરું છોકરીઓના પક્ષનો સેનાપતિ—કમળા—જ હજુયો! કોઈ દિવસ નહિ ને આજે એનો અંબોડો છૂટી ગયો, પગ પકડાતાં ગૂંચળું તો એ એવી વળી હતી કે દડી જ આવત, પણ વાળની એકાદ લટ એની આંખમાં ભરાઈ ગઈ. અસ, ખલાસ! દશેરાને દિવસે ઘોડું પાણીમાં બેસે તેવું કમળાનું થયું. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે અંબોડો છૂટી ગયો. પણ એ છૂટી જ કેમ ગયો? એની મગદૂર શી કે એ આમ કવેળાએ ફેંજેતો કરે? એ છૂંચ્યો તો છૂંચ્યો પણ પાંપણે લટને આંખમાં પેસવા જ કેમ દીધી? છોકરાઓના પક્ષ તરફની તાળીઓ એણે અંબોડા ને પેપચાં ઉપર રીસ કાઢતાં મુદ્દસે ય સાંભળી નહિ. બહાર હારેલા ચોદા તરીકે સ્થાન લેતાં એણે અંબોડાને તાણી કચકચાવીને વાળ્યો કે એ બિચારો હવે છૂટી જવાની બાણે ખો જ ભૂલી ગયમ. આંખમાં વાળ ભરાવાથી ખૂંચતું હતું એ તો એક બહાનું જ હતું, પરંતુ પોપચાંએ પણ ચોટલાના જેટલી જ આખર ખોવામાં મદદ કરી છે એની રીસમાં એને પણ એણે એટલાં બધાં ચોળા નાખ્યાં કે એ ફૂલીને લાલધૂમ થઈ ગયાં. એને પોતાના પક્ષની જીત માટે આશા હતી જ નહિ, હજુયા પછી દસ મિનિટમાં જ એના બાકી રહેલા સૈનિકો ખતમ થઈ ગયા. છોકરાઓ તરફથી વિજયના ડંકા બજ્યા.

પરંતુ બીજી વખત પોતાના મેદાન ઉપર એના એ હારેલા સૈનિકોને ગોઠવતી વખતે કમળા સાવ બદલાઈ ગઈ હતી. રણચંડી જેવી એની આંખો લાલધૂમ હતી ને એનો ચોટલો વીંટળાયેલો હોવા છતાં કુંદાડા મારતી નાગણુના જેવો વિકરાળ જણાતો હતો. છોકરાઓ વિજયના મદમાં ‘આવી જ ને, આ વેળા પણ તારી એ વલે ન કરીએ તો અમે મરદ શાના?’ એમ કહેવા ઉત્સુક તો હતા પણ કમળાનો ચહેરો જોતાં કોઈની અત્તી ફાટતી ન હતી. સુંમત પણ કમળાનું નાનું નારીસ્વરૂપ જોઈ મનમાં વિચાર કરતો હતો કે છોકરીઓને કોણ અબળા કહી શકે? એની કયો પુરુષ છેડતી કરી શકે? એને પુરુષની હરીફાઈમાં મૂકી હોય તો કોણ આંખી શકે? જરૂર, જરૂર, નારી એ નારાયણી છે,

પરંતુ સ્વાર્થાં અને સત્તાશીલ પુરુષે એને અમળા બનાવી પિંજરમાં પૂરી દીધી છે. કમળા પણ એક દહાડો .....પરંતુ એને આગળ વિચાર કરતો રોકી કમળા આગળ બોલી : “સાહેબ !.....”

સ્વસ્થ થઈ જતાં સુમંતે એને આગળ બોલવા જ ન દીધી : “કેમ બધાં તૈયાર ?”

“હા !” કહેતા જ સીટી વાગી. આ વખતે શસ્ત્ર ઉપાડવાનો છોકરાઓનો વારો હતો. રામસંજ-ટુકડીના સેનાપતિએ જ શરૂઆત કરી. પરંતુ એને ય દુશ્મનના પાટમાં પત્ત મૂકતાં વિચાર તો આવ્યો હતો. કમળાએ છોકરીઓને આ વખતે સાફ સુણાવી દીધું હતું કે “વીંછણની પેઠે જે આ વખત નથી વળગી પડીઓ તો ઊંચકીઊંચકીને દરેકને એવી પછાડીશ કે ફરી રમવાની જ ખો ભૂલી જશે.” સુમંતને થયું કે ‘આ નારીસ્વરૂપ સંસારમાં પડતાં શી રીતે ગાય બની ત્યાં દોરાતું હશે? પોતાની મરજી વિરુદ્ધ શી રીતે લગ્નવેદી ઉપર હોમાતું હશે? કે પછી કમળા જેવું નારીસ્વરૂપ અપવાદરૂપ જ હોતું હશે?’ ગમે તેમ પણ સુમંતે સમજી લીધું હતું કે આ રમત બરાબર સંભાળવી પડશે. એમાં જે પોતે ચૂક્યો તો કંઈકનો ધાણ નીકળી જશે, ને થયું પણ એવું જ. પા કલાકની રમતમાં હજુ કોઈ પક્ષનો એક પણ સૈનિક હણાયો નહોતો અને એટલામાં પ્રથમ ગ્રાસે જ સામા પક્ષનો એક સારો મહારથી-જશુભાઈ આ વીંછણોની ઝડપમાં આવી ગયો. જશુ જેવો મોટો, સહેજસહેજમાં ન માંડે તેવો મહારથી છોકરીઓના હુમલામાં અટવાઈ ગયો. બોલતો બંધ થઈ એમ પોતાની હાર કબૂલ કર્યા છતાં છોકરીઓ એની ઉપર ચડી બેઠેલી તે ઊઠે જ નહિ. સુમંતે સમય પારખી જોરથી સીટી મારી. રમત પૂર્વવત્ શરૂ થઈ. શરૂ થું થઈ—વિજેતાનાં પાણી જ ઊતરી ગયાં. છોકરીઓએ હર્ષાનંદથી પોતાની વિજેત્રીઓને વધાવી લીધી.

સુમંતે જોયું કે હવે છેલ્લો-ત્રીજો દાવ તરત ને તરત આપવા જેવો નથી. બંને પક્ષોમાં હારજીતનો કેંદ્ર ચઢી ગયો હતો. સ્ત્રીપુરુષોનું ટોણું પણ કોઈ દિવસ નહિ એટલું જામી ગયું હતું. આવેશમાં ને આવેશમાં કોઈ પક્ષ સામાનું ગળચું પણ દબાવી બેસે તો, એવી શિક્ષક

જીવનમાં કદી નહિ આવેલી કલ્પના પણ સુમંતને આવી ગઈ. વળી છોકરીઓના પક્ષમાં હારજીતનો મોટો ને લગભગ પૂરો આધાર કમળા હતી. એના પર પોતાના નાનળા પક્ષને લીધે વધુ પડતો બોળો આવી ગયો હતો, એટલે ન્યાયને માટે છેલ્લો દાવ આવતી કાલ ઉપર રખાય તે જ તેને બધી રીતે હીક લાગ્યું. મગજમાં એક વખત નિર્ણય થઈ જતાં તેણે હુકમ છોડ્યો : “હવે ત્રીજો-છેલ્લો દાવ કાલે સાંજે.”

હુકમ થતાં જ રમત છોડી ચપોચપ ચાલી જવા ટેવાયેલી આખી નિશાળમાંથી, જાણે કોઈ કાનમાં ફૂંક મારી આવ્યું હોય તેમ-કોઈ જ ન ચાલ્યું. છોકરીઓના લાભની એ વાત હતી, છતાં ઉતાવળે ચાલી જવામાં એમને હીલુપત નડી હોય તેમ એ પણ ન જ ખસી. બાજુમાં એવા મળેલું ટોળું જે રમત પૂરી થતાં ચાલવા માંડતું એ ય જાણે સુમંતના શબ્દો સાંભળ્યા ન હોય તેમ ઊભું જ હતું.

હીક તમાસો જાગ્યો છે તેવો અર્થ કરનારમાંથી કોઈ ટોળા-માંથી બોલ્યું ય ખરું કે, “ના માસ્તર ! છેલ્લો દાવ પૂરો જ કરવા દો.” છોકરાઓ પણ એ જ માગતા હતા, છતાં કોઈએ પોતાની દૃષ્ટા વ્યક્ત કરી ન હતી.

“ચાલો અંદર જાવ, કહ્યું તે સાંભળ્યું નહિ ?” સુમંતે સૈનિકની અદાથી ફરીથી હુકમ કર્યો. એ છોકરાઓનું મન પારખી ગયો હતો.

સેનાપતિ તરીકે હવે પોતે જ જવાબ આપવો જોઈએ માની રામસંજ બોલ્યો : “સાહેબ, ત્રીજો દાવ પણ અત્યારે જ પૂરો કરવો છે.”

“કેમ ?” સુમંતે નરમ પડતાં કહ્યું.

કારણ ન આપતાં એણે કહ્યું : “જાણે રમી જ લઈએ.”

“પણ કાલ નહિ રમાય ?” સુમંતે પૂછ્યું.

“પણ અત્યારે રમીએ તો શો વાંધો છે ?” જશુએ વકીલની અદાથી સુમંતને સામો પ્રશ્ન કર્યો.

પોતાનો મૂળ વિચાર જણાવી દેતાં સુમંતે કહ્યું : “જુઓ, તમે બધા તો સરખેસરખા છો એટલે નહિ થાક્યા હો, પણ કમળાને

નાની છોકરીઓના પક્ષમાં રમવાનું એટલે થાકી જ જાય.”

કમળા કંઈ બોલવા જતી હતી પણ એને સુમંતે ચૂપ કરી દીધી. એ જાણતો હતો કે વટના કટકા જેવી કમળા પાછી એમ સહેજમાં નમતું નહિ મૂકે, ને એથી એને પોતાને જ અન્યાય કરી બેસશે.

પરંતુ કમળાના થાકને લીધે સુમંત દાવ બંધ રાખે તે છોકરાઓને ખુલ્લો પક્ષપાત જણાયો. એક છોકરો બોલ્યો : “સાહેબ કમળાનો પક્ષ કરે છે!”

અસ! હવે કમળા એ સહી જ શી રીતે શકે? એણે સુમંત શું કહે છે તે સાંભળ્યા પહેલાં જ પોતાના પક્ષને હુકમ કર્યો : “ચાલો, બધાં પોતપોતાની જગાએ ગોઠવાઈ જાવ. જોઈ છું કે એ બધા કેવાકે હરાવી જાય છે.”

સુમંત ભોંકેા પડી ગયો. એને પોતાને પણ કંઈ અનિષ્ટ બનવાના લાજુકારા વાગવા માંડ્યા. પણ બાણાવળી અર્જુનને પણ કાબાએ લૂંટી લીધો હતો તેમ સુમંત પોતે માસ્તર હોવા છતાં, એ ના કહે એટલે છોકરાંએ રમત બંધ કરવી જ જોઈએ, કરે જ—છતાં ‘સમય સમય બળવાન’ પ્રમાણે કમળાના હુકમ પાછી એ ન તો ના કહી શક્યો કે ન ‘ચાલો ત્યારે રમી લો’ એમ પણ કહી શક્યો. છોકરાઓનો પક્ષ રમવાને સણસણી રહ્યો હતો એટલે કમળાનો પક્ષ ગોઠવાઈ જતાં એ તો ચૂપચાપ સામા પાટમાં જઈને ચોંટી જ ગયો.

આ વખતે પડેલ કરવાનો વારો કમળાના પક્ષનો હતો, છતાં એણે દુરમનને પડકાર કરતાં કહ્યું : “ચાલો, ચાલો.” એ શબ્દો તો બે જ હતા. પરંતુ એમાં ભાવ તો ઘણોઘણો હતો. ‘કટકા થઈ જાઉં તો બહેતર પણ તમને તો ના જ જીતવા દઉં! થાકી હોષશ કે નહિ એ તો મારું મન જાણે છે, પણ તમે બધા પાણીવાળાને ફેં ફેં ન કરાવી દઉં તો તો આ કમળા રમી જ નહોતી. તમે મોટા મારતા મીર છો તે લો પડેલો ઘા કરી લો, પાછી સામો કેવો સવાહ ચાખવા મળે છે તે જુઓ. છોકરી છું એટલે કંઈ તમારા કરતાં જવાની નથી!’ અને પોતાનો એ ભાવ તથા અભિલાષ આ વખતે એણે પોતાના પક્ષની છોકરીઓને કહ્યો ન હતો છતાં મનોમન સાક્ષીની માફક સૌથી નાની લલિતા પણ

સમજી ગઈ હતી કે આ વખતે કાંડું તૂટી જવાનું હોય તો તૂટી જાય, પણ જે હાથમાં આવી જાય તેને પગમાં એવી ચૂડ બીડું કે એનો આપ આવે પણ ન છૂટે.

આટલી હિંમત છતાં દાવ જે રીતે આગળ વધતો હતો એ જોતાં તો કમળાની તો શું પણ બાબુએ જિભેલા ટોળાની પણ છાતી ભેસી જતી હતી. એના પક્ષમાંથી એને સારા મદદ રૂપ પાંચ ચોખ્ખાઓ તો હણુમને હડસેલાઈ ગયા હતા. છટ્ટો મરતાં મરતાં બચી ગયો હતો જ્યારે સામી બાબુએ જે જ--ને તે ય પ્યાદાં ગણાય તેવાં પૂછેટિયાં જ ગયાં હતાં. કમળા ગમે તેટલું કરે તો પણ હવે જીતી રહી, એનામાં ગમે તેટલી ખબરદારી હોય પણ એક હાથે કંઈ તાળી પડતી હશે? સામે બોકડા જેવા છોકરા હોય પછી એનું બિચારીનું એકલીનું શું ગળું? જોશભરી રમે છે પણ હારશે એટલે છેવટ ભેંકડો તાણશે, બીજું હવે કંઈ થાય તેમ નથી: ટોળામાંથી આવતા એવા કોક કોક શબ્દ એને કાને અથડાયા પણ હતા.

પરંતુ તીરે જિભાં તમાસો જોનારની એ બધી વાતો હતી. દરિયામાં પડેલાંઓ એ અર્જુનના લક્ષ્ય-પક્ષની આંખના નિશાનની જેમ રમત સિવાય કંઈ જોતાં જ ન હતાં. એમને તો જીતવું હતું ને જીતવા માટે તૂટી મરવું હતું. ગણગણાટ કરતું લોકોનું ટોળું થોડી ક્ષણમાં કમળાને પકડવા જતાં એકાસાથે ચાર મહારથી દુસ્મનોને ધાણુ નીકળી જતાં બોલવા લાગ્યું કે, “અલ્યા, કમળી જીતી જશે કે શું? આ છોકરી તો જબરી કહેવાય!” સુમંત પણ આ એનું વિરાટ રૂપ જોઈને વિચારમાં પડી ગયો હતો. ધણીને બચાવવા પ્રતાપનો ચેતક ઘોડો જે જીવ ઉપર આવ્યો હતો એવી જ કમળા જીવ ઉપર આવી હતી. એ જીતે તો ય એને શી રીતે સંભાળી લેવી એની ચિંતામાં સુમંત પડી ગયો હતો.

બંને પક્ષો સરખા બળમાં થતાં હવે આ પાર કે પેટી પાર એવા છેલ્લા તબક્કે જઈ જિભા હતા. કોઈ કોઈનું ગળું ન દબાવી દે એ જ સુમંત મનમાં ને મનમાં ઝંખતો હતો, છતાં એ સર્વસત્તાધીશ હોવા છતાં રમત બંધ નહોતો કરાવી શકતો એ ય એક અણઉઠક્યો કોયડો હતો.

હારજીતનો પ્રશ્ન એક ઘડીમાં જ-પળમાં નક્કી થવાનો હતો.

છોકરાઓના પક્ષનો સેનાપતિ રામસંગ સપડાઈ ગયો હતો. એને કમળા સુધ્ધા બધી છોકરીઓએ ઘેરી લીધો હતો—એને વળગી પડ્યાં હતાં. ઘેરાયા છતાં પણ એ છૂટવા જાગર હવાતિયાં મારતો હતો. એ ધીમે ધીમે આ ટોળાને ગજડાવી પોતાના માર્ગ તરફ પ્રસ્થાન કરતો હતો. એક ગબારો તો એણે એવો માર્યો કે એનો હાથ, જે વચ્ચેથી સમયસૂચકતા વાપરી કમળાએ ઝાલી ન લીધો હોત તો લીટીને બાંગી સામે પડ્યો જ હોત! ને બસ, એ જ વખતે કમળાનું કર્કુકરાવ્યું ધૂળ થાત. પણ એ ચૂકે ત્યારે કમળા શાની? એણે પોતાના સારા ય શરીરનું બળ કાંડામાં લાવી એને એવો પોતાના પાટમાં અંદર ખેંચ્યો કે હવે એ બહાર નીકળી શકે એ આકાશકુસુમવત્ હતું. છતાં રામસંગ પણ મરણિયો થયો હોય એમ એનો પટપટારો ‘હતતતત’ બંધ કરતો ન હતો. છેવટ કમળા એના ઉપર ચડી બેઠી. ખુદ ખુદા ય હવે નહિ બચાવી શકે એવી ખાતરી થતાં રામસંગનો ચાલતો શ્વાસ ‘હતતતત’ બંધ થઈ ગયો. ચોમેર તાળીઓનો ગડગડાટ થયો. છોકરાઓના પક્ષે એ મહારથીઓ હતા, છતાં પોતાનું વધુ પાણી બતાવ્યા સિવાય હાર કબૂલ કરી દીધી. જે ઘડીની સુમંત રાહ જોતો’તો એ આવી ગઈ. એણે કમળાને ત્યાં ને ત્યાં જ બેસાડી દીધી. છૂટથી ચાલતા શ્વાસને એમ ને એમ ચાલવા દેવાની તેને સૂચના આપી. ચોમેર વળેલા છોકરાંના ટોળાને ‘જવ અંદર’ કહી હઠાવી દીધું. લોકો પણ વાતો કરતાકરતા વીખરાઈ ગયા.

ગામમાં વાત ફેલાતાં જે હોય તે છોકરાઓને એક જ કહેતું :
 “એક છોકરી તમને એટલા બધાને હરાવી ગઈ તો ઠાંકણીમાં પાણી લઈ ડૂબી મરો ડૂબી !”

[૧૫]

પોપટને નિશાળે જતાં રસ્તામાં અને માસ્તર અંગ્રેજીનો વિષય લેતા હતા ત્યારે પણ એના એ વિચારો આવ્યા કર્યા. કમળાની

જીત થઈ એથી એના દોસ્ત રમણે કહ્યું : “ પોપટ ! તને તો કમળા ગાંઠી રહી.”

પોપટનો પક્ષ લેતાં મનુ બોલ્યો : “ વહુ તે શું ના ગાંઠી’તી ? સોડું લઈને ફરી વળતાં શું થાય છે ? ”

પોપટ તરફ આંગળી કરતાં રમણે કહ્યું : “ ફરી વળે એવાં એનાં મોઢાં નહિ કહેતાં હોય ! આપણે બધા રમીએ છીએ ત્યારે સૌ પહેલાં ઠોકર ખાતો એ નીકળી જાય છે ને કમળાએ એકલીએ બધાને ઉડાડી દીધા. પછી એને એ શું ફરી વળવાનો હતો ? ”

“ તને અઝલ જ કર્યા છે ? ” મનુએ વરવહુના હક્ક જણાવતાં કહ્યું : “ વહુ શરીરે કંઈ લાંબીપહોળા કે જબરી હોય તેથી વરને મારવાની હતી ? જો એમ એનાથી મરાતું હોય તો લક્ષ્મીકાકી મણિ-કાકાનો માર ખાય એવી છે ? છતાં મણિકાકાનો એ એછો માર ખાય છે ? ” કાયદે સ્થાપિત થયેલી વરની આટલી સત્તા બતાવ્યા પછી મનુ પોપટ તરફ જોતાં બોલ્યો : “ ખીતો નહિ પોપટ ! હાંબિયું લઈને ફરી વળવું—એના શા માર છે કે એ તને ના ગાંઠે ? ”

પોપટને બિચારાને બોલવા વારો જ એ બંને જણુ આવવા દેતા ન હતા. કદાચ પોપટને પણ શું બોલવું એ નહિ સૂઝતું હોય એટલે એ જાણીને નહિ બોલતો હોય તો પણ કાણ જણે ! ગામમાંથી એ ત્રણુ જણુ જ અંગ્રેજી નિશાળે જતા હતા એટલે એથો કોઈ એમાં બળી શકે તેમ ન હતો એ સારું હતું. મનુ એમાં સૌથી મોટો હતો અને તે ત્રીજો બણતો હતો એટલે એને એ બે કરતાં વધુ જ્ઞાન જણાતું. રમણ વચેટ હતો અને એ ખીજો બણતો હતો, બ્યારે પોપટ સૌથી નાનો અને હજુ એ-ખી-સી-ડી ઘૂટી પરાણે Popat (પોપટ) લખતાં શીખ્યો હતો, એટલે એ બંને આમળ એ બહુ દલીલ ન કરે એ સ્વાભાવિક હતું; તેમાં ય એની વહુની વાત, પછી એનાથી બોલાય જ શું ?

મનુની વરની સત્તાની વાત તોડી નાખતાં રમણે કહ્યું : “ તું ‘એના શા માર છે’ કહે છે, પણ બધાં ઘેરાં તું લક્ષ્મીકાકી જેવાં બાળે છે ? ઘેરાં પણ બાયડાના માથાનાં નથી હોતાં ? અમારા ફળિયામાં પેલી હતા.....”

રમણને આગળ બોલતો અટકાવી મનુએ કહ્યું : “ બસ, રાખ હવે તારી વાત. એ તો કાનજી બાપલો છે તેમાં એ એટલી મઢી વાગી છે, બાકી એ શું એને ભારતી’તી ? ”

બીજો દાખલો આપતાં રમણે કહ્યું : “ જડી માસી તો ખરી કે નહિ ? ”

મનુએ એનો જવાબ રમણને આપ્યા સિવાય પોપટ તરફ દષ્ટિ કરતાં કહ્યું : “ જો પોપટ, પહેલેથી લગાવ્યે જ રાખવી.”

“ પહેલેથી ને છેલ્લેથી ” દક્ષતર બીજા હાથે બદલતાં રમણ નિરાશાનો ઉદ્ગાર કાઢતાં બોલ્યો : “ ભૈ કેટલામાં છે એ એનું કંઈ અનુભવ્યું છે ? બહારના ગામની કોઠ હોય તો એ બધો ભાર તું કહે તે રહે.”

રમણની દલીલોથી થાક્યો હોય તેમ મનુ વિચારમાં પડી ગયો. એ પોતે પોપટની તરફેણ કરતો હતો, પરંતુ એના મનમાં તો થતું હતું કે કમળા આટલી જખરી છે ને લાંઠ નીકળે તો પોપટનું કંઈ ન ચાલે.

પણ વિચાર કરીને જવાબ આપવાની મનુને જરૂર જ ન રહી. એમની હમેશની માનીતી કોઠી એક ફર્લાંગ રહે એટલે કોઠા માટે ત્રણે દોઢે જ. પોપટનો તો ભાગ્યે જ કોઠ દિવસ નાંખર લાગે. ખરી હરીકાષ્ઠ રમણ અને મનુ વચ્ચે જ જામતી. એમાં ઊંચો ને પહોળો મનુ જ મોટે ભાગે સૌથી આગળ જતો. પહેલા જવાની તો માત્ર હરીકાષ્ઠ હતી એટલું જ, બાકી કોઠાં તો જેટલાં જડે તેટલાં એ ત્રણે ભાગે વહેંચીને જ ખાતા. તેથી જ પોપટ દિલ ચોરીને પૂરું દોડતો નહિ એ ય ખરું. બરાબર અણીને વખતે દોડ શરૂ કરવાનો વળાંક આવ્યો. મનુ વિચારમાં હતો એનો લાગ સાધી રમણ પોચે પગલે દોટ મૂકી થોડું દોડ્યો ત્યારે જ મનુ બગચો. પોપટ બગતો હતો પણ એનામાં દોટ મૂકવા જેટલો ઉત્સાહ ન હતો. છતાં એમનાથી જુદું ન પડી જવાય તેટલા પૂરતું એ પણ એમની પાછળપાછળ અણુમાનતે મને દોડ્યો. દરેક વખતે કોડું મળતું એવું પણ નહિ, મોટા ભાગના દિવસો તો ખાલી દોડી મરવાનું જ થતું, પરંતુ એમને તો કોઠાં કરતાં દોડવામાં જ વધુ રસ પડતો એટલે કોડું મળ્યા ન મળ્યાનો અફસોસ થતો નહિ. ભોગબોગે આજે સામટાં ત્રણ કોઠાં મળી ગયાં, પછી વરવહુની

ખાલી ચર્ચા કરવાનું કાને યાદ રહે? હવે તો કોણ કયું લે તેની જ ભાંજગડ ચાલી. રમણ કહે કે, “મેં આગળ આવી લઈ લીધાં છે એટલે હું મોટું લઉં.” મનુ કહે કે, “એમ તો હું ઘણી વાર આગળ આવું છું.” પોપટ કહે કે “છેલ્લો આવે તે મોટું લે એમ રાખો!” જમણા હાથનો અંગૂઠો ખતાવતાં રમણ કહે કે “તું તો ખાય તેવા જ છે! કોઈ દહાડો દોડવું તો છે નહિ ને ભાઈને વળી મોટું કાઢું ખાવું છે!”

આ તો દરરોજની ચર્ચા ને દરરોજ છેવટ ભાગીને કકડા કરીને જ વહેંચણી થવાની એમાં ફેર નહિ. રમણ અને મનુ રોજની જેમ કોઈ ખાવામાં તલ્લીન થઈ ગયા—પોપટ કમળાને ગાંઠશે કે નહિ એ વાત તો કોહાનો મીઠો ગર્ભ ચાટતાં ક્યાંય ભૂલી ગયા કે પછી તલાવડીમાં હાથ મોં ધોઈ નિવૃત્ત થયા ત્યારે પણ એમને એ વાત સાંભરી નહિ. રમણ ગદ્ય કાલે આપેલા પાઠમાંના નવા શબ્દોના રપેલિંગ રસ્તામાં એ તો ગોખી નાખીશ એમ સંકલ્પ કરી સવારમાં ગિલ્લીદંડા રમવામાં રોકાઈ ગયો હતો તે નિશાળની નજીક એના પગ પડતા ગયા ત્યાં એકાએક તેને એ સાંભરી આવ્યું. દક્ષતરમાંથી ચોપડી કાઢતોક ‘જી—આર—ઓ—યુ—એન—ડી=ગ્રાઉન્ડ એટલે જમીન, જી—આર—ઓ—યુ—એન—ડી=ગ્રાઉન્ડ એટલે જમીન.’ ગોખવા જ મંડી પડ્યો. મનુ ભૂમિતિની ભાંજગડમાં પડી ગયો કે એક સીધી લીટી ઉપર ગમે તેટલા ખૂણા કરવામાં આવે પણ ૧૮૦ ડીગ્રી કરતાં એ વધારે કોઈ દિવસ થાય જ નહિ.

ફક્ત આખી ચર્ચા દરમ્યાન પોપટ સાવ મૌન રહ્યો હતો, એટલે હવે એનો વારો એકા હોય તેમ કમળાના વિચારમાં એ ગૂંચવાઈ ગયો. “રમણ છોને કહેતો—મારે એ તો બોલવું નહોતું—બાકી કમળા મને શું ના ગાંઠતીતી! એની મગદૂર છે કે મારા સામું બોલે? એ તો મારી ટાઢી નજર હોય ત્યાં સુધી એ રમે, હું એને આંખ કાઢી કહી દઉં કે ખપ્પરદાર, હવે જો કોઈ દહાડો છોકરા ભેગી રમી છે તો! અને એ બિચારી રમી છે ય ક્યારે? હું હતો ત્યાં સુધી તો એ કોઈ દિવસ રમી જ નથી. બીજી છોડીઓ એને રમવા બેચે તો ય ક્યાં બેસી થતીતી? મેં એને આંખની ધશારતથી કેટલા વખત કહ્યું

હશે કે રમને, આપણે ક્યાં ભેગું રમવું છે કે પંચાત ? પણ કાછડા મારી એ કોઈ દિવસ ચાર વર્ષ સાથે બધ્યાં ત્યાં સુધી રમી નથી. એટલી બધી તો એણે મારી આમન્યા રાખી છે, પછી એ મને નહિ માટે એમ રમણ કહે પણ હું શી રીતે માનું ?”

વળી વિચારનું નવું મોજુ આવ્યું : “રમે એની કંઈ ના નહિ, એમ તો હું કંઈ નથી રમતો ? પણ હવે એ કંઈ સાવ નાની ના કહેવાય. એણુ ચોથી પાસ થઈ જશે એટલે એને બારમું વરસ પૂરું થઈ રહેશે એમ એની બા કહેતી’તી, એટલે છોકરાં ભેગી કાછડા મારી રમે, બાથબાથા કરે એ સારું તો ના કહેવાય.”

પણ રમવામાં એના દોષ કરતાં માસ્તરનો દોષ દેખાઈ આવતાં પલ્લુ એ બાજુ નમ્યું. એ કયે દા’ડે છોકરાં ભેગી રમે એવી છે ? પણ આ માસ્તર—ગઈ કાલ સુધી એને સુમંત દેવ જેવો દેખાતો હતો, એની સાખપાડોશમાં રહેતો હતો એટલે રોજ એમને ઘેર અમરતો જતો ત્યારે એ એવી મીઠાશથી બોલાવતો—“વાત કરતો કે પોપટને થતું કે મગન માસ્તર બે વરસ વહેલો ટળ્યો હોત તો આમના હાથ નીચે પોતાને પણ બણવાનું મળત ! એટલે સુમંત વિષે કંઈ ખરાબ વિચારતાં એનું મન અચકાયું.

એને પાછી શહેરની નિશાળ સાંભરી આવી. “માસ્તર તો કહેવા પડે—એવો માસ્તર જ વળી ક્યાં જોયો છે ? પણ ગામના લોક જ ખરાબ છે. શહેરમાં મોટી મોટી વીસ-વીસ ને પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષની છોકરીઓ નિશાળે જાય છે, છોકરાઓ સાથે રમે છે, એમની કોઈ કંઈ વાત કરતું નથી ને કમળા રમી અને જીતી એમાં લોકોએ કેટલી હોહા કરી મૂકી ? જીતી એમાં એણે શું ગુનો કર્યો ? એ તો બિલકુલ સારું કહેવાય, ત્યારે આ રમણિયો કેવો અરથ કરે છે ?”

નિશાળના ઝાંપામાં આવતાં થોડીક વાર પોપટનો વિચાર જ’પી ગયો. પણ પાઠના શબ્દો લખાવી લીધા પછી પોતપોતાની મેળે મનમાં પાઠ વાંચી જવ એમ કહી માસ્તર બીજા વર્ગને લેક્ચર લેવા વળગ્યા કે પોપટનો જ’પી ગયેલો વિચાર પાછો જગી ગયો : “રમણ છો ગમે તે અરથ કરે, પણ હું કમળાને ન જોળખતો હોઈ ત્યારે ને ? એ મને

‘પાડો પાડો’ કહી જગાડતી, ઘોડો કરી ચાબૂક મારતી, ને બા આગળ મારી હજારો ફરિયાદ કરતી. બાપુજી તો એ કહે એટલું સાચું જ માની લેતા, પણ વિવાહ થયા પછી એ એક અક્ષર પણ બોલી નથી. ઊલટી મને એક દહાડો ન જોયો હોય તો અધીઅધી થઈ જતી તે, પછી મારું ઘર જ બૂલી ગઈ. ન છૂટકે એની બેન પાસે કે કંઈ ચીજભાવ આપવા આવવું પડે છે તો પણ એ કંટાળું મારાથી શરમાય છે? એક વરસથી તો ઓઢણી ઓઢીને આવે છે ને મને જુએ છે ત્યારે જાણે મારી લાજ કાઢતી હોય તેમ ડેવો ધોરે રહીને છોડા જરા ખેંચી લેઈ મોઢું ઢાંકી દે છે! એને જ નયું હું થું કામ કહું છું?—મને પણ ક્યાં શરમ નથી આવતી? એને બોલાવવાનું મને ઘણું ય મન થાય છે પણ ક્યાં બોલાય છે? બધાંના દેખતાં તો જાણે શરમ આવે, પણ એ એકલી હોય છે ત્યારે પણ ક્યાં એટલું ય પુછાય છે કે કેમ કમળી મઝામાં છે ને? છ મહિના ઉપર એ માંદી પડી ત્યારે એને જોવા જવાનું મને ઓછું મન થતું? પણ પગ જ ઊંચો ન થાય એનું શું? પોર મેળામાં હું બૂલો પડ્યો ને રાતે દસ વાગ્યા સુધી હું જડ્યો નહિ ત્યારે એણે છેવટે સાવ નહિ રહેવાયું હોય ત્યારે જ ઉઘાડું રડી દીધું હશે ને? તે દા’ડે ય હું પાંચ કલાક બોલાઈ ગયો એમાં તે રડી, ત્યારે બધાંએ કહ્યું કે આ છોડી તો બહુ પોચી. એને કંઈ લેવાદેવા હજુ નથી તો ય આમ રડી પડે છે, તો હજુ તો ક્યાં? આજ એ જીતી ત્યારે કહે છે કે જખરી છે, પોપટને ગાંઠે તો બાગ્ય! એ તો સારું થયું કે એ માંદી પડી ત્યારે હું છાનોમાનો પથારીમાં રડ્યો’તો, બાકી મનુ જેવો એ વાત જાણે તો મને બાયલો જ કહે ને? ”

માસ્તરની નજર પોતા તરફ જાય તો પોતે વાંચતો નથી એ પકડાઈ ન જાય માટે એણે હાથમાં ઝાલી રાખેલી ચોપડીનું એક પાન ફેરવ્યું, અને એનું ‘વાચન’ આગળ ચાલ્યું: “કમળી ગાંઠે કે ન ગાંઠે, પણ મનુ કહે છે તેમ એને મારવાનું તો મારાથી ન બને. એ તો કહે છે કે પહેલેથી લગાવતો રહેજે; પણ એને મારે શી રીતે કહેવું કે મારે કમળીને લગાવવી શી રીતે? હું કંઈ એમ કાનજી જેવો બાયલો

નથી, જો કોઈ ખીજ હોય તો તો એટલી લગાવું કે...પણ કમળાને...

“રમણ કહે છે એ ય ખરું. ગામમાં ને ગામમાં અને એક-ખીજનું આટલું બધું મન ગોઠી ગયું એટલે મારતાં વાર લાગે-બાકી કમળા શું વાધનું માયું બારી કે ન મરાય? પછી એ તો ગમતી હોય, વહાલી લાગતી હોય પણ વહુ થઈ એટલે મારવી તો પડે; કશું ન બોલીએ, વાંક આવે તો ય જવા દઈએ, તો પછી વરવહુની ચઢતર શી રીતે રહે? સાથે રમ્યાં ત્યાંસુધી બહુ રમ્યાં, પાડો કહ્યો ત્યાંસુધી કહ્યો, પણ હવે વહુ થઈ એટલે વહાલી લાગે તો ય મારવી તો પડે! વાંક હોય તો કહેવું થ પડે. કમળા છે એટલે એને શું કહેવાય, એમ બાળી માંડી વાળાએ તો વરવહુનો સંબંધ શી રીતે ચાલે?”

આમ ચોમેરનો વિચાર કરી છેવટનો નિર્ણય થઈ ગયો હોય તેમ પોપટના મગજમાં કમળાને શું કહેવું તેના નિર્ણયની ગડ બેસી ગઈ: “જો કમળા! ખાસ્તર સારા છે, બલા છે, મને ય ગમે છે, પણ હવે એ કહે તો ય તારે છોકરા બેથું ન રમવું. તું મને વહાલી છે, ગમે છે, તું રમે તેથી કંઈ મને ઝેર નથી આવતું, પણ તું મારી કમળા છે ને કાછડો મારીને રમે એ મને નથી ગમતું. મને ન ગમે એ તારે નહિ કરવાનું. ને તું પહેલાં રમતી તો ય ક્યારે કે રમ્યા વગર તને નહિ ગમે? માટે તારે આવું હોય તો ગાળે, સાત ચોપડીઓ પૂરી બણવી હોય તો પૂરી બણજે-એ તો મને બહુ ગમે-તું વળી શહેરની છોકરીઓ પેઠે અંગ્રેજી બણે તો તો આપણે પછી કોઈ ન સમજે તેમ અંગ્રેજીમાં વાતો કરીએ—ને કમળા! જરૂર હું—મને એક વખત બણી રહેવા દે ને—આપણે સાથે રહીશું ત્યારે તને અંગ્રેજી બણાવી દઈશ. ને મને બણી જોતાં શહેરમાં જો નોકરી મળી જાય છે ને, તો તો આપણે પછી સાથે ફરવા જઈશું. એ બધી તે દા’ડાની વાત તે દા’ડે છે, પરંતુ અત્યારે મેં શું કહ્યું કે છોકરાઓ બેથું રમવાનું ભૂલી જાણે. મને એ ગમતું નથી. ને હું તને એથી શું વધારે કહું?”

“પછી છેવટ મારે...ના, ના, કમળાને એમ કહેવું જ ન પડે.”

[૧૬]

પોપટને જ આવા વિચાર આવ્યા હતા એમ નહિ, કમળાને પણ એવા જ ઊલટાસૂલટી વિચારો આવ્યા હતા. પોપટને જેમ રમણે વિચારતો કરી મૂક્યો હતો, તેમ કમળાને સંતોક શેઠાણીએ કરી દીધી હતી. કમળાની અદ્વિતીય જીતની વાત ફળિયામાં આવી ત્યારે એ ઐશંમંડળ સાથે તડાકા મારી ઊઠવાની તૈયારી હતી. ચૂલો ચેતાવવાની તૈયારી થઈ હતી એટલે એમને અને એમના મંડળને ઊઠવા વિના છૂટકોય ન હતો. કમળા દફતર લઈને આવી એટલે શેઠાણી મશ્કરી કર્યા વિના ન રહ્યાં. એમની મશ્કરીનો જાડો અર્થ તો કમળા કરતાં લક્ષ્મીને જ વધારે સ્પર્શતો હતો. લક્ષ્મી એ વેણુ સાંભળી સમસમી પણ ખરી, એને પોતાને પતિ તરફથી મળતા મારના દુઃખ કરતાં આમ સ્ત્રીમંડળ વચ્ચે નીચું જોવું પડે એ દુઃખ વધું હતું.

“કેમ કમળા, ખરું ને?” સંતોક શેઠાણીએ કંઈ કહ્યા વિના પ્રશ્ન કર્યો.

કમળા સમજી કે પોતે જીતી તે વિષે પૂછે છે એટલે તેણે કંઈ જવાબ આપ્યા વગર ડોકું હલાવી હા પાડી.

ખડખડ હસી પડતાં સંતોક શેઠાણી બોલ્યાં : “હું કહું એ ખોટું હોય જ નહિ. લક્ષ્મીની પેઠે કમળા માર ખાય ત્યારે તો થઈ જ રહ્યું!”

“તમે ય વળી કાકી !” એમ બોલી છણકો કરી મોં વીંઝી કમળા ઘરમાં ચાલી ગઈ. પણ અંદર ગઈ તો ય એના કાન બહાર જ મૂકતી ગઈ હતી.

લક્ષ્મી તરફ આડકતરી રીતે ધા થતાં એનો પક્ષ લેતાં મહાકેર બોલી : “લક્ષ્મી, કમળા, હું કે તમે, કોઈ ધણી આગળ શું કરવાનાં હતાં ? ધણીનો કોઈ ધણી છે ? એ તો એમ કહોને કે શેઠ સારા છે, બાકી લક્ષ્મીને કહો છો પણ તમે જ શું કરો ?”

સંતોક શેઠાણી મનનો ભાવ ફેરવી નાખતાં બોલ્યાં : “તને મા’કેર, કંઈ લક્ષ્મીનું બહુ લાગી આવ્યું ! હું તો એમ કરીને જરા કમળાને હસતી’તી એમાં.....”

“કમળાને હસીને કે લક્ષ્મીને હસીને શું કરવાનું છે? લક્ષ્મી માર ખાતી હશે કે કોઈની શું કરવા વાત કરું, હું જ ખાતી હોઈશ તે કંઈ સામું મારવાનું જોર નહિ હોય તે માટે? કોઈનામાં ઓછું વધતું બળ હોય તો બે-પાંચ વાગે ત્યારે એકે ય મારે કે ન મારે? પણ સ્ત્રીની જાતને એમ કંઈ સાચો હાથ ઉપાડવાનો છે? બત્રીસ મણનું ગાડું એવું છે તે બળદમાં કંઈ ઓછું જોર છે? પણ એ માર ખાય છે તે કંઈ જોર નથી માટે? પછી લક્ષ્મીને હસો તે ય ખોટું ને કમળાને ખીજવો તે ય ખોટું. એ ગમે તેટલી જબરી હશે, બધા છોકરાઓને એણે પછાડી નાખ્યા હશે, માટે કંઈ પોપટ સામે એનાથી હાથ ઉપાડાશે? એ મારે તો શું એનાથી સામું મરાશે? પછી એવી ખાતી કોઈની વાત કરવી.....!”

વિદાય થતાં ચર્ચાને સમેટી લેતાં સંતોક શેઠાણીએ કહ્યું: “લો ખોન, હવે કોઈ દા’ડો નહિ કહીએ—થયું?”

મા’કોર પણ ચાલતાંચાલતાં બોલી: “ના કહેવાનું કાણ કહે છે? બીજી ઘણી ય મસ્કરીઓ કરવાની છે, કરો ને, પણ આપણો ધરમ જેમાં લાચાર હોય તેમાં કોઈની મસ્કરી શું કામની?”

એ બધાં તો ગયાં, પણ કમળાના મગજમાં સ્પષ્ટ રહેલો કોડો જગાડતાં ગયાં. એ નિશાળેથી ઘેર આવી ત્યાંસુધી સંતોક શેઠાણીની જોમ બે-ચાર જણાએ આવી ટકોર કરી હતી.

એકે કહ્યું: “જબરી છોકરી!”

બીજો બોલ્યો: “એ શું, બધાં ઐરાં જબરાં જ માનવાં. કહેવત કંઈ અમરતી પડી છે કે ઐરી રહે તો આપશું ને જાય તો સગા આપશું?”

ત્રીજો બોલ્યો: “જબરી હોય કે ન હોય, પણ ઘાણીમાં જોડાશે એટલે એની મેળે સીધી દોર થઈ જશે!”

ચોથો કહે: “વાય પાંજરામાં પુરાય છે, પણ એનો ધુધવાટો બંધ પડે છે?”

વળી કમળા ઘેર આવી ત્યારે સંતોક શેઠાણીએ કહ્યું કે, “લક્ષ્મીની પેઠે કમળા માર ખાય ત્યારે તો થઈ જ રહું!”

કમળાને એ જ વાત નહોતી સમજતી કે પોતે છતી તેને પોષ્ટનો માર ખાવા સાથે શા સંબંધ છે ? વળી પોતે પોષ્ટનો માર ખાવો ય શા માટે ? મારની સાથે જ એની સામે લક્ષ્મીકાકીની છબી ખડી થઈ જતી. ‘ઓ બાપા ! મરી મદ !’ એમ એ બૂમાબૂમ પાડતી, પણ ન તો મણિકાકા એને મારવાનું બંધ રાખતા કે ન તો કોઈ પાડોશી એને મુકાવા જતું. એની હૈયાફાટ ચીસો કમળાથી ન સહેવાતી ત્યારે એ મંછાને કહેતી—“બા, જાને, મણિકાકાને કહે તો ખરી, લક્ષ્મીકાકી કેટલી ચીસો પાડે છે !” પરંતુ મણિકાકાના ખરાખર સ્વભાવને સારી પેઠે જાણતી મંછા કમળા જેવી બાળકચુદ્ધિ ન બતાવતાં કહેતી : “એ મૂઆનું નામ જ જવા દે ને ! કહેવા જનારને જ ઊલટો કરડવા તડે છે. એને મારી નાખશે ત્યારે એ જંપવાનો છે !” અને લક્ષ્મી તરફ પણ અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં મંછા જણાવતી : “લક્ષ્મી ય મારે છે—એ મૂઆનો સ્વભાવ તો એ જાણે છે, પછી શું કામ... ?” પરંતુ મંછાની એ ન્યાયાન્યાયની બાજુ પૂરી સાંભળ્યા વિના એ પોતે જ છેવટ દોડતી. મંછા એને પાછી બોલવવા “કમળી ! ઓ કમળી ! પાછી વળજ કે...” એમ કહેતી જ રહે, પણ લક્ષ્મીને ધેર—મણિકાકા મારતા હોય ત્યાં ઠેક પહોંચી જતાં એ હાથે ‘ન મારશો’ એમ ઇશારત કરતાં કહેતી : “મણિકાકા, હવે ના મારશો...” અને આગળ શું બોલવું તે સમજ ન પડતાં એ બોલતી બંધ થઈ જતી. ગમે તેવા વડીલ ગણાતો આદમી પણ લક્ષ્મીને મારતી વખતે ડહાપણ કરવા આવે તો મણિકાકા અપમાન જ કરી નાખતો—ને તેવા સ્વાનુભવે જ સૌ કોઈ લક્ષ્મીની ચીસો સાંભળ્યા છતાં—‘બાળને હવે એનું મોંઢું’, એને મારી નાખશે ત્યારે જંપશે’—કહીને જ પાડોશીધર્મ પૂરા કર્યાના સંતોષ માનતાં. પહેલાં એકાદ બે—વખત કમળા માતાના ના કહેવા છતાં દોડી હશે ત્યારે મંછાનો જીવ જ ઊડી ગયો. એ અક્કર્મી બેભાનમાં કંઈ છોકરીને આકુઅવળું મારી બેસે તો... પણ કોણ જાણે એ કમળાને કશું કહેતો જ નહિ. એ આવતી ત્યારે એક વખત તો મોં અગાડી નાખતો, એના તરફ આંખ કાઢી—જાને હવે છાનીમાની, એમ ભાવ પણ વ્યક્ત કરતો; પરંતુ કોઈ વખત એણે મોંમાંથી

કમળાને ધમકાવતું વેણુ ઉચ્ચાણું નહોતું. ધરમાંથી એ આવ્યો જતો, નાના બાળકને મોટું માણસ ડહાપણ દેખાડીને છાતું રાખે તેમ કમળા લક્ષ્મીને છાતી રાખતી, પાણી લાવીને પાતી, અને એ જ ભાવને વશ થઈ લક્ષ્મીને તાવ આવતો ત્યારે કમળા જ એને પાણી કે કંઈ બીજી ચીજ જોઈતી હોય તો લાવી આપતી. એટલે વર વહુને મારે એ જ્ઞાન એને શીખવા જવાનું ન હતું. લક્ષ્મીકાકીનો પદાર્થપાઠ એની આંખ આગળ જ ભજવાતો અને તેમાં એ પોતે પણ થોડો ભાગ ભજવતી, એટલે વરના મારનો એને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો. તે વખતે ય એને પોતાને થઈ આવતું કે પોપટ જે પોતાને આમ મારે તો પોતાનાથી આટલો માર ના ખાઈ શકાય. વળી પાછો એને વિચાર આવતો કે “ના, ના, પોપટ મારે જ નહિ. એમ તો કંઈ બધાં બેરાને ઓછા એમના વર મારે છે? સંતોકકાકીને તો ઊલટા ડાહ્યાકાકા હું હોઉં છું તો ય કેવી ગમ્મત કરાવે છે?”

“ને પાછાં એ જ સંતોકકાકી મને મરાવાની વાત કરે છે! સંતોક કાકીને ય ડાહ્યા કાકા છાના નહિ મારતા હોય તેની શી ખબર? જમના ફોંપ તે દાંડે નહોતાં વાત કરતાં કે આદમી કહ્યા એટલે બધા સરખા. કોઈ આકળો હોય તો ચાહન બધાં વચ્ચે ભવાડો થાય તેમ મારે, કોઈ થોડો સમજુ હોય તો વખત આવ્યે સામટું સાટું વાળી લે. ને કોઈ બહુ સમજુ હોય તે મારે ને પછી વાળે એટલે કોઈને ખબર ન પડે. બાકી, કોઈ કહેતી હોય કે ના, મને તો ફૂલ લઈને પૂજે છે તો જાણવું કે એ બધું જૂઠું. ત્યારે શું બધા ય આદમી સરખા હશે? પોપટ પણ બધાંની જેમ મને મારવાનો? પણ બધા મારતા શું કામ હશે? વાંક પડે એટલે મારે, પણ મારવાની ય હદ તો હોય કે નહિ? લક્ષ્મીકાકીને તે દાંડે મોઢે લોહી પડ્યું તો ય મણિકાકા મારતા બંધ નહોતા રહ્યા. હું નિશાળે ના હોત તો ત્યાં ગયા વગર રહું? વહુનો વાંક પડે ત્યારે વર મારે, ને વરનો વાંક જ નહિ પડતો હોય? હું મૂરખી છું કે શું? વહુને કંઈ વરનો વાંક તે જોવાનો હોતો હશે? વર એટલે વર, એનો વાંક હોય પણ કંઈ વહુને એ જોવાનું છે? વર તો એનો ધણી છે તે મારે, પણ વહુ કંઈ એનો

ધણી છે? ધણી હોય કે ના હોય, પણ આપણાથી તો આ એટલો બધો માર ના ખવાય. પોપટ મારે તો હું ચોખ્ખું જ કહી દઉં કે આપણાથી માર નહિ ખવાય. પણ એને મારે કહેવા વારો જ શું કામ આવવા દઉં? વાંક આવે ત્યારે એ મારે ને? પણ વાંક આવે એવું હું કરું જ શું કામ? એને ખોટું લાગતું હોય એ કામ જ ન કરવું— પછી એને કંઈ કહેવાનો વખત જ શું કામ આવે?

“ના, ના, હું જ અમસ્તી બિચારા પોપટને માટે ખોટુંખોટું ધારું છું. એ વરપણું જ ક્યારે દેખાડે છે? એ તો બિલ્લો સાથે નિશાળમાં હતો તો ય હું રમવા ન બિઠતી ત્યારે રમવાની ઇશારત કરતો. પણ હું કંઈ એમ એનું માન રાખું તેવી નથી? એ કહે પણ મારે સમજવું જોઈએ કે એના દેખતાં હું કાછડો મારી રમું ત્યારે એમાં પછી વર-વહુ જેવું રહ્યું જ શું? આજે ય એ નિશાળમાં આવતો હોય તો છો ને આ માસ્તર સારા હોય, એમનું કહ્યું કર્યા વિના જંપ ન વળે એવા હોય, પણ આ કમળી રમવા બિઠી ત્યારે થઈ જ રહ્યું! એ તો એ નથી એટલે બધી ધિંગમસ્તી કરવાની ને બીજાને પાણી બતાવવાનું; મારે કંઈ એના આગળ બહાદુરીનો એાછો શિરપાવ લેવો છે? અને એનું મન ના હોય તો મને કંઈ રમ્યા વગર જંપ નથી વળતો એવું એાછું છે? બંધ જ કરી દેઉં.”

અને એ જ વિચારમાંથી કમળા, પોતાનું રમવું પોપટને ગમતું હશે કે નહિ એ તરંગમાં ચઢી ગઈ. “હું સાવ ગાંડી જ છું કે બીજું? એણે કોઈ દિવસ ન ગમતું હોય તો ય કશું મને કહ્યું છે? હું એને ઘેર બહુ નથી જતી એ એને ઘણું ય નથી ગમતું, પણ એણે કે દા’ડે કહ્યું કે કમળી, તું કેમ નથી આવતી? અને છતાં હું સાવ થોડા દહાડા જેવામાં નથી આવતી ત્યારે એ કોઈ ને કોઈ બહાનું કાઢી, એને ગમતું હોતું નથી તો પણ મારે ઘેર આવે છે કે નહિ? પછી “ભાભી મને પરાણે તેડી લાવી” એમ બહાનું કાઢે, પણ મારું કંઈ અજાણ્યું છે? કોઈ કોઈ વાર અમે બંને એકલાં ભેગાં થઈ જઈએ છીએ ત્યારે છાના માના બોલ્યા વિના છટકી જવાનું એને કદી ગમ્યું નથી, છતાં એણે કોઈ દા’ડો જીભ ઉપાડી છે? પછી હું રમું છું એ એને ન ગમતું હોય તો

પણ એ બોલે ખરો ? મને એ રમવાનું કે'તો'તો એ વખત જુદો હતો અને આ ય જુદો છે. તે દા'ડે છોડીઓ-છોડીઓ રમતી'તી, આજે છોકરા-છોડીઓ બેગાં રમે છે. તે દા'ડે હું ધાધરી-પોલકું જ પહેરતી હતી અને આજે ઓઢણી ઓઢયા વિના નિશાળે જતાં મને જ શરમ આવે છે. આ સુધ્ધાં ય કહે છે કે બાર વર્ષ હજુ પૂરાં થયાં નથી તે પહેલાં મોટા સોળ વર્ષના ઓળિયો હોય તેટલી વધી છે ને ! આને જ હું બહુ મોટી થઈ ગયેલી લાગું છું તો પછી એને નહિ લાગતું હોય ? પછી હું જ એને ગમે છે એમ માનીને છોકરાઓ બેગી રમ્યા કરું તો એ કહે નહિ પણ ખોટું તો લાગે જ ને ? એ બધું મારે જ સમજવું જોઈએ ને ? ગામમાં ને ગામમાં રહેવાનું એટલે સહેજ ચૂક આવવા ના દેવી જોઈએ. હું રમું તેમાં કદાચ એને કંઈ ન હોય, પણ એના બાઇબંધો મસ્કરી તો કરે જ ને કે કમળી મોટી ઓળિયો થઈને છોકરાઓ બેગી રમે છે તો તું કશું કહેતો ય નથી ? તારી આંખ આગળ આજથી એ આમ ચાળા કરે છે તો પછી મોટી થશે ત્યારે તને કેમ ગાંઠશે ? એટલે એને ગમતું હોય તો ય, એના બાઇબંધો એની મસ્કરી ન કરે તે માટે પણ મારે ન રમવું જોઈએ. આજ સુધી આ માસ્તર આવ્યા તે પહેલાં છોડીઓ છોકરાઓ બેગી રમતી ક્યારે ય ? ”

અને જાણે એ બધા વિચારને અંતે પોતે છેલ્લા કયા નિર્ણય ઉપર આવી છે તે પોપટને કહી સંભળાવતી હોય તેમ બોલી : “ જો પોપટ ! લોકોને-તારા બાઇબંધોને અને સંતોડકાકી જેવાંને જે કહેવું હોય તે કહે, પણ કમળી તારા પગ ધોઈને પી જશે, એ તને પરમેશ્વર જેમ પૂજશે, તને દુઃખ પડશે તો રાતદા'ડો નહિ જાહે, એનાથી થાય તેટલી તને મદદ કરશે, માંદોસાજો થઈશ તો ખડે પગે તારી ચાકરી કરશે, તને નહિ ગમે તે કામ જ એ નહિ કરે. તું કહીશ કે અહીં ફૂદી પડ, તો ફૂવો હશે તો પણ પડશે. આ બધી અત્યારે વાતો લાગતી હશે, પણ વખત આવતાં—એ કંઈ આવ્યા વગર રહેવાનો નથી અને બાપુજી કહે છે તેમ તો બે વરસ પછી જ આવવાનો છે—કમળી એ બધું કરી બતાવશે. પણ એના બદલામાં તારી પાસે શું માગે છે

એ તું જાણે છે? એટલું જ મારે માગવાનું છે કે તું મને મારીશ નહિ! તને એ તો ખબર છે જ કે કમળી માર ખાવા ધારે તો કંઈ ના ખાઈ શકે એવી ય નથી—પણ વરનો વહુને માર ખાવો પડે એ જ મને નથી ગમતું.”

[૧૭]

જેમ કોઈ મકાન ઉપર વીજળી પડે ને એને ખેદાનખેદાન કરી નાખે, તેમ ચંપાના વૈધવ્યે ગળનનના ધરને જાણે પ્રાણ વિનાનું બનાવી દીધું હતું. ચંપા તો હિમ પડતાં જાડવું ઊભું ને ઊભું ફરી જાય તેમ ફરી જ ગઈ હતી. જાણે ગઈ કાલની એ ચંપા જ નહિ. એના મોં ઉપરનું હાસ્ય, બાબી સાથે વાતવાતમાં વિનોદ કરવાની જુલિ, શરીરની ચપળતા, ચકેરા ઉપરનું નૂર, કંઈ જ ચંપામાં રહ્યું ન હતું. માણસ ગમે તેટલું લાગણીપ્રધાન હોય છતાં વખત જતાં દુઃખ વિચારે પડે છે, પરંતુ આજે આઠ મહિના ચંપાને વૈધવ્ય આવ્યાને થયા, છતાં એની ઉદાસીનતા ઓછી થઈ ન હતી. એને વૈધવ્ય આવતાં અત્યારે સૌ કોઈને દુઃખ થતું હતું. જસોદાથી તો એની સામું આંખ માંડીને જોવાતું જ ન હતું. ન્યારેન્યારે એ જરા ધ્યાન દેતે એને જોઈ રહેતી ત્યારે ત્યારે અચૂક એના હૈયાને થતું: એના સામું શું જુએ છે? ચંપા તો ક્યારની ય મરી ગઈ, તું જુએ છે એ તો એનું જૂત છે!—ને જૂત કરતાં ય ચંપા મિહામણી લાગતી હતી. કોઈ વાર એ જસોદા સામે એકીટશે આંખ ફાડીને તાકી રહેતી ત્યારે સાચે જ જસોદાના મનમાં ફડફડાટ પેસતો. પોતાના એ માસના પુત્રને એ જ જસોદાનો જીવ ચંપાને રમાડવા સુધ્ધાં આપતાં નહોતો ચાલતો. ચંપા તરફ કંઈ એ વિધવા થતાં એનો પ્રેમ ઓછો નહોતો થયો, બલકે એના આ અસહ્ય દુઃખથી ઊલટી એના પ્રત્યે વિશેષ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હતી;

પરંતુ એ લામણી ચંપાના પ્રાણુ વિનાના શરીરને જોતાં ઊડી જતી, અને એ કોઈ સાચેસાચ ભૂત હોય તેવી લામણી મનમાં પેદા થતી. જસોદાને પોતાની જાત માટે તિરસ્કાર આવતો. ચંપાના દુઃખમાં પોતે એને ધીરજ તો આપી શકતી નથી, પરંતુ એને ભૂત કહેતાં પોતાનું મન શરમાતું નથી એમ વિચાર આવતાં એનાથી રડી દેવાતું. અને એથી જ પુત્રને એના હાથમાં સોંપતાં તેનો જીવ ચાલતો નહિ. તો પણ એ પાણી ભરવા કે કપડાં ધોવા કૂવે-તળાવે જતી ત્યારે એ છોકરાની માયાથી કદાચ એના સુકાષ્ઠ ગયેલા જીવનમાં સંજીવની પ્રગટે એમ માની જસોદા કહેતી જતી: “ચંપાબેન! એ રડે તો એને જરા બહાર કાઢી રમાડજો.” છતાં ય મન એવું નાપાક હતું કે એ કૂવે-તળાવેથી આવે ને ચંપાએ પુત્રને લીધો હોય તો તેના અંતરમાં ફફડાટ પેસી જાય. તે દિવસે જસોદા પાછી પશ્ચાત્તાપ કરતી છાનીમાની રડતી “આજે એને બિચારીને માથે આમ ફાટી પડ્યું ત્યારે એને આવું પ્રાણુ વિનાનું જીવન જીવવું પડે છે ને? એને બદલે અને .....” અને એ કલ્પના આવતાં જ એને ધરતી ચક્કરચક્કર ફરતી લાગતી. ચંપાબેનને કોઈ રીતે બોલતાં કરાય તો જ એનામાં પાછું ચેતન આવે એમ જસોદાને લાગતું હતું અને તેથી એ એની સાથે વાત કરી એની બંધાઈ ગયેલી જીભને છૂટી કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. પણ આજ આઠ માસ થયા ચંપાની સિવાઈ ગયેલી જીભ જસોદાથી છૂટી તો ન જ થઈ શકી.

મહાલક્ષ્મીના દુઃખનો પાર જ ક્યાંથી હોય? બુવાનજોષ જેવી દીકરીને રંડાપો આવે તે માઆપના દુઃખનો પાર કોણ પામી શકે? ચંપાનું મોં જોઈ દા'ડો ઊગે ને એનું પોતાનું શેર કોહી બળી જતું. સ્ત્રીનો અવતાર, બાળરંડાપો ને તેમાં બ્રાહ્મણ જેવી ચીકણી નાત! આખો જન્મારો ઓશિયાળો કાઢવાનો. માઈ-ભોબ્બઈઓના ઠોસલા ખાવાના. જોકે જસોદા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો કે બીજી ભોબ્બઈ જેવું એ ન કરે, છતાં ઓશિયાળો અવતાર તો ખરો જ ને? સુખેદુઃખે એ સૌ તો કદાચ, ચંપા એમ કંઈ દુઃખ ન સહી શકે કે ભોબ્બઈના રાજમાં ન સમાય એવી તો ન હતી, પરંતુ સ્ત્રીની જાતને જે સૌથી વધુ

સંભાળવાનું.....પોતાના મનથી માપતાં જ મહાલક્ષ્મીનાં હાજીં ગમડી જતાં. “આટલાં છોકરાં મેં આમળ છે, ખાધ-પી ઊતર્યાં નેવાં મણામએ, છતાં મન જિતાયું નથી તો આ તો બાળરંડાપો ! જાળવીજાળવીને ગમે તેટલું ડગ મૂકે પણ એટલા લાંબા રસ્તામાં જૂનેચૂકે એકાદ વખત આડુંઅવળું પગલું પડી ગયું તો..... પુરુષ હોય તો દબાયુંચંપાયું રહે, પણ સ્ત્રીની જાત તો છાપરે ચઢીને બોલે. મનખો રદ જ ને? ચંપા! ચંપા! આ દુઃખ તારાથી શે સહેવાશે? શું મોઢું લેધને કહું કે તું સહેજે, ત્યારે દીકરી બીજે રસ્તો ચ શો? આપણો કણબીકાળીનો એછો અવતાર છે કે નાત.....રું થાય?” નાતરું બોલતાં મહાલક્ષ્મીને મનમાં ને મનમાં શરમ આવી, ને પાછો છુટકારો ચ લાગ્યો. “એક રીતે જોતાં, કંઈ આડુંઅવળું થાય તે કરતાં—ને ક્યાં થયા વગર રહે છે—એ ખોટું ચ શું? મોઢાને ખાટલામાં ને ખાટલામાં સડવા દીધા કરતાં દવા કરાવવી શું ખોટી? બધાં મનમાં તો સમજે છે, પણ કંઈ સમજે એટલું ઓછું આચરણ થાય છે? નાતમાં રહેલું એ ચ પાછો વિચાર કરવાનો ને?” મહાલક્ષ્મીને નાતનો, જાતનો ને કુટુંબનો બધો વિચાર આવતો, એના કરતાં ચંપા આખો ભવ થી રીતે આમ ને આમ કાઢશે, એ મોટું દુઃખ એને એટલું સતાવ્યા કરતું હતું કે સ્વપ્નામાં પણ એને ચંપાના દુઃખ વિના બીજું કંઈ દેખાતું નહિ. પણ બિચારી મહાલક્ષ્મી—માનો જીવ રહ્યો એટલે ધણો બાળે પણ શું કરે? દીકરીનું દુઃખ જોધને એ રડતી અને જોડે દીકરીને રડાવતી. એનું હૈયાકાટ રુદન કાચાપોચાની છાતી ફાડી નાખે તેટલું કરુણ લાગતું.

શિવાનંદ બોલતો નહિ પણ એના મનમાં ચ દુઃખનો પાર ન હતો. પોપટ તો ચંપાને જોતાં જ ડધાઇ જતો. એને લાડ લડાવતી એની આમ એકાએક મૂંગી થઇ ગઈ, એ રાંડી—રંડાવાનું ખરું દુઃખ એની કદપનાથી પર હતું છતાં એથી એણે પૂણ જો વ્યથા ભોગવી તે માન્યામાં ન આવે તેટલી હતી. કમળાને તો એ ઘરમાં પગ મૂકવો જ બારે થઇ ગયો. ચંપા હજુ કંઈ ઘરનો ખૂણો મૂકી બહાર નીકળતી ન હતી, એટલે કમળા એકબે વખત ઘેર આવી હતી ત્યારે એણે એને પૂર્વ

અનેક વખત ગેલ કરાવતી અને મૂંઝવતી ચંપાને જોતાં એના હોશકોશ જ ઊડી ગયા. આ ચંપાએન! ના, ના, કોક બીજું હશે—પણ બીજું કોણ હોય? એ જ હતી. કમળાને થયું, માણસ પણ ઝાડની પેઠે સુકાઈ જતું હશે કે શું? નહિ તો ચંપાએન આવાં નરાતાર મૂઠ થઈ જતાં હશે? અને એમના વર મરી ગયા એનું દુઃખ યાદ આવતાં તો એનો જીવે જાણે હમણાં ઊડી જશે એમ એને લાગ્યું. ચંપા એનના વરની જેમ પોપટ.....રસ્તામાં ઘેર જતાં જતાં એને એવો વિચાર આવતાં જ ચક્કર આવ્યાં ને ત્યાં ને ત્યાં જોસી જવું પડ્યું. “પોપટ ને હું તો હજુ પરણ્યાં નથી, એ..... તો મારે કંઈ ચંપાએનની જેમ રાં...પણ ન પડે. તો ય મને થાય છે—થાય છે શું—ચંપાએન તો સુકાઈ જઈને ય જીવે છે, પણ મારાથી તો જિવાય જ નહિ.” અને ત્યારપછી તો કમળા ખબરદાર હતી તો ય પોપટને ઘેર જતાં ગભરાતી, જતી તો ય ચંપાએન તરફ પૂરી નજર માંડતી નહિ, ને માંડે તો ય વાત તો નહોતી જ કરી શકતી.

પણ સૌ કરતાં ગળનના હૃદયમાં જે મંથન ચાલતું એનું તો વર્ણન જ થય તેમ નથી. પ્રથમ તો ગૌરીશંકરના ગુજરી ગયાની વાત એમણે માની જ નહિ. “મારા શંભુ એ વખત આવવા જ ન દે, એમને પૂછીને તો મેં બધો વ્યવહાર કર્યો છે, પછી મારો ભોળોનાથ એમ બનવા જ કેમ દે?” પરંતુ ભોળોનાથ બનવા દે કે ન દે, પણ મનસુખભદ્રના પોતાના લખેલા અક્ષરો કહેતા હતા એનું શું? નર્મદા-માએ મા થઈને એનો ભોગ લીધો એનું શું?

નર્મદા નદીમાં મિત્રોની આખી ટોળી નાહવા ગઈ હતી. સાથેનો મિત્ર કોણ જાણે ધોતિયાનો કચ્છ છૂટી જઈ પગને વીંટાવાથી કે પછી થાકી જવાથી થોડે છેટે જ ડૂબવા લાગ્યો—તણાવા લાગ્યો, એટલે એને બીજા બધા જોઈ રહ્યા હતા પણ ગૌરીશંકર એને બચાવવા દોડ્યો. કહેવાનું તો બધાંને મન થયું હતું કે ડૂબતાને બચાવવા જાય છે, પણ જોજે, તને જ વળગી પડી ભોગો ડુબાડી ન દે. પરંતુ ડૂબતા મિત્રને બચાવવા જનારને એવું કોણ કહે? બધાંના મનમાં હતું તે જ થયું. ડૂબતો મિત્ર એને ગળે મડામાં પાડી વળગી જ પડ્યો. શલ્યાનો

બાર છાતી ઉપર આવ્યો હોય તેમ ગૌરીશંકર નદીમાં નીચે પેસી ગયો. ઉપર આવવા એણે બહુ ધમપછાડા કર્યા પણ જાણે કોઈ—એનું મોત એને અંદર ને અંદર ન ધકેલતું હોય તેમ નીચે ને નીચે ધસડવા લાગ્યું. મરતાંમરતાં એક વખત એ ઉપર તો દેખાયો—એના મિત્રાએ તીરે ઊભાં ઊભાં જોયો—મદદ માટે મોટીમોટી જૂમો પાડી પણ તે વખતે ગૌરી-શંકરનો આત્મા પ્રહરંધ્રમાં પોલી ગયો હતો. જીવ છતાં શરીર મરું જ બની ગયું હતું. પછી તો એ અંદર ગયું તે ગયું. મિત્રો માછીને બોલાવી લાવ્યા. પોલીસને ખબર આપતાં એ આવી ગઈ. ચાર માછીઓની ત્રણ કલાકની મહેનત પછી ગૌરીશંકર અને તેનો મિત્ર જડયા તો ખરા, પણ એ બંને તે વખતે આ લોકથી પર થઈ ગયા હતા.

પછી ગળનનનો માન્યા વિના છૂટકો હતો? તેમણે તે દિવસે શંભુ આગળ જે અવિરત કદપાંત કયું હતું તે કદી વિસરાય તેમ નહોતું. આંખમાં આંસુનો ભંડાર હશે એ જ તે દિવસે સમજ્યું. શંભુના ધ્યાનમાં એ બહારથી તો લીન થઈ ગયા હોય એમ લાગતા હતા, ફક્ત એમની બંને આંખોમાંથી ખળખળ અશ્રુઓનો એકસરખો પ્રવાહ વહે જતો હતો. શંભુને એ જ પૂછતા હતા કે, “તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ મેં કદી કંઈ કામ કયું નથી ને આ બન્યું શું? તમે મને કહેશો કે આ કયા ભવના પાપનું ફળ તમે મને આપ્યું? ને તમે મારું માથું માર્યું હોત તો મરતકપૂર્ણ કરતાં હું પ્રાણજી છું છતાં પાછો ન પડત, પણ બિચારી ફૂલ જેવી છોડીએ તમારું શું બગાડ્યું તું—શું પાપ કયું તું, કે તમે એને જીવતાં મૂએલી કરી મૂકી? બોળાનાથ! તમે તો મને જ્યારે ને ત્યારે એમ કહેતા હતા કે ચંપા ભાગ્યશાળી છે, તારે કોઈ જાતની એના પાંતીની ચિંતા કરવી નહિ, ને તમારું જ વેણ આમ ખોટું પડે તો પછી સૂરજ જ શી રીતે ઊગશે?” એમ ગળનને શંભુને તે દિવસે જેટલો ઠપકો અવાય તેટલો આપ્યો ને પોતાનાથી જેટલું કદી શકાય તેટલું કહ્યું. બોળા શંભુએ પણ એનો જે ઉત્તર આપેલો હતો તે આપ્યો. તેમ છતાંય શંભુના ઉત્તરથી ગળનનને શાંતિ વળી ન હોવાથી એ દરરોજ સંધ્યાવખતે એમની સાથે એ વિષે વાતચીત કરી જ કરતા. “પ્રભુની અકળ કળાનો કોણ પાર પામી

શક્યું છે કે હું—તમે કે કાઠ પામી શકીએ ?” એવા છૂટી પડવ
જેવા શંભુના જવાબથી અને પૂર્વજન્મના પાપપુણ્યની કોને ખબર
છે કે કાણુ ક્યું દુઃખ ભોગવે છે અને આમ અચાનક આભ તૂટી
પડે તેટલું દુઃખ આવી પડે છે, એવું વ્યાપક જીવનદર્શન ગળનનન
જાણુ બહાર કંઈ ન હતું. પરંતુ માણસ ઉપર દુઃખ ઓચિંતું આવે
પડતાં એનું જ્ઞાન ખસીને દૂર ઊભું રહે છે ને તે અસહાય બની જા
છે, તેમ થોડો કાળ તો ગળનન પણ અજ્ઞાન ખાળક જેવા બની ગયા.
કાળ તો પોતાનું કામ કર્યે જાય છે તેમ વખત વહેવા લાગ્યો, ગળનનને
દુઃખની અહેલી તરમર જરા વળી, સ્વસ્થ થયા ને આવી પડેલા દુઃખને
રડયા કરતાં, દુઃખને શી રીતે દૂર કરવું તેના વિચારમાં તે ગૂંથાયા.

પણ ચંપાનું દુઃખ તો દૂર થાય એવું હતું જ નહિ. એને વૈધવ્ય
આવ્યું તે ન આવ્યું તેમ ઓછું થાય તેમ હતું ? વૈધવ્યના દુઃખને પૂરેપૂરા
સમજતા ગળનન એ દુઃખ દુઃખનના ઘરમાં ચ આવે તેમ ઈચ્છતા ન
હતા, ત્યાં એ પોતાના ઘર ઉપર જ આવીને પડ્યું. ચંપા ! બિચારી
પરણાને ચાર વર્ષ થયાં પણ પતિનું મોં પેટ ભરીને જોવા અવસર
પામી નથી એને પ્રભુએ ક્યા ભવના પાપે આ દુઃખ આપ્યું ? એના
દુઃખનો ગળનને બહુ વલોપાત કર્યો, પણ એ વળે એમ હતું નહિ
એટલે એને શી રીતે ઓછું કરવું, એનાથી સહેવાય તેમ કરવું એના
વિચારમાં જ ગળનન હમેશ રહેતા. સુકાઈ ગયેલા ઝાડને મૂળિયામાં
પાણી પાડી લીલું કરી શકાય તેમ ચંપાના ઊડી ગયેલા જીવનમાં
ક્યાં કેવું પાણી પાવાથી ફરી ફૂંપજો ફૂટે તેનો ગળનન એના મોંઢા
સાથું જોતા ત્યારે તેમને વિચાર આવતો. જસોદાની જેમ એમને પણ
લાગ્યું હતું કે એનામાં ચેતન લાવવા એની જીભને વાચા આપવાની
જરૂર છે. એમણે તે માટે એને ખોલાવવા, વાતોમાં ભેરવવા દુઃખને
વિસારે પાડવા પ્રયત્ન કરી જોવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું, પણ જેમ
ઝાડનાં મૂળિયાં સુધ્ધાં સુકાઈ ગયાં હોય ને તેથી તેને પાચેલું ગમે
તેટલું પાણી નકાસું જાય તેમ ગળનનની, જસોદાની, મહાલક્ષ્મીની,
સર્વની મહેનત નિરર્થક નીવડી. ચંપાને વાચા ફૂટી જ નહિ. એને
માટે પાણીની નહિ પણ અમૃતકૂપાની જરૂર હતી.

હજુ જેમ મળનનની આ ગૂંચ નહોતી ઊકલી રહી તેમ બીજી એક ગૂંચ પણ ઘણોઘણો વિચાર કર્યા છતાં ઊકલતી ન હતી. ઓશિયાળો અવતાર તો બાણે એના કપાળે ભગવાને હવે લખ્યો હતો એટલે કશો ઉપાય ન હતો, પરંતુ આજ પોતે છે પણ હમેશ ઓછા પોતે બેસી રહેવાના હતા ?

“ બાઈઓ ગમે તેટલા સારા હોય, જસોદા સારી છે, બીજી આવનાર કમળા તરફથી કંઈ ચિંતા નથી, છતાં આજનો પવન કંઈ ઓછો ઢાંક્યો રહે છે ? ગમે તેટલો આજ હેતભાવ હોય પણ કાયમનું કરમે ચોંટે એટલે માખાપ પણ અકારાં લાગે, તો પછી બેન લાગે એમાં શી નવાઈ ? ને તેમાં વિધવા બેન એટલે એના તરફ શંકા, તિરસ્કાર અને અપ્રીતિ ક્યારે બાળે તેનું કાંઈ કહેવાય નહિ. છતાં કંઈ એમ કોઈ કાઠી મૂકે છે એવું તો ઓછું છે ? પરંતુ અણુમાનતાને ઘેર પરોણા થવા જેવી એ વાત. એક તો બાળરંડાપો, સંસારનું મોં તો બેયું નથી ને તેમાં ઓશિયાળું બનીને ન મનનાં બાઈભોજનબોના બેયું અથડાવાનું ! સાસરીમાં જાય તો ય એથી શો સવાદ ? દિયર બેચાર એટલે એને કંઈ દેખાડે નહિ, ચપટી મૂકી ખાધાધાન આપે ત્યારે આખા જગતનું સપાડું ! ને તેમાંય બધાં સરખાં હોય છે ? કોઈ કપાતર નીકળ્યો તો છોડીતો મનપો ધૂળ મળવા ઉપરાંત પાછો ફૂલે પડવા વખત લાવે ત્યારે એ નહિ ત્યાંની કે નહિ અહીંની. એટલે સાસરીની તો આશા જ રાખવી ખોટી. વળી અહીંની આશા રાખવી ય એક રીતે ખોટી. બંને બાઈને સાસરીની મિલકત મળવાની એટલે બેનને માટે ગમે તેટલા લામણીવાળા હોય પણ વહુથી જરા દબાયેલા ખરા જ. જોકે અત્યારે એવું કંઈ નથી, પણ આજકાલનો કોનો ભરોસો છે ? ના ધાયું હોય તેવું ક્યાં નથી બનતું ?

“ પણ એના કરમે જ દુઃખ લખાયું હોય ત્યાં હું કે કોઈ શું કરવાનાં હતાં ? હવું તો એના જેવું સુખ કોને હતું ? પણ એના કરમમાં નહિ પછી ..... ને હજુ હું ક્યાં એમ મરવા ય બેઠો છું કે એ બધી ચિંતા અત્યારથી કરવી ? એમ જ હશે તો મારી મિલકતમાંથી એને થોડો ભાગ લખી આપવાનું મને કંઈ નથી આવડતું ? પણ

એ બધો છેલ્લો ઉપાય છે. બાકીઓ સમજીને આપે કે એને પાલવે તે સારું. બાકી એમ કરવાથી તો ઊલટું એને લાભ થાય તેટલો જરૂરના પણ છે. પણ બન્યો આ જીવ, આવી ચિંતા શું કામ કરતો હશે ? એને એક વખત સચેતન કેમ કરવી એ સમજાતું નથી ને બીજી શું કામ ચિંતા કરવી ?”

પણ આજ આઠ મહિના થયા, ન તો ગર્ભનન ચંપામાં ચેતન લાવી શક્યા કે ન બીજી ચિંતાનો નિકાલ કાઢી શક્યા.

[૧૮]

ગર્ભનનને જેમ પુત્રીના દુઃખનો પાર ન હતો, તેમ ડાહીઆને પુત્રના દુઃખનો પાર દેખાતો ન હતો. પરંતુ ચંપા ઉપર તો કુદરતે દુઃખનાં ઝાડ ઊગાડ્યાં હતાં એટલે એનો ઉપાય ન હોય એ દેખીતું હતું, ન્યારે સુમંતે તો ‘આવ પથરા પગ ઉપર’ કહીને જાતેજ દુઃખ વહોરી લીધું હતું.

એમની નાત બ્રાહ્મણશાતિમાં ખોખા જેટલી હતી. ચોરાશી નાતના બ્રાહ્મણ ગણાય છે, પરંતુ આવી નાનીનાની નાતો અને તેનાં તંડ અને ગોળ ગણે તો કોણ જણે કેટલી ય થાય ! અને તેમાં સુમંતની નાતની વિચિત્ર લક્ષ્મપદ્ધતિ જોઈને તો મોટા ભાગને નવાઈ જ લાગે ! ગમે તેવો નાતમાં કુળવાન ગણાતો હોય, પૈસાદાર હોય કે જમીનદાર હોઈ વંશપરંપરાથી અમીન તરીકે ઓળખાતો હોય, પણ એને ય કન્યા મફત ન મળે. પૈસા ખર્ચાતાં ય ઠેકાણું પડે તો મોટું ભાગ્ય સમજવું. બાકી મોટા ભાગનાં લક્ષ્મ તો સાટામાં જ ગોઠવાતાં. કન્યાને બદલે કન્યા આપવાની હોય તો જ ઠેકાણું પડે. પછી પોતાના ઘરમાં કન્યા ન હોય તો પોતાના સગામાં કોઈની હોય તો તેને બદલામાં આપે, અને તેને બિવિધમાં પોતાને ઘેર દીકરી હશે ત્યારે અવેજ પૂરો કરી આપવાની ખાતરી આપતું. ઠાકઠાક

પ્રસંગમાં, વિશ્વાસભંગ જેવી શંકા હોય તો મિલકતના જેવું કરારનામું પણ લખી લેવામાં આવતું. વળી અમુક પ્રસંગમાં દીકરીઓ હોવા છતાં સગપણ કે ઉંમરના તફાવતને લીધે થઇ શકે તેમ ન હોય તો વચ્ચે ત્રીજાને ભેળવવામાં આવે. એટલે એ ત્રણ સામસામી દાવની તાલી આપતા હોય તેમ તેખડું ગોઠવી લઇ પતાવે. આમ સાદું, તેખડું કે ચોખડું અથવા અવેજથી બધાં લઇ ગોઠવાતાં. ફક્ત જેને કન્યા હોય પરંતુ એને છોકરાના અભાવે સામી કન્યાની જરૂર ન હોય તે એના પૈસા લઇને એનું 'દાન' કરી દેતો! આ રિવાજ બહારના જગતને બહુ નિંદનીય કે નવાઇભર્યો લાગે પરંતુ એ નાતમાં તો એન આપી વહુ લાવવામાં કે ભાણી આપીને મામી લાવવામાં કોઇને બેહુદું કે નવાઇ જેવું લાગતું જ નહિ. સાધારણ ગરીબ કુટુંબને એમ કરવું પડતું હોય અને મોટા કુળવાન ગણાતો વર્ગ એથી જુદો પડતો હોય તો કોઇને એ પગલું ભરતાં ખરાબ લાગે. પરંતુ નાતમાં સરકાર તરફથી અમીનાતની જમીન મળેલાં જે થોડાં અમીનનાં ઘર હતાં તેમને પણ લઇ માટે આ જ ગાળામાં થઇને પસાર થવું પડતું, પછી બીજા સામાન્ય કે ગરીબનો તો છૂટકો જ ક્યાંથી થાય? અત્યારસુધી આ રિવાજ કોઇને ખૂંચ્યો હોય તેમ લાગતું ન હતું, ફક્ત એના વિરુદ્ધમાં એ લોકો જ બડબડાટ કરતા કે જેમના ઘરમાં દીકરી આપવાની ન હોય કે અવેજનો ચ પત્તો પડતો ન હોય. બાકી, દીકરી-વાળું કુટુંબ તો કદી એના પ્રત્યે તિરસ્કાર લાવતું જ નહિ. અને ભૂલ્યોચૂક્યો ઠાઠ બીજા નાતોની સરખામણીમાં પોતાની જાતિનો આ રિવાજ ધચ્છવા યોગ્ય નહિ માનતો હોય, તેણે પણ પોતે એકલો જાણીને શું કરે, એમ માની એ ચાલતા ચીલામાંથી પગ કાઢ્યો ન હતો. એટલે ડાહીબાએ પોતે પણ લલિતાના બદલામાં સુમંતને પરણાવવામાં અયોગ્ય ન માન્યું હોય તો એમાં કંઈ નવાઇ ન હતી. મોટા મોટા કુળવાન-અમીન-પૈસાદાર દીકરી આપી દીકરીને લેતા હતા, તો આ તો એક વિધવા-ગરીબ-સામાન્ય સ્ત્રી હતી. ઘરમાં જે કોઈ મોટી ઉમરનો આદમી હોત કે સુમંતનો આપ હોત તો એ લઇ કેમ ગોઠવવું તે છોકરાને પૂછવાની જરૂર પણ ન પડત. પરંતુ ઘરમાં

પુરુષમાં કે મોટામાં જે ગણો તે સુમંત. ડાહીયાને પોતાના વિચાર એને જણાવવા જ રહ્યા, પછી એ પોતાના લક્ષ્ય વિશે હોય કે કંઈ માગતા લેણાદેણાના હોય.

સુમંત મેટ્રિક થયો તો પણ સાટામાં ય ભાગ્યે જ કોઈ ચાલતાં લગી કન્યા આપવા તૈયાર થશે એની ડાહીયાને ખાતરી જ હતી. એક તો ઘરમાં કોઈ કમાનાર આદમી નહિ, બીજું ઘર ખાલી, માથે દેવું, અને બહુતરનો રીંગણા જેટલો ય ભાવ નહિ. બહુતર કરતાં ય લાગવગ જ મોટે ભાગે માણસને ધંધામાં ગમે ત્યાં ધૂસવાની લાયકાત હોય ત્યાં બિચારી ડાહીયા પોતાના મેટ્રિક થયેલા છોકરાને ઠેકાણે પાડવા ક્યાંથી લાગવગ લાવે? સુમંતની લાગવગ કે સિદ્ધારસ જે ગણો તે ખારડ સાહેબ. આદર્શમાં જ સદા મસ્ત રહેતા એ સાધુચરિત શિક્ષકને સુમંત ઉપર જેટલો પ્રેમ હતો તેટલો એમના જીવનની શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દિમાં ભાગ્યે જ કોઈ ઉપર હોય તો. પરંતુ વ્યવહારી ને વેપારી જગતમાં માસ્તરની લાગવગ ક્યાંથી હોય ? એ શું કામમાં કદી આવવાનો હતો ? કદાચ બીજો કોઈ માસ્તર હોય તો છોકરાને ન આવડતું હોય તોપણ ઉપર લઈ લે, પરંતુ આ નર્મી માસ્તરને—એના આદર્શ ઉપર મુગ્ધ હોવા છતાં—વેણે કયો ધંધાદારી સુમંતને પેસવા દે? વળી સુમંત એવા સ્વાર્થી ધંધાઓમાં પેસવા જ ક્યાં માગતો હતો? પોતાની હાઈસ્કૂલમાં એક શિક્ષક છ માસ રજા ઉપર જતાં ખારડ સાહેબે એને રૂ. ૨૦ના પગારમાં હંગામી રાખી લીધો. સુમંત ઉપર સાહેબનો ભાવ હતો એટલે એને ત્યાં નહિ તો બીજી કોઈ હાઈસ્કૂલમાં પણ ગોઠવી તો શકત, પરંતુ પાંચ-દસ વર્ષ—નોકરીમાં કાયમ થતાં સુધી અવેજી તરીકે એને નકામું ટિયાઈ મરવું પડશે એમ માની એમની સલાહથી જ સુમંત પછી આમશિક્ષક બનવા ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ગયો. વરસ પછી એ શિક્ષકને ધંધે કાયમનો વળગશે એટલે કોઈ નહિ ને કોઈ મળી રહેશે એવી ડાહીયાને આશા બંધાઈ હતી. અને એ આખું વરસ ડાહીયાએ નાતમાં પોતાના જેવું સરખા માથાનું કોણ છે અને કોણ તેનાથી પોતાને માટે બેઠી રીતે લાયક છે તેનો જ વિચાર કર્યો કર્યો હતો. રોજ

રાતે ડાહીયા સૂતાંસૂતાં પોતાની લલિતા માટે ક્યો છોકરો લાયક, પોતાના સુમંત માટે કંઈ છોડી લાયક તેનો આમળપાછળનો વિચાર કરી ખાટું-મીઠું કર્યાં કરતાં. નાની નાતમાં અને તેમના મોટા અનુભવમાં એમનું કોઈ ઘર કે કોઈ છોકરો છોડી જોયા વિનાનાં ન હતાં કે જીવમાં ય વિચાર કરી ન શકાય. એ આખું ય વરસ એમના મનમાં ચળાતાંચળાતાં બે ઘર રહ્યાં હતાં. તેમાં ય એમની નજરમાં તો એક જ પ્રથમ હતું, પરંતુ ત્યાં જો ન બેસે તો પછી ખીજું, એમ મન સાથે ગોઠવણુ કરી મૂકી હતી. વળી પ્રથમ જગાએ ન બેસવાનું કંઈ કારણે ન હતું. એમણે કંઈ એવું પોતાના કરતાં બહુ ચઢિયાતું વિચાર્યું જ નહોતું. પોતાના ઘરમાં એની છોડી સમાઈ જાય ને પોતાની લલિતા એના ઘરમાં સુખરૂપે સમાઈ જાય-ભગવાને જે લૂખખોસકો રોટલો આપ્યો હોય તે સંપીને ખાય એટલે બસ.

સુમંતનું કોલેજનું વરસ પૂરું થયું. પાસ તો એ થવાનો એમાં ડાહીયાને શંકા ન હતી ને એ કોલેજમાં કોઈ નપાસ જ ન થતું એ એની વિશિષ્ટતા હતી. ડાહીયાને પોતે છેવટનો કરેલો વિચાર ખીજાને તો કહેવાનો હતો જ નહિ એટલે એમણે વાતવાતમાં એ વિચાર સુમંતને કહ્યો : “ભાઈ ! તારે નોકરી ઉપર ક્યારે જવાનું થશે ?”

“ આ દોઢ મહિનાની રજાએ પૂરી થશે એટલે.” સુમંતે કહ્યું.

“ આટલામાં નજીકમાં જ નોકરી મળે કે પછી આધે જવું પડશે ?” ડાહીયા-જેકે આ પ્રશ્ન પૂછતાં હતાં પરંતુ એમના અંતરને તો એની કંઈ જરૂર જ ન હતી. જ્યાં મળશે ત્યાં ઠેકાણે પડશે એટલે જખ મારે છે સૌ-એ એક જ એમને નિરાંત હતી.

“ એનું કશું કહેવાય નહિ-દૂરે જવું પડે.” સુમંતે સ્વાભાવિક કહ્યું.

છેવટે કહ્યા વિના તો કંઈ એ ભગવાન નથી, કે મનની વાત આપોઆપ સમજી જાય એમ માની ડાહીયા મૂળ વાત ઉપર આવ્યાં : “ જો ભાઈ, તું હવે ઠેકાણે પડ્યો ગણાય. લલિતાને પણ તેરમું જીતરી બે દાંડામાં ઓઢમું બેસશે. વરસ વટોળ સોરું એનું લામ લેવું.

પડશે, માટે એ બધો ય તારે જ વિચાર કરવાનો રહ્યો ને? હું તો વિધવા ગણાઉં, હું તને ઘરમાં બેઠીબેઠી સલાહ આપી રહું પણ બહાર પાંચ માણસમાં જઈને તો તારે જ બેસવાનું રહ્યું.....”

ડાહીયા બોલી રહે તે પહેલાં સુમંત અકળાઈ જ ગયો. એને તો એક વખત જે લૂખખોસૂકો રોટલો મળે તે ખાઈને મા-બેનને સાથે લઈને ગામડામાં દટાઈ જવું હતું—ત્યાં બેનના લગ્નની વગર જોઈતી વાત મા કરતી હશે એમ માની એને તો રડવું કે હસવું એ જ ન સમજાયું. “ચૌદ વર્ષથી વહેલી છોકરી ન પરણાવી શકાય તેવો સરકારે કાયદો કર્યો છે, કંઈ પંદર કે સત્તર વર્ષની થઈ જાય તે પહેલાં એને પરણાવી જ દેવી જોઈએ એવો તો કાયદો નથી કર્યો ને? શું આ ઘરડાં માણસોનો જીવ છે! હજુ લલિતા પાંચમી બણે છે, મારે એને તો હજુ કંઈ કંઈ કેળવણી આપવી છે. અંગ્રેજી બણે તો કન્યામાં કેળવણી આવી ગણાય તે શહેરી લોકોનું જૂત ગામડામાં રહી, મારા હાથ નીચે લલિતાને સ્ત્રીને લાયક કેળવણી આપી, એ બધે તમે માનો કે ન માનો પણ એ જૂત જ છે એમ બતાવી આપવું છે, ત્યાં આ મા વળી એને ચૌદમું બેસશે ને વરસવટોળ પછી.....કેવી ગાંડી વાતો કરે છે!”

સુમંતનાં એ સર્વ સ્વપ્નમાં પોતે સમજે છે એમ ડાહીયાએ કબૂલ કરતાં કહ્યું: “તું મોતીએ ચોક પૂરવા માગતો હોય પણ પાછો નાતનો વિચાર કરવો રહ્યો ને?”

“શું છોડી ચૌદ વરસ પછી કુંવારી રહે તો નાત નાતબહાર ચૂકશે?”

“અરે તું સાવ ગાંડો જ છે.”

“એ તો આજનો છું?” મીઠું હસતાં સુમંત બોલ્યો.

“પણ મારે તને ડાહ્યો કરવો છે ને?”

“મારે ડાહ્યા ન થવું હોય તો પણ?”

“તારે તો ઘણું ય ન થવું હોય, પણ.....”

“પણ કહીને કેમ બાકી રાખ્યું—કહી જ નાખોને, એટલે બધો નિકાલ આવી જાય.”

ડાહીબાને લાગ્યું કે આ તે વીસ વરસનો જુવાન છે કે બાર વરસનો બાળક? આને તો બાર વરસનો બાળકે ય કળજુમના પ્રતાપે લગ્નમાં-વરવહુમાં ઝાઝું સમજે છે અને આને આટલી ઉઘાડી વાત—લલિતાનું લગ્ન એટલે સાથે એનું ય કંઈ બાકી રહેવાનું હશે?—એ સમજતો નથી! પણ એ તો એની ધૂનમાં ન સમજતો હોય પણ માએ તો એને એ વાત સમજાવવી જ રહી.

ડાહીબાને વિચારમાં પડેલાં જોઈ સુમંતે કહ્યું : “કેમ, કંઈ ગળામાંથી વિચાર બહાર ન નીકળે એટલો ભારે તો નથી ને?”

“ભારે તો તું જ છે—વિચાર તો બિચારો હલકો ફૂલ છે,” ડાહીબાએ પોતાનો મનનો ભાવ જણાવતાં કહ્યું : “તું બણ્યો પણ ગણ્યો જ નહિ. તારે ઉતાવળ ન હોય પણ સામે કંઈ તારા માટે બેસી રહે?... ”

“પણ આપણે ક્યાં કહીએ છીએ કે બેસી રહે?” સુમંતે ફરી હસતાં કહ્યું :

“જો સુમંત! તું વાતને હસી ન કાઢ. તું કહે કે બોલો પાથરે તો ય કોઈ બેસી રહેવા તૈયાર નથી. માન કે લલિતાને તું કહે છે તેમ મોટી થવા દષ્ટએ પણ સામે એવડી છોડી ય મોટી મળવી જોઈએ ને?”

સુમંત માનો કહેવાનો ભાવાર્થ હવે સમજી ગયો. છતાં જાણે કંઈ સમજ્યો ન હોય તેમ બોલ્યો : “કેમ એને છોડી સાથે પરણાવવી છે કે શું?”

“જા, જા, હવે—બેલતાં કંઈ લાજતો ય નથી ને સાવ! છોડીને છોડી સાથે ન પરણાવાય તે ય કંઈ હું નહિ સમજતી હોઉં?”

ડાહીબાના ગુસ્સાને વારી લેતાં સુમંત બોલ્યો : “લ્યો,—હવે હું તો સમજ્યો—એમ ગોળગોળ વાત કરે.....”

“ગોળગોળ વાત ન કરે તો તું કંઈ નાનો કીકો છે? પાંચ વરસનો છોકરો ય અત્યારે તો સમજે છે કે બેનનું લગ્ન એટલે જોડે પોતાનું ય ખરું જ! ને તું વીસ વર્ષનો થઈને—કાલ જીંડીને ગામડે જઈ પાછો મોટો માસ્તર થવાનો, તને મૂઆ એ પરોક્ષ લેનાર કાણુ

જાણે શું જોઈને પહેલો ને પહેલો પાસ કરે છે ! એટલું મ ન સમજે કે લલિતાનું લમ થાય ને તારું થયા વિના રહે ? સામે કંઈ છોડી ધાલી મૂકે ? ને તું જાગે ત્યારે આપણે લામક છોડી હોય પણ નહિ, તો ?”

સુમંત હવે પૂરેપૂરું સમજી જતાં બોલ્યો : “ પણ આ વાત તો અગાઉ કેટલી ય વાર થઈ ગઈ છે. ”

“ શું બોલતો હશે આ છોકરો ! ” સુમંત તરફ ફાટી આંખે તાકી રહેતાં ડાહ્યા બોલ્યાં : “ હજુ આજ પહેલવહેલી જ મારા મનમાંથી હું વાત કાઢું છું—હજુ કાઠી તો પૂરી છે જ નહિ—લે ત્યારે તું જ કહે, કોની સાથે, કયે ઘેર, કયે ગામ, એમાંથી એક નામ દે ત્યારે તો હું માનું કે થઈ છે. ”

“ નામગામ હું કંઈ ન જાણું..... ”

“ ત્યારે તું શું જાણે છે ? ”

“ બેનના બદલામાં ભાઈ પરણે એ ભાઈ જ નહિ. ”

ખડખડ હસી પડતાં ડાહ્યા બોલ્યાં : “ હવે તારીની ! એ તો તું દા'ડો જાગે ને બોલ્યા વગર નથી રહેતો. ”

“ બોલ્યા વગર નથી રહેતો ને એ કરી બતાવ્યા વગર રહીશ, એમ તું માને છે ? ” સુમંતના મુખ ઉપર એનો એ પહેલાંનો સહજ ભાવ જ હતો.

ડાહ્યા એકદમ ગંભીર થઈ જતાં બોલ્યાં : “ શું તું સાચ-માચ બોલે છે ? ”

“ સાચમાચ નહિ ત્યારે શું હસવાની વાત કરું છું ? ”

“ પણ બધાં ય કરે છે કે તારે એકલાને ઠરવાનું છે ? ”

“ બધાય કરે માટે ખોટું કંઈ સાચું ન થઈ જાય. જગતમાં જુદું તો મોટો ભાગ બોલે છે—અરે ! બધાં ય બોલે છે એમ કહીએ તે પણ ખોટું નથી—છતાં કોઈ એમ કહે છે કે જુદું બોલવું એ પુણ્ય છે—સત્ય છે ? ”

“ પણ બધાં કરતાં તું વધારે ડાહ્યો ? ”

“ હું ક્યાં કહું છું કે હું વધારે ડાહ્યો છું ? ”

“ ત્યારે આ કહે છે તે શું ? ”

“એ જ, કે બલે બધા બેનના બદલામાં પરણતા હોય, તો હું કંઈ એમને આડા હાથ દેવા જતો નથી, એમનો તિરસ્કાર કરતો નથી, એ મૂર્ખા છે એમ પણ કહેતો નથી—પણ હું એને બહુ જ નીચ—બેન દીકરીને કન્યાવિક્રય કરી વેચવા કરતાં ય અધમ માનું છું—ને એ હું માનું છું એટલે જ હું એવું નહિ કરું.”

ડાહીયાને પોતાને ય સુમંતની દલીલ અંતરથી તો સમજાતી હતી, પણ એમનું વ્યવહારુ મન માનતું નહોતું. ગમે તેવી ડહાપણની વાત હોય એથી આપણું શું રંધાયું? એ મોટો આદર્શનો ડાંડો લઇને ફરશે એથી કંઈ નાત આખી સુધરી જવાની છે? કોઈ કંઈ એના જેવો નીકળી કંકુ ને કન્યા આપવા તૈયાર થવાનો છે? આખી જિંદગી ખોટી મૂર્ખાઈને લીધે એમ ને એમ પરણ્યા વિના જ કાઢવાની ને? વળી જો એ—પાંચ દીકરા હોય ને એકાદ આવો નીકળે તો મન વાળી સંવાય કે ચાંદા, ખીજ પરણ્યા છે એ એાછું નથી. પણ આ તો એકનો એક—વંશનો વેલો ચાલુ રાખવાનું એક જ મૂળિયું—ને તે જ ભકીને પોતાની જાતે વંશનું ઉચ્છેદિયું કાઢવા બેસે ત્યારે એ ગમે તેવી ડહાપણની વાત કરતો હોય પણ શી રીતે મનાય ?

ડાહીયાએ જરા અકળાર્ધ ને કહ્યું : “તું શું તારા પીરને ય કર્યે છૂટકો.”

“પીરને છૂટકો ન હોય તો એ કરે, પણ મારાથી તો એ કદી નહિ બને.” સુમંતે હાસ્ય ઉપગ્રવે તેવો જવાબ આપ્યો હતો છતાં એનો ચહેરો તો એટલો જ ગંભીર હતો.

“સુમંત ! તું જરા વિચાર તો કર. એમ નર્યો વેદિયો થાય છે, પણ આખી નાતમાં તારા જેવો કયો નીકળવાનો છે કે તને કંકુ ને કન્યા આપે ?” ડાહીયાએ શાંત પાડતાં કહ્યું.

“કોઈ મને કંકુ ને કન્યા આપશે કે નહિ આપે એની મારે શી પંચાત ? નહિ આપે તો હું કંઈ કોઈના આગળ ત્રાણું કરવા જવાનો નથી. મારું જે થવાનું હશે તે થાય પણ મારાથી.....”

“જાણ્યું એ બધું તારું ડહાપણ !” વળી પાછાં અકળાર્ધ જતાં ડાહીયા બોલ્યાં : “એમ બોલવું એ તને અત્યારે સહેલું લાગતું હશે. પણ સંસારમાં રહેવું એ કંઈ સહેલું ન માનતો. આજે એ

તો હું છું, બેન છે, હાથપગ સાબૂત છે ત્યાં સુધી એ બધું. અમે કંઈ કામ પહોંચવાનાં ઓછાં છીએ? પાણી વહી ગયા પછી ડહાપણ આવશે તે કંઈ કામ નહિ આવે. તું તો જરૂરી એ આંકડા ભણ્યો છે, પણ આપણી નાતમાં તારી પહેલાં અને અત્યારે એટલું ય-એના જેટલું પછી કાણ ભણ્યું છે? એ ગોવિંદલાલમાં તારા કરતાં કાંઈ ઓછું ડહાપણ હશે? તું તો બેનની વાત ના કહે છે, પણ એ તો ભાણીના સાટામાં પરણ્યો તે કંઈ અક્કલ નહિ હોય માટે? નાતથી વળી કાણ વધારે ડાહ્યું કે મોટું ગણાય?... ”

સુમંતે બણ્યું કે હવે એક વખત ડાહીયા ને બોલવા માંડશે તો પછી બંધ જ નહિ રહે. એટલે એણે એમને આગળ બોલતાં અટકાવીને કહ્યું : “ પણ હું ક્યારે કહું છું કે હું મોટો કે ડાહી છું ? ”

“ત્યારે આ બીજું શું કહે છે ? અત્યાર સુધી નાત કરતી આવી છે તે તને કરતાં લાજ આવે છે એનો અરથ શો ? ”

ખિયારો રિવાજ ! કોઈ પણ રિવાજ જ્યારે લાંબા વખતથી ચાલતો આવેલો હોય છે ત્યારે એ રિવાજ ગમે તેટલો ખરાબ હોય તોપણ એ લાંબે કાળે, અશીષમાંથી જેમ ઝેર મરી જઈ અશીષીને માફક આવી જાય છે, તેમ રિવાજની દુષ્ટતા ને નીચતા સમાજને માફક આવી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીનતાનું ખોટું માન એ દુષ્ટ રિવાજ મેળવે છે. નહિ તો બેન, ભાણી કે બીજી કોઈ કન્યાના બદલામાં વહુ લાવાનો રિવાજ બ્રાહ્મણ જેવી ઉચ્ચ ગણાતી જાતિમાં ચાલે ? એવા લગ્નને સંસ્કાર ગણવામાં કોઈને વાંધો ન આવે અને ઉપરથી એ લગ્ન કરવા કોઈ ના પાડે તો માનું પ્રેમાળ હૈયું પણ લાજ મરે ! શું રૂઢિનું પ્રાપ્ત્ય ને શી સમાજની જડતા ! વિચાર કરતાં સુમંતના મગજમાંથી માને જવાળા આપવા કોઈ શબ્દ જ ન જડ્યો ! ગોવિંદલાલ જેવો, નાતમાં એક જ ભણીગણીને એલએલ; બી. થઈ વડીલાત કરતો યુવક ભાણીના બદલામાં પરણ્યો, ત્યાં ડાહીયાનું શું ગણું ? કંઈ પણ દલીલ ક્યાં વિના સુમંત બહાર ચાલ્યો ગયો.

[૧૯]

ડાહીબા ગમે તેટલું મન મારી રાખે પણ ક્યાં સુધી એમનું હૈયું એ જીવવી શકે? સુમંત નોકરી ઉપર ચઢ્યો. સાથે એ પણ લલિતાને લઈને ગયાં. સુમંતે પોતાના વિચાર પ્રમાણે ઘેર લલિતાને અભ્યાસ કરાવવા પણ માંડ્યો. એક વરસ પૂરું થયું. ફરી લગનગાળાની મોસમ પૂરી થવા આવી, તોપણ સુમંતે એ વિષે કંઈ વાત કરી નહિ. લલિતાને હવે ચૌદ વરસ પૂરાં થઈ ગયાં હતાં. એમણે ધારેલે રથને જો કરવું હોય તો હવે સમય પૂરો થવા આવ્યો હતો. આ સાલ નહિ તો આવતા માગશર-પોષમાં એમની દાદમાં ધામેલું ઘર નહિ જ રહેવાનું—રહેય શી રીતે?—ઉંમરલાયક છોડી કોઈ પણ સમજી માણસ ઘરમાં ઘાલી મૂકે? પાણી પહેલાં પાળ આંધવાનું ડાહીબાને અત્યારથી જ જણાતું હતું. પણ સુમંત ગઈ સાલની પેઠે પાછો નન્નો જ બણે તો? જો એનો આપ હોય તો એ ના કહેતો રહે ને પગ આંધીને પાણુવી દે. પરંતુ ડાહીબા વિચારાં એકલાં—અસ્ત્રીની જાત એટલે શું કરે? મોસાળમાં એવો જગરો મામો પણ નહોતો કે વડીલનો મોડ મૂકી એ ના કહેતો રહે ને નાજિયેર ધફેલી દે. એટલે ડાહીબાથી એને અંધારામાં રાખી કાવતરું થાય તેમ હતું જ નહિ. એને પૂછ્યા છતાં એ ના જ કહે, તેના કરતાં ત્યાંસુધી એને પાકવા દેવો એ જ શું ખોટું? આમેય મોસમ તો ઊકલી જવા આવી હતી એટલે એ હા કહે તો ય બધી તૈયારી કરતાં પોર-કાર્તક-માગશરમાં જ રાખવું પડે એમ હતું, એટલે થોડો વખત એને પૂછ્યા વિના એ પાકે તેમ કરવું એવો ડાહીબાએ મનમાં મનસૂખો ઘડ્યો હતો. એમનું શરીર જોકે અશક્ત તો થઈ ગયું હતું, તેમાં વળી ગઈ સાલથી દીકરો હડાપણમાં ને હડાપણમાં વંશ કાઢતા બેઠો હતો એમ લાગી જવાથી ચિંતા વધી પડી હતી, તેની અસર પણ શરીર ઉપર થઈ હતી. છતાં ઘરમાં ખીજું કોઈ રહ્યું નહિ, લલિતા પણ અભ્યાસમાં પડી હતી એટલે જરા શરીરને વધારે થાક લાગે તો ય એમણે ઘરનું કામ ઘસડયે રાખ્યું હતું. એ થાક પણ ખરો, શરીરની અશક્તિય ખરી ને તેમાં સૌથી ખાસ

કારણ તો સુમંતને આવતી મોસમમાં લગ્ન માટે પકવીને તૈયાર કરવાનું ખરું, એટલે એમણે વૈશાખની અધવચથી મુદ્દલે કામ કરવાનું બંધ જ કરી દીધું. અને ઉપરથી આજ તો પગ ફાટે છે, માથે વેગ આવે છે, પેટ પથ્થર જેવું કઠણ થઇ ગયું છે વગેરેવગેરે રોજરોજ કંઈ ને કંઈ ફરિયાદ કરવા માંડી. ઘર એવું સરળ ચાલતું કે સુમંતે બધો વખત ગ્રામસેવાની પ્રવૃત્તિમાં જ રોકી લીધો હતો ને તેમાં આ જવાબદારી આવી પડી. એણે ડાહીયાની સેવા કરવા માંડી, દવા માટે પાંચ ગાઉ છોટે આવેલા દવાખાને ધક્કા ખાવા માંડ્યા, અને લલિતા ધરકામને પહોંચી ન વળે તો એને પણ મદદ કરવા માંડી. અને છતાં ડાહીયાનો રોગ દિવસેદિવસે મટવાને બદલે વધવા માંડ્યો ! સુમંત એમને ડેઠ શહેરમાં મોટી ડિઝીવાળા દાકતર પાસે પણ લઈ ગયો, પણ દવા જ ન લાગુ પડે ત્યાં શું ? એ બે-ત્રણ મહિના શ્રાવણ ઊતરતાં ઊતરતાં ચોમાસામાં અને કાળી જમીનના પ્રદેશમાં એણે જે દોડધામ કરી છે એનું પરિણામ તો ડાહીયાની ફરિયાદો દિવસેદિવસે વધતી ગઈ એ જ ! એને દાકતરો ઉપર પણ ચીઠ ચડી કે મોટી મોટી ડિઝીઓ લટકાવ્યા છતાં એમનાથી આવેા સામાન્ય રોગ નથી પારખી શકતો તો પછી એ બીજા અસાધારણ રોગમાં તો કરે જ શું ? પણ એને કોણ કહે કે ડાહીયાનો રોગ પણ અસાધારણ જ હતો ? રોગ તો ન મટ્યો પણ હવે દરદથી કાયર થયાં હોય તેમ એમનો સ્વભાવ બીઠિયો થઈ ગયો. સુમંતે એ પણ સહેવા માંડ્યું.

દશેરા આવતાં એમણે જાહેર કર્યું કે પોતે હવે ક્યારે ઢબી જાય તેનું કંઈ કહેવાય નહિ માટે મરતાંજીવતાં પોતાની આંખે છોડીને પરણેલી જેતી જાય એટલે બસ ! એમણે જાણીને જ સુમંતના લગ્નની વાત જાતે ઉચ્ચારી ન હતી. એ તો એકના ભેગું બીજું જોડાયેલું જ હતું અને નહિ હોય તો એની મેજે ઘણો ય એ જે કહેવું હશે તે કહેશે એમ માની એમણે આ વખત કોઈ મુત્સદ્દીની અદાથી ઢાંકચો પોપડો રાખ્યો હતો.

લલિતાના લગ્નની વાત આવતાં સુમંતે કહ્યું : “ મારી ક્યારે ના છે ? એ કહેતી હોય તો અત્યારે તૈયાર છું.”

વાત પૂરી ન સમજતાં અને પોતે જે ભાવાર્થ સમજવા ઇચ્છતાં હતાં તે સ્પષ્ટ ન થતાં ડાહીયા બોલ્યાં : “કાણની વાત કરે છે ? કહેનાર વળી કાણ છે ?”

“ખીજું કાણ હોય ? જે પરણનાર હોય તે લલિતા સ્તો !” સુમંતે જવાબ આપ્યો.

સાવ વિચિત્ર જવાબ સાંભળતાં કપાળ ઉપર નિરાશાનો હાથ મૂકતાં ડાહીયા બોલ્યાં : “તું આ શું કરવા બેઠો છે ? પરણવાની વાત એ શું નક્કી કરતીંતી ? હું કે તું મરી ગયાં છીએ કે એને જાતે નક્કી કરવાનો વારો આવે ?” જોકે એ શબ્દો પાછળ પણ સાથે સાથે ખીજે પણ એક અર્થ છુપાયેલો હતો જ કે, “તમારે જેને નક્કી કરવું હોય તે કરો પણ ભેગો તું ય હા પાડે ત્યારે મારો જીવ હેઠો ખેસે ને ?” પણ એ વાત તો એમને જણાવવી જ નહોતી એટલે શું કામ બોલી જતાવે ?

સુમંતે કહ્યું : “મારે જેમ નાલેશીભર્યું નથી પરણવું એમ મેં જેમ નક્કી કર્યું છે તેમ એને પણ.....”

ડાહીયાને તો એટલું જ સાંભળવું હતું ને તેમાં પાછું, “બાર વર્ષે આવો બોલ્યો કે જા બચ્ચા દુકાળ પડશે,”ની જેમ સુમંતે એનું એ જ વેણ કાઢ્યું ત્યારે એમને ફેટલો આઘાત થયો હશે તે તો એ અને એમનો અંતરજનમી એ જ જાણતા હતા. સુમંતને તે વખતે જોકે તેમના મોં ઉપર આવેલા નિરાશાના ભાવ જોઈ થોડોઘણો ખ્યાલ તો આવ્યો હતો. એને એમ પણ લાગ્યું કે મા આ માનસિક દુઃખથી તો બિમાર નહિ પડી હોય ? પણ સ્વસ્થ મન પાછું મૂળ જગાએ આવી જતાં બોલ્યું : “માનસિક દુઃખ હોય કે ન હોય પણ તેનો શો ઉપાય ? બે લાગણીઓ સામસામી અથડાય ત્યારે કાણે નમતું આપવું ? સાચે કે ખોટું ?”

ડાહીયા છેવટ એક ઉદ્ગાર કાઢીને જ રહી ગયાં : “ત્યારે તું મને મારવા બેઠો છે, નહિ ?”

સુમંતને તો કંઈ જવાબ આપવાનો હતો જ નહિ.

ખીજાં બે વરસના માના હૃદયના સતત હુમલા છતાં સુમંતનો

આદર્શ જીત્યો, ડાહીયાને નમતું મૂકવું પડ્યું અને તેમણે સમજીને કે છેવટ મન વાળીને, મમે તેમ પણ ખુશી થઈને લલિતાના લગ્ન માટે સંમતિ આપી. સુમંતે લલિતાનું લગ્ન કર્યું તો નાતમાં, પણ નાતબહાર હતો તેની સાથે. ડાહીયાએ તે વખતે થોડો વાંધો તો લીધેલો પણ હવે એમના હાથમાંથી જ્યાં સમૂળગી બાજી જતી રહી હતી ત્યાં એ થોડો વાંધો ય શું ટકે? સુમંતે કહ્યું: “એમ તો કાલ ઊડીને મને ય નાતબહાર મૂકે માટે શું થઈ ગયું? કંઈ એનો વાંકયુનો જોવો કે બસ જોનેતેને નાતબહાર જ મૂકવો? એ છોકરાએ તો નાતનો કંઈ ગુનો કર્યો નથી. એના બાપે ય શો ગુનો કર્યો હતો? નાતવાળાઓએ કન્યા ન આપી ને એ કાઠિયાવાડથી કન્યા લાવીને પરણ્યો તે ય ગુનો? મને તો એમ થાય છે કે આ નાત વીસમી સદીમાં જીવે છે એમ બહાર જગતમાં કહ્યું હોય તોપણ લોકો ન માને! અને સાચું જ ને એ ગુનો હોય તો નાત દંડ લઈને એને માફ શા માટે કરે છે? હમણાં જો એ નાતને બેત્રણ જમણ આપે ને નાત કહે એટલો દંડ આપે તો એ નાતબહાર મરી જાય! નાતના પાપે એનો બાપ તો બિચારો બહાર રહી મરી ગયો તો ય નાતને પોતાનું વેર નથી વળી રહ્યું? બાપની સાથે બહાર રહેવાથી છોકરો કેળવાયો છે, ઘડાયો છે અને આજે નાતમાં યોગવા જઈએ તો એના જેવો લાયક બીજો છોકરો કોઈ નથી; તો પછી એને લલિતા પરણે એમાં તમને શો વાંધો આવે છે એ જ મને નથી સમજતું!” નાતની અજ્ઞાનતા ઉપર રોષ દાલવતાં સુમંતે ડાહીયા આગળ મનની વરાળ કાઢી. સુમંતને જેમ નાત નહોતી સમજતી તેમ ડાહીયાને સુમંત નહોતો સમજતો.

તેમણે પોતાના મનની છેલ્લી મુરદ જણાવતાં કહ્યું: “તું બેનના બદલામાં પરણુશે એ આશા તો મેં જાણે મૂકી દીધી. બેનનું સાટું કરીને તું ન જ પરણે એટલે એ વાત પણ મેં તને ન કરી, હવે પાછો તું જે પગલું બરવા તૈયાર થયો છે એથી તો મારી છેલ્લી આશા પણ નાશ પામતી દેખાય છે.”

માના બાવને જાણવા માગતાં સુમંતે કહ્યું: “તારી છેલ્લી આશા શી છે એ કહે ત્યારે મને સમજ પડે ને?”

“પણ તારે મારી આશાની ક્યાં પડી છે?”

“મા! એવું બોલીશ?” એટલા ત્રણ શબ્દો બોલતાં સુમંતની આંખમાં પાણી આવી ગયાં. તેણે ડાહીયા ન જાણે તેમ આંખ લૂછવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ માની દૃષ્ટિથી કરી કશું છાતું રહેતું હશે? અને જો રહેતું હોય તો સુમંતનો આદર્શ જીતે પણ ખરો?

“સુમંત! તારું મન હું નથી સમજતી એમ ન માનતો, પણ સ્વાર્થને લીધે કહે, જૂની ઘરેડને લીધે માન કે પછી બીજાંથી જુદા પડવાની હિંમત નહિ એમ ગણુ, અમારાથી સમજ્યા છતાં ચીક્ષો કપાતો નથી. તું કાપવા જ બેઠો છે—મારી સર્વ મહેનત નકામી જ મઠ છે એનું મને દુઃખ નથી એમ પણ નહિ, પરંતુ એ દુઃખ વેઠવા જેટલી શક્તિ મારામાં આવી છે. અને એ આવી છે તેમાં મારી છેલ્લી આશાનો થોડો ટેકો પણ ખરો.”

“પણ એ આશા કહે ત્યારે ખખર પડે ને?”

“એ જ કે આ જ તું ભલે સાટા—તેખડાથી ન પરણતો હોય પણ પ્રભુ કરે ને કોક રડ્યોખડ્યો, તારું કરમ જોર કરતું હોય તો પૈસા આપતાં કન્યા આપનાર મળી જાય..... પણ તું આમ લલિતાને જ નાતબહાર રહેલા સાથે પરણાવે પછી તને એવો ય ક્યાંથી કન્યા આપવાનો હતો?”

“આ! ત્યારે તું મને હજુ ય સમજી જ નથી.” સુમંતે નિઃશ્વાસ નાખતાં કહ્યું.

“હવે તો લાકડાંમાં જઈશ ત્યારે તને સમજીશ.” ડાહીયા છેલ્લી આશાનું પરિણામ સમજી જતાં બોલ્યાં.

“જો આ! મને કંઈ નાતબહાર કરવાનો જ મોહ નથી. નાતમાં જો એના જેવો કોઈ છોકરો હોય તો હું ત્યાં કરવા તૈયાર છું. લલિતાના સુખનો જ એમાં તો સવાલ છે.”

“એ તો મને ખખર છે. તું મને બોલવામાં પહોંચવા જ ન દે, અને હું બોલું તો ય તું તારું ધાર્યું જ કરવાનો. મારું તો જે થવાનું હશે તે થશે—તને પરણેલો જોવાનું ભગવાને મારા કરમમાં નહિ લખ્યું હોય તો તું શું કરવાનો હતો? તેમાં વળી છોડીના સુખની

વચ્ચે મારે શું કામ આડી જીભ ધાલવી પડે? તેં નક્કી કર્યું છે, લલિતાને પણ ગમે છે, તો કરો—મારી છેલ્લી આશા ભગવાન પૂરી નથી થવા દેવાનો એ તો મને સમજાઈ જ ગયું છે.”

આમ જોકે લલિતાના લગ્ન વિષે ડાહીયાએ સંમતિ આપી પણ ક્યવાતે મને. અને એમને રાજપુત્રી કરવા જાય તો સુમંત પોતાના આદર્શને પહેાંચે પણ શી રીતે? એને મન તો ડાહીયાની ક્યવાતા મનની સંમતિ પણ પૂરતી હતી. છેવટ માની વિરુદ્ધ થઈ કોઈ પગલું ભરવું પડે તે કરતાં એટલું ભાવવાળું વલણ એક રીતે એણું પણ ન હતું. લાગણીપ્રધાન અને આશાભર્યું હૈયું જમે તેટલું શુદ્ધિપ્રધાન હોય પણ ડાહ્યામાંથી તો ન જ જાય. અને માના હૃદયમાં દુઃખ થયા વિના રહે? હવે એને કંઈ આશા ઉપર જીવવાનું? એકનો એક છોકરો આદર્શ ખાતર ગરીબાઈને વધો, શુદ્ધિ છતાં ગામડામાં દટાયો, સંસારી થવાની શક્યતા છતાં લગ્નને કાયમને માટે દૂર ડેલ્યા જેવું કર્યું અને એટલાથી બાકી હતું તે નાતબહાર થવાનું પગલું ભર્યું!

અને તે બધું કર્યા પછીયે મળવાનું શું? માના હૈયાનો વસોપાત કે ખીજું? વંશ ઉચ્છેદવાનું કલંક કે ખીજું? કોઈ વ્યાવહારિક માણસ એને વખાણવાનું હતું? મૂર્ખો ન કહે તો જ સારું!

પણ જગતમાં આના મૂર્ખાઓ વસે છે ત્યારે જ સમાજમાં થતો ક્યરો અવારનવાર સાક થયા કરે છે. મૂર્ખાઓ વિના એવી ગધા-મહેનત કોણ કરે?

[૨૦]

સુમંત ગળનનની સાખપાડોસ રહેતો હતો એટલે ડાહીયાને અને ગળનનને સમાનધર્મી તરીકે વાતો કરવાનો મસાલો સારો હતો. એકને પુત્રનું દુઃખ રડવાનું હતું ત્યારે ખીજને પુત્રીનું. વાસ્તવિક રીતે સુમંતને તો કંઈ દુઃખ હતું જ નહિ, છતાં ગળનનને એ દુઃખ

પોતાની ચંપા કરતાં ય વિશેષ લાગતું. વિશેષ લાગતું એનો અર્થ ચંપાના દુઃખને એ ઓછું માનતા એવું નહિ, પણ એના પરિણામથી આખા વંશનો વેલો જ સુકાઈ જવાનો હતો; જ્યારે ચંપાના જેવું દુઃખ ઘણી ય વિધવાઓ ભોગવતી હતી અને ભોગવ્યા વિના છૂટકો પણ ન હતો.

ડાહીયા પાસેથી સુમંતના લગ્નનો પ્રતિહાસ સાંભળી લીધા પછી ગળનન પૂછતા: “તે સાવ પરણવા જ માગતા નથી?”

ગળનનના સવાલનો જવાબ આપતાં ડાહીયા બોલ્યા: “નથી પરણવા માગતો એમ જ માનવાનું હવે તો રહ્યું ને? સાટામાં એ ન ધરણ્યો, કન્યાના પૈસા આપીને એ પરણવા માગતો નથી—પછી નાતમાં એવું કદી બનતું જ નથી કે કોઈ કંકુ ને કન્યા આપવા તૈયાર થાય—ને માની લો કે થાય તો એને કંઈ બીજા પૈસાવાળા ન મળે કે અમારા સુધી આવવા વારો રહે? વળી બેનને બહાર પરણાવી નાત—બહાર જ અમે થઈ ગયાં; પછી એવું સ્વપ્ન લાવવું એ ય નકામું ને?”

“ત્યારે તો તમારે ય પાકું દુઃખ સ્તો!” ચોમેરથી કોઈ રસ્તો સુમંત માટે લગ્નનો બાકી રહેલો ન બેતાં ગળનને દુઃખભર્યો ઉદ્દગાર કાઢતાં કહ્યું.

“છે સ્તો!” પાકું દુઃખ કબૂલ કરતાં ડાહીયા બોલ્યા: “શું કરીએ, કરમમાં—એનાં અને મારાં—એવા લેખ હશે. બાકી આજ સુધી અમારી આખી નાતમાં, ડાહ્યો માનો તો ય અને ગાંડો માનો તો ય આવું—પોતે કુંવારો રહી બેનને નકરી આપી હોય—બન્યું નથી. ઊલટા કોઈ કોઈ તો કન્યાનો સામો અવેજ ન બેઠતો હોય તો એ અવેજ બીજાને અપાવે ને તેના બદલામાં પૈસા લે. આજસુધી હજુ એને ખોટું કંઈ પળ નથી. વળી એનો અચાવ કરનાર નીકળ્યા હશે—એને અવેજ ન બેઠતો હોય માટે કંઈ સામાને મફત આપી દે? એને ભવિષ્યમાં જરૂર પડે તો કોઈ દીકરો મફત આપવાનો નથી, પછી એ શું કામ આવ્યો ધા જવા દે?”

ગળનન જૂના વિચારના અને સનાતની બાહ્ય હતા, છતાં એમની નાતમાં પહેલેથી કંકુ ને કન્યા આપવાનો સારો રિવાજ હતો.

ગરીબ હોય કે તવંગર, સૌસૌને સરખા દરજ્જાનું મળી રહેતું અને કોઈને ડાહીઆએ પોતાની નાતની સ્થિતિ વર્ણવી હતી તેવી મુશ્કેલી હતી જ નહિ, એટલે એમને સુધારક તરીકે નહિ પણ ન ટેવાયેલા સિવાજને લીધે સુમંતનું પગલું વાજખી લાગ્યું. સામી બાજુ દુઃખ પણ એટલું જ લાગતું હતું કે આખી જિંદગી હવે ધૂળ થઈ ગઈ ને !

અને જુદીજુદી ન્યાતોની તરેહવાર વિચિત્રતાઓની ચર્ચા ચૂંથવા જતાં પાર નહિ આવે એમ માની ગમનન બોલ્યા : “ ડાહીઆ ! જો જોઈ જિતરી જે બધા ચાલ નાતમાં ચાલે છે તે જોવા જઈએ તો કાઢવ જ હાથ આવે. પણ એ તો સૌ દાયમાં ને દાયમાં નાતના કણમાં રહે છે ત્યાં સુધી સારું છે. નહિ તો સૌ ઘરઘરના રાગ થાય એમાં ય પાછો સવાદ નહિ. અમારી નાતમાં બે તડ છે એમાં અમે ત્રણ તડવાળા જ સુખી છીએ, બાકી પાંચ તડવાળા છે એમની તો વળી તમારી નાત કરતાં ય જૂંડી સ્થિતિ છે. જેને જ્યાં કન્યા આપવી હોય ત્યાં આપે એટલે પછી એમાં કંઈ બરકત આવતી હશે ? પાઘડીમાં માથું ને માથામાં પાઘડી છે ત્યાં સુધી સારું છે.”

“ પણ આજના છોકરા એવું સમજતા હોય ત્યારે ને ? આ અમારા સુમંતે લાગલો ચીસો કાપ્યો એમાં શું સુખી થવાનું ? ” ડાહીઆએ પાછો મૂળ પ્રશ્ન આણ્યો.

“ સુખી થવાય કે ન થવાય—એમ પાછા એક રીતે જોડા જિતરીને જોઈએ તો એમાં માસ્તરનો ય દોષ નથી કે તમારો ય નથી. વિધાતાના લેખમાં કોઈ મેખ મારવાનું નથી. મેં ય તમારી પેઠે ચંપા વિધવા થઈ ત્યારથી જીવ બાળવામાં બાકી રાખ્યો નથી. પણ જીવ બાળો કે ન બાળો, લખ્યા લેખ કોણ મિથ્યા કરવાનું હતું ? ” ગમનને પોતાના મનનો બહારો કાઢતાં કહ્યું.

“ ત્યારે હું ય મન વાળીને તેમાં જ બેઠી છું ને ! એના કરમમાં હશે તો કોઈ મિથ્યા કરવાનું નથી અને વિધાતાએ લેખ લખતી વખતે જ એ નહિ લખ્યું હોય તો હું ગમે તેટલા ધમપછાડા કરીને મરી જઈશ તો ય શું વળવાનું હતું ? ને મારાથી મરાય તેટલા ધમપછાડા તો મેં મારી જોયા, પછી બધી બાબુના હાથ હેડા પડ્યા ત્યારે હવે મન વાળ્યું છે.” ડાહીઆએ પોતાના મનની વાત જણાવી.

પોતાના મનની એક અણુચિકલી ગૂંચ જણાવતાં ગળનને કહ્યું :
“હું ય તમારી પેઠે મન વાળીને જ ખેડો છું. એના કરમમાં તો જાણે
રંડાપો લખ્યો હશે એટલે કોઈ શું કરે? પણ રંડાપા કરતાં ય
ઓશિયાળું જીવન કાઢવું એ કંઈ સહેલું છે?”

ડાહીયા જાણતાં હતાં તે ઉપરથી તેમણે પૂછ્યું : “કહે છે ને
સાસરીમાં સારું છે.”

“સારું તો છે સ્તો! પણ આજનાં છોકરાં તો જાણો છો ને?
ચાર દિવર છે, એમની વહુ આવે, છોકરાં થાય અને એ બધાંમાં
દા'ડો કાઢવો. કોઈનો જીવ કેવો છે ને કેવો નહિ, દરેક કંઈ સારા
સ્વભાવનું ઓછું જ હોય છે? તેમાં વળી બાળવિધવા એટલે દ્રાલસાની
કોડી. અમરતું કંઈ પવનથી લૂગડું ઝપટાઈ જાય તો ય ડાઘ પડતાં
વાર નહિ.”

એટલામાંથી જ સૌ સમજી જતાં ડાહીયાએ કહ્યું : “પણ અહીં
રહે તો ય એને કોઈ ખસ કહેનાર નથી.” એમને છ મહિનાના પાડોસી
તરીકે જે પરિચય થયો હતો તે મૂડી ઉપર તેમણે જણાવ્યું.

“ખસ શું, ઊંચા સાદે એને કોઈ બોલે એવું પણ નથી. હતાં
પીળું એટલું કંઈ સોનું હોય છે? બધાંનો સ્વભાવ કંઈ કાયમ એક-
સરખો ય રહે છે? જે વિધવાઓનો દહાડો નથી જતો એને ઓછું
દુઃખ છે? સુખદુઃખે પાનું પડ્યું એટલે કાઢ્યે જ છૂટકો સ્તો. પણ મારો
જીવ બળે છે તે એટલા માટે કે ચંપાના સ્વભાવને હું જ બાળું છું. તમે તો
એને જોઈ જ નથી. સોડિયું તાણીને અત્યારે ખૂણામાં ખેંચી રહે છે તે
મારી ચંપા જ નહિ. અને એ સ્વભાવને લીધે જ એ એવી સુકાઈને
લાકડા જેવી થઈ ગઈ છે. એનાથી દુઃખ વેઠાય પણ ટકાર ન વેઠાય,
એના માથા ઉપર પહાડ તૂરી પડે તો ય એ ન ડગે, પણ એના માથા
ઉપર કોઈ કલંક ઓઢાડે તો એનાથી ન સહેવાય. ભાઈ સાથે એને
સારું ફાવે છે, જસોદા અને એ, નણુંદબોળાઈ છે એમ જ જાણતાં
નથી—સગી બેન કરતાં ય વધારે એમને બંનેને એકબીજા પ્રત્યે લાગણી છે.
અત્યાર સુધી તો એકબીજાની ઠઠામશ્કરી કરતાં ય થાકતાં નહોતાં, છતાં
એની એ મશ્કરી થતાં જે એને એમ ખાતરી જ થઈ ગઈ કે પોતાનો

ઓશિયાળો અવતાર છે માટે મહેલું માયું, તો આટલી બધી હેતુપ્રીત છે છતાં જીભ કરડીને મરી જાય એમાં ભૂલ નહિ. એનો આ સ્વભાવ હતું એકસો જાણું છું એમ નહિ, પરંતુ આખું ધર જાણે છે. એને બાળરંડાપો આવ્યો છે, એ અણીપૂર પાર ઉતારવો સહેલો નથી એમ સૌ જાણે છે, છતાં કુટુંબને કોષ્ટ દિવસ એ કાળું કલંક લગાડશે એવું તો અમારામાંથી કોઇને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે. અને તેથી જ મને એની બહુ ચિંતા થાય છે.”

“એટલે એને કોઇનું ઓશિયાળું ન રહેવું પડે એ જ કે બીજું?” ગગ્ગનનના એ લાંબા કથનમાંથી એક વાક્યમાં આખો સાર કાઢી લેતાં ડાહીયાએ પૂછ્યું.

“ઓશિયાળું તો એના કરમમાં લખ્યું છે એટલે કોણ મિથ્યા કરનાર છે? પણ હું એટલું જ ખોળું છું કે એવો ઓશિયાળો અવતાર કાઢતાં એનું મન કદી ખાટું થઇ ગયું, ત્યારે કોષ્ટ એવો એને ટેકો હોય કે ત્યાં જઇને ઊભી રહે. ભોળા શંભુને મારી રોજ એ જ પ્રાર્થના છે કે તું એને એકલીને તરવું હોય તો તરી શકે એવું કોષ્ટ લાકડું આપ.”

“અરે! હ્યોને એ લાકડું હું જ બતાવું.” ગગ્ગનનની સાચી ગૂંચ સમજી જતાં ડાહીયા બોલ્યાં.

જાણે સાચેસાચ શંભુએ એમની પ્રાર્થના સાંભળી હોય અને તેનો જવાબ ડાહીયાને આપવા એમણે જણાવ્યું હોય, એવી આશાની ભૂમિ ગગ્ગનનના હૈયામાં ઊઠી. એમણે ધડકતે હૈયે કદાચ ડાહીયા જણાવે તે ટેકો સાબૂત ન પણ હોય તેવી શંકા સાથે કહ્યું: “અરે તમે જાણો છો ત્યારે શા સારુ અત્યારસુધી કહેતાં નથી?”

“પણ તમે મને પેટ ખોલીને વાત તો આજ કરી,” ડાહીયાએ જવાબ આપતાં કહ્યું: “તમને જે આજસુધી ખોલ્યા છતાં જડતું નથી તે અમારા બણી તમે હો તો ક્યારનું જડી ગયું હોય, જડવાનું જ એમાં શું છે? આજે અમારા બણી તો અમારી નાતની જ પાંચદશ વિધવાઓ એ રીતે જીવે છે. અને ટૂંકી મિલકતમાં એ વિના બીજો રસ્તો પણ શો? અમારી જ વાત હ્યોને આ નોકરી ઉપર જ બધો આધાર. વળી જેને બીજી મિલકત ન હોય તેને ઓશિયાળું જીવવું

હોય તોપણ ક્યાંથી જીવે? એટલે એને એ ટેકા શોધ્યે જ છૂટકો.”

ડાહીયા વાત લંબાવતાં હતાં તેમતેમ ગળનનનો જીવ, એવો તે એ કેવો ટેકો છે કે એમની ભણીની વિધવાઓ વગર મિલકતે એના આધારે દહાડા કાઢતી હતી, તે જાણવા જિયોનીયો થઈ રહ્યો હતો. એમનું બધું ધ્યાન ડાહીયાની એ વાત કરતાં એ ટેકાનું નામ જાણવા આતુર હતું.

ડાહીયાએ તેમને વધારે અધીરા થવું પડે તે પહેલાં જાણાવ્યું: “વિધવા મહેતી થાય એ ખોટું ય શું છે? કન્યાશાળામાં છોડીઓ ભણાવવાની, જેડે કામ કરનાર પણ મહેતીઓ હોય એટલે પુરુષથી અલગનાં અલગ ને સ્વતંત્રનાં સ્વતંત્ર. કોઈ નિશાળમાં વળી એકાદ પુરુષ હોય તો બગડી ય શું ગયું? કંઈ બધા આદમી ખરાબ ઓછા જ હોય છે? ને કોઈ ખરાબ હોય તોપણ જેનું મન સાબૂત છે એને શો ભય છે? શહેરમાં તો બેરાં દવાખાનાની નર્સો થાય છે પણ એ આના જેવું સારું તો નહિ જ.”

ગળનનને ડાહીયાનું કહેવું ગમ્યું તો ખરું. મહિને વીસ-ત્રીસ રૂપિયા મળતા હોય તો એકલી જાતને ઓછા ન હતા. નાનાં છોકરાં સાથે રહેવાનું. મન પણ મેલું ન થાય. ધંધો તો સારો જ. પણ મૂળ મુશ્કેલી આવતાં એ બોલ્યા: “એમાં તો છ ચોપડીઓ પૂરી કરી હોય ત્યારે બને ને?”

“ચંપા કેટલી ચોપડી ભણી છે?” ડાહીયાએ પૂછ્યું.

“પાંચ પાસ થઈને જાડી ગઈ છે. એ તો ભણાવી હોત તો ભણત પણ પરણાવી એટલે પછી શું બણવા મોકલે?” ગળનનને પરિસ્થિતિ જણાવતાં કહ્યું.

“એક ચોપડી તો ઘેરે ય થઈ જશે. મારી લલિતાને સુમતે ત્રણ વરસ સુધી નિશાળનું ભણી રહ્યા પછી ઘેરે ભણાવી હતી.” ડાહીયા રસ્તો કાઢતાં બોલ્યાં.

“તમારે તો ઘરનો ધંધો એટલે થાય પણ.....”

ગળનનને આગળ બોલવા દીધા વિના ડાહીયા વચ્ચે બોલી બેઠ્યાં: “તમારે ય ઘરનો જ સાનો ને. ગામનાં બીલભંગીને એ

ભણાવે છે ને તમારી ચંપાને એ ના કહેવાનો હતો? વળી સાખ-પાડોસ એટલે તમારે વિધવા છોડીને બહાર મોકલવાની પંચાત પણ નહિ.”

આજ આઠઆઠ માસથી જાણે પોતે જે કંઈ શોધતા હતા એ આજ એકાએક ડાહીયાના કહેવાથી માત્ર જડી ગયું હોય તેમ ગજનનને લાગ્યું. એ ટેકાનો સારાસાર વિચારતાં પહેલાં એ વિષે એમને જાણે કંઈ કહેવાનું ન હોય તેમ ડાહીયા સાથે એમણે એ વિષે પછી વધુ વાતચીત કરી જ નહિ.

[૨૧]

ગજનન જોડા વિચારને અંતે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે “ચંપાને બન્ને શિક્ષિકા થવાનો વખત ન આવે, પરંતુ સુમંત માસ્તર છે ત્યાં સુધી એ એનો અભ્યાસ પૂરો કરી લે તેમાં કંઈ ખોટું નથી. ભણેલું કંઈ નકામું જવાનું નથી. વિધવા છે, મન ખરાબ વિચાર કરતું હશે તો ભણતર કંઈ પાછું વાળીને જોવડાવશે. વળી સુમંત માસ્તર એવો નથી કે ભણતર માથે જે આળ છે તે સંસ્કાર એની ફેળવણીમાં આવવા દે. એના હાથે જ ફેળવેલી એની જેન એક માસ જ અહીં તો રહી ગઈ છે પણ એના જેટલો વિનય, સાદાઈ, ચોકસાઈ આજની કોઈ છોડીઓમાં દેખાતાં નથી, એ બધી ફેળવણી તો સુમંત માસ્તરની જ ને? એવો કોઈ ઉછાંછળો માસ્તર હોય તો વિધવા છોડીને ભણાવવા મૂકતાં વાંધો, પણ સુમંત તો નામ પાડ્યું જ પરમાણુ છે! વળી ઘરમાં જ માનોને? ડાહીયા એને માટે કેટલી લાગણી રાખે છે! વળી કહે છે કે એમાં એને શરમ શાની આવવાની છે, એના કરતાં ય મોટી ઉંમરની છોડીઓ શહેરમાં છોકરાઓ ભેગી ભણે છે. વળી સુમંતથી તે એને શરમાવાનું હોય? હું તો માનીશ કે મારી લલિતા ગઈ ને ચંપા આવી. ઘડીઘડી એને શરઆતમાં અતડું લાગતું હશે તો હું સાથે બેસીશ. પણ સુમંત આગળ કોઈને અતડું લાગે જ નહિ. નિશાળનાં

છોકરાં રસ્તામાં એ જતો હોય ત્યારે ‘ સાહેબ ! સાહેબ ! ’ કહી હાથે વળગી પડે છે, પછી ચંપાને એની આગળ શાની શરમ લાગવાની હતી ? હમણાં જરા ધરતી બહાર નહિ નીકળેલી અને ન ખમાય એવો ઘા પડ્યો એટલે એને કામમાં જરા અતડાઅતડા જેવું લાગે, બાકી બહુવામાં શરમ શાની ?

“ આઠ મહિનાથી જીવ ઊડી ગયો હોય તેમ કરી વાતમાં રસ ન લેતી ચંપા એમ હા પાડશે એ ય મને ક્યાં ચોક્કસ ખાતરી હતી ? એના મૂળ સ્વભાવ પ્રમાણે તો એ હા પાડે જ અને તેથી તો મેં બધો વિચાર પણ કરેલો, છતાં એ અત્યારે સાવ બદલાઈ ગયા છતાં આ પ્રશ્ન આવતાં કેવી સચેત થઈ ગઈ ? તેનું મન જાણી લેવા પૂરતું તો મેં એને માટે ખાનગીમાં પૂછી જોયેલું, કે પછી એનો વિચાર ન હોય તો એ વાત હું અને ડાહીબા જ જાણીએ. પણ એ ય જાણે મારી પેઠે કશાની શોધમાં હોય, મન શોધીશોધીને થાક્યું હોય છતાં જડ્યું ન હોય અને આમ મારા કહેવાથી જ જડી ગયું હોય તેમ એનો નિસ્તેજ ચહેરો ફેટલો સચેત થઈ ગયો ? આજ આઠ મહિને મેં એને મોઢે તે વખતે જ પ્રથમના ભાવ જેવો ‘ બાપુજી ’ શબ્દ સાંભળ્યો ! અને એમાં કોઈને ય ખોટું શું છે ? ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે, પછી પાણી ન પીએ ને તરસની ખૂમો પાડીએ એ મૂર્ખાઈ જ કે બીજું ? આવો સારો માસ્તર મોંમાગ્યા પૈસા આપતાં ય ક્યાંથી ઘેર બેઠાં મળે ? ને તે ય પાછો વગર પૈસે ! એનું એકેએક આચરણ જોઈ મને થાય છે કે મૃત્યુશોકમાં કોઈ દેવ ભૂલો પડે તેમ એ ય આ નખખોદ ગામડામાં ભૂલો પડ્યો લાગે છે. બાકી આ શબ્દો કોઈ માટીનો માનવી ન બોલે—ચંપાને બહુવાને હું કંઈ તમારો ઉપકાર નથી કરવાનો. બહુવાવું એ તો મારો ધર્મ છે. પેટ માગે એટલું તો મને મળે છે, પછી વધારાનું શું કરવું છે ? અને એવો વધારાનો લોભ હોય એણે શિક્ષક મટી સદામાં કે એના જેવા વેપારમાં પડવું શું ખોટું ? અને એમ જે આપી શકે એને જ હું બહુવાવનો ધર્મ સમજું તો પછી આજે જે ભીલ, ભંગી ને ઢેડને બહુવાવું છું એ તો રહી જ નય ને ? તમે તમારે બીજી પંચાત કર્યા વિના સવારની વેળા

એને મોકલજે ને, અરે મોકલવાની ક્યાં છે હું જ એને કાંકું ઝાલી ખેંચી જઈશ, તમારે એ ચિંતા જ ન કરવી.”

ગળનને મહાલક્ષ્મીને એ બાબતની પ્રથમ વાત કરી ત્યારે જેમ કોઈ એચિતું પાછળ આવી અંદક ફાટે ને એકદમ ચમક થઈ આવે તેમ મહાલક્ષ્મી ભડકી ઊઠી : “ચંપાને બણાવવાની વાત કરો છો? અરે, તમારી તે અછલ મારી ગઈ કે શું? હવે, આટલે વરસે, વિધવા છોડીને બણાવવાની વાત કરતાં તમને ય શરમ નથી આવતી? ચૂડી કાઢી નાખેલી છોડી હાથમાં પેન લે, એના બાપ લેવડાવે અને ઉપરથી મા એમાં હાથએ પુરાવે! શું વાત કરો છો!” બે હાથ પહોળા કરી મહાલક્ષ્મી ગળનની મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરતી હોય તેવો ભાવ કરતાં બોલી : “તમને આ સુઝાડયું કાણે એ જ મને નથી સમજતું! જ્યારે આવી વાત આવીને ઊભી રહે અને પૂછીએ એટલે તમારે ખીજું કંઈ કહેવાનું જ નહિ—જે હોય તે બધું તમને બોળો શંભુ જ સુઝાડે! બોળા શંભુના તે કંઈ ભોગ લાગ્યા હશે કે આવી, જગતથી જુદી જ વાત સુઝાડે! જેને મને તો કહ્યું તો કહ્યું, પણ કોઈને વાત કરતા, સાંભળનાર કહેશે કે તમારી ડાગળી ખસી છે. તેમાં ય છોડી જાણે તો એના જીવને શું ન થાય? કે’શે હું ચૂડીઓ ભાગીને બેઠી ત્યારે મારાં માઆપને હવે મને બણાવવાનો અવસર આવ્યો!”

પ્રથમ ગળનને દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે મહાલક્ષ્મીએ આમ દેખાતી રીતે કંઈ વિરોધ કરવામાં બાકી રાખ્યું જ નહિ. પરંતુ ગળનને પોતે મનમાં એ વિષે જે વિચાર્યું હતું તે બધું દલીલ સહ કહી બતાવી સમજણ પાડી ત્યારે મહાલક્ષ્મીને થોડી ખાતરી થઈ કે એમની કંઈ ડાગળી ખસી નથી કે જગતમાં એની કંઈ નવાઈ પણ નથી. અને છતાં મહાલક્ષ્મી એ ખાતરીને ય ન ગણકારત, પરંતુ એક તો એમણે જે ધાર્યું હતું કે ચંપા પોતે જ એ વાતની હા ન પાડે, તે જ ઊલટી રાજખુશી હતી અને વળી, જે સુમંત માસ્તર ન હોત તો મહાલક્ષ્મી ચંપાની એ ખુશીને પણ ગળી જાત. એટલે મહાલક્ષ્મીએ સમજીને કે ઊંડો વિચાર કરીને નહિ પણ એથી કંઈ સારું પરિણામ નહિ આવે તો ય ખોરું તો નથી જ આવવાનું એવી શ્રદ્ધાથી જ હા પાડી હતી

પરંતુ ગજનનને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો એવો જસોદા તરફથી સજ્જત વિરોધ આવ્યો.

જસોદાએ પૂછ્યું : “બાપુજી ! તમને મારામાં તો કદાચ વિશ્વાસ ન હોય, પરંતુ સાથે સાથે તમારા દીકરામાં ય નથી, એમ ને?”

જસોદાએ પ્રથમ પોતાનો વિરોધ મહાલક્ષ્મી આગળ કર્યો હતો. એમની સામે થાય તેટલી દલીલો કરી હતી. છેવટે મહાલક્ષ્મી છૂટી પડી કે “જે વડુ, હું તારી પેઠે એમણે મને કહ્યું ત્યારે ના જ પાડતી હતી. પરંતુ એમણે જે વાત કહી—મને તો એવી વાતો કંઈ ગોઠવીને કહેતાં આવડતી નથી ને એ બધું મને યાદ પણ નથી. મેં તો એક એટલો જ વિચાર કરીને હા કહી કે એથી નુકસાન પણ શું થવાનું છે? અને છતાં તારા કહેવાથી એ બંધ રાખતા હોય તો હું કંઈ ના કહેતી નથી.” આથી જ જસોદાને સીધો સસરાને પ્રશ્ન કરવો પડ્યો હતો.

ગજનનને શબ્દો ગોઠવતાં કહ્યું : “જસોદાવડુ ! તમે ચરચરે અનરથ કરો છો.....”

રસોડામાં બેસીને વાત કરતી જસોદા ગજનનને પૂરું બોલવા દીધા વિના વચ્ચે બોલી : “બાપુજી ! તમે બીજાને બલે ગમે તેમ સમજાવી શક્યા હો, પરંતુ મને તો લાગે છે કે તમને અમારા ઉપર વિશ્વાસ નથી.”

“પણ મને પૂરું કહેવા દેશો કે નહિ?” ગજનનને શું કહેવું તે નહિ સૂઝવાથી બાંધ્યાં એક વાક્ય નાખ્યું.

રસોડામાંથી જરા બારણા તરફ ખસતાં જસોદાએ કહ્યું : “પૂરું કહેવા દેવા તો આજ મારે શરમ મૂકીને સાચું આવવું પડ્યું. જે કહેવું હોય તે કહો, હું એ સાંભળવા જ બેઠી છું.”

“તમે ખોટું સમજી બેઠાં છો, જસોદાવડુ !” એની એ વાતને ફેરવીને કહેતાં ગજનનને કહ્યું : “મારો તમારામાં વિશ્વાસ નથી એમ કાણે કહ્યું? મારો તમારામાં અને મારા દીકરામાં બંનેમાં—અને સાચું બોલાવો તો તમારામાં એના કરતાં ય વધારે વિશ્વાસ છે.”

“અને તેથી જ અંપાએનને બણાવો છો, નહિ? બાપુજી ! હું વડુ થઈને તમારી સાથે લાંબી જીભાનેડી કરવા નથી મામતી, તમારા

મનમાં ચંપાબેનને મહેતી કરવાનો વિચાર આવ્યો, કારણ કે તમે ન હો. અને અમે એમને પાલવીએ કે ન પાલવીએ માટે.”

“વહુ ! જસોદાવહુ ! તમે અવળું સમજો છો.”

“બાપુજી ! હું અવળું સમજતી હોઉં તો અવળું, પણ જે સમજી છું તે એક વખત સાંભળી લ્યો, પછી તમારે એ ન માનવું હોય તો મારી બળજબરી ઓછી છે ?” જસોદા જેવી શાંત જણાતી યુવતી, આટલી અકળાઇને કોઇ દિવસ સસરા સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો છતાં આજ આટલી બેઘડક શી રીતે બોલતી હતી ? “તમે કહો છો કે તમને મારામાં વધારે વિશ્વાસ છે, મને એથી ઊંચડું દેખાય છે. તમને કદાચ લાગ્યું હશે કે મને બાપની મિલકત મળવાની છે, વળી અધૂરામાં પૂરી અમે બે બેનો એક ઘરમાં ભેગી થવાની છીએ, એટલે એ બાપની મિલકતથી ઘરમાં અમારું ચકલુ થઇ જાય અને તેથી ચંપાબેનને ઓશિયાળું રહેવા વખત આવે તો ભણેલું કામમાં આવે.”

જસોદા સહેજ અટકી એટલે ગજનને કહ્યું : “ભણેલું હશે તો કંઈ નકામું જવાનું છે ?”

“નકામું જવાનું હું ક્યાં કહું છું ? આટલા ભણતરે એમનું હેવાતણુ હોત તો દા’ડો જાત અને આજે હેવાતણુ નથી માટે જ વધારે ભણાવવાની જરૂર ઊભી થઇને ? ભગવાને એમનું હેવાતણુ લઇ લીધું છે, કંઈ રોટલો તો નથી લઈ લીધો ને ? અને એ લઇ લે એવો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો એ કહી દો, એટલે નક્કી કરી દેવાનું સૂઝે.”

“મારે તો બધું નક્કીનું નક્કી જ છે. મારા ઘરમાં તમારા જેવી લક્ષ્મી બેઠી છે ત્યાં સુધી બધું નક્કી જ છે.” ગજનને કંઈ દલીલ ન સૂઝવાથી પોતાના હૃદયની ઊર્મિ જણાવી.

“ના, એવી વાતથી મારું પેટ નહિ ભરાય. છેલ્લી વાત કરી દઉં, તમને જે વિશ્વાસ ન હોય તો તમારી બધી મિલકતમાંના એમને ભાગ, મારો ભાગ જાવ ચંપાબેનને લખી આપો. પછી તો એમને કોઇ દિવસ ઓશિયાળું થવું નહિ પડે ને ? અને છતાં એમને તમાં ભણાવવાં જ હોય તો, કાં તો એ ભણતર નહિ કે હું નહિ.”

એકદમ જસોદાની ન કંપેલી હઠ જોતાં ગજનને બડકી જત

બોલ્યા : “ જસોદાવહુ ! તમે ખોટી હઠ પકડી બેઠાં છો. મેં તો તમે આવો અર્થ કરશો એમ ધાયું જ ન હતું. ”

“ તમે તો બાપુજી, સાથેસાથે એ વ નહિ જ ધાયું હોય કે અમે—હું ને ચંપાબેન—નણુંદબોગમ્મ નથી. તમે તો મને એકલી એની બોગમ્મ માની હશે, પણ મારે તો એ સગી બેન કરતાં વધારે છે, એ તમને કાણે કહ્યું હોય ? અને એને મારે લીધે ટુકડા રોટલા સારુ, આટલે વરસે, હાથમાં સહેલપેન લેવી પડે ત્યારે મારે આ ઘરમાં રહીને જ શું કામ છે ? ”

ગજનન શું ફલીલ કરે ? ગજનને પોતાની બાજુ સંકેતી ભેતાં કહ્યું : “ તમારો વિચાર ન જ હોય તો મારી કંઈ એવી હઠ નથી. મારા મનથી તો જાણે દીક, ક્યાં બહાર જવાનું છે, કે બહુતર નકામું પડવાનું છે ? તમને એમ જ લાગતું હોય તો ચંપાને તમે ના કહેજો. ”

“ ચંપાબેનને વળી હજુ ના શું કહેવાનું છે ? એ કંઈ સાંભળતાં નથી ? ના કહેલી જ છે ને ! ” જસોદાએ ચંપાની સ્થિતિ જણાવતાં કહ્યું.

“ ત્યારે મારો આગ્રહ નથી, એ તમને આ કહી દીધું—પછી કંઈ છે ? ” ગજનને માંડેલી બાજુને બિલાવી લઈ બહાર જવા પગ ઉપાડતાં કહ્યું.

ગજનન ગયા, મહાલક્ષ્મી કંઈ કામસર બહાર ગઈ એટલે જસોદાએ ચંપાને ઢંઢોળતાં કહ્યું : “ કેમ ચંપાબેન ! બાણવાનો કંઈ બહુ જ ઉમળકા આવી ગયો છ કે શું ? ”

પણ આ શું ? જસોદાએ તો કદ્યું હતું કે ગજનનને પોતે જીતીને આવી છે એટલે જીંડો જીંડો ચંપાને આનંદ હશે. નણુંદ મારે બાબી આટલી બહાદુર ને નિરવર્થ લાગણી બતાવે ત્યારે ચંપાને શું પણ દરેક નણુંદને ગર્વ થાય. ત્યારે ચંપા આમ જસોદાને કોટે વળગી પડતાં હૈયાફાટ રડવા શું કામ લાગી ? એને એનો પતિ સાંભરી આવ્યો ? એનું ફૂટેલું હેવાતણુ દુઃખી આવ્યું ? કે ઓશિયાળું જીવન ગમે તેવું સોનાનું પાંજરું હોય તો પણ મટતું નથી એમ લાગી આવ્યું ?

“ ચંપાબેન ! આમ હજુ ક્યાં સુધી રડવા કરશો ? રડવાથી કંઈ જે કરમમાં લખ્યું છે તે મિથ્યા થવાનું છે ? ” જસોદાએ ચંપાને

આશ્વાસન આપતાં એની ભીની આંખો લૂછતાં કહ્યું.

“ કરમમાં જોડેજોડે રડવાનું ય લખ્યું લાગે છે. નહિ તો વાંકેશરી થઇને તમે આજ દુશ્મન બન્યાં તે ન બનત.” ચંપાએ રડવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું.

પાણીમાં પડીને તણાતા વીંછીને બહાર કાઢવા જતાં જેમ એ કાઢનારને ડાંખ મારે તેવી સ્થિતિ જસોદાને પોતાની થઇ હોય તેમ લાગ્યું. ચંપાને માટે પોતે મરી પડે ને એ જ ચંપા કહે કે તમે મારાં દુશ્મન ! શું નસીબ છે ! શી લે'ણાદે'ણી ભગવાને એકખીજના કપાળે લખી છે ! હળરહળર શંકાકુશંકા આવી છતાં એ સર્વને દાખી દેતાં જસોદાએ પૂછ્યું : “ ત્યારે તમારે ય ભણવું જ છે, એમ ને ? ”

જસોદાને કોટે ફરીથી વળગી પડતાં ચંપા બોલી : “ ભણવું તો છે જ, પણ તમે માની લીધું છે તે મહેતી થવા માટે નહિ.”

“ ત્યારે ? ” જસોદાએ ચંપાની આંખમાં આંખ પરાવતાં પૂછ્યું.

“ કરમમાં રડવાનું લખ્યું છે તે મટે તો મટાડવા.”

“ એટલે ? ”

“ એટલે એ જ, બાપુજી જે ઉત્તર તમને ન આપી શક્યા તે હું તમને આપું. હેવાતણ હોત તો આટલા ભણતરે શું પણ વગર ભણતરે ય દા'ડો જાત અને બધાંનો જાય છે. હેવાતણ નથી ત્યારે જ ભણતરની એથની મોટી જરૂર છે. મનને એ વિના બીજે કયાં પરાવવું ? નવરું મન શું ન કરે ? આજે વિધવાઓ જે રીતે જીવે છે તેમાંથી મારે તીકળવું હોય તો મનને કંઈ ખોરાક તો આપવો જ રહ્યો ને ? ”

આ શબ્દો સાંભળી જસોદા ચંપા બણી તાકી જ રહી. એને થયું : “ ચંપાને આ દલીલ સૂઝી તે મને કેમ નહિ સમજાઈ હોય ? ”

ચંપા આગળ બોલી : “ બાપુજી ગમે તે માનતા હોય, બા મમે તે ધાંતી હોય, તમે ગમે તે અર્થ કરતાં હો, પરંતુ હું ભણવું તૈયાર છું તે આટલા માટે. મારે આખી જિંદગી રડવાનું જ લખ્યું છે તે ટળે, હું કંઈ બીજી સારી પ્રવૃત્તિમાં મન પરાવી શકું, વિચારી શકું ને કરમમાં રડવાનું છે તે ભૂલી જઈ; અને એ સિવાય મારા જીવનમાં એતન આવવાનું નથી, એ તો નક્કી જ. પરંતુ મારા

કરમમાં જ નયું રડવાનું લખ્યું હશે તે તમે પાછું ફરી એનું એ આગી લીધું.”

નરમ થઈ જતાં જસોદા બોલી : “ચંપાબેન ! ખોટું ન લગાડશો. મને કંઈ તમારા મનની આ જાડી વાત ઓછી સમજાઈ હતી ? મને જ શું કરવા બાપુજીને પણ આ તો નથી સમજાઈ. અને મને ન સમજાય ત્યાં સુધી હું તો એ જ સમજું ને ? હવે સમજી છું તો જોને કે તમને બણાવ્યા વગર મૂકી છું ખરી ?”

અને ચંપાને જોઈ જાત્રી પડતાં જસોદાએ કહ્યું : “આટલું બધું કરીને છેવટ એનું એ કયું, ત્યારે બાપુજી બોલ્યા ત્યારે જ કહી દેવું હતું ને ?”

[૨૨]

ચંપાને બણવાનો ઉમંગ હતો છતાં એને પ્રથમ દિવસે સુમંત પાસે જતાં સંકેતો પાર ન હતો. સ્લેટ, પેન કે પુસ્તક હાથ ઝાલતાં શરમ આવતી હતી. ડાહીઆ પોતે એને બોલાવવા ન આવ્યાં હોત, જસોદાએ એટલી ધમકી ન આપી હોત કે “જો ચંપાબેન, તમે જાતે નહિ જાવ તો હું ખેંચીને લઈ ગયા વિના તમને રહેવાની નથી,” અને એની રાહ જોતાં સુમંત છેવટ થાકીને જાતે બોલાવવા ન આવ્યો હોત તો ચંપા તે દિવસે બણવા ગઈ જ ન હોત.

“ચાલો તમને શરમ આવતી હોય તો હું ચોપડીઓ મૂકી જાઉં.” જસોદાએ પોપટ પાસે ચંપા માટે આણેલાં પુસ્તકો માગતાં કહ્યું.

પરંતુ જસોદાને કે ચંપાને ચોપડીઓ લેવાનો પ્રસંગ જ સુમંતે આવવા ન દીધો. એણે કહ્યું : “ચોપડીઓની આજ ને આજ કંઈ જરૂર નથી. એકાદ અઠવાડિયું તો એમના બણતર ઉપર રજ ચઢી હશે તે અંખેરાઈ જશે ત્યારે આમળ ચાલશે ને ?”

“હો એસ અહીં. એમાં સુમંતથી શરમાય છે શું ? હું પણ

તારી સાથે ભણવા બેસું છું, પછી છે કંઈ ?” ડાહીયાએ ચંપાનો હાથ ઝાલી નીચે પોતાની સાથે બેસાડી હસતાં કહ્યું.

ગોખલામાંથી રેટિયો કાઢી નીચે આસન જમાવતાં સુમતે કહ્યું : “ જુઓ ચંપાબેન ! તમે પાંચ ચોપડીઓ ભણ્યાં હશે, પણ આ એકડો પહેલો આવડશે ત્યારે જ તમારું ગાડું આગળ ચાલશે.”

ડાહીયા પણ રેટિયો સારી રીતે ચલાવી જાણતાં હતાં એટલે એમણે એ જવાબદારી લેતાં કહ્યું : “ જનને ભાઈ, ચંપાને રેટિયો કાંતતાં મારે શીખવી દેવું. મારા જેવી ઘરડીને તેં પાકી કોડીએ કાના ચઢાવ્યા તો તે હજુ જિગતી છે. મને તો પંદર દહાડા લાગ્યાંતા, ને એ તો બહી હશે તો પાંચ દિવસમાં શીખી જશે.”

“ એમાં કંઈ મોટા વેદ ભણવાના નથી. પરંતુ એની પાછળની ભાવના સમજવી જોઈએ ને ?” રેટિયા પાછળની મહાત્માજીની દષ્ટિ જણાવવાના ઉદ્દેશ સુમતે કહ્યું.

ડાહીયાએ એનો પણ જવાબ આપ્યો : “ એ પણ તેં મને બધું કહ્યું જ છે ને ! માત્ર ગાંધીને રેટિયો ખુબુ ખમે છે, એ પણ આટલી ઉંમરે કાંતે છે.”

“ તમને તો મેં સહેજ, નહિજેવી એની વાત કરેલી. તમને એ બધું સમજાય પણ નહિ અને એની જરૂર પણ શી ? પરંતુ ચંપાબેન તો એ જાણવું જોઈએ જ.” પૂણીમાંથી ફરફર એક ધારો તાંતણે કાઢતાં સુમતે કહ્યું.

“ તું નયોં વેદિયો જ છે.” ડાહીયાએ સુમતને ઝાટકતાં કહ્યું. મોં ગંભીર કરી ચૂપચાપ મા-દીકરાની વાતચીત સાંભળ્યા કરતી ચંપાનું મોં સહેજ મલકાઈ ગયું.

સુમતે લાંબા થયેલા તારને ત્રાક ઉપર વીંટાળતાં જવાબ આપ્યો : “ વેદિયો છું તે તેં આજે નવું જાણ્યું ?”

“ એ ખરું,” એનો સ્વીકાર કરતાં ડાહીયા બોલ્યાં : “ પણ માંડમાંડ ચંપા બિચારી શરમાતીચંપાતી આવી છે, તેને ખીજ વાંચવાલખવાની વાત મૂકી પહેલે દા'ડે જ આ તારો રેટિયો ખતાવે એટલે એનો ઉત્સાહ બાંગી ગયા વિના રહે ?”

તુરેલા તારને સાંધતાં સુમંતે કહ્યું : “આ વિના બધું બહુતર નકામું છે, પછી એનાથી પહેલ ન કરું તો શું કરું? વળી ચંપાબેન બાળક હોત તો એમને શું ગમશે ને શું નહિ ગમે, તેનો તમે કહો છો તેમ વિચાર કરવો પડે. પરંતુ આજે એ બહુવા આવ્યાં છે તે એમને ગમે છે માટે નહિ—એમને તો ગમે કે ન ગમે પણ બહુવું જ છે—તો પછી સીધી શરૂઆત કરવામાં એમનો ઉત્સાહ શી રીતે ભાંગી જવાનો છે?”

“એમ બોલીને તો તું કોઈને નહિ પહોંચવા દે.” સામી દલીલ ન કરતાં ડાહીયાએ ચંપા બહુ જોતાં કહ્યું : “લે, હું તારો પક્ષ લઉં છું ને તું તો ટેકો પુરાવાય લાગતી નથી!”

ચંપા બોલે એમ લાગતું જ ન હતું. છતાં એને જવાબ આપવાનો અવકાશ આપ્યા પહેલાં સુમંત બોલી ગયો : “તારું સાચું હોય ત્યારે એ ટેકો આપે ને?”

ડાહીયાએ ચંપાને બોલવાની ફરજ પાડતાં કહ્યું : “ચંપા, સાચેસાચું કેન્ને, તેં ધાયું” તું કે એ તને બહુવાવાને ખદ્દે પહેલે દા’ડે રેંટિયાની વાત કરશે?”

ચંપાએ જવાબ ન આપ્યો. થોડી વાર રાહ જોઈ ડાહીયાએ કહ્યું : “જો ચંપા, આમ શકનમાં જ તને ન ગમે તે નહિ કે તો મોત જ સમજજો. તું કંઈ નહિ બોલે એટલે એ એની ધૂનમાં ને ધૂનમાં તને એની પાછળ ઘસડ્યા કરવાનો. મારી લલિતાની પણ એ જ દશ થઈ હતી. કામ લેવામાં દયા જ રાખતો નથી. બિચારી છોડીએ છેલ્લાં ત્રણ વરસ એની સાથે રહીને જે કામ કયું છે—એ પહોંચી વળે એવી હતી છતાં કોઈ વાર થાકી જતી. એ સામી બોલતી તો ય એની એ વલે થઈતી, પછી તું તો મોઢામાંથી કંઈ બોલતી નથી, એટલે એ પાછું વાળીને જોશે જ નહિ.”

“બા, તારે ચંપાબેનને આજ ને આજ ભગાડી તો નથી મૂકવાં ને?” ચંપા તરફ જોઈ જરા ધીમું હસતાં સુમંતે કહ્યું.

“ભાગી ન જવું પડે તે માટે તો હું એને પહેલેથી રીઠી થવાની વાત કરું છું. તળાવ વચ્ચે રહેવું ને મગરની ખીક રાખે તેમ એ તારી શરમ રાખશે તો.....”

ડાહીબાને પૂરું બોલવા દીધા વિના સુમંતે કહ્યું : “નાનાં છોકરાં મારી બીક નથી રાખતાં તો ચંપાબેન શરમ રાખી હું જુલમ કરીશ અને એ સહી લેશે એ વાતમાં શો માલ છે?”

ચંપાના મુખ ઉપર ફરી પાછું આછું—કોઇને માલમ ન પડે તેવું—હાસ્ય આવી ગયું.

“લે ને ત્યારે મારે કયા ભાઇને!” ચંપાની જોડેથી બિમાં થતાં ડાહીબા બોલ્યાં : “એ નહિ બોલે તો એ મૂંઝાશે, મને ઓછો તું કહેવા આવવાનો છે કે આ નથી કયું”, ફલાણું બાકી રહી ગયું ને ઢીકડું સાવ સમજ્યા વિના જ કયું છે!”

ડાહીબા અંદર એક નાના રસોડા માટે ખંડ જુદો પાડ્યો હતો તેમાં જમ્મ ચૂલો સળગાવવામાં રોકાયાં. સુમંતે શરૂઆત કરી : “જુઓ ચંપાબેન ! બાનું કહેવું સાંભળી ગભરાઇ ન જતાં. રેંટિયો તમે આજ ને આજ શીખી જાવ એવું મારું કંઈ કહેવું નથી. તમને હું કહું તો ય એની અગત્ય આજ ને આજ સમજાશે નહિ. પરંતુ એ જોતાં જોડેલો સાવ મામૂલી લાગે છે એટલો જ એનું પારાયણ થાય તો ભવ્ય છે. બપોરે નવરાં બેઠાંબેઠાં બેરાં આડીઅવળી વાતોના ગપાટા મારે છે, રાત્રે મોડેક સુધી તડાકા મારે છે—એ બધાં કામથી થાકીને બેઠાં હોય છે એ હું જાણું છું, આખો દિવસ એમને કંઈ રાજગાદી ઉપર નથી બેસી રહેવાનું હોતું; છતાં રેંટિયો લઇને બેસે તો એથી કંઈ વધારે થાકી જવાય એવું પણ નથી. વાતો ય ચાલે અને સાથે સાથે એમાંથી કોઇને ગામમાં ખબર પણ નહિ હોય તેટલું કાપડ બને.

“પણ બીજાં બેરાંની વાત જવા દેઇએ ને તમારી જ વાત કરીએ. આજ છ માસથી હું અહીં આવ્યો છું, ત્યારથી જોઉં છું કે જો મનને કોઇ કામમાં પરાવવાનું હોત તો જરૂર તમે આવાં જડ બની ગયાં છો તે ન બની ગયાં હોત. તમારું મન અને શરીર કામ માગે છે.”

સુમંતની એ વાત સાંભળતાં ચંપા બડકી. એને થયું કે માસ્તર મારા મનની વાત વગર કલે ક્યાંથી જાણી ગયા હશે ?

સુમંત આમળ કહે જતો હતો : “મને ખબર છે, રેંટિયો કાંતવાની વાત આજે લોકોને ગળે બિતરે તેવી નથી જ—ને તેમાં ય

બણતાં છોકરાંને ગળે તો એ મુદ્દસે ન જિતરે. પરંતુ તમે કંઈ નિશાળમાં બણવા જતાં છોકરાં જેવાં નથી. તમે મારી પાસે આવ્યાં છો તે કંઈ નાનાં છોકરાંની જેમ ન છૂટકે નહિ; બલે તમે આજ સંક્રાંતિમાં હશે, કંઈ બોલતાં ચ નથી, પરંતુ તમારું મન અહીં આવવા અંદરથી ઉત્સુક છે જ, એ હું ચોખ્ખું જોઈ રહ્યો છું.”

ચંપા બીજી વખત બહારી પોતાના શરીરના કાંઈ અંગની જેમ પોતાનું મન પણ બહારથી દેખાતું તો નહિ હોય, એમ માની સોડિયું વાળીને એ ખેડી હતી છતાં એણે કપડાંને વધુ સંક્રાંતિ.

સુમંત તો રેંટિયો ચાલુ રાખી બોલ્યે જ જતો હતો: “તમારું મન જે કામ માગે છે, જે સ્થિરતા ઇચ્છે છે, જે દબતા ચાહે છે, જે એકતા ઇચ્છે છે તે સર્વ આ રેંટિયામાં છે અને તેથી જ મેં એના એકઠાથી શરૂઆત કરી છે.”

અત્યાર સુધી ચંપા કંઈ બોલી ન હતી એટલે સુમંતે પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ ચંપાબેન! મારું કહેવું તમને સમજાય છે ને?”

ચંપાને કહેવા તો જવું હતું કે “નાહિ સમજાય તો ચ તમે જે કહેશો તે કરવા પાછી નહિ પડું. તમે તમારે મને એક વખત કામમાં એવી દાટી દો કે બસ કંઈ કલે બાકી નહિ.” પણ એની જીભ ઊપડી નહિ. ફક્ત ડોકું હલાવી એણે સંમતિ સૂચવતો હકાર બણ્યો.

સુમંતને એનું મૌન ખૂંચતું હતું. એની રૂંધાઈ ગયેલી વાચાને છૂટી કરવી હતી. આજે એને કાંઈ હિસાબે બોલતી કરીને જ જવા દેવી હતી, એટલી સુમંતે કહ્યું: “જુઓ ચંપાબેન! છાશ લેવા જાવ ને દોણી સંતાડો એ ન બને. તમે કાંઈ વાર જોયું તો હશે કે નાનાં છોકરાં ચ મને વળગી પડતાં અચકાતાં નથી, ને મારામાં બીવા જેવું કે શરમાવા જેવું છે ચ શું? છતાં તમે હું પૂછું તેનો જવાબ પણ શરમમાં ને શરમમાં ન આપો...”

“ના, હું કંઈ એમ શરમથી નથી બોલતી એવું છે જ નહિ.” ચંપાએ છેવટ પોતાની શરમ ઉપર સુમંતનો એક સામટો હલ્લો થતાં વચ્ચે જ કહી નાખ્યું. એ આ પ્રથમ જ સ્ત્રી રીતે બોલતી હતી

એટલે સુમંત જોમ એને ચંપાબેન કહી સંબોધતો હતો તેમ પોતે પણ એને કયા સંબોધનથી શરૂ કરે તેના વિચારમાં જ ક્યારની એ હતી. સુમંતને ગામમાં તો બધા માસ્તર જ કહીને બોલાવતા. પરંતુ એને નયુ માસ્તર તોછડું લાગ્યું. છોકરાં ‘સાહેબ’ કહેતાં એ રીતે સંબોધતાં એને શરમ આવી. પોતે કંઈ નાના છોકરા જેવી ન હતી, સુમંત કંઈ એવો વડીલ નહોતો કે ‘સાહેબ’ કહેતાં ઝટ એની જીભ ઊપડે. વળી સુમંતનો એને જે થોડો પરિચય હતો એ ઉપરથી તો એ ‘સાહેબ’ એને કહેવા પણ ન દે. અને કહેવા દે ન દે એ તો પછીનો સવાલ છે, પણ ‘સાહેબ’ કહેતાં સમો એ હસી પડી ને ઉપહાસ કરે તો ? ત્યારે એને કહેવું શું ? એ જોમ ચંપાબેન કહે છે તેમ સુમંતભાઈ જ કહેવું ? પણ પોતે એની પાસે બાણવા આવી હતી એટલે સુમંતભાઈ કહે એ ચ કંઈ સારું તો ન જ કહેવાય. પણ ત્યારે કહેવું શું ? વગર સંબોધને બોલવું હોય તો ક્યાં નથી બોલાવું ? પછી નિરાંતે શું સંબોધન વાપરવું ને ન વાપરવું એનો નિર્ણય ક્યાં નથી થતો ? એ નિર્ણય ઉપર આવતાં જ ચંપાના મોંમાંથી વાચા સ્ફૂરી. અને એણે પોતાના ઉપર સુકાતા શરમના આરોપનો ઇન્કાર કર્યો.

“એમ કંઈ બોલો ત્યારે સમજ પડે ને ?” સુમંતે એનો ઇન્કાર સ્વીકારી લેતાં કહ્યું : “હું તમારી આગળ રેંટિયાના નયી ગુણ ગાઈં તેથી કંઈ એના સવાહની તમને ખબર ન પડે. એને તમે પોતે ચાખી જોશો. એટલે તમે જ કહેશો કે ના, ના, તમે કહેતાંતા એના કરતાં એમાં તો વધારે મીઠાશ છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં સંધ્યાનો જે ઉદ્દેશ છે, પ્રાર્થનાનું જે મહત્ત્વ છે, તેવું રેંટિયાનું—માણસ જે કરી જાણે તો—જીવનમાં મહત્ત્વ છે.” અને રેંટિયાના ભાગે અતાવતાં સુમંતે કહ્યું : “રેંટિયાના એકેએક અંગને તલવારની ધાર ઉપર રહે તેમ રહેવું પડે છે. એમાં સહેજ ત્રાક ઠરડાઈ ગઈ કે ખલાસ. આ દોરી તમને ફરતી લાગે છે તે માળ પણ ઢીલીપોચી હોય તો ન ચાલે, પૈડાંની ધરી સહેજ ડાલતી હોય તો પણ નકામું. પૈડું ગંડું ફરે તે ચ કામમાં ન આવે. એકેએક ભાગને એવું ચોક્કસ રહેવું પડે છે કે એવી ચોકસાઈ માણસ પોતાના જીવનમાં ઉતારે તો જ ખસ છે.”

બેંસ આગળ ભાગવત જેવી વાત તો નથી થતી, એમ ખ્યાલ આવતાં સુમંતે રેટિયા તરફથી ચંપા બહુ દ્રષ્ટિ કરી. ચંપા રેટિયાના એ ભાગોની ચોકસાઈ જેવા સહેજ ઊંચી થઈ હતી તે જરા પાછી ખસતાં હતી તેમ બેસવા ગઈ.

“આવા ખસવાની કંઈ જરૂર નથી” એમ સુમંત કહેવા જતો હતો, પરંતુ બંને એને સંકોચ થતો હોય તો એટલે જ બેસે એમ માની એ બોલ્યો: “મારું કહેવું ન સમજાય તો પૂછવું. પૂછતાં રહો ત્યારે મને ખબર પડે કે તમને સમજાય છે કે નહિ.”

“હમણાં તો શું પૂછું?”

ચંપાએ કંઈ ન સમજવા જેવો પ્રશ્ન કર્યો એટલે સુમંતે કહ્યું: “કેમ શું પૂછું? તમને હું કહું ને જેમાં ન સમજ પડે તે પૂછવું.”

“એ ખરું, પણ હજુ હું રેટિયા શીખું, એ બધા બંને અનુભવ કરું ત્યારે શું નથી સમજતું ને શું સમજાય છે તે ખબર પડે ને?” ચંપાની સરસ્વતી વહેવા માંડી.

સુમંત ચંપાનો જવાબ સાંભળી દિગ્ગ જ થઈ ગયો. ચંપાના મુખ ઉપરથી, એ આમ અત્યારે જોનારને નિસ્તેજ લાગતું હતું છતાં સુમંતને લાગ્યું તો હતું કે એનામાં બુદ્ધિ તો હોવી જ જોઈએ. વળી ઘરમાં જસોદા અને ગજનન વચ્ચે એના બહુતર સંબંધી જે વાતચીત થઈ, પછી ચંપાએ પોતે જ બહુવાની ઇતેજરી ખતાવી, ત્યારથી જ સુમંતને ખાતરી થઈ હતી કે આ કંઈ બીજી વિધવાની જેમ નરી મહેતી થતા માટે જ બહુવા માગતી ન હતી. છતાં અત્યારે એણે જે જવાબ આપ્યો એટલી એનામાં ઊંડી બુદ્ધિ હશે તેનો તો એને ખ્યાલ જ ન હતો. શહેરના બુદ્ધિવાળા માણસો ને કોનેજમાં બહુતા યુવકો સાથે સુમંતને કોઈ કોઈ વાર રેટિયા વિષે ચર્ચા થયેલી ત્યારે એનો અનુભવ ક્યો વિના દરેક જણુ રેટિયાના એ ગુણોનો ઇન્કાર જ કરતો. બ્યારે ગામડાની આ સામાન્ય યુવતી, પાંચ ગુજરાતી બહેલી—જેને શહેરવાળા બહેલી જ ન કહે—સુમંતને જવાબ આપતી હતી કે “વગર અનુભવે એ નથી સમજતું એમ શી રીતે કહું?”

ચંપા ઉપર ઓવારી જતાં સુમંત બોલ્યો : “ચંપાબેન!

તમને રેંટિયો આવડી ગયો જ માનો. હું તો ધારતો'તો કે તમને પંદરવીસ દહાડા તો લાગશે જ, પણ તમે તો એને હાથ અડકાડ્યા વગર જ શીખી ગયાં.”

“ના, ના, સાહેબ!” એમ ચંપા કહેવા જતાં રહી ગઇ અને એણે એ ગમી જતાં કહ્યું : “એમ મને વખાણતાં પહેલાં મગન માસ્તરને પૂછી જોજો—એમનો હાથ મને મારીમારીને રહી ગયો છે તે હજુ ય સમેા થયો હોય તો એ જાણે !”

“પણ હું મગન માસ્તર નથી તો.” સુમંતે મીઠું હસતાં કહ્યું. ચંપાથી પણ આ વખત તો ખુલ્લું હસી જવાયું. અને ચંપા હજુ પૂરું હસી રહે તે પહેલાં સુમંતે પાછું ઉમેર્યું : “અને હું મગન માસ્તર હોત તો તમે અહીં આવતે ખરાં ?”

ચંપા આ ત્રીજી વખત બડકી. તે ક્ષણે જ એને આવેલો એ વિચાર સુમંતે ક્યાંથી જાણી ગયો? એ મનના ભાવ જાણી જ શી રીતે જાય છે? એની સાથે બેસવું તે ય એ રીતે તો બહુ કઠણ જ કહેવાય.

બાળને અધવય સમેટી લે તેમ ત્યાં જ વાત બંધ કરતાં સુમંતે કહ્યું : “બસ ! તમારો આજનો પાઠ પૂરો થયો. હવે બાકીનો કાલે.”

સુમંતની બીજી પ્રવૃત્તિ રાહ જોઇ જ રહી હતી, એટલે એણે ચંપા બેઠે તે પહેલાં રેંટિયો બંધ કરી ગોખલામાં મૂકી દીધો. ચંપાને મન તો થયું કે “એમ રેંટિયો દૂર જોઇને તો હું ક્યારે શીખવાની હતી? એ તો મારી પાસે હોય, ઘેર એની ઉપર માથાકૂટ કરું ત્યારે કંઈક એ આવડે. દૂર રહ્યારહ્યાં એ મને બતાવે એથી કંઈ આવડી જાય ? પણ મને એ રેંટિયો આપે ત્યારે તો બગડ્યા વગર ન રહે. સહેજ પણ ચૂક્યાક રેંટિયામાં ન ચાલે, ને શીખનારથી આધુ'પાછું થયા વગર રહે ? મારો પોતાનો રેંટિયો હોય ત્યારે એ તો બને. પણ હું કહું ત્યારે એ રેંટિયો મંગાવી આપે ને ? કહું ? ના, ના, એની એટલી શી ઉતાવળ છે ? એ મનના બીજા ભાવ જાણી જાય છે ત્યારે એ ય એની મેજ નહિ જાણી જાય ? જાણી તો હમણાં જાય, પણ એ કંઈ મરતે આવે છે ? શું બેસતું હશે એનું ?”

અને હજુ એ વિચારમાંથી જાગીને ચંપા બેઠી તે પહેલાં સુમંતે તો

બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. ‘હું ક્યારની શું જોઈને બેસી રહી છું’ એમ લાગતાં ચંપા ઝટ ઊભી થઈ બહાર નીકળવા ગઈ, પણ ત્યાં તો ક્યારનાં રસોડામાં રજાંરજાં કામ કરતાં અને બહાર સુમંત અને ચંપા વચ્ચે થતી વાત સાંભળતાં ડાહીયા એને વિદાય થતી જોઈ બોલી ઉઠ્યાં: “ચંપા! લે તું તો નરી સવારથની જ સગી લાગે છે...”

ચંપાએ અંદર મોં ફેરવતાં કહ્યું: “કામ વગર બેસી રહીને શું કરું?”

“લે ને કામ કરવું હોય તો ઘણું ય છે.” ચંપાને નજીક બોલાવવા હાથમાંની કડછી બતાવતાં ડાહીયા બોલ્યાં.

ચંપાએ નજીક આવતાં કહ્યું: “કામ હોય છે ત્યારે તો કરવા દેતાં નથી અને અત્યારે ખાલી ખાલી...”

“ક્યારે વળી તને ના કહી છે?” ડાહીયા દાળની તપેલીમાં કડછી હલાવતાં બોલ્યાં.

“કેમ, તે દા’ડે તમારું માથું દુઃખતું ત્યારે ભાભીએ કહ્યું કે બે બેડાં પાણી રેડી આપું...”

“અરે ગાંડી થઈ કે શું? એમ સહેજ માથું દુઃખતું તેથી કંઈ મારાથી બે બેડાં પાણી ન ભરાય?”

“એ તો મોટો ઘા પડ્યો હોય તો ય ભરવું હોય તો ભરાય, પણ એમ કહોને કે કામ કરવા દેવું ન હતું.” ચંપા જાણે હમણાં એ પ્રસંગ બન્યો હોય અને તેથી ખોટું લાગ્યું હોય તેમ મોં બગાડતાં બોલી.

એનો ભાવ જાણી જતાં ડાહીયાએ કહ્યું: “લ્યો, ચંપાને એમાં ખોટું લાગ્યું? હવે એવું હોય ત્યારે ના નહિ પાડું, થયું?”

ચંપા જતાંજતાં બોલી: “ના પાડો તો ય હવે હું એમ તમારું માનું એવી ય ક્યાં છું? એ તો તે દા’ડે મારાથી બહાર નીકળાય તેમ ન હતું અને ભાભી જરા છે જ એવાં—કાંઈ જરા દાખીને ના પાડે એટલે ચૂપ થઈ જાય—આકી, હું હોઉં તો તે દા’ડે ય તમારું કાણુ સાંભળે?”

“લે, તને કામ સારુ તો બોલાવી ને તું તો પાછી ચાલી.”

ડાહીયા અમસ્તાં બોલાવે છે એમ જાણી જતાં ઉંજરા બહાર

નીકળતાં ચંપાએ ઊંચો હાથ કરી કહ્યું : “હવે કાલે.”

એની પૂંઠ તરફ ડાહીયા તાકી જ રહ્યાં.

એમને એ જ ન સમજાયું કે દસપંદર દિવસ સુધી તો એનો સંકોચ જશે નહિ, એમ લાગતું હતું, એને બદલે એ આજ ને આજ સુમંત સાથે કેવી રીતે બોલી શકી ?

[૨૩]

ત્યારપછી કેટલોક સમય વહી ગયો.

“બુઓ ચંપાએન ! તમે જે આમ રેંટિયા અને પુસ્તકો પાછળ જ પડશો તો તમારો અભ્યાસ આ વરસે પૂરો નહિ થાય. પરીક્ષાવાળા તમને કંઈ બહારનાં તમારાં વાંચેલાં પુસ્તકોમાંથી સવાલ નથી પૂછવાના.” સતત બહારનાં પુસ્તકો વાંચવાની ચંપાની માગણી સામે તથા રેંટિયાની ધૂન સામે સુમંતે ચેતવણી આપતાં કહ્યું.

“આજે હવે રહીરહીને છ મહિને કહો તેમાં મારો શો દોષ ?” અભ્યાસ પૂરો નહિ થવાની જવાબદારી પોતાની નથી તે જણાવતાં ચંપાએ ઠાવકું મોં રાખી કહ્યું.

“ત્યારે દોષ કોનો મારો ?”

“તમારો નહિ ત્યારે મારો ?”

“શું કહે છે તું આ ચંપા ?”

“બસ ! આજે તમે હૈયામાંથી બોલ્યા.”

“ત્યારે આજ સુધી શું હૈયામાંથી નહિ ત્યારે ગળામાંથી બોલતો હતો ? પણ ચાલ, તું મને કહી દે કે તને મારો શો દોષ સૂઝ્યો ?”

થોડી ક્ષણ સુમંત સામે તાકી રહીને ચંપાએ કહ્યું :
“સાંભળો ત્યારે.”

“સાંભળું છું જ.” સુમંતે તૈયારી બતાવતાં કહ્યું. રસોડામાં

મયેલાં ડાહીબાએ પણ દાળમાં મસાલો નાખવાનો મુલતવી રાખી ચંપાના અવાજ સામું ધ્યાન આપ્યું.

“પહેલે દિવસે હું તમારી પાસે આવી ત્યારથી કહુંકહું થયા કરતું હતું પણ કહેવાતું ન હતું.” ચંપા એટલું બોલી થંભી.

સાવ નવી જ વાત સાંભળતાં ડાહીબાએ હળદરનો હાથમાં ઝાલેલો ડબો પણ નીચે મૂકી દીધો. ચંપા એમ કરી મૂળ વાત ઉડાવે છે એમ સુમંતને લાગ્યું તો ખરું, પરંતુ વચ્ચે જો પોતે બોલશે તો ચંપા એથી પણ વધારે વાર કરશે, એમ માની એ સાંભળી રહ્યો.

“છેલ્લા બે મહિનાથી તો કહી જ દઉં-કહી જ દઉં થતું”તું અને એક-બે વાર તો મોઢામાંથી બોલ નીકળુંનીકળું થઇને રહી ગયેલો.” વળી ચંપા અટકી. ડાહીબા અને સુમંત બંને એ શી વાત કરે છે તે સાંભળવા ઉત્સુક થઇ રહ્યાં હતાં. “તમે મારી એ રીતે રોજરોજ મશ્કરી કર્યા કરો એ સહેવાય પણ ક્યાં સુધી?”

મશ્કરી? ચંપાની? કોણે સુમંતે કરી? ને તે ય આજ છ માસથી રોજની રોજ! ચંપા શું બોલતી હતી? કાપ્યું હોય તો લોહી ન નીકળે તેમ બંને, મા દીકરો—સુમંત ને ડાહીબા અચેતન બની ગયાં. ચંપાએ થોડી વાર થોભી જોરથી શ્વાસ લીધો ત્યારે આખા ખંડમાં એના શ્વાસ સિવાય કોઇનો સંચાર દેખાતો ન હતો.

ચંપા આમળ બોલી : “મને કહી દેવાનું તો ધણું ય મન થતું, પણ તમે તો મારા.....” શું કહેવું, માસ્તર-સાહેબ કે ગુરુ એનો નિર્ણય કરતાં ચંપાએ કહ્યું : “સાહેબ રહ્યા.....”

જડમાં ઓચિંતું ચેતન આવે તેમ સુમંત બોલી બિઠ્યો : “શું કહ્યું, ચંપા? ફરી બોલ જોઇએ.”

“સાહેબ વળી કેમ કંઈ ફરી બોલતાં તમારી બીક લાગે છે?” ચંપાએ ફરી ‘સાહેબ’ કહેતાં કહ્યું.

“હું તારો સાહેબ વળી કે દા’ડાનો એ વાત પ્રથમ કર.” સુમંતે વળી મૂળ વાત બૂલી જતાં કહ્યું.

“બસ, મારે તમારી પાસે એ જ કહેવડાવવું હતું.” ચંપાએ ફરીથી જોરથી શ્વાસ લેતાં કહ્યું.

“શું કહેવડાવવું હતું?”

“કે, તમે મારા સાહેબ કે દા’ડાના?”

“ત્યારે કે’ને?”

“પણ તે પહેલાં મારે તમને એક સવાલ પૂછવાનો છે.”

“એ તો હું જાણું છું કે તું એમ સવાલજવાબમાં જ બે વખત કાઢી નાખીશ.”

“ના, આજ તો કહેવા બેઠી છું એટલે કેટલા દા’ડાથી કે કહું થાય છે તે બધું કહી જ નાખવું છે. તમારે નહિ સાંભળવું હે તો-ય પરાણે સંભળાવીશ.”

ચંપા એવી છટાથી બોલી કે અંદર રહ્યારહ્યાં જોઈ રહેઃ ડાહીયા ય અચંબો પામી ગયાં—આ છોડી શું કરે છે? જાણે સુમંતની માસ્તર હોય અને એને ભણાવતી હોય તેવી છટા વાત કરે છે.

સુમંતને પણ ચંપાની આ છટાથી આશ્ચર્ય થયું. એણે ચંપા બુદ્ધિ ધારી હતી, પણ આટલી બહાદુરી ને વાતથી સામાને—એના ગુરુને ડારવાની શક્તિ તો એણે કદાપી જ ક્યાંથી હોય? એણે સાં ચંપાને જોઈ પણ ક્યારે હતી? એણે તો જોઈ હતી, દસ—બ મહિનાથી ધરના ખૂણામાં પડીપડી ખૂરતી અને અચેતન જેવી ચંપા એ જડ દેખાતા ખોળિયામાં આટલો તેજસ્વી આત્મા હશે એ સુમંતને ક્યાંથી કલ્પના આવે? એથી સુમંતને હસાને પૂછ્યા નિ જંપ પણ ન વળ્યો : “ચંપા! તું તો કંઈ દબડાવીને વાત કરે છે ને

ચંપા જાણે સ્વાભાવિક જવાબ આપતી હોય તેમ બોલે “આજ છ છ મહિનાથી તમે મને ભેંયમાં પેસી જવું પડે એવી મશ્કરી ક્યાં કરી તો ય હું બોલો નથી. અને આજ પ્રથમ વાર એનો જવાબ માગું છું, એમાં તમને દબડાવવાની વાત લાગી

વળી પાછી એ મશ્કરીની વાત આવતાં સુમંત ઢીલો મથો. એણે ક્યારે કોઈ દિવસ એની મશ્કરી કરી હતી? એની કોઈની સુમંતને શું કામ મશ્કરી કરવી પડે? ને તે ય પાછી રોજ! સુમંત ફરી પાછો મૂગો થઈ ગયો. ડાહીયાને ય દીકરા ઉપર

છોકરી ખોટું આળ તો નથી ચઢાવતી એમ શંકા મધ. એમનો હમેશાં મુદ્દુ રહેતો ચહેરો જરા કડક થયો. એ બરાબર વાત સાંભળવા સહેજ નજીક આવ્યાં.

ચંપા એમની મત બાણી જતાં ધીમેથી, શાંત અને મીઠું લાગે તેવું બોલી : “ડાહીયા ! તમારે આ વાત સાંભળવાની નથી. અમારા બેની જ એ તો વાત છે. છતાં તમારે સાંભળવી જ હોય તો હું થોડી વાર ઊભી રહું છું—તમે ચૂલા ઉપર શાક બળી બાંધ તેને એક વખત ઉતારી લો.”

બળાને કોલસો થઈ જતા શાકની વાસ ઓચિંતી આવવા લાગતાં ડાહીયા ઊભા થઈ ગયાં, ચૂલા ઉપરથી શાકને નીચે ઉતારી હલાવવા બાંધ છે તો નીચે શાક ચોંટીને સળંગડળમ ! એમના હૈયામાં ચંપા માટે ગુસ્સાનો આવેલો ઊભરો શમી ગયો. શી જળરી છોકરી છે ! પોતાના મોં ઉપરનો ભાવ પણ એ એટલામાં બાણી ગઈ !

ડાહીયાના વધતા વિચારને અટકાવતાં ચંપા બોલી : “હવે ચાલુ કરું ને ડાહીયા ?”

શાકને કઢાઈમાંથી રકાબીમાં કાઢી લેતાં ડાહીયાએ કહ્યું : “તું તારે બોલ ને. હું મારે સાંભળું છું. નહિ સાંભળું તો ય મારે શું કામ છે ?”

મીઠી ટકોર કરતાં ચંપા બોલી : “તમારે તો કશા કામનું નથી. પણ સાંભળો તો મારે કોઈ દા’ડો કામનું છે. મેં સાહેબ ઉપર ખોટો આરોપ નથી મૂક્યો એ તમે બાણતાં હો તો મારે કોઈ દા’ડો કામ આવે ને ?”

સુમંત વચ્ચે જ બોલવા જતો હતો, પરંતુ વાક્ય પૂરું થતાં સુધી થોભીને બોલ્યો : “જો ચંપા, હું તારો સાહેબ કે દા’ડનો, એનો જવાબ આપ્યા વિના મને ફરીથી સાહેબ ન કહેતી.”

“હું એનો જવાબ આપવા જ તમારી પાસે એક જવાબ માગું છું ને ?”

“માગને હવે જે માગતી હોય તે !” અકળાતાં સુમંત બોલ્યો.

“હું તમારી મુરબ્બી કે દા’ડાની ?” મંબીર થતાં ચંપાએ પૂછ્યું.

હસીને જવાબ આપતાં સુમંતે કહ્યું : “ પણ તને મુરખી કહ્યું કેણે ? ”

“ એ પછી કહીશ, તમે એક વખત હા કે ના કહો.”

“ ના, ના, ના—લે, પછી હવે કંઈ છે ? ” સુમંતે દાંત પીસી જવાબ આપ્યો.

“ સારું, ત્યારે હું તમારાથી ઉંમરમાં મોટી છું ? ”

“ એ તો તું જાણે ! ”

“ હું તો જે જાણતી હોયશ તે મારી પાસે છો રહ્યું. હું તમને પૂછું છું.”

“ ના, મોટી નથી, પછી ? ”

“ સારું, ત્યારે હું તમારા કરતાં વિદ્વાન છું ? ”

“ ના.”

“ સારું, ત્યારે હું તમારા કરતાં વધારે ડાહી છું ? ”

“ ના.”

“ સારું, ત્યારે હું તમારી ગુરુ છું.”

“ ના.”

‘ના’ સિવાય કોઈ જવાબ જ ન આપવો એમ નિશ્ચય ઉપર આવેલા સુમંતથી છેલ્લી વખત ‘ના’ કહેતાં હરયા વિના રહેવાયું જ નહિ.

“ સાંભળ્યું ને ડાહીબા ! ” ડાહીબાને અંદર સાક્ષીમાં લેતાં ચંપાએ કહ્યું : “ તમારે જ હવે ન્યાય કરવાનો છે.”

ક્યારની કંઈ સમજ ન પડતાં અકળાઇ રહેલાં ડાહીબા બોલી ઊઠ્યાં : “ ચંપા ! તું ક્યારની શાન્તી હા—ના કરાવે છે ? ”

“ ડાહીબા ! તમારે મોઢે ન્યાય કરો. ‘સાહેબે’ કહ્યું કે હું એમની વડીલ નથી, એમનાથી વિદ્વાન નથી, ડાહી નથી, કે નથી એમની ગુરુ. છતાં તમે એમને પૂછો કે એમણે મને આજ સુધી વાતવાતમાં ‘તમે’ ‘તમે’ કહીને શાથી બોલાવી હતી ? ”

“ હવ તારી ભલી ! ” વાતનું પોકળ ઉઘાડું પડી જતાં સુમંત બોલી ઊઠ્યો.

“ એમ ‘હવ તારી ભલી !’ કહી છૂટી જશો તો નહિ

ફૂટવા દઉં, હોં ! ડાહીયા, તમે સાક્ષી છો. ” ચંપાએ ડાહીયા સામે તાકીને કહ્યું.

“ પણ તમારી વાતમાં મને હજુ કંઈ સમજ પડી નહિ. ” ડાહીયાએ પોતાની અજ્ઞાનતા જણાવતાં કહ્યું.

“ અરે બા, એની વાતમાં સમજણ પડવા જેવું છે શું ? ફક્ત મોઢું ઠાવકું રાખી બિવડાવી માર્યાં. છેવટે કશું બહાનું ન જડયું ત્યારે કહે છે કે હું તમારાથી કોઈ રીતે મોટી નથી ત્યારે મને ‘તું’ ને બદલે ‘તમે’ કહી શું કામ બોલાવતા હતા ? ”

“ હત્ત ગાંડી ! ” વાતનો મર્મ સમજતાં ડાહીયા બોલ્યાં : “ તેમાં આટલી બધી આકળી થઈ વાત કરતી હતી ? રોજરોજ મારી તમે મશ્કરી કરો છો, એમ તેં કહ્યું ત્યારે મારું તો લોહી જ બીડી ગયું હતું..... ”

“ ત્યારે એ મશ્કરી નહિ તો બીજું શું ? ” ડાહીયાને વચ્ચે બોલતાં અટકાવી ચંપાએ સવાલ કર્યો : “ કોઈ ‘તું’ કહેવા લાયક હોય તેને વારેવારે ‘તમે’ ‘તમે’ કહી બોલાવવું એ મશ્કરી નહિ તો શું દેહી ? તમે ગમે તે માનતાં હો, પણ હું એને મશ્કરી—ને તે ચ બોંચમાં પેસી જવું પડે તેવી બારે માનું છું. ”

“ એવું તે ગાંડી હોતું હશે ? કોઈને એમ ‘તું’ કહીને બોલાવવું ચ સારું ? ”

“ હું એવી ‘કોઈ’ છું ? તમારી હું કંઈ જ નથી ? ને તમારી કંઈ ન હોઉં તો તમે મને ‘તું’ કહીને કેમ બોલાવો છો ? ” ગળગળા અંધ જતાં ચંપાએ પૂછ્યું.

ડાહીયા હવે રસોઈનાં કપડાં બદલી રહ્યાં હતાં એટલે ચંપા પાસે આવી, તેના બરડા ઉપર હાથ ફેરવતાં બોલ્યાં : “ એમ તે હોય, ચંપા ! તું તો મારી લલિતાની બોટ પૂરે છે, ને તું મારી કંઈ નથી એમ કોણ કહે છે ? ”

“ તમે જ કહો છો ને, તને ‘તું’ કહીને બોલાવવી એ સારું નહિ. ”

“ પણ હું તો તું કહીને તને બોલાવું છું ને ? ”

“ તમે તું કહીને બોલાવો ત્યારે એ કેમ ન કહે ? લલિતાએનને

એ કેમ કહે છે ? ”

“ અરે ! તું જાંડી છે ? એની પાસે તો લલિતા નાનથી મોટી થઈ ને બણી ય ખરી, પછી એને એ કેમનો તમે કહેતો હશે ? ”

“ સારે તમે ય ડાહીયા, બે બાજુનું બોલો છો ને—એક વખત કહો છો કે હું લલિતાની ખોટ પૂરું છું અને બીજી વખત કહો છો કે તને લલિતાની જેમ તું કહીને ન બોલાવાય. ”

આ નજીવી વાતમાં આટલો બધો વાદવિવાદ શો, એમ માની ચંપાનું કહેવું કબૂલ કરતાં ડાહીયાએ કહ્યું : “ બે હેંડ, હવે તને તું કહીને બોલાવશે, થયું ? ”

“ કહેશે શું, આજ એમણે ‘તું’ કહ્યું ત્યારે જ મારે કહેવું પડ્યું ને કે, બસ ! આજ તમે હૈયામાંથી બોલ્યા. ”

“ હૈયામાંથી ન બોલે તો શું મરે ? ” સુમંતે હૈયામાંથી બોલવાનું કારણ જણાવતાં કહ્યું : “ તું અભ્યાસ ન કરે અને મારા ઉપર દોષ નાખે ત્યારે ‘તું’ તો શું પણ પથ્થર મારવાનું પણ મન થઈ જાય. ”

“ તમારો દોષ સાબિત ન કરી આપું તો પથ્થર શું ફાંસીએ ચડાવજો. પરંતુ એક વાર નક્કી કહી દો કે હવે પછી મને ‘તમે’ કહીને મશ્કરી નહિ કરો. ” ચંપાએ સુમંતને બાંધતાં કહ્યું.

સુમંતે પણ બંધાવાને બદલે એવો જ સામો જવાબ માગ્યો : “ પણ તું મને એ કહી દે ને કે હું તારો સાહેબ કે દા’ડાનો ? ”

“ કે દા’ડાના તે તમે જાણો ! ” હસી પડતાં ચંપાએ કહ્યું.

“ એમ હસીને વાત ઉડાવશે નહિ. ”

“ મને બણાવો છો એટલે સાહેબ તો તમે ખરા જ તો ! ”

“ બણાવું છું તો આજ છ માસથી. ”

“ ત્યારે ત્યારથી. ”

“ પણ તેં મને સાહેબ કહ્યો તો આજે જ. ”

“ અત્યાર સુધી હું શું કે’તી’તી ? ”

“ એ તો મને શી ખબર ? ”

“ અત્યાર સુધી તમને શું કહેવું એ જ નક્કી નહોતી કરી શકી. ”

“ પછી ‘સાહેબ’ કહેવાનું નક્કી કર્યું ? ”

ચંપા કંઈ જવાળ આપે તે પહેલાં ચંપા સાહેબ કહે તે ઠીક ન લાગતાં વચ્ચે ડાહીબા બોલ્યાં : “ચંપા ! તારે એની પાસે ‘તું’ કહેવડાવવું છે અને તારે એને સાહેબ કહેવો છે ?”

“સાહેબ કહેવો તો નથી.”

“ત્યારે કહે છે એ કેવું ?” ડાહીબાએ પૂછ્યું.

“કહેવું પડે છે.” સુમંતની સામું જોઈ ધીમું હસતાં ચંપા બોલી. કતારિ અને કર્મણિ પ્રયોગનો ભેદ ન સમજતાં ડાહીબાએ પૂછ્યું : “કહેવું નથી અને કહેવું પડે છે એ વળી કેમનું કહે છે ?”

“ત્યારે તમે કહો એ કહું.”

“આખું ગામ માસ્તર કહે છે, પછી માસ્તર કહેતાં તને શું થાય છે ?”

મેં જગાડી નાખતાં ચંપાએ કહ્યું : “નયું ‘માસ્તર’ તો બાંડું લાગે છે !”

“એમાં વળી બાંડું શું ?”

“ત્યારે હું કહું છું કે ‘સુમંત’ કહેવો છે ?” ડાહીબાથી આટલે વર્ષે આવો ઉપહાસ કરતાં ક્યાંથી આવડ્યો તે એમને ય નવાઈ લાગી.

“તમે ય વળી.....” મેં મચકોડતાં ચંપા બોલી.

“ત્યારે લક્ષિતા કહે છે તે સુમંતભાઈ તો બાંડું નહિ લાગે ને ?” એ સંબોધનમાં તો કંઈ વાંધો હોય જ નહિ એમ દઢતાથી જણાવતાં ડાહીબાએ કહ્યું.

“એથી ય કંઈ હજુ જો મોટું વિશેષણ હોય.....”

હજુ ચંપા પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં અત્યાર સુધી બધો તાલ જોતો સુમંત બોલી ઊઠ્યો : “સુમંત મહારાજધિરાજ કહે તો હું ધારું છું કે બાંડું નહિ લાગે !”

“આ મોટા મહારાજધિરાજ ન જોયા હોય તો !” અંગૂઠા-વતી ઠોઠો બતાવતાં ચંપા બોલતાં તો શું બોલી મઠ, પણ પછી એને એટલી બધી શરમ આવી મઠ કે ધરતી માગ આપે તો અંદર સમાઈ જઈ એવી એણે મનમાં પ્રાર્થના કરી.

પછી તો એને જેમજેમ વિચાર આવતા ગયા તેમ તેમ ત્યાં જિભાં રહેતાં ભોંય ભારે થઈ પડી. સુમંતે ધાર્યું ચ નહોતું કે એ આમ વાત અધૂરી મૂકી ચાલી જશે. ડાહીબા બોલાવતાં જ રહ્યાં ‘કે ચંપા, એમ એકદમ કેમ ચાલવા માંડ્યું?’ પણ ચંપા એમનું સાંભળે ત્યારે ને?

[૨૪]

ચંપા જે વિચારસરણીને લીધે ઓચિંતી જિડીને આવતી રહી હતી, તે જ વિચારસરણી ઘરમાં પગ મૂકતાં જ બદલાઈ ગઈ. “ડાહીબાએ બોલાવી છતાં પાછી ન વળી તે તેમને કેવું લાગ્યું હશે? કે’શે, ચંપા છે જ એકલમતીલી. મોટાંનું માન જ ન રાખે. સુમંતને ચ જિડીને આમ ચાલવા માંડું એટલે ખોટું લાગે જ ને? કે’શે, મેં માસ્તર જેવું કંઈ રાખ્યું નહિ ત્યારે એ જેમ મન ધાવે તેમ વર્તે છે ને? ને મને એટલી બધી શરમ જ શાની આવી? એને દટ્ટો બતાવ્યો એમાં એટલું બધું લાજ શું મરવાનું હતું? એણે મારતરપાણું-ગુરુપાણું રાખ્યું છે જ ક્યારે? મારી ચ એ વખત આવ્યે ક્યાં મશ્કરી નથી કરતો? પછી દટ્ટો બતાવ્યો એમાં હું આટલી બધી શરમાઈ મરી શું કામ? ડાહીબાએ બોલાવી પણ પાછી વળી કેમ નહિ? સામસામી મશ્કરી કરવી, હસવું એ કંઈ ખોટું છે? સુમંત તો વળી કે’છે કે મહાત્માજી આટલા મોટા માણસ છે પણ જબરા હસનારા! નાનાં છોકરાં સાથે પણ ગમ્મત કરે. ને ગમ્મત કરવી એમાં એક રીતે ખરાબ પણ શું? ખોટું કામ કરીએ એ ખરાબ. કંઈ એકબીજાં હસે-બોલે તે ખરાબ છે? એમ તો મેં ‘તમે’ ને બદલે ‘તું’ કહેવાનું કહ્યું એ ચ ગમ્મત તો ખરી જ ને? ના, ના, એમ ગમ્મત વગર તો નર્થ મૂંઝુંમૂંઝું બણવાનું તો મને ન ગમે. ચોપડીઓ વાંચું એટલે સામું પૂછવાનું તો મન થાય જ ને? ને પૂછું એટલે વાતચીત થાય જ. આજે નાહી છું એટલે કાલે જઈશ કે તુરત એ “મારો શો દોષ?”

પૂછીને કીલટા બેવડા બિવડાવશે, પણ હું એમ બીવાની નથી તો. એમનો દોષ છે ને એમનો કહેવાનો છે. મારે ખોટું કહેવાનું હોય તો બીવું કે શરમાવું પડે.”

અને તેથી જ ચંપાએ બીજો દિવસે એ પ્રશ્ન આવતાં એનો એ જવાબ આપ્યો : “તમારો જ વળી દોષ છે સ્તો.”

“એ તો તેં કાલે ચંપા કહ્યું 'તું.....'”

સુમંતને વચ્ચે અટકાવી ચંપા બોલી : “કાલે કહ્યું 'તું, આજે ચંપા કહ્યું છું ને હજુ આવતી કાલે પણ કહીશ.”

એ ચર્ચાને અટકાવતાં સુમંતે કહ્યું : “એ તો હું સમજી ગયો કે તું મરણ પછી ચંપા કહેવાની. મારે એની પંચાત નથી, પણ મારે તો મારો દોષ જાણવો છે.”

“લો જાણો ત્યારે.” પાર્વતીબાઈ આથવેલી ‘મારી આપવીતી’ પુસ્તક સુમંતે વાંચવા આપેલું તે પૂરું કરી લાવી હતી તે સુમંતને આપતાં ચંપાએ કહ્યું.

સુમંતે એ પુસ્તક હાથમાં લેતાં કહ્યું : “આમાં શું જાણવાનું છે? એ તો તેં બીજું કોઈ લેવાના લોકો ઝટ પૂરું કર્યું હશે એ મારું ક્યાં અજાણ્યું છે?”

“પણ એ લોક લગાડ્યો કાણે?”

“ગમે તેણે લગાડ્યો, પણ એમાંથી તને જાણવાનું મળે છે ને?”

“એ પછી વાત, પણ એ લોક લગાડ્યો તો તમે ને?”

પોતે લગાડ્યો એમ કહી સુમંતને કંઈ પોતાની મહત્તા કે મોટાઈ બતાવવી નહોતી છતાં એ વાતને આગળ ચાલવા દેવા એણે કહ્યું : “સે ને, મેં લગાડ્યો. પણ એથી તને નુકસાન તો નથી થયું ને?”

“નુકસાન થયું છે જ.” મીડું હસીને ચંપા બોલી.

“ચાલ, તારી જોડે વાત જ નથી કરવી. આડું જ બોલે તેની જોડે વાત કરવાનો અર્થ પણ શો?” બિજા જતાં સુમંત બોલ્યો.

“આડું શાનું? નુકસાન થયું હોય તો ન કહું?” ગંભીર થતાં ચંપાએ કહ્યું.

ઝઘ્ઘ કાલની પેઠે વાત વધી જતાં ચંપા ડાહીબાને સાક્ષીમાં બોલાવે તે પહેલાં આજ સુમતે એમને સાક્ષીમાં લીધાં : “ જો બા ! તું જ કહે, એ આકું બોલે છે કે બીજું ? ”

ઉદરે દર પાડ્યું હતું તે પૂરતાંપૂરતાં બંનેની ચર્ચા ક્યારનાં ડાહીબા સાંભળતાં હતાં, તે સુમંતના કહેવાથી બોલ્યાં : “ ચંપા ! આ તો તું આકું બોલે છે એ તો મારે ચ કહેવું પડશે.”

“ પણ મારી વાત સાંભળ્યા વિના જ ? ” ચંપાએ પૂછ્યું.

“ તારી વાત સાંભળી છે માટે તો કહું છું.” પૂરેલા દરને જાણથી લીંપી પાણી લઈ સરખું કરતાં ડાહીબાએ કહ્યું.

“ પણ હજુ મેં વાત તો મોંમાંથી બહાર કાઢી નથી ને તમે સાંભળી ક્યારે ? ” ખડખડ હસતાં ચંપાએ કહ્યું.

“ ફરી ના જતી, હું ને તારી બા—મહાલક્ષ્મી બંને બેઠાં હતાં ને તેં નહોતું કહ્યું કે ઘેર બેઠાં ગંગા છે, પણ આજ સુધી ખબર જ ન પડી. અને આ ચોપડીઓ જો ન મળી હોત તો કેઈ દહાડો ચ ખબર ન પડત.....”

તેમને આગળ બોલતાં રોકી ચંપાએ કહ્યું : “ તમે ચ ગયા ભવની વાત કરો છો ને ! ”

“ ગયા ભવની આ વાત છે ? ત્યારે એમ કહે ને, કે તારે આકું જ બોલવું છે.”

“ આકું બોલું છું કે સીધું, એ તો તમે પછી તમારી મેજે જ કે’જો. તમે કહ્યું તે મેં નથી કહ્યું એમ ક્યારે કહું છું ? પણ તે દા’ડે એમાં લાભ દેખાતો ’તો અને આજ ખોટ જણાય છે.” ચંપા બોલી.

હવે તે જ કહે તે એક વખત સાંભળી જ લેવું એવા નિર્ણય ઉપર ડાહીબા અને સુમંત આવી ગયાં હોય તેમ બેમાંથી એકે ચ વચ્ચે બોલ્યું નહિ.

ચંપાએ આગળ કહ્યું : “ છ મહિનામાં જ મેં એટલી બધી ચોપડીઓ વાંચી કે જો એ ન મળ્યા હોત તો આખી જિંદગીમાં આટલી વાંચત કે કેમ એ સવાલ છે. ને તે ચ એક એકથી ચડે તેવી.”

“ ને તો ચ પાછી ઉપરથી શિરપાવ આપે છે કે એથી

નુકસાન થયું.” ડાહીયા કહેતાં કહેતાં રહી ગયાં.

ચંપા બોલી: “ઘેર બેઠાં મંગા તો શું, પણ એથી વધારે સાબ વાંચવાથી થયો એની ના નથી. પણ કાલે વળી નવું જ જાણ્યું કે એથી નુકસાન થયું છે અને હવે એ નુકસાન બંધ થવાનું પણ નહિ.”

ડાહીયાથી હવે બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. એમણે પૂછ્યું: “એ બધું તારું હડાપણ જાણ્યું, પણ નુકસાન શું થયું એ કેને !”

“સાહેબને પૂછો ને.” એમ કહેવા જતાંજતાં ચંપાએ પરાણે જીભ ઢિપાડી: “સુમંતભાઈ જાણે, શી ખોટ ગઈ એ તો.”

ખોતાને વચ્ચે બોલવું નહોતું છતાં ચંપાએ કહ્યું એટલે એ બોલ્યો: “ચંપા ! મને તો તું બોલાવીશ જ નહિ.”

“લો ને, મને કંઈ કહેતાં શરમ નથી આવતી.” ચંપાએ આગળ બોલતાં કહ્યું: “તમે ગઈ કાલે કહ્યું કે જો આમ પુસ્તકો પાછળ પડીશ તો તારો અભ્યાસ પૂરો થઈ રહ્યો.”

“તે મેં ખોટું કહ્યું ?” સુમંતને બોલવું નહોતું છતાં બોલાઈ ગયું.

“પણ હું ખોટું ક્યાં કહું છું ?”

“ત્યારે ?”

“એ જ કહું છું કે નુકસાન થયું.”

“એમાં નુકસાન શાનું ? હવે એ ઓછું કર અને અભ્યાસ પાછળ વધારે વળગ.”

“એ જ મોટું નુકસાન છે ને. હવે એ ઓછું થઈ રહ્યું !”

“તો અભ્યાસ પણ આ વરસે પૂરો થઈ જ રહ્યો !”

“ત્યારે એ જ તમારો દોષ કહું છું ને !”

“શો ?”

“કે તમે પુસ્તકો વાંચવાનો રસ લગાડ્યો ત્યારે અભ્યાસ પૂરો નહિ થાય ને ?”

“મેં લગાડ્યો તે ઓલવી નાખું તો ?”

“લગાડવું સહેલું છે, પણ ઓલવવું એમ સહેલું નથી તો.”

“તો મારે શું ?”

“ત્યારે મારે ય શું?”

સામસામી આ જીભાનેડી જોઈ રહેલાં ડાહીયા બોલ્યાં: “તું ય ચંપા, કેવી વાત કરે છે! અભ્યાસ પૂરો નહિ કરે તો એમાં તારું જ જશે કે બીજાનું?”

“ગયા કરતાં બીજામાંથી વધારે મળતું હોય તો?”

“ગમે તેટલું મળે પણ પાસ તો ન જ થવાય ને?”

“પાસ થવું છે જ કેને?” છેલ્લે પાટલે એસતાં ચંપા બોલી:

“એને ગરજ હશે તો પાસ કરશે, રેંટિયો અને પુસ્તકો મારી પાસે હશે ત્યાં સુધી હું બધું પાસ જ છું.”

“તો ય પાસ થયાની વાત તો જુદી રતો.” ડાહીયાએ પરીક્ષાની કિંમત જણાવતાં કહ્યું.

“જુદી ને ભેગી, આજ હું ચોપડી વાંચીને લાવી તે પાર્વતી-આઈ કંઈ મોટી ભણેલી ન હતી. એના દુઃખ આગળ આપણને તો શું દુઃખ પડ્યું છે, ને એ દુઃખમાં ય એણે શું કામ કર્યું છે!” ચંપાએ પુસ્તકના અનુભવજ્ઞાનની વાત કરતાં કહ્યું.

“એ તો તું મહાત્માજીની કથા વાંચીને ય કહેતી ‘તી ને?’” ચંપાએ મહાત્માજીની આત્મકથા વાંચી ત્યારે જે કહી સંભળાવેલું તે યાદ કરતાં ડાહીયાએ કહ્યું.

“મહાત્માજી તો મહાત્માજી છે!” સુમંત તરફ જોઈ હસવું આવી જતાં ચંપા બોલી: “એ પહેલાં એમના ગુણ ગાતાં તો ત્યારે મને થતું, કે ગુણ ગાયા ક્યો વિના વાત કરતા હોય તો શું જોડું? પણ ડાહીયા, એ કથા તો મેં જે વાર વાંચી પણ હજુ મનમાં થયા જ કરે છે કે ત્રીજી વખત વાંચું. સમૂળગી મોટાઈ જ નહિ-જનજ્ઞ પણ એ જાતે ઊપાડે, પછી કંઈ બાકી રહે છે? ને એવા મોટા માણસ પણ મનમાં જેવાજેવા ભાવ આવ્યા હોય તે બધા કહી જ દીધા—એમાં ય પાછી કંઈ શરમ નહિ.”

ચંપાની એ બધી વાત કબૂલ કરવા છતાં ડાહીયાને લાગતું હતું કે એણે ગમે તે રીતે અભ્યાસ તો પૂરો કરવો જ જોઈએ, એટલે એમણે કહ્યું: “તો હમણાં કાંતવાનું મૂકી દે. અભ્યાસ પૂરો થયા પછી

એ ક્યાં જતું રહેવાનું છે?”

સુમંત તરફ જોઈ એ ચોખ્ખું હસતાં બોલી: “કાંતવાનું તો હવે મુકાઈ રહ્યું. ચોપડીઓમાં ય જે નથી તે એમાં છે.....”

“ત્યારે એમ કેને કે તારે અબ્યાસ પૂરો નથી કરવો, બાકી બીજું બધું કરવું છે.” ચિડાઈ જતાં ડાહીયા બોલ્યાં.

“પણ મેં ક્યારે કહ્યું છે કે મારે અબ્યાસ પૂરો નથી કરવો?” ચંપાએ ત્રીજી વખત સુમંત તરફ જોઈ ધીમું હસતાં કહ્યું.

“ત્યારે બે દિવસથી અમરતી માથાકૂટ શું કરવા કરાવે છે?”

“માથાકૂટ મેં કરાવી કે” સુમંત તરફ આંગળી કરી તે આગળ બોલી: “એમણે?”

હવે કંઈ બોલવાની જરૂર ન જોતાં સુમંતે જણાવ્યું: “બા, તું એની જોડે હવે બોલીશ જ નહિ.”

“એ તો હું જાણું છું.” ઊભી થઈ, વિદાય થવાનો વખત પાકી ગયો છે લાગતાં ચંપા બહાર નીકળતાં બોલી: “એ તો મને ખબર જ છે, તમારે માથે દોષ આવ્યો એટલે તમે નહિ જ બોલવાના.”

આ રીતે ચંપાનો સુમંત તથા ડાહીયા સાથેનો પરિચય જેમ-જેમ વધતો જતો હતો, તેમતેમ એક જ કુટુંબનાં માણસો હોય તે પ્રકારની ઘરવટ પણ વધતી જતી હતી. એક વાર ડાહીયા માંદાં પડ્યાં અને સુમંતે હાથે રસોઈ કરવા માંડી ત્યારે ચંપાએ તેના હાથમાંથી કામ ખૂંટવી લઈને રસોઈ કરી આપી. માંદગી લાંબાઈ એટલે રોજ બેઠે વખત ચંપા આવીને રસોઈ કરી જતી. એક વાર તો ડાહીયાએ જસોદાને અને મહાલક્ષ્મીને કહ્યું: “ચંપા અહીં રાંધે અને જમવા તમારે ત્યાં આવે એથી મને એટલો સંકેત થાય છે કે જાણે હું હવે ચંપાને રાંધવા આવતી જ બંધ કરું; પણ શું કરું? મારાથી હજી ખાટલેથી ઉઠાતું નથી.” ત્યારથી ચંપા ડાહીયાને ત્યાં રાંધવા અને જમવા પણ લાગી. જોકે પક્ષી ચારપાંચ દિવસમાં તો ડાહીયા સાગ્ગ થઈ ગયાં એટલે ચંપાને રસોઈ કરવા જવાનું રહ્યું નહિ. આમ એ પડોશીધર્મ ધીરેધીરે નિકટની ઘરવટનું રૂપ લઈને પરસ્પરનો પરિચય વધાર્યો જતો હતો.

[૨૫]

પોપટ આને કમળાને ત્યાં જમવાનો હતો એમ કહેવા કરતાં એ આજથી સદાને માટે અહીં આવતો હતો એમ કહેવું વધારે સાચું હતું.

પોપટને હવે વધુ અંગ્રેજી બણવા માટે શહેરમાં જવાનું હતું. ગૌરીશંકરે “મારે પરણવું નથી” એમ કહીને અંગ્રેજી બણતરનો ભયંકર પરચો બતાવ્યો હતો તેવું પોપટ તો નહિ કરે ને, એવા એક તર્કે ગળનનને પણ થોડી વાર મૂંઝવ્યા હતા, એટલે તેમણે મોતીરામનો અભિપ્રાય એ વિષે પૂછ્યો હતો. મોતીરામને તો પોતાનો જમાઈ બણીગણીને હોશિયાર થાય તે ગમે જ, એટલે તેમણે તેમાં પૂરી સંમતિ દર્શાવી; પણ મંછાએ તો પોતાના પતિ પાસે નવી જ દરખાસ્ત મૂકી કે, “પોપટને આપણે ત્યાં રાખીને તેને બણાવવાની જવાબદારી આપણે જ કેમ ન લેવી? પોપટને નાનપણથી આપણે દીકરા જેવો જ ગણ્યો છે અને દીકરો મણો તો દીકરો અને જમાઈ મણો તો જમાઈ, આપણે જેટલા લાડકોડ પૂરા કરવા હોય તે બધા એની ઉપર જ કરવાના છે.”

મોતીરામને પણ એ વાત તો ગમી. તેમણે ધાર્યું હતું કે ગળનન આ દરખાસ્ત તુરત વધાવી લેશે, પરંતુ ગળનન તે સાંભળીને કશું બોલ્યા નહિ. તે કોઈ અણુગમતી વસ્તુ ગળે ઊતારવા મથતા જણાયા.

સસરાની મિલકત પોતાના પુત્રને અપાવવાના લોભે બાપે દીકરાને સાસરે ધક્કેલી મૂક્યો એવી લોકવાણીનો ભય ગળનનને લાગ્યા વિના રહ્યો નહિ. પરંતુ લોકો તો એક બાજુની વાતો કરે. એક જ ઘેર પોતાના એક પુત્રને વરાવ્યા હતા તેથી પણ લોકો ક્યાં નહોતા કહેતા કે ગળનનને ઉચ્છેદિયું આવતો જ લોભ લાગ્યો છે! પૂરો વિચાર કરીને પત્નીની સંમતિ લઇને છેવટે ગળનનને મોતીરામની દરખાસ્ત માન્ય કરી લીધી.

મોતીરામને થયું કે જરૂર પોતાના મનની છેલ્લી ભાવના અગવાને માન્ય રાખી હતી. પુત્રની આશા છોડ્યા પછી એમણે એક

જ આશા રાખી હતી કે કમળાને પરણાવ્યા પછી પોપટ અહીં રહેવા આવે તો બસ ! અને એ આશા આમ એમની ઇચ્છા પહેલાં સફળ થતી હતી.

પછી તો એમના હિતસાહને કહેવાનું જ શું હોય ? પોપટને પોતાને ઘેરથી શહેરમાં બણવા મોકલવાની, એને શું શું જોઈશે, કંઈ નિશાળમાં બણવા મૂકવો, ક્યાં રહેવાની ગોઠવણ કરવી અને આગળ એ જેમજેમ વિચારતા મયા તેમતેમ એની તૈયારી માટેની જરૂરિયાત વધતી ગઈ.

કમળા પોતે પણ પોપટ આગળ બણે તેમ ઇચ્છતી હતી. મળનનને જે વિચાર આવ્યો હતો એ તેને પણ ચાડીચૂગલી તો કરી જ ગયો હતો કે, “ પોપટ બણુંબણું કરે છે, પણ તારી જ નણુંદ ચંપાની વલે ભૂલી ગઈ કે ? એટલી રૂડીરૂપાળી ચંપાને એ પરણવાની ના પાડતો હતો અને પરાણે પરણાવ્યો તો ય.....” એ લખાતો વિચાર વધારે કાનભંભેરણી કરે તે પહેલાં કમળાએ ત્યાંથી એને હડસેલી જ મૂક્યો. “ તું ય શું મૂરખા જેવી વાત કરે છે ? કોઈએ કયું માટે પોપટ એવું કરે એમ કહેતાં તને શરમ નથી આવતી ? કોઈના વાક મારે શા કામના ? અમે આજાં કોઈ છીએ ? તે દા’ડે બાપુજી એને હવે અહીં કાયમને માટે રાખવાની વાત કહેતા હતા ત્યારે એનું મન તો શરમને લીધે પાછું જ પડતું ‘તું ને ? બાપુજી છોતે માને, બા છોતે ધારે, પણ મને ખોટું લાગવાની એને બીક ન હોત તો એણે કદી હા પાડી હોત ? બારણા આથે બા અને બાપુજી ન દેખે તેમ પોપટ શું કહે છે એ હું જોતી બિભી જ હતી. એ પણ મારા કરતાં કંઈ કાચો નથી. મને એણે કેવી પકડી પાડી ! મેં ધાયું કે એ કેવોક ના કહે છે તે તો જોઉં. મને ય કંઈ એ અહીં રહે તેમાં આજી શરમ આવે એમ નહિ. નિશાળમાં છોડીઓ અને છોકરા ય વાતો કર્યા વગર તો ન જ રહે. છતાં કોઈ મારે મોઢે કે’ ત્યારે એ બધી પંચાત ને ? અને એ મારે ઘેર રહે તો ય અમારાથી આજી સામસામું બોલાવાનું હતું ? આ તો બિલકુલ દેખવાનું ને દાઝવાનું. બેયું રહેવાનું ને પાછું મૂયું રહેવાનું. એ કરતાં એ અહીં ન રહે એ જ શું ખોટું ? પોપટ પૂછ્યું.

કે તું કહેતી હોય તો હા કહું ત્યારે અવળચંડા મને આંખો મીંચીને અંદરથી તો ઘણું કહું કે ના કહે, તોપણ હા કહી દીધી! પછી એણે બિચારે મન નહોતું છતાં કહું કે ‘જવ તમારી મરજી છે તો અહીં રહીશ.’

“અને આજ પાછું એ જ અવળચંડું મન કાન ભરે છે કે એ તને પરણવાની ના પાડશે તો? એ શહેરમાં જય, ભણે, સાહેબ થાય કે એની પાર જતો રહે એટલા માટે હું એની છું તે મટી જવાની હતી? કે મારો એ છે તે મટી જવાનો હતો? શું અવળચંડું મન વાત કરે છે!—શહેરની છોકરીઓ શું પણ ઇન્દ્રના ઘરની પરીઓ આવે તોય કંઈ કમળીને એનાથી ભૂલી જવાય? એની વાત જવા દધ તું મારી જ વાત કરને—પોપટ કાલે ઊડીને લૂણે—લંગડો કે કાણો થઈ જય માટે એથી કંઈ મારો એના ઉપરનો ભાવ ઊડી જય? એ સાહેબ ન બને અને છે એવો ને એવો પાછો આવે માટે એ કંઈ મને ગમતો મટી જય? આવતી કાલે કોઈ કહે કે તારે પોપટને નહિ પણ મોટા રાજાના કુંવરને પરણવાનું છે તો.....પડે નહિ રાજાનો કુંવર જોડા ધરામાં! મારે તો મારો પોપટ હોય એટલે બસ, પછી એ કેવો થયો ને કેવો ના થયો એ બધી પંચાત જ શાની કરવાની હોય?”

એટલે મનના નારદવેડા કમળા આગળ કંઈ ચાલ્યા ન હતા. પોપટ પોતાને ઘેર રહે એમાં એને સંકાય છતાં હર્ષ હતો તેમ પોપટ શહેરમાં ભણવા જય તે માટે પણ આનંદ જ હતો. આજે પોપટ અહીં જમવાનો હતો, અહીંથી જ તૈયાર થઈ શહેરમાં ભણવા જવાનો હતો, અને એની બધી વ્યવસ્થા કરવા ગજનનને જવું પડે તેને બદલે મોતીરામ જ સાથે જવાના હતા. હવે તેમણે જ એના ભાર સાથે લીધો હતો એટલે તે જ જય એમાં નવાઈ પણ નહોતી.

તેથી જ કમળા આજ રોજ કરતાં વહેલી ઊડી હતી. જમણમાં શું કરવું તે તો મંછાની વાત ઉપરથી એ સમજી ગઈ હતી. શુકનમાં કંસાર હોય એ પણ એ નહોતી સમજતી એમ નહિ, પરંતુ કંસાર પોપટને સમજાવો ભાવતો ન હતો એ પણ એ જાણતી હતી. નાન-

પણમાં સાથે જમવા બેઠાં હશે ત્યારે એનો ચોળિયો ને છાંડિયો કંસાર પોતે ખાઇ ગયાનું પણ કમળાને કંઈક ઝાંખુંઝાંખું સાંભરતું હતું. કંસારના શુકન કરવા જતાં એને ન ભાવતું જમાડીને વિદાય કરામ એ ય અપશુકન કે બીજું? શુકને થાય અને અપશુકન પણ ન થાય એવું બને ખરું કે નહિ? રાતે એણે સૂતાંસૂતાં એ જ વિચાર કર્યો હતો: “એને પૂરણપોળી ભાવતી હતી એ વાત એણે મંછાને પોતાને બહુ ભાવે છે એ બહાને કરી હતી, પણ શુકનની દલીલ કરી મંછાએ એ ઉડાવી દીધી હતી. મંછાને તો એથી વધારે શું કહે? પણ જસોદા સવારમાં આવવાની હતી એટલે એને તો કહી જ દેવું કે શુકન માટે કંસાર કરવો હોય તો કરો, પણ પૂરણપોળી ય કરવી જ પડશે. એને કહેતાં શરમે શી? એને હસવું હશે તો હસશે, પણ મારાથી એવા અપશુકન કેમ થવા દેવાય?”

વહેલી ઊઠીને ક્યારે જસોદા આવે ને તે વાત કરું તેમ પ્રતીક્ષા કરી રહેલી કમળાએ એના આવતાં કહ્યું પણ ખરું; જોકે બીજા રૂપે કહ્યું કે મને પૂરણપોળી બહુ ભાવે છે ને મારે આજ ખાવી જ છે; પણ પોપટને શું ભાવે છે તે કંઈ જસોદાનું અગ્નિયું હતું? એણે કમળાનો ભાવ બળી જતાં કહ્યું: “સારું હવે. કંસારે ય કરીશ ને પૂરણપોળી ય કરીશ.” એટલું કહી જસોદાએ એવું મીઠું હાસ્ય કર્યું કે કમળા શરમાઇને ગૂંચળું જ વળી ગઇ. પણ અંદરથી એના આનંદનો પાર ન હતો. આજે એણે પોપટનો—પોપટનો શા વાસ્તે—પોતાનો પણ અપશુકનની મોટી આપત્તિમાંથી બચાવ કર્યો હતો.

પરંતુ આજે પોતે વધારે ઉઘાડી પડી ગઇ એ તો વળી બીજી જ વાત હતી. આવો પ્રસંગ હોય એટલે મોતીરામ ગળનનના આખા ઘરને જમવાનું આમંત્રણ આપે એ તો ઉઘાડું હોય, પરંતુ ચંપાના વૈધવ્ય પછી ગળનન અને મહાલક્ષ્મી તો કોઇ જગાએ જમવા જતાં જ નહિ. શિવાનંદ પણ આ વખતે જ પ્રથમ જમવા આવ્યો હતો. જસોદાને આપનું ઘર હતું, એટલે વાંધો ગણાય જ નહિ, એટલે એ બે તો પોપટ ઉપરાંત આવ્યાં જ હતાં. જમ્યા બાદ ગાડીનો વખત થતાં ગળનન, મહાલક્ષ્મી અને ચંપા સુધ્યાં બધાં જ આવ્યાં હતાં. વળી પાંચદસ

આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈ જાય તેમાં પણ નવાઈ નહિ. રોશને જવા મોતીરામે નોકર પાસે બળદ જોડીને ડમણિયું તૈયાર કરાવ્યું હતું. મંછાએ પોપટને કપાળે તિલક કરી અક્ષત પણ ચોડ્યા. નીકળવાનું મુહૂર્ત સુધ્ધાં મોતીરામે જાતે જોઈ રાખ્યું હતું, એટલે વખત થતાં એમણે કહ્યું: “ચાલો હવે વખત થઈ ગયો છે.” પોપટ ઉંચરા બહાર પગ મૂકવા ગયો એવે જ મોતીરામે આખું કાળું શાકમાં જતું રહેતાં બૂમ પાડી: “અત્યા, દહીંબહીં રાખ્યું છે કે નહિ?”

“રાખ્યું છે ને,” કમળાએ મોતીરામના જેટલા જ જોરથી જવાબ આપતાં દહીં લેવા રસોડા બહારી દોટ મૂકી. બધાં શાંત હતાં ને કમળાએ જે જોરથી જવાબ આપ્યો ને એણે જે રીતે દોટ મૂકી એ જોતાં બેચાર જણથી હસી જવાયું—કોઈ મનમાં બળડયું ય હશે કે મૂંઝને આપણે આટલાં બધાં જીભાં છીએ તેની ય શરમ છે!

કમળા બોલતાં તો બોલી ગઈ ને દહીં લેવા દોડી હતી એટલે લાવ્યા સિવાય પણ છૂટકો તો હતો જ નહિ. પરંતુ લપ્પને પાછી ફરતાં ઠેક પોપટ સુધી કે મંછાને આપવા સુધી જવાની એની હિંમત ચાલી નહિ. એણે જસોદાને ઈશારત કરતાં કહ્યું: “લે, આપ તું જમને.”

આવા વખતે ચંપા એની ખાસ વેરણુ ગણાતી, પરંતુ એ વિધવા થઈ ત્યારથી કમળા એનાથી છૂટી હતી. ચંપાના જીવનમાંથી રસ જ જોડી ગયો હતો ત્યાં એ કમળાની મસ્કરી કરવા ક્યાંથી જાય? પણ એ મરી ગયેલી ચંપા જાણે જીવતી થવા ઉધામા મારતી હોય તેમ આજ બે વરસે ચંપા પહેલવહેલું ઉતાવળું તો નહિ પણ કમળા સાંભળે તેમ ધીમેથી બોલી: “મોટે ઉપાડે લેવા દોડ્યાં તાં અને હવે આપવા જતાં શાની શરમ ખાઈ જાય છે?”

ચંપાએ ઠંડો ચાખ્યો માર્યો એટલે જસોદાને દહીં આપી દેતાં “હવે હું રાજ છું—આવી જાવ આવી જવું હોય તો” એવો છૂટકારો અનુભવતાં કમળાએ ચંપાને જવાબ ન આપવામાં જ નવ ગુણ છે માત્રી મૌન રાખ્યું. છતાં હૃદયે અંદર ને અંદર બળાપો તો કાઢ્યો જ હતો કે, “બળ્યું, અમી ખોટી શરમ તે કાણે ધડી કાઢી હશે? પોપટ બણવા જાય તેમાં બધાંને આનંદ હોય ને મને ન હોય? અને એ

આનંદ આમ બહાર દેખાઇ જાય તેમાં ય આ લોકોથી દીકું ખમાતું નથી ?”

એ શરમમાં ને શરમમાં પોપટ ડમણિયામાં બેસી વિદાય થયો તોપણ એનાથી જીયું ન જોવાયું. કમળાએ જીયું નહોતું જોયું માટે જ પોપટ બધાંને ‘આવજો...આવજો’ કરીને ઠેઠે દૂર ગયા છતાં હાથ જોયો તો નહિ કરતો હોય ?

[૨૬]

ચંપાને પોતાને લીધે કે જસોદાના દુરાગ્રહને લીધે, ગમે તેમ માનો, પરંતુ ચંપાને એક વરસને બદલે બે વરસ અભ્યાસ કરવાનું થયું એ તો ચોક્કસ. સુમંતે એને અભ્યાસ પૂરો કરવા માટે ચેતવણી આપેલી જ હતી. ચંપાએ પોતે પણ પોતાનો રેટિયો અને છતર પુસ્તકવાચનની પ્રવૃત્તિ મંદ પાડ્યા વિના અભ્યાસને પહોંચી વળવા તૈયારી કરવા માંડી હતી. પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ એનો અભ્યાસ પાસ થવા જેટલો તો થઈ ગયો હતો, પરંતુ પરીક્ષામાં એને એવું કંઈક કરી બતાવવું હતું કે જે આજ સુધી કોઈએ ન કર્યું હોય. અને એ પરીક્ષામાં બેસનાર બાળકોની ઉંમર આગળ ચંપા કંઈક વધુ પાણી બતાવી શકે તેમાં નવાઈ જેવું પણ ન હતું. એટલે સુમંતે એના એ વિચારને હસી કાઢી જણાવ્યું હતું કે, “નાનાં છોકરાં આગળ પાણી બતાવવું એમાં તે શી બહાદુરી કહેવાય ? પાણી બતાવવાનું તો આગળ મોટું મેદાન—ટ્રેનિંગ કોલેજ અને શિક્ષિકા તરીકેનું બાળકોના ભાવી ઘડતરનું કાર્ય—આવે ત્યારે જેટલું હોય તેટલું બતાવજો ને ! તે વખતે તારો ઘોડો સૌ કરતાં આગળ દોડ્યા કરે ત્યારે તો તારું પાણી ખરું. બાકી, બારચૌદ વરસનાં છોકરાં ભેગી પરીક્ષા આપી તું જીતી જાય એમાં તું એમ ના માનતી કે હું તને સામાશી આપીશ.”

પોતે સેવેલા સ્વપ્નનું આમ જડમૂળથી સુમંતે નિકંદન કાઢી

નાખ્યું ત્યાં “આ વરસે મેં મન માને તેટલો સારો અભ્યાસ નથી કર્યો માટે પરીક્ષામાં બેસવા વિચાર નથી” એમ કહેતાં ચંપાને તો ઊલટું સરમાઇ મરવા જેવું થયું. કંઈક કર્યોની સાબાશી તો દૂર રહી, પણ હવે તો પરીક્ષામાં બેસે અને એવું કંઈક જો ચંપાથી ન થયું—સૌથી આગળ જો પાસ ન થવાયું—તો ઉપરથી એને સુમંત આગળ તો લાજ જ મરવું પડે. અને એ રીતે એને હવે તો મોડું તો મોડું—એને કંઈ વરસ જય તેની ઓછી ઉતાવળ હતી? એક વર્ષ વધારે ખેંચીને પણ હવે તો સંપૂર્ણ તૈયારી કરીને જ બેસવું રહ્યું. વળી આજની એની તૈયારી પણ શી મોટી હતી? ભાષામાં એ કદાચ બીજાને આગળ ન જવા દે, નિમિષ કે પત્રકેષનમાં એ પોતાના વિચારો બીજા કરતાં સરસ રીતે બતાવીને પરીક્ષકને આંજ નાખે—પણ કંઈ અંકગણિત, ભૂગોળ કે ભૂમિતિમાં તો એની ચાલાકી કામ ન લાગે ને? એમાં એણે બરાબર ચિત્ત પરોવ્યું હોય ત્યારે ને? અને આગળ પાસ થવાનો મોટો આધાર તો મુંબઇનરા રૂપિયાની માફક ગણિતના માર્ક જે પૂરેપૂરા ખણુણુ ખણુણુ ખખડાવી શકે તેના ઉપર છે, એમ સુમંતે એને ઢાલ વગાડીને કહ્યું હતું.

એટલે સાબાશી લેવા માટે નહિ પણ લાજ ન મરવું પડે તે માટે પણ આ વરસે પરીક્ષા ન આપવી એમ ચંપાએ નક્કી કર્યું હતું. પરંતુ સુમંત આગળ શું બહાનું કાઢી પોતે છટકી શકે એની શોધમાં એ હતી ત્યાં એ જડી પણ ગયું. જસોદાએ ચંપા બહે એ બાબતમાં કેટલો સળંગ વિરોધ કર્યો હતો એ કાઠનું અળણુ ન હતું. એણે છેવટે ચંપાને બણવા દેવાનું સ્વીકાર્યું હતું તે ય પરીક્ષા માટે નહિ—મહેતી થવા માટે નહિ—પરંતુ એનું મન એ રીતે બીજા બાજુ વળે અને વિધવાનો કપરો અવતાર કાઢવામાં મદદરૂપ થાય તે માટે; એટલે પરીક્ષાનો પ્રશ્ન આવતાં એણે ફરી પોતાનો વિરોધ જાહેર કર્યો.

ચંપાની હડપચી ઝાલીને એનું મોં ઊંચું કરતાં જસોદાએ એક જ સવાલ પૂછ્યો : “બેક્ષોને ચંપાબેન ! તે દા’ડે રળ માગતી વખતે આ મોડું શું બોલ્યું’તું ?”

ચંપાને પોતાને તો ‘ભાવતું’તું અને વૈલે કહ્યું’ એવું થયું,

એટલે એણે કંઈ પ્રત્યુત્તર જ ન આપ્યો. ઊલટાનું એને તો ખસવું હતું અને હાળ જડવો, પછી બાકી શું કામ મૂકે?

“જે ચંપા, તું મને સમજાવવા જઈશ એ નહિ બને.” ચંપાએ પરીક્ષામાં ન બેસવા માટે જસોદાનું બહાનું જણાવ્યું ત્યારે એના મનનો ભાવ પામી જતાં સુમંતે કહ્યું : “જસોદા ના કહે અને એની બાળી તું બળે, એ બીજાને કહેવું હોય તો કે’જે, પણ હું એ વાત માનું જ નહિ.”

પોતાના મનના આવા ફેટલાય વિચારો સુમંત પકડી પાડતો હતો એટલે ચંપાને આમાં કંઈ નવાઈ જેવું લાગ્યું ન હતું. પરંતુ એ દલીલને જ જે વળગી રહેવું હોય તો ટેકા માટે ડાહીયાનો ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ એમ પણ ચંપા તરત સમજી ગઈ હતી. ડાહીયાનો તો બાલી પોતા તરફ અમરતો લાથ ઝીંચો કરે એટલો જ ટેકા જોઈતો હતો. જીતવાનું આખરી શસ્ત્ર તો એની પાસે છેલ્લું અમોઘ હતું જ. એટલે એણે ડાહીયાનો ઉપયોગ કરતાં કહ્યું : “જુઓ બા, આ તમારા સુમંતભાઈ બોલે છે તે તો સાંભળો!”

ચંપાને ‘તમારા’ કહીને જ ડાહીયા પાસે જે કહેવડાવવું હતું તે કહેતાં જ ડાહીયા બોલી ઊઠ્યાં : “મારો સુમંત એમ ને? તારો તો નહિ જ ને?” ડાહીયાની જીભ કદી સુમંતને ‘સુમંત’ શબ્દથી બીજો કોઈ ‘માસ્તર’ કે ‘સુમંતભાઈ’ જેવો પ્રયોગ કરવા ઊપડતી જ નહિ.

ડાહીયા સામે હસીને, એ બહાર જવા કરતાં હતાં છતાં એમનું કાંડું ઝાલી પોતાની પાસે નીચે બેસાડતાં ચંપાએ કહ્યું : “મારા શાના? મારા હોય તો એમને મારા ઉપર વિશ્વાસ ન હોય?”

“તારા ઉપર એનો વિશ્વાસ નથી? કાક તો શું પણ એ પોતાને મોઢે કહે તો ય હું ન માનું.” ચંપા વિષે સુમંત એની ગેરહાજરીમાં જે વાત કરતો એ ખ્યાલમાં આવતાં ડાહીયાએ કહ્યું.

ડાહીયાનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ કંઈ ચંપા કરતાં સુમંત ઓછો જાણતો ન હતો. વળી એમની પાસે કાક પણ બાબતની હા પડાવવી એ પણ મોટી વાત ન હતી. ચંપાએ એમને પોતાની પાસે

પરાણે ખેંચીને બેસાડ્યાં ત્યારથી જ સુમંત સમજી ગયો હતો કે ચંપા એમને મોઢે જ ન્યાય કરાવવાની. એટલે એ વાતની પ્રથમથી જ સ્પષ્ટતા કરતાં સુમંતે કહ્યું: “ચંપા, તું એમ ન સમજતી કે બા પાસે તું કેવડાવીશ એટલે હું માની જ નહીં.”

“સાંભળો બા, મારા ઉપર ઓછો અવિશ્વાસ છે? તમારી પાસે હું ખોટું કેવડાવીશ એમ પણ ‘સાહેબે’ ધારી લીધું.” સુમંતને જરા તંગ કરવો હોય ત્યારે ચંપા એને હસીને ‘સાહેબ’ કહેતી.

પરંતુ સુમંત એની એ યુક્તિ સમજી ગયો હતો. એટલે તંગ થવાને બદલે કે વાતને આડે પાટે ચઢાવી દેવાને બદલે, ચંપાનું સાહેબપણું પોતે જાણે સ્વીકારી લીધું. હોય તેમ એનો વિરોધ કરવાનું એણે માંડી વાળ્યું હતું. ચંપા ય કંઈ સુમંતનું એ મૌન સમજી નહોતી ગઈ એમ નહિ, પરંતુ સાથેસાથે એનું અંતર પણ એટલું જ પામી ગઈ હતી કે એ બહારથી તંગ નહોતો થતો એટલું જ, બાકી અંતરમાં તો એ અકળાયા વિના નહોતો જ રહેતો.

સુમંતે પણ હસીને સામો જવાબ આપ્યો: “સાહેબે ધારી લીધું હશે તે કંઈ ખોટું તો નહિ જ હોય. ચંપાને બા કરતાં સાહેબ વધારે ઓળખે છે તો!” ચંપાને એના જ શબ્દોથી પરાજિત કરવા ધારી હોય તેમ બીજી વખત હસીને એના એક વખતના ‘સાહેબ’ શબ્દને બે વખત વાપરી સુમંતે જવાબ આપ્યો.

પરંતુ ચંપાને માટે આ દલીલબાજી નવી ક્યાં હતી? આખું વરસ આવી સાહમારી તો થયા જ કરી હતી. એણે ડાહીબા તરફ જોઈ કહ્યું: “સાચેસાચું બોલજો બા, તમે તે ઘડીએ બેઠાં તો જ, પરીક્ષાની વાત મેં કરી ત્યારે જસોદા.....”

બસ, ચંપાને તો એટલું જ કહેવાની જરૂર હતી. ડાહીબાની આંખ આગળ જ એ સર્વ ભજવાયું હતું, એટલે એ દ્રશ્ય આંખ સન્મુખ ખડું થઈ જતાં વચ્ચે જ, ચંપાને તો પૂરું બોલવું ય ન પડ્યું, ને એ બોલી ઊઠ્યાં: “હા, સુમંત, એ તો ચંપાનું કહેવું સાચેસાચું છે. હું એકલી ય નહોતી, મહાલક્ષ્મી ય જોડે બેઠાં તો.”

ડાહીબાના બોળપણ ઉપર ખિન્ન થઈ જતાં સુમંત જરા ઉતાવળે.

બોલ્યો : “ તમે એકલાં નહોતાં એમ મેં ક્યારે કહ્યું છે ?.....”

“ ના, ના, સુમંત ! બીજી તમારી વાતોમાં ચંપા આહું બોલતી હશે એની હું ના નથી કહેતી, પણ આ તો મેં જાતે જસોદાને કહેતાં સાંભળી છે.....”

ચંપાને આટલું જ જોઈતું હતું. ડાહીબાને વચ્ચે નાંખ્યાં અને તેમાં ય એમણે પોતે જોયું હોય એટલે થઈ જ રહ્યું. પોતાનો પાસો સફળ થતો જોઈ ચંપાએ મોં આડે સાડીનો છેડો રાખી હસી લીધું.

તદ્દન બોઝી રીતે ડાહીબા ચંપાનું હથિયાર બની જતાં હતાં એ જોઈ સુમંતે વધારે અકળાઈ જતાં કહ્યું : “ એ તો મને તારા કલ્પા વચ્ચે ખચકે છે કે જસોદાએ ના કહી જ હશે, પણ તું અંદરની જાંડી વાત બહાર કહે નહિ ને વચ્ચે.....”

એનો ઉપયોગ કરી લેતાં ચંપાએ કહ્યું : “ સાંભળજો બા, ‘સાહેબ’ વાત કરે છે તે ! એમાં મારી જાંડી શી વાત છે ? તમે જ સાંભળ્યું છે કે હું પરીક્ષા આપવા જઈ તો જસોદાભાભી શું કરે.”

“ જસોદાને નાહકની વચ્ચે શું કામ લાવે છે ? તારે પરીક્ષા આપવા જવું જ હોય તો તને એના કાનમાં ફૂંક મારતાં નથી આવડતું એ તું બીજાને સમજાવવું હોય તો સમજાવજે, મારા આગળ તારો ગળ નહિ વાગે. એમ તો તને બણાવવા માટે ગળનને એના વિરોધ આગળ હાથ ધોઈ નાખ્યા હતા છતાં તારે બણવું હતું તે તેં એને ચપટીમાં સમજાવી દીધું એ કંઈ મારું અજાણ્યું છે ? જસોદાને અને તને હું ઓળખતો નથી ? એ તો બિચારી તારી બહી બોળી પ્રેમાળ ભાભી છે અને તું તો.....તારી તો વાત જ થાય એવી નથી. તેં ધારું જ હોય, તો પછી તને કોઈ રોકી શકે તેમ નથી એ તો હું ક્યારનો ય સમજી ગયો છું. પણ ચોખ્ખું એમ કહેને કે તારે જ પરીક્ષા આપવી નથી અને જસોદાને માથે ખાલી ટોપસો મૂકવો છે.” સુમંતનું મન ક્યારનું ય આ બધું ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. પરંતુ એની સ્થિતિ એવી હતી કે ડાહીબા એ કહે તો ય આ જાંડી વાત સમજે એવાં ન હતાં અને ચંપા સમજવા દે તેવી ન હતી. એટલે એ મનની વાત મનમાં જ રાખીને

સુમંત ડાહીયા ઉપર સમસમી રહ્યો હતો. ત્યાં ડાહીયાએ કહ્યું: “જો બાઈ, તમારી ઊંડી વાતો કે આડી વાતો હું કંઈ સમજતી નથી...”

“બસ! તો પછી તું વચ્ચે શું કામ હાજિયો પૂરે છે?”

“પણ આ તો હું હતી ને જ જસોદાએ કહ્યું ‘તું’ કે કાં તો હું નહિ કે કાં તો પરીક્ષા નહિ.....”

“અરે બા! એ તો એને બણાવવાની વાત આવી ત્યારે ય એમ બોલી’તી કે કાં તો બણુતર નહિ કે હું નહિ.”

“તે દાંડાની વાત તમે જાણો ને એ જાણે. હું તો કાલની વાત કરું છું. ને જસોદાનો જે ભાવ છે એ જેતાં ચંપા પરીક્ષા આપે તે ચંપા બોટું તો ખરું. મિચારી એ ચંપા માટે અર્ધાઅર્ધા થઈ જાય છે ને પછી એને મહેતી થવાની શી જરૂર છે? ભગવાને કંઈ આપ્યું આપ્યું નથી.....”

ડાહીયાને લાગણીભર્યા હૃદયે ખીજ વાતમાં ઊતરી જતાં જોઈ સુમંત વચ્ચે બોલ્યો: “પણ જસોદાના ના ભાવની કે મહેતી થવાની તમને કોણ વાત કરે છે? ભગવાને વધારે આપ્યું છે તે આપણે ક્યારે ના કહીએ છીએ? પણ મારું તો એ કહેવું છે કે ચંપા પરીક્ષા આપવાની ના કહે છે એમાં ચંપાની જ ચાલખાઈ છે.....”

“ના, ના,” વચ્ચે જ સુમંતનું સાવ જૂઠાણું ન સહેવાયાથી ડાહીયાએ ચંપાના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “આ મિચારીએ તો ઘણું ચ સમજાવી કે આમેય બણી છું તો પરીક્ષા આપવામાં શું બોટું છે? પણ જસોદાને મેં તો કાલે જ બરાબર ઓળખી લીધી. હઠ મૂકે એવી જ નથી. ને ચંપા ઉપર એનો ભાવ હોય તો બળાને તારી પરીક્ષા! એ બણી છે એટલે બસ; પરીક્ષા નહિ આપે તેથી કંઈ એ બોવાઈ તો નથી જવાનું ને?”

પોતાના અમોઘ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનો સમય બરાબર આવી ગયો લાગતાં ચંપાએ એને બહાર કાઢવાની શરૂઆત કરી: “બા, હું પરીક્ષા ન આપું તેમાં એ આટલા બધા કેમ અકળાય છે તે તમે જાણતાં નથી?”

“બા! જોજો હોં, આ પાછી એક આડું બોલવાની જ વાત એણે કાઢી છે.”

“આડી હોય તો તમે જ બા, સાંભળ્યા પછી કે’ને.” બાએ સુમંત ડાહીયાને પોતા તરફ ખેંચી જતો હોય તેમ લાગતાં ચંપાએ એમને પોતાના તરફથી ખેંચાવા ન દેતાં કહ્યું.

આવી રોજની ખેંચતાણથી ટેવાયેલાં અને કઠીક અકળામ્ જતાં, વચ્ચેથી ઊઠવા જતાં ડાહીયા બોલ્યાં: “તમે તમારી મેજે જેમ કરવું હોય તેમ કરો, મારે તો કોઈનું ચ સાંભળવું નથી.”

અણીને વખતે એમને ઊઠતાં જોઈ ચંપાએ એ હાથ વતી તેમનું કાંડું ઝાલી પાછાં નીચે બેસાડતાં કહ્યું: “મારા બણી તમારે ના બોલવું હોય તો ના બોલશો, પણ વાત તો સાંભળવી જ પડશે.”

હવે ચંપા આડી વાત કરે તે પહેલાં સુમંતે પોતાના તરફથી જે કહેવાનું હતું તે કહી નાખતાં જણાવ્યું: “જો બા, એને પછી જે કહેવું હોય તે બધે કહે, પણ એને પરીક્ષા આપવી નથી તેનું કારણ જસોદા ચ નથી, તું ચ નથી, હું ચ નથી કે કોઈ નથી, પણ એ જ છે. એ પરીક્ષામાં બેસે તો પાસ તો થાય પણ એ ધારે છે એટલે જાણે પાસ થવાય તેમ નથી. અને નીચે પાસ થતાં એને લાજ આવે છે, અને તેથી જ એ જસોદાનું બહાનું કાઢે છે. સાથેસાથે એ પણ કહી દઉં કે જો આવતી સાલ જસોદાને ગમે તેમ સમજવી પરીક્ષામાં ન બેસે તો જોજો હું શું કે’તા’તો.”

જો સુમંતનું કહેવું સાચું જ હોય તો ચંપા મારે ધુતારી કહેવાય એવો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થતાં ડાહીયાએ ચંપા તરફ જોયું. પણ ચંપા તો ડાહીયા પોતા તરફ જુએ એની જ રાહ જોતી હતી, એટલે તરત જવાબ આપતાં એણે કહ્યું: “નરાતાર ખોટી વાત ! હું નીચા નંખરે પાસ થાઉં કે નપાસ થાઉં એમાં મારે લાજ મરવાનું શું હતું ?” અને સુમંત તરફ આંગળી કરતાં બોલી: “લાજ મરવું પડે તો એમને લાજ મરવું પડે કે એમણે આખું વરસ શિખવાડ્યું શું ? પણ એ તો એ ચ મનમાં તો જાણે છે કે એમને લાજ મરવું પડે તેમ છે જ નહિ. છતાં હું પરીક્ષામાં નથી બેસવાની એમાં એ કેમ અકળાય છે એ તો હું એકલી જ સમજું છું !” ચંપા સહેજ અટકી, બાએ વચ્ચે કોઈ કંઈ બોલે છે ? પરંતુ સુમંતનું ધ્યાન તો ચંપા પોતા ઉપર ક્યો નવો

આરોપ ઓઢાડે છે એ ઉપર જ હતું. ડાહીયા હવે થાક્યાં હતાં એટલે ચંપા કહી રહે એટલે ઊભાં થવાની જ વેતરણમાં હતાં. ચંપાએ કહ્યું : “ખરાખર સાંભળજો હોં બા, હું પરીક્ષા ન આપું તો પાછું એમને કાણુ જાણુ ક્યાં સુધી ભણાવવું પડે, એ દુઃખે તો એ આટલા આકળવિકળ થાય છે.”

“આખાદ છેતરાઈ !” ડાહીયા આગળ આ દલીલ સાવ નકામી જવાની તે જણાઈ જતાં સુમંત બોલ્યો : “હવે બા, તું જ ન્યાય કરજે, હું કદી કોઈને ભણાવતાં થાકું એમ તું માને છે ?”

“ચંપા, તું એની ઉપર એવું ખોટું આળ મૂકે તે તો મારાથી નહિ સહેવાય. મારો સુમંત તને તો શું પણ ઢેડભંગીને પણ કોઈ દિવસ ભણાવતાં થાકે નહિ. ભણાવવા આડે તો એ ખાવાનું સુધ્ધાં જૂલી જાય છે, પછી તું એમ એના ઉપર ખોટું આળ મૂકે તે તો સારું ન કહેવાય.”

પોતાનું માની લીધેલું અમોઘ શસ્ત્ર પણ ડાહીયા જેવાં આગળ પણ આમ સાવ નિષ્ફળ ગયું એટલે ચંપાને પરાજય કબૂલ ન કરવો હોય તો ઊઠીને નાસી ગયા વિના છૂટકો જ ન હતો. ડાહીયા ઊભાં થાય તે પહેલાં એ ઊભી થઈ ગઈ. “તને એકદમ શું થયું વળી ?” એમ ડાહીયા પૂછવા જાય તે પહેલાં ચાલતી પકડતાં ચંપા બોલવા ખાતર બોલતી ગઈ : “સાત કરો તો ય, તમે એમના તરફ બેસો ત્યાં સુધી મારા તરફ તો ના બેસો ને બા !”

“શું કહ્યું તેં, ચંપા ? ફરી કહે જોઈએ, ફરી !” એ વાક્ય બોલવાનો અવસર આ વખતે ચંપાએ ડાહીયાને ન આપ્યો.

ચંપા તો ગઈ પણ ડાહીયાના અંતરમાં એક સવાલ મૂકતી ગઈ : “એ છોડી કહે છે તે ખરું ? હું સુમંતનું બોલું ત્યાં સુધી શું એનું ન બોલું ?”

અને એનો તરત જ જવાબ આપી દેતાં એ કામે વળગ્યાં : “એને તો આડું બોલવાની ટેવ પડી છે બીજું શું ? સુમંતનો તો મેં આજ સાચો પક્ષ લીધો અને એના માટે તો મેં કેટલીય વાર ઊલટું સુમંતને ખોટું લગાડયું હશે. અને છતાં એ કહે કે સુમંત તમારો ને હું તમારી નહિ, એ હું શી રીતે માનું ?”

[૨૭]

અહીં આવ્યા પછી એ—અઠી વર્ષે સુમંત આ દિવાળીની રજાઓમાં જ પ્રથમ બહાર ગયો હતો. સામાન્ય રીતે ડાહીયા એની સાથે રહેતાં હતાં અને લલિતા સાસરે—સતારા ગિરજામાં એના પતિ સાથે રહેતી હતી, એટલે સુમંત શાળામાં રજાઓ પડે તો પણ અહીંનો અહીં જ રહેતો હતો. એ—અઠી વર્ષની લાંબી પલાંડી પછી લલિતાનો અને રામચંદ્રનો પોતાને ઘેર લઇ આવી જવાનો અતિ-આગ્રહ હતો એટલે સુમંત ડાહીયાને લઈ એ બાબત ગયો હતો. ત્રણ વરસથી લલિતા ત્યાં હતી એટલે એને આ વખતે સાથે તેડી પણ લાવવાની હતી જ. વળી ડાહીયાનું માતૃહૃદય દીકરીની પહેલી પ્રસૂતિ પોતાને ઘેર થાય એ જોવા ઝંખતું હતું, એટલે એને અહીં આવ્યે જ છૂટકો હતો. વળી સુમંતે એનને ટકાર પણ કરી હતી કે એ પહેલાં કહેતો હતો તેમ ખરેખર એ ભાઇને અને બાને બૂલી ગઇ હતી, એટલે તે ખોટી પાડવા પણ લલિતા સાથે આવવાની જ હતી. રામચંદ્ર એ બાબત એના પિતાના વખતથી જ શુદ્ધ ખાદીવણાટનું કેન્દ્ર ચલાવતો હતો અને ખાદીમાં એને ઘણાઘણા અખતરા કરવા હતા અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ખાદી-કેન્દ્રોનો એને જાતઅનુભવ લેવા જવું હતું, એટલે છ-આર મહિના લલિતા અહીં આવે તે એને પણ અનુકૂળ હતું.

એ સૌ કરતાં લલિતા અહીં આવે તે માટે ચંપાનો વિશેષ આગ્રહ હતો. એણે લલિતાને જોઈ જ નહોતી, છતાં સુમંતની અને ડાહીયાની વાતોથી જ એને એના તરફ પ્રેમ બંધાયો હતો. પછી તો સુમંત કાગળ લખે તો પણ ચંપાએ ખરેખર પૂછી છે—નમસ્તે કહ્યા છે—શરીર સાચવવાનું કહ્યું છે, એમ એકાદ લીંટી તો હોય જ. ચંપા વિશે પણ લખ્યું હોય જ કે “ચંપાએનને મારા ઘણાઘણા પ્રણામ કહેજો—એમનું મારી પેડે બણાવતાં ધુપેલ કાઢી ન નાખતા—ચંપાએન, હવે તો તમે મારા ભાઇને સારી રીતે ઓળખી મયાં હશે, જેમજેમ તમે બણવામાં જોર કરતાં હશે તેમતેમ એ તમારા ઉપર

વધારે ને વધારે બોલે નાખતા જ હશે—ખરું ને? એથી આગળ વધીને લલિતાએ જ પ્રથમ એને જુદો પત્ર લખ્યો અને સામેથી એવી જ રીતે સ્વતંત્ર પત્ર લખવાની માગણી પણ કરી. સુમંતે તો ખીડેલા પત્ર ઉપર ‘વહાલી બેન ચંપા’ વાંચીને તે દિવસે ડાહીઆ આગળ ચંપાની ખરી ગમ્મત કરી હતી. ચંપાએ પણ એનો એવો જ ખીડીને જવાબ આપ્યો. પછી તો સબપોસ્ટ ઓફિસમાં બ્રાન્ચ પોસ્ટ ઓફિસની જુદી થેલીઓ હોય જ, તેમ સુમંતના કવરમાં ચંપાનું કવર હોય જ, એ નક્કી થઈ ગયું. અને એ પત્રોમાં ય મોટે ભાગે સુમંતની જ વાતો હોય. લલિતા એના ભાઈ વિશેનાં સંસ્મરણો લખે અને તેમાં ભાઈ વિષે ફરિયાદો હોય તેમ ઉપકારો પણ હોય, અને પોતાના આજના જીવન વિષે કદીકદી લખે ત્યારે એનો બધો યશ સુમંત ઉપર ઢોળતાં ભાઈ વિષે એ જે વર્ણન કરે તે વાંચીને જાણે એ પોતાનો જ યશ હોય તેમ ચંપા જે આનંદ અનુભવતી એની તો અવધિ જ હતી.

આમ છેલ્લા છ માસથી પત્રદ્વારા ચંપાને લલિતા સાથે જે આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ હતી તે બેતાં લલિતાને પોતે બેઈ નથી એ કબૂલ કરવા પણ કઠાય એનું મન ના પાડે તો નવાઈ નહિ. એને પોતાને સુમંત સાથે લલિતાને ઘેર જવાનો ભાવ પણ થઈ આવ્યો હતો. ડાહીઆએ પોતે પણ એકાદ-બે વખત ચંપાને કહ્યું હતું : “ચાલને તું ય ચંપા, તું આવે તો લલિતા વળી રાજરાજ થઈ જાય.”

ચંપાનું હૈયું તો ધમકારા ભારી જ રહ્યું હતું, પણ મનથી કંઈ ઓછી હા પડાય તેમ હતું? વળી એ કંઈ પાંચ-દસ ગાઉ ઓછું હતું કે ‘ચાલો હીક ત્યારે આવીશ’ એમ કહેવાય? દૂર તો હીક પણ ઘેર મહાલક્ષ્મી કે ગજનનને એનાથી કયે મોઢે કહેવાય કે હું જઉં? વિધવાનો અવતાર, એને વળી ખમે ત્યાં જવાનું હોય? હૃદયને દાબી રાખતાં ચંપાએ કહ્યું : “લલિતા અહીં આવવાની જ છે ને?” ડાહીઆ પણ એ ન આવી શકે એમ સમજતાં હતાં એટલે વધુ આગ્રહ શાનો કરે?

સુમંત વિષે ચંપાને વિચાર તો અવારનવાર આવ્યા જ કરતા.

હતા, પરંતુ એકસામટા હસ્યા તો દોઢ વર્ષમાં આ પ્રથમ જ એની ગેરહાજરીમાં થવા માંડ્યા હતા. બાવીસ દિવસની રજાઓ હતી, પણ બનશે તો પંદર દિવસમાં આવી જઈશું એમ ડાહીબાએ જણાવ્યું હતું. “પછી તો રામચંદ્રનો જેવો આગ્રહ—જેપાંચ દા’ડા વત્તાઓછા થાય. પણ જઈને તરત કાગળ લખીશું એ તો ચોક્કસ.” ડાહીબાના કહ્યા પ્રમાણે એ જઈને તરત કાગળ લખે તો પણ પહોંચતાં જે દા’ડા થાય, એકાદ—જે દા’ડે નિરાંતે કાગળ લખે અને જે દા’ડા કાગળને આવતાં થાય એટલે પત્ર આવે તો ય અઠવાડિયે જ આવે એવી ચંપાએ ગણતરી કરી રાખી હતી; છતાં એ ગયાં એને ત્રીજે દિવસેથી જ એણે તો પત્રની રાહ જોવા માંડી.

સવારમાં ઊઠતાં જ એની નજર સુમંતના બારણા સામી જાય ને ‘આજ પત્ર આવશે?’ એમ મન પ્રશ્ન કરે. ‘ના, ના, આજ તો હજુ પાંચ દિવસ થયા,’ બુદ્ધિ જવાબ આપે. “સુમંત! સુમંત! કેટલો સારો માણસ છે? માસ્તર છે છતાં કોઈ જાતની મોટાઈ નહિ, વગરપૈસે મારી પાછળ આટલી માથાફૂટ કરે છે પણ કંટાળો નહિ, એની ગમ્મત કરે. તોપણ ખોટું લાગવાનું નહિ, એ સામી મશ્કરી કરવા માંડે તો ય બાકી મૂકે નહિ, અને છતાં કેટલો ચોખ્ખો?”

“એને તે દિવસે તાવ આવ્યો હતો, માથું દુઃખતું હતું તો ય મેં મૂંઝવે મશ્કરી કરી: ‘કેમ સાહેબ! માંદા પડતાં શરમ નથી આવતી?’

“તે દા’ડે મેં એને શરીરે—કપાળે—પ્રથમ હાથ અડકાડ્યો, કેટલો તાવ? બીજાનું તો મગજ જ ફાટી જાય. માથું કેટલું દુઃખતું હશે તેની મને ત્યારે કલ્પના આવી. છતાં મેં કહ્યું: ‘માથે બામ ઘસી દઉં?’ ત્યારે ફટ દઢને બોલવાની શક્તિ નહોતી છતાં કેવું માથું હલાવ્યું? હું તરત સમજી ગઈ—મનમાં હસવું ય આવ્યું કે આ તો મશરૂવાળા કરતાં ય ચઢ્યા. ‘સ્ત્રીપુરુષની મર્યાદા’ એમણે મને વંચાવી ત્યારથી હું સમજી ગઈ હતી કે એ જરૂર વિના મારો તો શું પુરુષને. પણ સ્પર્શ ન કરવો જોઈએ એમ માને છે અને આચરે છે. પણ માંદગી પ્રસંગે એમણે જ્યારે મને ના પાડી ત્યારે મને એમના વિષે જે

લાગણી થઇ તેવી કોઇ દિવસ થઇ ન હતી: આવો માણસ બેનના બદલામાં પરણે જ શી રીતે? ડાહીયા ગમે તેટલાં વલખાં મારે પણ એ પૈસા આપીને તો શું પણ મફત તો નહિ પણ લાખ રૂપિયા લઇને આવતી હોય તોપણ એના પોતાના વિચારને સંગત ન હોય તે વસ્તુ એ કદી સ્વીકારે જ નહિ. એટલી નાની વાતમાંથી હું પણ આછું શીખી? એમના કરતાં મારે તો વળી એ નીતિ વધારે પાળવી જોઇએ. જસોદા પહેલાંની જેમ મને વળગવા આવે છે ત્યારે હું ના પાડું છું, એટલે એ કહે છે કે ‘તમે અંપાબોન, દા’ડેદા’ડે ભણતાં જાવ છો તેમ તેમ બગડતાં જાવ છો—અતડાં થતાં જાવ છો, પહેલાંની માફક વાતો પણ કરતાં નથી.’ હું એને કહું તો ય હસી કાઢે કે આ વળી ભૂત તમે ક્યાંથી ઘાટ્યું કે આપણે બૈરાંઓએ પણ એકબીજાને અડકવું નહિ! જખરો તમારો તો ધરમ! એમ કરતાંકરતાં મરજાદી થઇ જશે તો પછી આજ તો અડતાં નથી ને કાલ અમારા હાથનું રાંધેલું ખાશે પણ નહિ.’

“પણ એને એ બધી વાતો કહેવાની જરૂર પણ શી? એનો ધરમ જુદો, મારો ધરમ જુદો. ભગવાને એને સુખ ભોગવવાનું આપ્યું છે, પછી એને દુઃખની વાતો જાણીને કામે શું છે? મારા અંતરનું ધમસાણુ કહું જાય તેવું પણ ક્યાં છે?

“એને આજે થોડી શાન્તિ છે તે પણ સુમંતના પ્રતાપે જ ને? પતિને ભેટવા મારું હૈયું જે દા’ડા ગણતું હતું—એકએક દા’ડા જે જુગજુગ જેટલો લાંબો એને પૂર્વ ભવનો વેરી લાગતો હતો—તે હૈડાની વાત કહી જાય એવી ક્યાં હતી? કહેજું ચીરીને બતાવ્યા વિના એ શબ્દોથી કહેવાય એવી જ ક્યાં હતી? પણ એ ભાગી પડતા હૈયાને ટદાર કર્યું, ધીમેધીમે પહેલાંની જેમ ઊભું કર્યું, અને આજે એમાં જે સ્વસ્થતા છે એ બધો કોનો પ્રતાપ?

“સુમંતને તો ખખરે નહિ હોય કે એણે મને આટલું બધું આપી દીધું હતું. પણ એણે મને જે આપ્યું છે તેની કિંમત કરવા બેસું તો થાય એવી જ નથી. આવી પડેલું દુઃખ જે ભોગવ્યા વિના છૂટકો જ નથી, તે શી રીતે વેડી શકાશે એ સંતાપમાં હું બળી રહી હતી ત્યાં એ આવ્યો. બસ, એ આવ્યો એ જ મારે માટે ઘણું

હતું. એટલા મારા પૂર્વજન્મના સંસ્કાર કે એની પાસે લાણવાનું મળ્યું છે—અને એથી શું શું મળ્યું એ તો કહેતી જ નથી—પણ એ અહીં આવ્યો અને તેમાં વળી પડોશમાં રહ્યો તેથી જે મળ્યું તેની જ કિંમત આંકી અંકાય તેમ નથી. એનું મન પગલેપગલે મને કહેવા લાગ્યું: ‘દુઃખ દુઃખ શું કરે છે, તું આવી પડેલું દુઃખ ભોગવતાં ફટકી મરે છે ને હું એ દુઃખને હીંડીચાલીને મારે આંગણે નોતરી લાવ્યો છું. એનના બદલામાં ન પરણ્યો, પૈસા આપીને ન પરણ્યો, એનને નાત-બહાર પરણાવી, નાતમાંથી મફત પરણવાનું બારણું ય હમેશને માટે બંધ કરી દીધું: આ બધું ક્યું તે કંઈ કોઈના દબાણથી? અરે, એ દુઃખ—જે એને તું દુઃખ માનતી હોય તો—ગિલટું માની લાગણી દુભવીને નોતર્યું છે; અને તારા લલાટે તે આવી જ પડ્યું છે, તો એ દુઃખ નથી સહેવાતું?’

“અને તેં પછી મને જે શીખવ્યું છે તેથી હું ખાતરી આપું છું કે વિધવાનો વેશ લજવવા વખત તો નહિ જ આવવા દઉં, સુમંત !

“સુમંત ! તું આજે નથી ત્યારે જ મને ખબર પડી કે તું મારામાં વણાઈ ગયો છે. તારા બારણા સામે જોઈ છું ને તું સામો ખડો થાય છે. તારી ભવ્યતા મારી આંખ આગળથી નહિ ખસે એ તો તું જાતે મારી સન્મુખથી હમણાં પ્રથમ જ દૂર ગયો ત્યારે ખબર પડી. ને તું ભૂલ્યો ભુલાય એમ છે જ ક્યાં? હું કંઈ તારી પાસે દોઢ વર્ષ લાગી તેમાં મોટી પંડિતા નથી થઈ ગઈ, ને તું ય ક્યાં કહે છે કે તું પંડિત છે. પણ નાનું છોકરું સમજી જાય તેવી સહેલી વાતો અને એટલી સાદી વાતો, જે આજનાં મોટાં માણસ નથી સમજતાં, એ તેં મને એવી સમજાવી દીધી છે કે એટલો નાનો શો દીવો મારા અંતરમાં સદા બળ્યા કરશે તો ય બસ છે.”

આમ સુમંત ગયો ત્યારથી જ ચંપા એનું ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન ધર્યાં કરતી હતી. અઠવાડિયે બરાબર કલા પ્રમાણે એનો ગળનન ઉપર સુખરૂપ પહેંચી ગયાનો પત્ર આવ્યો ત્યારે એણે ધારી લીધું હતું તેમ અંદર એના ઉપર લલિતાનો પત્ર હતો અને તો ય નહિ ધારેલા જેટલો લાંબો.

વહાલી બેન ચંપા,

બાના અહીં આવ્યા પછી મને લાગ્યું કે મેં તને અત્યારસુધી બહુ ઓછી ઓળખી હતી. ગઇ કાલે બા આવી છે ત્યારથી આજ પત્ર લખવા બેઠી છું ત્યારસુધીના છવીસ કલાકમાં હજુ બાએ તારા વિના બીજી વાત જ કહી નથી. સાચું કહું તો એથી મને તારી અદેખાઈ પણ આવી છે. હું બહુ લાંબો વખત બાથી દૂર રહીને મારી ખાલી પડેલી જગામાં તું એવી ઘૂસી ગઇ લાગે છે કે હવે તને લાંથી કાઢીને બા મને ફરી બેસવા દેશે નહિ એવી શંકા, જેમજેમ તારી વાત બા પાસે સાંભળું છું તેમતેમ, વધતી જાય છે.

ને વધે જ ને? હું એમની દીકરી છું—તું નથી. એમ માની રખે ખોટું લગાડી બેસતી; તું તો દીકરી કરતાં ય કંઈક વધારે છે. એમણે જ મને ઉછેરીને મોટી કરી હતી, તું તો ભાઈ પાસે—ભૂલી, ‘સાહેબ’ પાસે દોઢ વરસથી ભણે છે, પણ હું તો નાનપણથી એમની સાથે રમી છું અને એમને હાથે ભણી છું અને આજે સુખમાં છું તે ય એમના પ્રતાપે; છતાં બાને આજે તારી વાતો કરવામાં જેટલો રસ આવે છે તેટલો તો, સાચું કહું છું, મારી વાતોમાં નહોતો જ આવતો. ને જે આવતો જ હોત તો આજે એ સંભારવાને બદલે તારા ગુણમાન માયાં ન કરત. એટલે હું સાથે ત્યાં આવવાની છું છતાં મને બીક લાગે છે કે હું ત્યાં આવીશ પણ એ ઘર મારી બાનું હવે નહિ હોય પણ કોઇ—કોઇ શા માટે તારી બાનું જ હશે. પણ મારી બા એ તારી બા, તો તારી બા એ મારી તો છેવટ ખરી જ ને? એટલે આવીશ તો ખરી જ. છતાં કદાચ ન આવત, પણ મારી વહાલી બેન ચંપાને મળવું છે એટલે આવ્યા વિના છૂટકો પણ ક્યાં થાય તેમ છે? વળી મને એક બીજી ય શંકા છે કે આજસુધી મેં તને નહોતી ઓળખી એમ બાની વાત ઉપરથી લાગે છે, તેમ કદાચ તને જોયા પછી લાગે—લાગવાનું જ કે બાની વાતથી પણ તને પૂરી નહોતી ઓળખી એટલે તને મળવા કરતાં તને ઓળખવા મારે આવવું જ એમ કહું તો ખોટું ન માનતી.

મને અને બાને જે ભાઈ માન્યા જ ન કહે, તેને તું ચૂપ કરી

દે છે અને ચૂપ ન કરાય તો ય તું એમનું નહિ પણ તારું ધાર્યું જ એમની પાસે કરાવે છે; એટલા ઉપરથી તને મળવા અને ઓળખવા મન તલપાપડ થઈ રહ્યું છે. આ બિચારીને તો ભાઈ માન્યા કહે જ નહિ, હું ય પહેલાંપહેલાં તો દબાતી, પરંતુ પછી મેં ય તારી પેઠે સામું તો થવા માંડ્યું હતું; પરંતુ હું જ્યાં બંધાઈ જતી હતી ત્યાં તું એમને બાંધી દે છે એમ આ કહે છે, ત્યારે મને મનમાં થઈ આવે છે કે ભાઈને બાંધનારીને ક્યારે મળું?

બાના કહેવાથી બીજી પણ મને એક નિરાંત વળી છે. ભાઈ એમને બેને નહોતા ગાંઠતા ત્યાં હું ગઈ એટલે બાને તો નહિ જ ગઈ અને બિચારી આ મનમાં ને મનમાં અમૂંઝાશે એમ મને લાગતું હતું; પણ મારા કરતાં તેં બિલડી બાને વધારે ભાઈ સામે ટક્કર ઝીલવામાં મદદ કરી છે.

અને આટલાટલું તેં ભાઈ સામે ક્યું છે, છતાં મને એ નવાઈ લાગે છે કે ભાઈ સુધ્ધાં તારાં વખાણુ કરે છે! મને એમણે પણ એક દા'ડો વાતવાતમાં બેત્રણ વાર તારી સરખામણી કરતાં કહ્યું હશે કે ચંપાની બુદ્ધિ આગળ તું તો સાવ ઠોઠ! એ સાંભળીને મને શું થયું હશે તેની તને કલ્પના કદાચ નહિ આવે, પરંતુ ભાઈની પાસે ભણતી વખતે હું જે એની પ્રિયપાત્ર શિષ્યા—બેન હતી માટે નહિ હોં—હતી, તેને બદલે આજે મને 'સાવ ઠોઠ' કહે એથી મને શું નહિ થતું હોય? પણ મેં તારી પેઠે એમની વડે નહિ કરેલી એટલે ઠોઠ તો ખરી ને? ભાઈ પાછા એમ વખાણુ કરવામાં માનતા નથી, એટલે બાની જેમ અંતરમાં હોય તેટલું બધું કહે નહિ એ તો હું સમજું છું. છતાં થોડામાં એમણે જે તારાં વખાણુ કર્યાં એટલામાંથી હું સમજી ગઈ કે આ જે વાતો કરે છે તે પણ સંપૂર્ણ તો નહિ જ હોય.

પણ વહાલી બેન, બાની માંદગીની પૂરેપૂરી વિગત એમને મોઢે ગઈ રાત્રે મેં સાંભળી ત્યારે અહીં રહ્યારહ્યાં તને વારેવારે જે વંદન કર્યાં છે તે હું ધારું છું કે તે સ્વીકાર્યાં હશે જ. બાનું એક જ વાક્ય—લલિતા, બેટા! તું હોત તો ય ચંપા જેટલી મારી ચાકરી, બિઠવેઠ તું ન જ કરી શકત—અસ, એ એક જ વાક્યે તેં મારા હૃદયમાં

જે સ્થાન લાઇ લીધું છે તેથી બાને મારી પાસેથી તે ખૂંચવી લીધી તેનું મને સહેજ પણ દુઃખ નથી, અને એવી જ રીતે આવતી કાલે તું ભાઇને પણ ખૂંચવી લે તો પણ તારું સ્થાન મારા હૃદયમાંથી સહેજ પણ ખસે તેમ નથી.

હવે હું ત્યાં આવું ત્યારે આપણે બધાંએ હું, તું ને બાએ મળી ભાઇને બરાબર માન્યા કહેવડાવવું છે. પણ અમે બે તો કહેવાનાં, કારણ ભાઈ અમારાથી તો માન્યા કહેતો નથી. એ તો તું જો માથે લે, તો અમે તારી મદદમાં રહીએ એટલું જ. ભાઇ સાથે ટક્કર લેવામાં તને મજા પડી ગઇ છે અને શક્તિ તો છે જ, એટલે તું ના નહિ કહે એ તો મેં ધારી જ લીધું છે. થશે ને? હું હવે ત્યાં થોડા વખતમાં આવું છું એટલે પછી.....

જવા દે હવે એ વાત. ત્યારની વાત ત્યારે. આટલું લાંબું વાંચીને કંટાળી તો નથી ગઇને? હવે તને કંટાળો આવે માટે હું કામળ નહિ લખું, પણ ત્યાં આવીશ એટલે તને વધારે કંટાળો આપીશ તે પણ સાથેસાથે સમજી લેજે.

તારી પાસે જીડી આવવા આતુર

તારી બેન લલિતાનાં વન્દેમાતરમ્.

ચંપા પત્ર વાંચીને તાકી જ રહી. “શી માયા છે! લલિતાને મેં જોઇ નથી છતાં મારા ઉપર એનો કેટલો ભાવ છે? ડાહીયા મારી વાતો કરતાં થાકતાં નથી? કોઇનાં વખાણુ ન કરવામાં માનતો સુમંત પણ મારાં વખાણુ કરે છે? અને વગર જોયે ચંપા મારા ઉપર વારી ગઈ છે? અને ભાઇને માન્યા કહેવડાવવા જેવી મને ધારી લીધી છે.”

[૨૮]

રજાઓમાં પોપટ ઘેર ક્યારે આવે તેની જ કમળા વાટ જોઈ રહી હતી. શહેરમાં ગયે આ રજાઓમાં એને એક સત્ર થયું હતું, તેમાં તો બાણે એને કદી જોયો ન હોય અને કોઇ વિવાહિતા કન્યા

પોતાના અળણુ ભાવિ પતિને નીરખવા જોટલી ઉત્સુક અને તેટલી જ ઉત્સુક પોપટને માટે કમળા થઈ હતી. એ ઉત્સુકતામાં મોટા ઉમેરો બાણેઅળણુએ મોતીરામે જ કર્યો હતો. પોપટ કંઈ કમળાનો ઝોઝો અળણુઓ હતો? એવું કોઈ પાસું—રૂપ, રંગ, સિકલ, સ્વભાવ કે પછી જે જે જોવાળણુવા જેવું મનને લાગતું હોય તે—કમળાએ એવું પચાવી લીધું હતું કે એના લોહીમાં બળી ગયેલું એ પાચન હવે કોઈ રસાયનવેત્તા પણ છૂટું પાડી શકે તેમ ન હતો. છતાં એ જ પોપટને રળઓમાં ક્યારે આવે ને જોઈ લઉં એવી ઘટમાળ કમળાના હૃદયમાં ચાલ્યા જ કરતી હતી.

શહેરમાં નિશાળો ઊધડી ત્યારે મોતીરામ એને મૂકી આવ્યા હતા, અને ત્યારબાદ આ એક સત્રમાં બે વાર એ એકલા અને એક વખત ગળનન અને તે બંને, એમ ત્રણ વાર એ પોપટને મળી આવ્યા હતા. એ ત્રણે ય વાર ઘેર આવીને મોતીરામે મંછાને કહ્યું : “શહેરની વાત તે શહેરની. આપણે લોકો છોકરાને બહાર કાઢતાં ફફડી જઈએ છીએ, પણ આપણા પોપટની જ વાત કરું. સોળ વર્ષ આપણી આંખો આગળ રહ્યો પણ આ વખતે એ આવશે ત્યારે તું જ કહીશ કે દેદાર જ સાવ બદલાઈ ગયોને !”

એટલું કહીને મોતીરામ રહી જતા ત્યારે મંછા પૂછતી : “પણ કહો તો ખરા કે એ કેમનો બદલાઈ ગયો છે ?”

“એ આવે ત્યારે તું તારી મેળે જ જોજો ને.”

“એ તો તમે ના વાત કરી હોત તો હું કાંઈ ન જુઓ ?”

વર્ણન કરવાનું આવતાં છાતી ધ્યાન દઇને સાંભળતી કમળા તરફ મોતીરામની દૃષ્ટિ જતી અને પછી તો કમળાનું મન ધણું ય સાંભળવા આતુર હોય છતાં એના પગને સંકોચના માયા બહાર ચાલ્યા જવું પડતું.

કેવો બદલાઈ ગયો, કેમનો બદલાઈ ગયો કે શું બદલાઈ ગયો એવું પગની સાથે બહાર નીકળી ગયેલું કમળાનું મન કલ્પનાઓ જ કરતું.

જન્માષ્ટમી ઉપર પોપટનો કાગળ હતો કે નિશાળમાં અહવાલિયાની રળઓ પડવાની હતી. મોતીરામે ઘેર આવવા તરત સામો પત્ર લખ્યો

હતો. પરંતુ પોપટ એટલા દિવસ માટે ખાલી નાસાનાસ ન કરતાં પોતે અહીં સારી રીતે પોતાનો અભ્યાસ કરશે એમ સામે જવાબ લખ્યો. ત્યારે કમળા તો ખિન્ન ગઈ હતી. “એની હું વરસાદની જેમ રાહ જોઈ છું ને એને કંઈ પડી જ નથી ! એ જગ્યાએ બચુનારો ના થઈ ગયો હોય તો ! હું કંઈ બચુતી નથી ? કંઈ વાંચવાંચ કરે તો જ પાસ થવાનું હશે ? હું કે દા’ડે કલાકેય ચોપડી લઈને પલાંડી વાળીને બેઠી છું ? ને છતાં.....”

ભોગબોગે સુમંત, ડાહ્યા અને લલિતા આવ્યાં તે જ ગાડીમાં પોપટ પણ આવ્યો. પોપટ સીધું પોતાને ઘેર જવું કે કમળાને લીધે હા પાડી હતી એટલે એને ઘેર જવું એનો પાકો નિર્ણય બિતરવાનું રોશન આવ્યું ત્યાં સુધી કરી શક્યો ન હતો. રોશન ગામથી અર્ધો માઈલ જ દૂર હતું, એટલે ગાડીમાંથી બિતર્યા પછી પણ કંઈ નિર્ણય કરવાનો ઝાઝો અવકાશ પોપટને ન હતો. સુમંત આવવાનો હતો એટલે અળનને રોશને ઉમણિયું મોકલ્યું હતું. પોપટ આવવાનો હતો એટલે મોતીરામે નોકર મેલિયાને મોકલ્યો હતો. ઉમણિયું હાંકીને આવેલો જોશંગ અને બેગ કે થેલી જે હોય તે જોયકી લેવા આવેલો મેલિયો, બંને ગાડી ખાલી ત્યારે સાથે જ બિલા હતા. આગલા ડાહ્યામાંથી પોપટને બિતરતાં બંનેએ સાથે જોયો—“આવ્યા પોપટભાઈ !” એમ બંને સાથે જ બોલ્યા, પણ પાછલા ડાહ્યામાં સુમંત માસ્તરને જોતાં એમના માટે જ ઉમણિયું લઈ આવેલો જોશંગ એ તરફ વળ્યો. મેલિયે પોપટ પાસે જતાં કહ્યું : “લાલો પોપટભાઈ, શું શું લેવાનું છે ?” અને ગાડી બિલી રહેતાં પહેલાં ખાસ આગળ જ બેગ, બે થેલીઓ અને મુસાફરીમાં પાથરવા માટે લીધેલો નાનો બિસ્તરો લાવી રાખ્યાં હતાં તેને એકે એકે નીચે મૂકતાં મેલિયે કહ્યું : “તમતમારે બિતરી જાવ પોપટભાઈ, હું મારી મેગે બધું ઉતારી લેવ છું.”

રોજ સાંજે નિશાળેથી છૂટી રોશને ગાડી જોવા આવવા ટેવાયેલાં છોકરાં ‘સાહેબ આવ્યા, સાહેબ આવ્યા’ એમ બોલી સુમંત સાથે બિતરેલી લલિતાને કુતૂહલભરી દૃષ્ટિથી “આ કોણ ?” એમ નિરખી રહ્યાં હતાં, ત્યાં પોપટ તરફ દૃષ્ટિ પડતાં “પોપટ આવ્યો,

“પોપટ આવ્યો.” કરતાં એની તરફ ધસી ગયાં. માથા ઉપર બેગ અને બિસ્તરો મૂકી એક હાથમાં બે થેલીઓ અને બીજા હાથમાં ડાંગ ઝાલતાં મેલિયો બોલ્યો: “ચાલો, પોપટભાઈ.”

“લાવને મેલિયા, થેલીઓ તો હું ચ ઝાલી લઈશ.” એમ છોકરાંની સાથે બળી ગયેલા પોપટ મેલિયા તરફ નજર કરતાં કહ્યું.

“તમતમારે ચાલોને ભાઈ, હું એ તો બધું લેઈ લેવ છું.” મેલિયાએ રેશનનો ઝાંપો વટાવતાં કહ્યું.

સુમંત ને એ સૌ ડમણિયામાં બેસી ગયાં. જોશંગ હાંકતો જતો હતો, પણ સુમંતે જ પોપટ પાછળ હતો એટલે ડમણિયું બિલ્કુલ રખાવ્યું હતું. મેલિયાની પાછળ પોપટને નીકળતો જોઈ સુમંતે ખૂમ પાડી: “ચાલ પોપટ, આવી જા.”

પોપટ સુમંતથી જરા સંકોચાતો હતો. મારતર સાથેના એવા વર્તનથી જ એ નાનપણથી ઘડાઈ ગયો હતો, એટલે સુમંત પાસે એ બણ્યો ન હતો છતાં એનાથી એ સંકોચાતો હતો. માડીમાં પણ ‘કેમ સાહેબ!’ એટલી ખખર પૂછી ડાહીઆના આગ્રહ છતાં ‘ના, પેલા ડબ્બામાં મારો ભાઈબંધ છે’ કહી એ જુદો બેઠો હતો. ડાહીઆએ કલિતાને ‘ચંપાનો આ ભાઈ થાય’ તેમ લે વખતે જ ઓળખાણ આપી દીધી હતી. ચંપા ય ગજનનના કુટુંબ સાથે વગરજેયે એટલી પરિચિત થઈ ગઈ હતી કે એને જોતાં એણે કહ્યું હતું પણ ખરું કે “વડોદરામાં બણે છે એ પોપટ જ આ?”

સંકોચને લીધે જ પોપટ ડમણિયામાં બેસવાની ના પાડતાં કહ્યું: “મારે નથી બેસવું, સાહેબ, હું તો ચાલતો આવીશ.”

ડાહીઆએ જરા સંકોચને જગા કરતાં કહ્યું: “અરે ભાઈલા! તું ચ કેવી વાત કરે છે? અમારા ચ કંઈ અર્ધી માઈલ ચાલતાં પગ ભાગી ગયા છે? તારું ડમણિયું ને તું હીંડતો આવે?”

પોપટને મન તો થઈ જ ગયું કે ‘બેસી જ જઈ. એક વખત ઘેર તો જતું રહેવાય, પછીની વાત પછી છે.’ પણ હૈયામાંથી અવળું જ નીકળી ગયું: “ના, ના, આ! અમે બધા છોકરાઓ વાતો કરતા કરતા આવીએ છીએ.”

ડયકારો બોલાવી બળદોને પગની ઠેસ મારી ડમણિયું વહેતું મૂકતાં જોશંગે કહ્યું : “ગળનન મોટાએ એના સારુ ડમણિયું નથી મોકલ્યું, એના માટે ના દેખ્યો પેલો મેલિયો પેટી ને થેલીઓ લઇને ગયો તે? એ તો બારોબાર ત્યાં જવાનો છે.”

ગામની ભાગોળમાં પ્રવેશતાં જ, મહાદેવના ઓટલા ઉપર ભરાયેલા—રોજ ભરાતા ડાયરાએ સુમંતનું સ્વાગત કરતાં કહ્યું : “કેમ આવી પહોંચ્યા, માસ્તર? સૌ મઝામાં છે ને?”

સુમંત જવાબ આપે તે પહેલાં ડાહીયાએ કહ્યું : “ઊભું રાખ, જોશંગ ડમણિયું—મને ઊતરવા દે.”

“બધાં મઝામાં છે.” ડાહીયાની સાથે સુમંતે પણ નીચે ઊતરતાં કહ્યું.

“કેમ ડાહીયા, શરીર તો છે ને બબડદાર?” ગળનને એમટલાનાં પગથિયાં ચઢતાં કહ્યું.

મહાદેવના દહેરા તરફ આંખળી કરતાં ડાહીયાએ કહ્યું : “ભોળા શંભુની કૃપા અને આપ સૌની મમતા છે, ત્યાંસુધી શરીરને શું થવાનું છે?”

પોતાને પણ ઊતરવું જ જોઈએ એમ માની લલિતા દર્શનમાં બહુ ન માનવા છતાં ડાહીયાની પાછળપાછળ મહાદેવનાં દર્શન કરવા ચાલી. “કેમ લલિતાએન ! તમે ય મઝામાં ને?” ગળનને કહ્યું.

ડાહીયાએ મોં પાછું ફેરવી ઓળખાણ પાડતાં કહ્યું : “એ ગળનન મોટા, ચંપાના.....”

એ હાથે લલિતાએ એમને નમન કર્યું.

ડાયરાને પરિચય કરાવતાં ગળનને કહ્યું : “માસ્તરનાં એન—લલિતાએન એમનું નામ.”

મોતીરામે પણ બધાંની સાથેસાથે ખબરઅંતર પૂછી હતી, પરંતુ એમનું ચિત્ત સ્ટેશનના રસ્તા ભણી હતું. પોપટ આવ્યો કે નહિ? માસ્તરને પૂછવાનું તો એમને મન થઇ ગયું હતું, પરંતુ આવ્યો હશે તો ખબર પડતાં શી વાર? ત્યાં તો એમણે નાળાની પેલી પારથી મેલિયાને માથે કંઈક લઇને આવતો જોયો એટલે શાંતિ વળી ગઇ.

સુમંતના ધર્મ સંબંધી વિચારો ગળનનને અને ગામના લોકોને સમજતા નહોતા અને કોકને કદાચ સમજાય તો ય ગળે ઊતરતા ન હતા, છતાં બધા દેવદેવીઓના અસ્તિકોને એના તરફ ઓછું માન ન હતું. સુમંત મહાદેવનાં દર્શન કર્યા વિના ગળનનની પાસે ઓટલા ઉપર બેઠો એ દરેકના ધ્યાનમાં તો હતું, પણ એને બધા ઓળખી ગયા હતા અને તેની એની સાથે ચર્ચા કરવામાં પણ આડી રાખી ન હતી, છતાં એમાંથી કોઈ પક્ષે હાર કબૂલ કરી ન હતી. મહાદેવનાં જોડે જોડે ત્રણ દેહોનાં હતાં એ ત્રણેયને પગે લાગી માઠીકરી પાછાં કર્યાં, ત્યાંસુધીમાં તો પોપટનો બિસ્તરો લઈ મેલિયો નજીક આવી પહોંચ્યો.

એને જોતાં જ ડાહીયા બોલી ઊઠ્યાં : “ગળનન મોટા! પોપટ તો કંઈ તમારી અત્યારથી સગાઈ કાઢી નાખી ને!”

“કેમ?” ગળનનથી પુછાઈ ગયું. મોતીરામ પણ વાત સાંભળવા ઉત્સુક થયા.

“કેમ શું? સુમંતે કહ્યું, મેં ય કહ્યું, પણ એ ડમણિયામાં બેઠો નહિ. પછી જોશંગે કહ્યું ત્યારે મને સમજ પડી કે એ તો બારોબાર” —મોતીરામ તરફ નજર કરતાં કહ્યું : “એમને ત્યાં જવાનો છે.”

મોતીરામ અને ગળનન સામસામું જોઈ હસ્યા, ડાહીયાના એક નાનકડા વાક્યથી મોતીરામનો આનંદ ઊભરાયો.

ડમણિયું હજુ ઊભું હતું એ જોતાં જ ડાહીયા બોલી ઊઠ્યાં : “જોશંગ, તું ઊભો રહ્યો છે? હાંકી જાને બાઈ, અમારાથી કંઈ ભાગોળથી ઘેર ચાલીને નહિ અવાય?”

ડાહીયાનું કહેવું વાજખી હતું. એ ડગલાં માટે ચઢવા-ઊતરવા ને બેસવાનો કંઈ અર્થ ન હતો. જોશંગે ડમણિયું હાંકી મૂક્યું. ડાહીયા અને લલિતા નીચે ઊતરતાં ગળનન પણ ‘જો ભોળા શંભુ’ કરી ઊભા થયા. અત્યારે એમને ત્યાં જ બધાંનું જમવાનું બનાવ્યું હતું એટલે સુમંતની સાથે ચાલતાં એ બોલ્યા : “ચાલો ત્યારે, એણે સગાઈ કાઢી નાખી હોય તો આપણે પરાણે રાખીને કામે ય શું છે?” અને પાછળ મોતીરામ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં જાણે કહેતા ન હોય : “તમતમારે એને ક્ષર્ધ જાણે ઘેર. પછી ધણો ય નિરાંતે જમીને બધાંને મળવા આવશે.”

છતાં એમના પિતૃહૃદયે એને એક વખત જોવા રસ્તા બણી નજર તો નાખી જ નેમ્ર. કોઇ વિચારમાં એકબ્યાન બનેલાં ડાહીયાએ જાગી જતાં ગળનનને જોઇ કહ્યું : “ઊભો રહે સુમંત, એ આપણી પાછળપાછળ આવે છે પણ એમને એક વખત પોપટને આંખે જોઇ તો લેવા દે. ગળનન મોટા ! તમે સાથે નહિ આવો તો શું અમે ધર ફીડું નથી ?”

ગળનન હાસ્ય કરતાં બોલ્યા : “એણે તો જાણે સમાધ કાઢી નાખી, પણ તમે પાછાં એમ કાઢી નાખો તો મારે પંચાત ને ?”

ગળનનનો એ કુટુંબભાવ હૃદયમાં અનુભવતાં ડાહીયા બોલ્યા : “તમારી સાથેનો સંબંધ કાલ ઊઠીને બીજે ગામ કદાચ જઇશું તો ય આજો જતો રહેવાનો છે ?”

“પણ બીજે ગામ જવ જ શું કામ ?” ગળનને કહ્યું.

આટલી વારમાં તો ચારે બાજુ છોકરાં ફરી વળ્યાં હતાં. સુમંત દરેકની અંધર પૂછતો હતો. સામે છોકરાં એની પણ પૂછતાં હતાં.

પોપટને બાગોળમાં પેસતાં મૂંઝવણ તો થતી જ હતી કે “મેલિયો પેટી લઇ ગયો પણ એકલાં કમળાને ઘેર જતાં પગ કેવી રીતે ઊપડશે ? મારતરે કહ્યું ત્યારે જો ઉમણિયામાં બેસી ગયો હોત તો કરી પંચાત જ ના રહેત. મેલિયો ય મૂરખો છે ને ? પેટીને એ લેવા આવ્યો તો કે મને ? પણ હું ય આ છોકરા સાથે વાતો કરવા ના રહ્યો હોત અને તેની સાથેસાથે ચાલ્યો હોત તો કરી પંચાત જ ન થાત. એમ તો કોઇને—કોઇને શાનો ચંપાને જ સ્તો—કહેવા વારો તો ન જ આવત કે હીંડીયાલીને કમળાને ઘેર એ ગયો ? સીધો ઘેર જાઉં તો ય શું ? બોલાવવા કોઈ આવશે તો જઇશ—કાલે જઇશ તો ય શું ? પણ કમળાને કેવું લાગે ? મેલિયાને સામે રોશને તેડવા તો મોકલ્યો તો, પછી ત્યારે કેવુંક તેડાવવું તું કે સીધો ઘેર જતો રહ્યો ? એ ય મારી રાહ જોઇને એવી બેઠી હશે કે હું જઇશ એવી જ એ કહ્યા વિના નહિ રહેવાની કે હું જાણું તારાં બધાં કારસ્તાન—આજુ કરવા કેમ ગયો તે બધું મારી જાણમાં છે. કમળાને કહેવું હશે તે કહેશે પણ હું શું કરું ? આ પાંચસાત દાંડા રહેતાં જ મારે પડવાના છે તો બાપીસ દાંડા તે કેમનો રહું ?”

વિચારમાં ને વિચારમાં એ મહાદેવ નજીક આવ્યો છતાં એણે બેઠેલા ડાયરા સામે જોયી દષ્ટિ ન કરી. પણ છેવટ એણે મોતી-રામને જોયા થતા જોઇ નિરાંત અનુભવી—એમની સાથે જવામાં કંઈ પંચાત નથી. “આવ્યો બાઇ, પોપટ!” કહી મોતીરામે એની ખબર પૂછી એટલે એ એટલાના પગથિયાં ચઢ્યો. એને ઉપર ચડતો જોઇ વળાંક ઉપર જોભેલા ગજનન બોલ્યા : “પોપટ! આવજો ત્યારે મોડો જમીને.”

બસ! છૂટ્યો! પોપટે છેલ્લી નિરાંત અનુભવી.

મેલિયાથી ગણેશ મંડાતા હોય તેમ કમળાને લાગ્યું. પગમાંથી જોડા કાઢી બારણું ઝાળંગતાં એણે જૂમ પાડી : “કમળાબોન!” કમળા તો એની જૂમ પહેલાં રસોડામાંથી જાણી ગઇ હતી કે મેલિયો આવ્યો. અને એને તો ગાડી ઉપાડવાની વહીસલ સંભળાઈ ત્યારથી પોપટ સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો, નાજો આવ્યો, એમ લાલુકારા વાગ્યા કરતા જ હતા. પોપટ મહાદેવે આવ્યો તેની પણ એને ખબર પડી ગઈ હતી! રસોડામાંથી બહાર આવી ત્યારે મેલિયો થેલીઓ નીચે મૂકી પેટી ઉપરનો ખિસ્તરો માથા ઉપરથી ઉતારતો હતો. કમળા રસોડાના બારણામાં જોખી રહી. મંછા બહાર ભેંસની સેઠ કાઢતી હતી. એટલે મેલિયે પેટીને નીચે મૂકતાં કહ્યું : “કમળાબોન! પોપટબાઇની આ પેટી ને બધું મૂક્યું.”

મેલિયે બિચારે આ શબ્દો કોઇ જાતના ખીજા ભાવ વિના કહ્યા હતા, છતાં એમાં કમળાને અવનવો ભાવ જણાયો. “રડ્યો મેલિયો ચ આછો છે! કેવો મોં ઠાવકું રાખીને બોલ્યો—કમળાબોન! કમળાબોનને શું તારું કપાળ કહેવાનું હતું? કમળાબોન કંઈ અજાણી હતી તે કહેવા બેઠો તો? નીચે બધું મૂકીને જતાંજતાં ના બોલ્યો હોત—પોપટબાઇની આ પેટી ને બધું મૂક્યું—તો તારા કહ્યા વિના મને ખબર ન પડત? લુચ્ચો પાછો મોં એવું ઠાવકું રાખીને બોલ્યો, એના મનમાં જાણે હું કંઈ સમજતી જ નહિ હોઉં.”

મોતીરામ સાથે પોપટે આંગણમાં પગ મૂક્યો તે જ ઘડીએ કમળાની ઝોર આંખોએ પોપટને અંદર-બહાર જોઇ લીધો. અને

મોતીરામના બોળપણ ઉપર તરત એનું મન હસી ઊઠ્યું પણ ખરું : “ક્યાં પોપટ સહેજે ય બદલાયો છે? આંગણમાં પગ મૂકતાં જ એની આંખો મને જોવા કેવી સીધી રસોડાના બારણામાં મંડાઈ ગઈ! હું એની ગત જાણું, તો એ મારી ય જાણે જ ને? બાપુજી બિચારા ઊંધું ઘાલી જોડા કાઢતા હતા ત્યાં સુધીમાં અમારી ચાર આંખોએ કેટકેટલી વાતો કરી લીધી? પેટની પેઠે આંખોને ય ભૂખ લાગે છે એની તો મને આજે ખબર પડી. કદી શરમ છોડી અમે આટલું સામસામાં તાકી રહ્યાં ન હતાં. આંખ એક થઈ—ન થઈ ને પોપટ કે હું નજર ફેરવી જ લેતાં; તેને બદલે આ વખત મારી આંખો નફ્ટ થઈને એના સામું કેટલું તાકી રહી? એણે પણ ખૂટની દોરી છોડતાંછોડતાં ક્યાં તાકી રહેવામાં બાકી રાખ્યું હતું? એમાં પોપટે શું કરે ને હું ય શું કરું? પાંચપાંચ મહિનાની ભૂખી થયેલી આંખો તૂટી ન પડે તો બીજું શું કરે? તૂટી પડીને ય ક્યાં એ કોઈ હતો કે હું પારકી હતી, પણ બાપુજી એ જોઈ ગયા એટલી જ પંચાત. એ પંચાત ઊભી એમણે કરી એમાં બીજું કોઈ શું કરે? પોપટને અહીં ના આવ્યો હોત તો કરી પંચાત ન હતી, પણ એમને તો એ અહીં આવ્યો તેમાં સ્વર્ગ લાગતું હતું એટલું એ બોલવે. પણ એમણે બિચારાએ ક્યારે જાણીજોઈને ય મોં બગાડ્યું? બિલટી હું શરમાઈ ન જઉં એટલા માટે એ તો મોં ફેરવીને જ બોલ્યાંતા કે “કમળા, પાણીનો કોટોપ્પાલો તો લાવ.” પછી હું જ શરમતું પોટલું થઈ ગઈ એમાં એમનો શો દોષ?”

[૨૯]

ચૂંપા અને લલિતાએ એકબીજાંને નજરોનજર જોયાં ત્યારે બંનેને જાણે પૂર્વે એકબીજાંને દીકાં હોય તેમ થયું. એક માસના ટૂંકા પરિચય પછી તો બંને વચ્ચે એટલી ગાઢતા બંધાઈ ગઈ કે એ એક જુદાં છે કે એમને પરસ્પર કેઈ જાતનો સંબંધ નથી એમ એમનાં

હૃદયને કોઇ વાર મન કહેતું છતાં એકોને માન્યામાં આવતું ન હતું. સુમંત અને ડાહીયાના દોઢાં વરસના પરિચય છતાં એમના આગળ ચંપાની વાચા જે નહોતી ઊધડી તે લલિતા આગળ સડસડાટ વણે જતી. કોઇકોઇ વખતે એ બંને એટલાં આનંદમાં આવી જતાં કે લલિતાને પણ એ વખતે થઇ આવતું કે આટલો આનંદ રામચંદ્ર સાથે પણ પોતાના પરિણીત જીવનમાં મળ્યો હશે કે કેમ ?

એ વિચાર ઉપરથી જ્યારે લલિતા ચંપાના જીવનના વિચારમાં ઊતરી જતી ત્યારે એને કંપારી આવી જતી હતી. તેણે કદપી હતી તેના કરતાં રૂપમાં ને બુદ્ધિમાં ચંપા કેટલી ય વધારે નીકળી હતી. એના હૃદયસરોવરનો એ તાગ લેવા જતી તો એનો પત્તો જ પડતો નહિ. એનું હાસ્ય, એની વાણી, એની સાદાઈ, અરે એનાં ધૂળ ઉપર પડેલાં સ્થૂળ પગલાંમાંથી પણ લલિતાને એક જાતની સોડમ આવતી હતી ! અને એ સર્વનો અર્થ ? આખો મીંચી ગયા છતાં લલિતાને આવતાં ચક્કર બંધ થતાં નાહ.

“ ભાઈ કહે છે એમાં ફેરફાર નથી. હિંદુ સમાજ આંધળો છે એટલું જ નહિ, મૂરખનો સરદાર પણ છે. આજે ધર્મને નામે સંધરી રાખેલાં રૂઢિનાં મડદાંને એની પાસે પાર નથી. હિંદુ ધર્મની વિશાળતા, બળમતા અને સહિષ્ણુતાની એક બાજુ જ્યારે સીમા નથી, ત્યારે બીજી બાજુ એના નામે જ સમાજે ઊભી કરેલી સકુચિતતા, નીચતા અને અસહિષ્ણુતાનો ય પાર નથી. ભાઈ, તારા આ બળાપાની લોકોને કાંઈ પડી નથી. તારી શું પણ ચંપા જેવી હજારો વિધવાઓ જીવતા જીવે મુડદાં બની રહી છે એની પણ એને ક્યાં પડી છે ?

“ ચંપા ! બિચારી ચંપા ! એણે કયું સુખ જોયું છે ? લગ્ન વખતે એણે ચોરીમાં વરને હાથ ઝાલ્યા સિવાય શું જોયું છે ? અને એટલા ગુના બદલ એને આખી જિંદગી રિખાવાનું ? અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યથી આપણે જેટલાં નથી રિખાતાં એથી વધારે આપણા સમાજથી રિખાઈએ છીએ, એ ભાઈનું કહેવું શું ખોટું છે ?

“ વિધવાના રિવાજ કરતાં સતીનો રિવાજ સારો કે ચિતામાં બળતી વખતે જ એ કલાક જે પીડા પડવાની હોય તે પડે, આની

જેમ આખી જિંદગી રિવાજરિવાજને મરવાનું તો નહિ. ને રિવાજા છતાંય ફેટલી વિધવાઓ પવિત્ર રહી? પવિત્ર રહેવું, પરાણે સંયમ રાખવો એ કંઈ બાજુમૂળા ખાવા જેવી સહેલી વાત છે? હિંદુ સમાજ હૈયાફૂટો છે એટલું જ, બાકી એને અનુભવે ય ન સમજાય કે જે રિવાજને ધર્મનો આધાર નથી, અને જે રિવાજને કારણે જ સમાજમાં દુરાચાર વધે છે, એને સંઘરી રાખવાનો શો અર્થ?

“સમાજનો મોટો વર્ગ તો દીઠે રસ્તે ચાલ્યો જ જવાનો. એને સીધે રસ્તે લઇ જવો તે એ રસ્તાના ભોમિયાઓનું કામ છે. પરંતુ એ ભોમિયાઓ ય આજે આંધળા બની જૂને ને જૂને રસ્તે ચાલ્યા કરે છે ત્યાં બીજા લોકોનો શો દોષ? બાઇના આ વિચારોમાં શું ખોટું છે? જાણેલા લોકો, અનિષ્ટ રિવાજને સમજતા લોકો, અને સારા-સારનો વિચાર કરી શકતા લોકો પણ જૂનો—સડી ગયેલો રિવાજ ક્યાં છોડે છે?”

વિચારમાં ને વિચારમાં જાણે સામે જ ચંપા બેઠી હોય તેમ સંબોધીને લલિતા બોલી : “સમજુ લોકો પડયા ચૂલામાં ને સમાજ પડયો ફૂવામાં, તું તો એમનો એ ગંધાતો રસ્તો છોડી જ દે! તારાથી આખી જિંદગી આમ શી રીતે જશે?”

“ના, ના, ચંપાની એ સ્થિતિ જ ક્યાં છે? આખો હિંદુ સમાજ જડ તો છે જ અને તેમાં એમની જડમાં જડ નાત. અરે! મારી નાત પણ એના કરતાં ક્યાં ઓછી જડ છે? બાઇ સિવાય હજુ કોણે ચીલો કાપવાની પહેલ કરી છે? અને ચીલો કાપવાથી આજે એની સ્થિતિ કેવી કફોડી થઇ ગઇ છે? નાતખહાર થયો—અપરિણીત જીવન જીવવાનું થયું અને આખી નાતમાં મૂરખ ઠયો એ જુદું! છતાં હું સુખી થઇ છું, બાઇને ય કંઈ દુઃખ લાગતું હોય તેમ જણાતું નથી, ફક્ત બાને નાત કરતાં પુત્રને પરણેલો જોવાનો અમરખો રહી ગયો. ને તે ય બાઇ તો કહે છે ને કે રહી ગયો શું કામ માને છે? હું નહિ પરણું એમ મેં ક્યારે કહ્યું છે? પણ બિચારી બાને એ વાત ગળે શી રીતે ઊતરે? નાતમાં સાટા વગર મોટા અમરખંધીને ય કન્યા મળતી નથી ને બાઇ તો સાધુ જેવો ગરીબ ને પાછો નાતખહાર. પણ મને

ખાતરી છે ને કે આવડો લાંબો ચીસો કાપનાર ભાઈ કંઈ પોતાના લમ માટે ઓછો નાતખાત જોવાનો હતો ?

“પણ ચંપાનું શું મળું ? અમારી નાતને ય દપે એવી એમની જડ નાત. આખી નાતમાંથી આજ વીસમી સદી સુધી કોઈ એક પણ માણસે દરિયામાં પગ મૂક્યો નથી ! શહેરમાં રહેતા શિવશંકરે કોઈ સ્નેહભોજનમાં નાતખતનો બેદબાવ મૂકી ભાગ લીધો એવું છાપામાં ખીજનાં નામ સાથે એનું નામ છપાયું એટલામાં તો નાત ભેગી થઈ ત્યારે એનો સવાસો રૂપિયા દાંડ કર્યો ! અરે, આખી નાતની વાત શું કરવા કરું છું ? ગળનન મોટા જ આજે ગાડીમાં બેસી ઘેર આવે છે ત્યારે પાઘડી એકલી જિંચી મૂકી સામોળ નાહી નાખે છે. મેં હમીને એમને કહ્યું કે ‘ગળનન મોટા ! પાઘડીએ શી ગુનેગારી કરી કે એને એકલીને જ નચરાવ્યા વગર રહેવા દીધી ?’ ત્યારે એ શિવોદ્ધમ શિવોદ્ધમ કરતાકરતા કેવા બોલ્યા—‘બોન ! અમારા વિચાર તો હવે મરીએ ત્યારે જય તો કોણ જાણે. બાકી, માસ્તર કહે છે એ બધું અમે સમજીએ છીએ, પણ હવે ઘરડે ઘડપણ ગળે ન જિતરે.’ આટલી અરપૃચ્છતાની સીધીસાદી વાત એમને ગળે ન જિતરે તો પછી ચંપાના પુનર્લગ્નની વાત.....”

એ વિચારે થયરી ગઈ હોય તેમ લલિતા પથારીમાં સૂતી હતી તે અર્ધી જિંચી થઈ ગઈ. “ગળનન મોટાને મોઢે એ વાત જ કેવી રીતે થાય ? હું ય એમ ચોખ્ખો દાખી જોઉં એવી તો ક્યાં નથી ? પરમ દિવસે મેં છાપામાંથી એક ફોટો બતાવતાં કહ્યું કે ‘ગળનન મોટા, જોયો આ ફોટો ? બંને નાગરબ્રાહ્મણ છે, પણ આ બહેને પુનર્લગ્ન કર્યું.’ જાણે શહેરમાં બૂલા પડી જતાં કોઈ ખાટકાની દુકાને લટકાવેલ માંસ જેતાં એમને ચિતરી ચઢે, સૂગ આવે અને મનમાં તિરસ્કાર આવે, એમ જ એ ફોટો જેતાં અને મારી વાત સાંભળતાં એમને લાગણી થઈ આવી. અને ઉપરથી નાગરનાતને સંભળાવતાં બોલ્યા એ જુદું—‘એ તો આપણી નાત જિંધી છે. બાકી નાગરને તે જિંચા ગણે કોણ ? એ તો સારું છે કે એણે નાગર બાપ જોડે પુનર્લગ્ન કર્યું, બાકી એમને તો કોઈ બણેલી કે રૂપાળી ઢેઘડી મળી જય તો

ય ધરમાં ઘાલતાં પાછું વાળીને જોવાની ચિંતા નહિ. તમે બધાં નાગર ને ફાગરને જોયા માનતાં હો તો ભલે, બાકી—અમારી નાત જેવી કોઈ નાત જ દેખતો નથી.’

“મને એમની નાતની વાત સાંભળીને બોલવાનું તો મન થઈ આવ્યું હતું, પણ એમની સામે બહુ વાદવિવાદ કરવાનો અર્થ ન હતો એમ માનીને જ હું ન બોલી. એ ચોખ્ખું કહે છે કે હવે સમજાએ તો ય ધરડેઘડપણ બીજી વાત મજે ઊતરવાની નહિ, એટલે એમને કહેવાનું ય શું?”

“મહાલક્ષ્મીના વિચાર મગ્નન મોટા જેટલા રૂઢિજડ ન હોય, છતાં નાતમાં કદી ન બન્યું હોય તેવું પગલું લેવા એ ય સંમત ન થાય એ દેખીતું છે. ફક્ત જસોદાને સમજાવી હોય તો એ કબૂલ થાય. પણ તે ય કંઈ સુધારો સમજાને તો નહિ જ, ફક્ત ચંપા પ્રત્યેની એની લાગણી એને પિંગળાવે એટલું જ.

“ના, ના, લાગણીનો આ સવાલ જ ક્યાં છે? મગ્નન મોટાને, મહાલક્ષ્મીને કે કોઈ પણ માબાપને પોતાની દીકરી પ્રત્યે ઓછી લાગણી હોય? પણ એ લાગણીથી આજસુધી ક્યાં કોઈ પીગળ્યું છે?”

“ઊલટું લાગણીને એક બાજુ મૂકી એ પ્રશ્ન આવતાં જ, માબાપ શું કે ભાઈભોજાઈ શું, પરાયાં શું કે ખુદ વિધવા શું—ક્યારે નાકનું ટીચકું ચડાવીને બોલ્યા વગર રહે છે ‘કે આપણે કંઈ કણુબી-કોળી ભાખ્યાં કે નાતરું થાય?’

“વિધવાને પોતાને પણ આ નથી સમજતું, ત્યાં બીજાને શી રીતે સમજાય? ભાઈ પણ એવી જ દલીલ કરે છે ને કે, પડેલાંને જો પોતાનું પતન સમજાતું હોય ત્યારે તો જોઈતું જ શું હતું? આજે પરાધીન હિંદને ગુલામી સમજાતી હોય તો એ ભોગવે જ નહિ. વિધવાને પોતાને જો એ વસ્તુ સમજાતી હોય તો પછી બીજાં ભલેને ન સમજે તો ય એમનું શું વળે?”

“પણ વિધવા શી રીતે સમજે? ચંપાને કહેતાં મારી જ શી રીતે જીલ ઊપડે? માબાપ, ભાઈભાંડુ, સગાંવહાલાંનો તિરસ્કાર, વિરોધ અને તે સૌ કરતાં હૃદયને તંગ બનાવી દેતી લાગણી આગળ એ

પગલું ભરવું સહેલું છે? ગમનન મોટાનું કહેવું સાચું જ છે—સમજવું એ સહેલું છે પણ ગળે ઉતારવું એ કંઈ સહેલું નથી. ચંપાની જ વાત શું કરવા? મારી જ વાત કરું તો—ભાઈની પાસેથી મેં આ જાતની કેળવણી મેળવી જ હતી, છતાં નાતબહાર થયેલા એમની સાથે—એમને જોયા એટલે ગમી ગયા છતાં—લગ્નથી જોડાતાં મનને સહેજ ઓહક તો આવેલી. થયેલું ચ ખરું કે નાતબહાર રહી કાયમ પરદેશ રહેવાનું. નહિ નાતમાં આપણે લગ્ન-મરણ પ્રસંગે જવા-આવવાનું, અને આ તો ભાઈની સંમતિ, બા ય મન નહિ તો ચ સંમત થયેલી ને પાછું બીજી રીતે નાતમાં એવું સરખું ન મળે તેવું સ્થળ છતાં મનને આટલું લાગેલું. પછી ચંપાને કહેવું કે એમાં શું, માઆપ ભણે સંમત ન થાય, પોતાને યોગ્ય લાગતું હોય તો એ પગલું લેવું જ, એ કહેવું તો સહેલું છે, પણ પગલું ભરવું એટલું સહેલું નથી.

“અને આ પણ હું તો ચંપા જાણે પુનર્જન માટે તૈયાર છે માનીને વિચારું છું એટલે. બાકી એના પોતાનો વિચાર હજુ શી ખબર કે શા હશે? એ કંઈ સુધારક વિચારની તો ન કહેવાય. ભાઈને બદલે બીજા કોઈ મારતર પાસે છટી ચોપડી ભણવા બેઠી હોત તો આજે એ જે દિશાએ ચઢી છે ત્યાં જવાની જ ક્યાંથી હતી? ચક્ર-વૃદ્ધિ વ્યાજ શીખત, વર્ગમૂળ કાઢત કે ક્ષેત્રફળના દાખલા ગણી જાણી પાસ થઈ જાત. આ સમાજ, આ આપણી સ્થિતિ અને આવી આદર્શ સ્થિતિ હોય શકે એ બીજાને એને સ્વીકારવે જ શું કરવા? અને ભાઈ પણ ચંપાને બદલે બીજા સાધારણ છોકરી ભણવા બેઠી હોત તો એનામાં આટલું રેડવા જાત છતાં એ ઝીલી જ ક્યાંથી શકત? ચંપા મૂળે બુદ્ધિશાળી અને આ તો ગંગાનું નીર છે, જેટલું ભરી લીધું એટલું ઓછું માની અભ્યાસનિષ્ઠ બની ગઈ એટલે જ એના સુધારક વિચાર; બાકી એના લોહીમાં તો ગમનનના અને મહાલક્ષ્મીના જ ગુણ ને?...લોહીના વિચાર ન બદલાય એવું તો ઓછું છે? ભાઈમાં અને મારામાં પણ બાનું જ લોહી છે કે બીજું? છતાં ભાઈએ અભ્યાસ અને આચરણથી પોતાનું લોહી ફેરવી નાખ્યું અને પછી એણે મારું લોહી બદલી નાખ્યું. એટલે ચંપાનું લોહી પણ ન

બદલાય એવું તો કંઈ ન મનાય, પરંતુ એ લોહી બદલવું એ ય ભાઈ કહે છે તેમ સહેલું નથી. હું તો અમસ્તી જ મારું લોહી બદલાઈ ગયું માનું છું—મારે તો ન બદલવું હોત તો ય બદલવું પડત એવી પહેલેથી ભાઈની કેળવણી હતી; એટલે મારામાં મારા કરતાં ભાઈનું લોહી જ અત્યારે ય છે એમ કહું તો ચાલે. બાકી લોહી એક બદલાયું છે ભાઈનું જ. ભણવાથી, પુસ્તકો વાંચવાથી કે મોટીમોટી વાતો કરવાથી એ લોહી બદલાય છે એવું ય નથી. ભણવાથી જ જો બદલાતું હોત તો એલએલ; બી. થઈ ગોવિંદલાલ બાણીના સાટામાં પરણત જ નહિ. પુસ્તકો વાંચવાથી જો લોહી બદલાતું હોત તો આજે સહેજ નવરા પડ્યા કે તરત ગાડીમાં શું કે બસમાં શું, ટ્રામમાં શું કે ટેક્સીમાં શું, પુસ્તક વાંચવા બેસી જાય છે તેમનું લોહી બગડેલું હોત જ નહિ. અને મોટીમોટી વાતો કરવાથી જ જો લોહી બદલાતું હોત તો આજે હિંદ પરાધીન રહ્યો જ ન હોત. પરંતુ નવું લોહી ભોગ ભોગે છે અને ભોગ આપવા આજે કોઈ તૈયાર નથી, તેથી આપણા સમાજની અને દેશની આ સ્થિતિ છે, એ ભાઈનું કહેવું યથાર્થ છે.

“આજે ભોગ આપનારા પણ સમાજમાં શોધ્યા જડતા નથી, ત્યાં બિચારી ચંપાની તૈયારી ન હોય તો શી નવાઈ? ચંપાની જ વાત શું કરવા?.....સુધારાનો ઝંડો લઈને ફરતાં આર્યસમાજ કુટુંબો પણ આ પ્રશ્ન આવતાં ચૂપ થઈ જાય છે એ મારા પાડોશનો દાખલો છે કે ફરનો? રિટાયર્ડ જજ જેવા ભણેલા અને જૂના આર્ય-સમાજના જોગી ગણાય તેવા અણ્ણા સાહેબ પણ ક્યાં એ પગલું ભરી શકે છે? એમની હિપરવટ થઈ તારાબેન પણ ક્યાં પગલું ભરી શકે છે? એણે પણ ચંપાની પેઠે વરનો ચોરીમાં હાથ ઝાલ્યો છે કે બીજું? પરણ્યા પછી છ મહિને જ એ તો બિચારી વિધવા થઈ. છતાં, શું કરવું તે પ્રશ્નને ટાળવા કે જીવનમાં શાંતિ મેળવવા તારાબેન બિચારાં અભ્યાસ ક્યાં કરે છે. બી. એ. થયાં, એમ. એ. થયાં, વળી બી. ટી. આ વરસે ક્યાં એટલે પી. એચ. ડી. ના અભ્યાસમાં હવે ચૂંટાયાં છે. પણ એ રીતે એ અભ્યાસ ક્યાં સુધી કરશે? અને કરશે તો ય એથી કંઈ આત્મી શાંતિ મળવાની છે? બિચારાં એમનો મેં છોડા જ લીધો ત્યારે

એમણે છેવટે મનની વાત કરી—‘જુઓ લલિતાબેન! તમે મને ગમે તેટલું કહો, હું ગમે તે માનતી હોઉં તોપણ અણ્ણા જીવે છે ત્યાંસુધી તો મારાથી કશું ન બને.’ એટલા વાક્યથી એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ અધૂરો રહ્યો હોય અને ઊંઘો અર્થ ન કરી એસું તે માટે એમણે વધારે સ્પષ્ટતા કરી—‘જેને પાછાં એનો અર્થ એવો ન કરી લેતાં કે અણ્ણા નહિ હોય ત્યારે હું પુનર્લગ્ન કરવાની છું. એ નહિ હોય ત્યારે મારે એ પગલું ભરવું કે નહિ તેનો હું વિચાર કરીશ એટલું જ.’

“તારાબેન જેવાં બણેલાં, સુધારક તરીકે ઊછરેલાં અને સારાસાર સમજતાં પણ બાપ છે ત્યાંસુધી એનો વિચાર સુધ્ધાં નથી કરી શકતાં તો પછી ચંપા.....”

હવે તો ચંપા એ પગલું ભરે જ નહિ એમ લલિતાને સ્પષ્ટ બાણી આપતાં એના મગજમાં ચાલતી સંકલના ધડીભર અટકી પડી. એક વખત પાણીમાં ડૂબકી માર્યા છતાં એનો તાગ ન નીકળે તો બીજી વખત એથી વધુ જીડે સુધી જવાની તૈયારી કરી તાગ લેનાર જેમ જેમથી ડૂબકી મારે, તેમ લલિતાએ જીડે સુધી એની શક્યાશક્યતાનો વિચાર કરી જોયો. જરા ઊંઠાણમાં ઊતરતાં એને નવી દિશા દેખાઈ એટલે લલિતા વળી એ બાજુના વિચારે ચઢી ગઈ.

“કોઈ માણસ અમુક પગલું ભરે કે ન ભરે એ એના બાણીતર પર કે બુદ્ધિ પરથી ધારી જ ન લેવાય. આ બધા સવાલ બુદ્ધિ, બાણીતર કે ત્રિરાશી મૂકવાના સવાલ નથી. આ બધા પ્રશ્નો હૃદયના છે. અને કોઈના હૃદયનો તાગ કોઈ પામ્યું નથી અને પામી શકે ય નહિ. તારાબેન સર્વ રીતે અનુકૂળ હોય છતાં પગલું ન ભરે અને ચંપા અમલું મૂકવાની જગા ન હોય છતાં કૂદીને ય નીકળી બાય. ચંપા કૂદી ગયે માટે તારા કૂદે જ કે તારા ના કૂદી માટે ચંપાથી કુદાય જ નહિ એમ માનવું એ જ ખોટું છે. હૃદયનો સવાલ હોવાથી જ દક્ષિણ આફ્રિકાના રંગદેશથી મોહનદાસ ગાંધી મહાત્મા ગાંધી થયા અને એમના જેવા બીજા બેરિસ્ટરો એ રંગદેશને ગળી જઈ વકીલાત જ કર્યે ગયા. અને બેરિસ્ટર થયા વિના કે સામાન્ય બી. એ. એલએલ. બી. ની ડીગ્રી મેળવ્યા સિવાય એક રવિશંકર મહારાજ બેટલી નહિ

પણ એથી દસમા ભાગની ય દેશસેવા આજના ભણેલાઓએ ખતાવી હોત, તો આજે દેશની સિકલ જુદી જ હોત. માટે બેરિસ્ટરો બધા મહાત્મા થઈ શકે છે કે અભણ જ રવિશંકરો થઈ શકે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. ભાઈ કહે છે તેમ એ હૃદયનો સવાલ છે અને એને માપવાનો કોઈ નિયમ નથી. એટલે ચંપા પગલું ન ભરે તેમ માની લેવું તે ય સાચું નથી. ”

ઘડી પહેલાં જે ચંપા ડગ માંડશે જ નહિ એમ લાગતું હતું એ જ ચંપાએ જાણે હમણાં ને હમણાં ડગ ભરી દીધું હોય તેમ ધારી લઈ લલિતા વિચારમાં પડી ગઈ.

“ માનો કે એ પગલું ભરવા તૈયાર થઈ, પણ સામે.....અરે, એ ભરવા તૈયાર થાય એટલે ખસ. પછી બીજું બધું હું ફેડી લેવા તૈયાર છું.”

“ પણ ચંપાને એ વાત કહેતાં મારી જીભ શી રીતે બિપડે ? ત્યારે એની જીભ પણ મને એવું કહેતાં કેમ કરીને બિપડે ? પણ જીભનું કામ જ આમાં ક્યાં છે ? એનું અંતર જ મને આ બધા વિચારો નહિ કરાવતું હોય એમ પણ કેમ ન હોય ? અને હજુ શું વહી ગયું છે ? અને આખ્યાં તો હજુ બે મહિના થયા. પછી.....” પોતાનો પ્રસૂતિનો સમય માફ આવતાં..... “ અને તે પછી હું છ માસ રહેવાની છું ને ! એની એટલી બધી ઉતાવળ શી છે ? ”

એ સ્વપ્ન તો એણે ચંપાને જોયાકર્યા પહેલાંથી જ સેવી ચૂક્યું હતું. આમ લલિતાને આ ને આ વિચારો એક યા બીજા રૂપે ચંપાના સહવાસમાં જેમજેમ એના દિવસો વ્યતીત થતા જતા હતા તેમતેમ વધુ ને વધુ આવ્યે જતા હતા. ફક્ત એની જીભ નહોતી બિપડતી એટલું જ.

[૩૦]

પરંતુ એક વાર લલિતાને અનુકૂળ તક મળી ગઈ.

એક સવાલ ફેટલા ય વખતથી સુમંતને પણ પૂછવાનું ચંપાને મન થયું હતું, પરંતુ એનો શો અર્થ એ ધારી લે તે બીકે જ એણે

પૂછ્યો ન હતો. લલિતા સાથે ગાઢ સંબંધ બંધાઈ ગયો હતો છતાં એક-એ વખત ચંપાને થયું—પૂછું, પૂછું—પણ એ પૂછી શકતી નહોતી. એને ધાસ્તી હતી કે ગમે તેને એ સવાલ પૂછવામાં આવે પણ એનો હું ગમે તે માટે પૂછતી હોઉં તોપણ, પ્રથમ તો અવળો જ અર્થ સૌ કોઈ કરી લે. અને તેમાં ય લલિતા તો પોતાના મનની વાત જાણે કઢાવવા દરતી હોય તેમ એ પ્રશ્ન વિષે સમય આવતાં ચર્ચા તો કરતી હતી, એટલે અવળો અર્થ કરી જ લે તે વિષે ચંપાને શંકા જ ન હતી. છતાં કોઈ કોઈ ચર્ચાનું વાતાવરણ એવું બની જાય છે કે એના આવા શંકા ઉપજાવતા, ધાસ્તી ઉપજાવતા અને બીજી વખતે કેમે ચ કરતાં ન પૂછી શકાય તેવા પ્રશ્નો આપોઆપ વિચાર ન હોય તો ય પૂછી જવાય છે.

એવી જ એક ચર્ચા દરમિયાન ચંપાએ લલિતાને સ્વાભાવિક પૂછ્યું: “આજકાલ આ બધા લખનારાઓ વિધવાવિવાહની તરફેણ કરે છે, તો એમાંના કોઈએ વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું છે?”

વિધવાવિવાહના કેસની દલીલ માટે લલિતા આવા કોઈ સવાલની જ ચંપા પાસે આશા રાખી રહી હતી. ચંપાની બીજી વાતચીત ઉપરથી પણ લલિતા જાણી તો ગઈ જ હતી કે સુમંતે એની આગળ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી નથી. અને તેમાં ય આવો સામાન્ય પ્રશ્ન સુમંતના વિદ્યાર્થીને જાહેર જ ન જોઈએ એવી લલિતાને ભાઈના શિક્ષણ ઉપર શ્રદ્ધા હતી, એટલે તેણે માની જ લીધું કે સુમંતે આ વિષય ધરાદા-પૂર્વક ચંપાને બજાવ્યો નથી એ ચોક્કસ. ફક્ત એણે સામાજિક વિષયનાં પુસ્તકો આપ્યાં હતાં, તેમાંથી ચંપાએ જે કંઈ ગ્રહણ કર્યું હોય તે જ.

સુમંતની સાથે જે વિષયમાં ચંપા અખાડામાં ઊતરી જ ન હતી તે વિષયમાં એને મહાત્ કરવી એ લલિતાને મન રમતવાત હતી. એને પોતાને નવી દલીલો જોળવા જવાની જ ન હતી, સુમંતની દલીલો જ રજૂ કરવાની યોગ્ય તક એને મળી ગઈ, એટલે એ પછી બાકી જ શું કામ ચૂકે? કોઈ સામાજિક વિષયની ચર્ચા કરવા બેગી થયેલી સભા આગળ કે વિધવાવિવાહની ચર્ચા કરવા મળેલી સ્ત્રીઓની સભામાં મુખ્ય વક્તા તરીકે લલિતાને બોલવાનું હોય અને જે અદ્યતી

એ શરૂઆત કરે તેમ એણે ચંપાના એક સાધારણ પ્રશ્નના જવાબમાં શરૂ કર્યું.

“ચંપા! આજ ભાઈ પાસે બે વર્ષ ભણ્યા પછી તારે આ સવાલ પૂછવો પડે તો, હસી ન કાઢતી, પણ મારે બે સર્ટિફિકેટ આપવાનું હોય તો, તું કશું ભણી જ નથી એવું આપું. વિધવા-વિવાહની તરફેણ આજના લખનારાઓ નવી કરે છે કે એ વિચાર એમણે શોધ્યો છે એમ માનવું એ જ મોટામાં મોટી ભૂલ છે. અને ભાઈ તો કહે છે કે આજના આ લખનારાઓ પણ ખિચારા એનો પક્ષ લઇને એવું માની બેઠા છે કે અમે આ નવા—આગળપડતા સુધારાની વાત કરીએ છીએ. વિધવાવિવાહ એ તું માનતી હોય કે લખનારા માનતા હોય તેમ નવો રિવાજ નથી. એ તો પ્રાચીન કાળનો છે—રામાયણ—મહાભારતના સમયમાં પણ એ હતો.”

ચંપા એ સાંભળીને ચોંકી, અને જેમજેમ લલિતાએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં પ્રાચીન કાળના વિધવાવિવાહના દાખલા આપવા માંડ્યા તેમતેમ એ વધુ ને વધુ ચમકતી ગઈ. ભગવાન રામચંદ્રે સતીઓ લેખાતી તારા અને મંદોદરીનાં પુનર્લગ્ન કરાવેલાં. ઋતુપર્ણી રાજ્યે દમયંતીના પુનર્લગ્ન માટે જ સ્વયંવર ઝોઠવ્યો હતો. પછી તેમાંથી બાહુક સ્વરૂપે નળ મળી આવ્યો. તે દમયંતીની ચતુરાઈથી બન્યું હતું.

લલિતાના એ વ્યાખ્યાને ચંપા ઉપર એટલો પ્રભાવ પાડ્યો, કે વચમાં એણે શબ્દ બોલ્યા વિના કેવળ આશ્ચર્યના ચમકારા અને નવી વાત જાણવાના સંતોષના ભાવો દર્શાવતી જ તે ચૂપ બેસી રહી.

એ વ્યાખ્યાન સાંભળીને ચંપા વિચારવિવશ સ્થિતિમાં ધેર ગઈ.

ખીજી બાજુએ ધૂનનો એક નાનોસરખો ડાડો લલિતાના મગજમાં ચંપા વિષેની બાની વાતો સાંભળીને અને ચંપાના પોતાના પત્રો વાંચીને ભરાયો હતો—“ચંપા ભાઈ સાથે પુનર્લગ્ન કરે તો?” તે ડાડો આગળ વધ્યે જતો હતો અને લલિતાનું મગજ ફેલી ખાઈ રહ્યો હતો. અને એ વિચારમાં ને વિચારમાં એને ઊંઘ પણ નહોતી આવતી; અને, ભૂખતરસને તો એ ભૂલી જ ગઈ હતી. રસોઈ કરતાંકરતાં ય એની એ ધૂનમાં બે વખત મીઠું, મરચું કે મસાલો ડાઘ વખત નાખી

દેતી તો વળી કોઈ વખત સાવ ભૂલી પણ જતી.

રસોઈ કરવામાં એણે ગણાતી લલિતાની આ ભૂલો જોઈ સુમંત જમતી વખતે કહેતો પણ ખરો : “લલિતા તને ભૂત વળગ્યું લાગે છે.”

હસીને લલિતા સામે ઉત્તર આપતી : “હું ક્યાં ના કહું છું! ભૂત વળગ્યું છે તો વળગ્યું જ છે.”

“એવું જમરું ભૂત ક્યાંથી વળગ્યું છે?”

“એ શું તમે નથી જાણતા? તમે જ મને ભૂત વળગાડ્યું છે ને!” લલિતાએ હસીને પણ શરમાઈ જતાં આડું મોં કરી લેતાં કહ્યું.

“હા, હા, યાદ આવ્યું.” હસી ન જવાય માટે મોંમાં ભાતનો કોળિયો મૂકી દમ સુમંતે કહ્યું.

મનની વાત જાણી જતાં ભાઈને વાર લાગતી નથી એટલે પોતાના મનનો ભાવ એ જાણી ગયા કે શું, એમ શંકા થતાં ખાતરી કરવા લલિતાએ પૂછ્યું : “લ્યો, યાદ આવ્યું હોય તો કહો જોઈએ, ક્યું ભૂત?”

“કહું?” ખુલ્લું હસી પડતાં સુમંતે પૂછ્યું.

“હા, હા, કહો.” ટટાર થતાં જોસમાં ને જોસમાં લલિતાએ કહ્યું.

“જોજો પાછી હોં, ભડકતી નહિ.”

“સાંભળવા તો હું બેઠી છું, પછી ભડકું શા માટે? —કહી નાખો ને!”

“કહું?”

“જાવ, મારે નથી સાંભળવું. તમે જાણના જ નથી.”

“લે સાંભળ ત્યારે.” એટલું કહી સુમંત અટકી ગયો.

“કેમ કહેતા નથી? કહી નાખો ને.”

“કહું જ? મેં વળગાડેલા ભૂતની જ વાત કહું ને?”

“ખીજા ભૂતનું મારે કામે ય શું છે?”

“જોજો ત્યારે કહું છું—ભડકતી નહિ—ગડાર ભાગતી નહિ.”

ખાસો હાથમાં લઈ જીભા થઈ જતાં સુમંતે કહી નાખ્યું : “રામચંદ્ર!”

“રામચંદ્ર!”—સુમંતના એ શબ્દનો પડધો—પોતાના પતિના

નામનો પ્રતિધ્વનિ લલિતાના હૈયામાં ગુંજતો હતો, ત્યારે બહાર સુમંત કોગળા કરતાંકરતાં ગળામાંથી નીકળતા ખડ ખડ ખડ અવાજ દ્વારા કહી રહ્યો હતો : “ કેમ પકડાઈ ગઈ ને ? એમનાથી છૂટી પડીને આવી છે એટલે મન ત્યાંનું ત્યાં હશે એટલે મીઠું બમણું નંખાઈ જાય તેનું ક્યાંથી જાન રહે ? મેં જ ભૂત વળગાડ્યું છે, પણ એ ભૂતથી તું સુખી તો છે જ ને ? ”

ધ્યાલો મૂકવા સુમંત અંદર આવ્યો ત્યારે લલિતા એના સામું જોતાં જ શરમની મારી ગૂંચળું વળી ગઈ, અને એ કંઈ બોલ્યા વિના બહાર ચાલ્યો ગયો. એની ધૂને અંદરથી ધક્કો મારતાં કહ્યું : “ બોલ ને, બોલ ! એને પણ મોઢા ઉપર ચોડવાનું જ હતું કે તમે મને ભૂત વળગાડ્યું છે એવું તમને હું ના વળગાડું તો યાદ રાખજો ને ! ”

પણ એ ધૂનના કીડાને જરા કંડો પાડી લલિતાનું હૈયું ભાઈના પ્રેમમાં તરબોળ થઈ ગયું. “ મારો ભાઈ ! કેટલી બેનોને આવો ભાઈ મળ્યો હશે ? મને ભૂત વળગાડવા, મારું જીવન સુખી કરવા એણે શું શું કર્યું ? અને બદલામાં એનું પોતાનું જીવન ? હું તો એને ત્યજીને ગઈ જ—ખા ક્યાં સુધી પહોંચીપહોંચીને પહોંચશે ? પછી એનું કાણુ ? પણ એને એની ક્યાં પડી છે ? અસ, એને ખીજના ને ખીજના જ વિચાર ! ચંપાના દુઃખ વિષે એનું અંતર કેટલું વલોવાય છે ? મેં સહેજ એટલું જ કહ્યું કે ચંપા જેવી આજે કેટલી વિધવા-એનું જીવન એણે જતું હશે, તેમાં એણે એને થતું કેટલું દુઃખ દેખાડ્યું—લલિતા ! તારા ગયા પછી છેલ્લાં બે વરસમાં મેં જે સંસ્કૃતિના અભ્યાસ વધારી આપણી સંસ્કૃતિને સમજવા વધારે ને વધારે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમતેમ મને લાગતું ગયું છે કે આજે જેને આપણે આપણો ધર્મ કહીને પાલન કરીએ છીએ તેને અને આપણા સાચા ધર્મને કંઈ સંબંધ નથી. આપણો ધર્મ આપણે સમજ્યા જ નથી. એને પચાવીને સમજવનારા સાચા બ્રાહ્મણો આપણી પાસે છે નહિ. આજે આપણે એવા મંદા સામાજિક કાદવમાં ખૂંચી ગયા છીએ એટલે જ પશ્ચિમના સુધારાએને સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ અને એનાથી અંજાઈએ છીએ, પરંતુ આપણી સાચી સંસ્કૃતિ જેણે પચાવી છે એવા આપણા

વિવેકાનંદ અને આજના સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનથી પશ્ચિમને કબૂલ કરવું પડ્યું છે કે હિંદની સંસ્કૃતિ તેજસ્વી છે. એ સંસ્કૃતિના આપણે વારસો છીએ ! અને એવા આપણી પાસે છે ધર્મથી હજારો જોજન દૂર લોકાચારની અંધ શ્રદ્ધાઓ. અને એ અંધ શ્રદ્ધાઓથી આજે હિન્દુ સમાજ જીવતે નરક ભોગવી રહ્યો છે અને ચંપા જેવી કરોડો વિધવાઓને ધર્મના કોષ્ટ પણુ આધાર વિના હિન્દુ ધર્મના નામે જ આજે સમાજ રૌરવ નરકમાં નાખી રિયાવી રહ્યો છે. ચંપાને જોઈ છું ને મારા અંતરમાં શું શું થાય છે એ હું જ જાણું છું. હું એના પરિચયમાં જેમજેમ આવતો જઈ છું તેમ તેમ મારું હૈયું જે વસોવાઈ રહ્યું છે તેનું લલિતા ! હું તારી પાસે કયા શબ્દોમાં વર્ણન કરું ? છેલ્લા થોડા માસથી તો મને થાય છે કે હું હવે એને બળાવવાનું, એના પરિચયમાં આવવાનું બંધ કરું તો સારું. કોષ્ટકોષ્ટ રાત તો આવી ને આવી આંખો મીઝ્યા વગરની જાય છે, ત્યારે મને થાય છે કે હવે આ ગામ છોડીને જતો રહું તો સારું. પણ હું શિક્ષક થયો છું—આદર્શ શિક્ષક થવાની ઇચ્છા રાખું છું ને બળુવા આવનાર ગમે તે વિદ્યાર્થીને મારાથી કહેવાય જ કેમ કે હું તને નહિ બળાવું ? આ ગામ છોડીને જઈ તો મ ચંપાઓ તો ગામડે ગામડે પડી છે, એટલે એમનાથી દૂર હું ક્યાં નાસીને જવાનો હતો ? લલિતા ! ખોટું ન લગાડતી, એના લગભગ એ વરસના પરિચયથી હું ખાતરીથી કહું છું કે એને ગૃહિણી થવાનું મળ્યું હોત તો એ તારા કરતાં પણ ચડે એવી ગૃહિણી થઈ હોત અને એની ખુદ્દિ ને તંદુરસ્તી પીને ઊછરેલાં બાળકો.....પણુ લલિતા, એ વાત મને હવે આગળ ન કહેવરાવીશ. હિન્દુ સમાજે આજે એની જે સ્થિતિ કરી છે તે એને ખજે ટૂંપો દે તો હું એને સારું માનું. ચંપાની જ આ સ્થિતિ છે કે એ એકલી જ આવી હોશિયાર છે એમ નહિ, પણ એનું દુઃખ, એની લાગણીઓ, એની ખુદ્દિ મને બળુવા મળ્યાં છે એટલે મારી સમક્ષ એની આકૃતિમાં હિન્દુ સમાજની વિધવાઓ એક-કતાર થઈ ઊભી હોય તેમ લાગે છે.

“ખિચારો ભાઈ ! ભોળો ભાઈ ! એને હું વિધવાના પ્રશ્ન વિષે કોઈ વખત પૂછું છું, ચંપાના દુઃખ વિષે કોઈ વખત પૂછું છું અને

કોઈ વખત એને એના પોતાના લગ્નના પ્રશ્ન વિષે પૂછું છું—યોગ્ય વિધવા હોય તો પોતે વિધવાવિવાહ કરે કે નહિ એવો થોડો સાવચેતી રાખી હું પ્રશ્ન કરું છું, પણ મારા એ જુદા જુદા અંકોડા એણે ભેગા કર્યા હોય તેમ લાગતું નથી. ચંપાની પસંદગી વિષે મારે એની પાસેથી બાણી લેવું જોઈએ એમ મારી પૂછ્યું ત્યારે એણે એને એક આદર્શ ગૃહિણી થાય એટલી ઊંચી સ્થાપી. મેં કહ્યું કે આજે તો કોઈ બહુ બહેનના ને શહેરોમાં રહેતા જ એવું પગલું ભરવા તૈયાર થાય પણ એમને તો અંગ્રેજી બહેની અને ટાપટીપવાળી જોઈએ ત્યાં ચંપા બિચારી.....મારે એમ કરી એમની પાસે જે વાત કઢાવવી'તી તે એ બોલી જ ઉઠ્યા: 'ચંપા બિચારી છે જ નહિ. એને ગૃહિણી તરીકે પસંદ ન કરનાર જ કદાચ હૈયાફૂટા હોય.' મને તે ધડીએ જ કહેવાનો તો ભાવ થયો તો કે 'તમે જ હૈયાફૂટા છો' ત્યાં.....પણ એમણે મને કહ્યું—'જે લલિતા! આ પ્રશ્ન મેં કદી એના આગળ છોડ્યો નથી અને તું છોડતી નહિ. એક વખત જો તે એના જીવનમાં આ પ્રશ્ન ઊભો કરી અસંતોષ ઊભો કર્યો, તો એના દુઃખને ધીરજ આપનાર જે ટેકો છે તે સમૂળગો તૂટી પડશે. મોટીમોટી સુધારાની વાતો કરતાં કુટુંબો જે પગલું નથી ભરી શકતાં તે ગમનન મોટા જેવા—ગાડીમાંથી આવીને નાહી નાખતા પુરુષ પાસે રાખવી એ આપણને એ વસ્તુ ગમે તેટલી સારી લાગતી હોય તોપણ વધારે પડતી છે. નાની નાત, કેળવણીના સંસ્કાર ઓછા અને તેમાં ય આવી હજુ એક પણ પ્રસંગ કદી બન્યો નથી, ત્યાં એ ધ્વિષ્ટવું—ને તે ય ગમનન મોટા પાસે—કદી શક્ય નથી. બાકી, ચંપાની લાગણી તને તો તું આજ આવી એટલે થવા માંડી, પણ મેં તો એ માટે ચોમેરનો વિચાર કરી જોયો છે.'

“ભોળા બાઈ! તેં વિચાર જ કરી જોયો છે; ત્યારે મને તો જૂતા વળગ્યું છે. અને તને વિચારમાંથી જે રસ્તો ન જડ્યો તે મારું જૂતા શોધી કાઢવા મથી રહ્યું છે. તને જ્યાં ચંપા માટે રસ્તો દેખાતો નથી ત્યાં મારે કાઢવો છે. ફક્ત એ પહેલાં મારે તારો વિચાર—તું જીવતો જ રહે તેમ બાણી લેવો હતો. અને તે મેં બાણી લીધો છે. તું નિશ્ચય

કરે તો બા ના પાડે તો ય વળે એમ નથી, એ તો હું જાણું છું. છતાં એમને મેં જણાવી રાખ્યું હોય તો એ ખરે વખતે કામ લાગે માટે મારે પૂછી જોવું છે એટલું જ.”

આમ સુમંત જમીને ગયા પછી લલિતા પોતાની ધૂનમાં એવી એકતાર થઇ ગઈ કે મહાદેવથી ડાહીયાએ આવી એને બોલાવી ન હોત તો એ જાગત જ નહિ.

ડાહીયાએ પણ સુમંતની માફક રસોડામાં ડોકિયું કરતાં કહ્યું : “લલિતા, તને આ શું થઇ ગયું છે ? હાંકણું નીચે પડ્યું છે ને દાળની તપેલી ઉઘાડી પડી છે.”

“ભૂત વળગ્યું છે.” લલિતાએ સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

“જણ્યું તારું ભૂત !”

“જણ્યું શું, તમને પણ ના વળગાડું તો જોજો ને !”

એટલામાં તો ચંપાએ ઉંખરમાં પગ મૂક્યો એટલે કાણુ આવ્યું એ જોવા ડાહીયાએ પાછળ મોં ફેરવ્યું અને તરત બોલ્યાં : “તારું એ ભૂતભૂત ને હોય તે આને વળગાડજે !”

ચંપાને જોતાં જ હસી પડી લલિતા બોલી : “એને તો હું વળગાડવાની જ છું.”

[૩૧]

મીણસના મનના વિચારો એક રીતે કૂતરા જેવા છે. ‘હડેહડે’ કરીને કાઢી મૂક્યા છતાં, લાકડી લઇને તમડી કાઢ્યા છતાં કે પાંજરામાં પૂરી દૂર મૂકી આવ્યા છતાં જેમ કૂતરાની જાત ફરીફરીને પાછી આવ્યા વિના રહેતી નથી તેમ મનમાં એક વખત વિચારે આસન મૂક્યું કે પછી બસ. પછી એને તમે ગમે તેટલી વાર હાંકી કાઢો પણ એ વિચાર વળાવણીને પાછો આવ્યા વગર રહેવાનો જ નહિ.

પોતાને જે વિચારનું ભૂત વળગ્યું હતું તે લલિતાએ ડાહીયાને વળગાડ્યું. એ વાત ડાહીયાએ સાંભળી ત્યારે એમણે લલિતાની જાણ

કાઠી નાખી હતી. પોતે વિધવાવિવાહમાં માનતાં હોય કે ન હોય, સુખંત એમનો રોકથો રહેવાનો હોય કે ન હોય, પોતાનું સારું દેખાય કે ન દેખાય એ વિચાર ડાહીયાને આવતાં પહેલાં ગળનન મોટાના કુટુંબની સ્થિતિએ એમના મગજનો એટલો સળંગ કળગે લઇ લીધો કે લલિતાની વાત સુધ્ધાં એમનાથી સહી ન શકાઇ.

સારું હતું કે આ વાત કરતાં પહેલાં લલિતાએ ખારણું બંધ કરી સાંકળ મારી હતી. બાકી એમને એ ચ શંકા જાત કે આ મહા બયંકર અનર્થ કરનારી વાત પવન બહાર તો નહિ લઈ ગયો હોય? છતાં પોતે બેઠાં હતાં તે બીંતે તો સાંભળી લીધી હતી એટલે તેને દયામણું મોં કરી વિનવણી કરતાં હોય તેમ એ બીંત સામું ડાહીયા થોડી વાર તાકી રહ્યાં—‘જેજે હોં, આ વાત તારે કાનેથી કાઢને કાને ન જાય.’

જાણે એ બીંતે એમના સવાલનો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો હોય—‘ના, ના, ડાહીયા! તમે નચિંત રહેજો. અમે કંઈ તમારા માનવી જેવાં હલકી હોજરીનાં ઝોછાં છીએ કે અમારાં પેટમાં વાત ન રહે?’

એટલાં નચિંત થયા પછી, ખારણાંની સાંકળ બરાબર બંધ છે એમ ખાતરી કરી લીધા બાદ ડાહીયાએ મોં ઉઘાડ્યું: “લલિતા! તું મારી દીકરી હોય તો બાજ મને વાત કરી તે કરી...” ડાહીયા આમળ બોલવા ગયાં પણ મોંમાંથી અવાજ ન નીકળ્યો.

લલિતા પણ એમની સુખસુદ્રા જોઈ સિયાવિયા થઇ ગઈ. એ આંખો સામું તાકી રહેવું એને બારે થઇ પડતાં પોતે મોટો ગુનો કર્યો હોય તેમ ગરીબ મોં કરી લલિતા નીચું જોઇ ગઇ.

વિચારના હુમલાની મગજમાં કળ વળતાં ડાહીયાએ લલિતાની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું: “જે બેટા! તેં વાત કરી તે હું સમજું છું. સદ્ગુણિથી તેં તો મને કહ્યું, પણ...પણ” જાણે જોડેના ઘરમાં ખેદાનખેદાન કરતો અગ્નિ બડબડાટ સળગી રહ્યો હોય અને મકાવનો કાટમાળ તૂટી પડતાં અંદરનાં માણસો તેમાંથી બચવા આસાચીસ કરી મૂકતાં હોય તેવો આમેહૂં જિતાર ડાહીયાની દષ્ટિ

સમક્ષ આવીને જિભો રહેતાં એમનું હૈયું વલોવાઇ ગયું. એ વલોવાતા હૈયામાંથી એમનો અવાજ આવ્યો: “લલિતા! લલિતા! મારી દીકરી થઇને તને એ વિચાર જ ક્યાંથી આવ્યો? કોકના ઘરમાં દેવતા મૂકવાનું—કોકનું શાનું—એણે આપણામાં ને એનામાં ભેદ જ ક્યાં રાખ્યો છે? પોતાનાં માની એણે આપણને ધર સોંપ્યું ત્યારે આપણે એનું ધર સળગાવી મૂકીએ—એમને જીવતાં સળગાવી મૂકીએ ત્યારે આપણે તે માણસ કે રાક્ષસ?”

ડાહીબાને આમ જ્યારે ગળનનના કુટુંબનો વિચાર જ આવ્યા કરતો હતો ત્યારે લલિતા ઉપર ચંપાનો જ વિચાર સવાર થયો હતો. સુમંતે પણ એને એ વાત જ કહી હતી અને ડાહીબાના લાગણી—પ્રધાન હૈયાએ પણ એને એ જ કહ્યું. એ પોતે પણ એ વસ્તુ નહોતી સમજતી એમ નહિ, છતાં એનું હૈયું એમાંથી માર્ગ શોધવા તરફડતું હતું. એણે ડાહીબાનો ચહેરો જરા મૃદુ થતાં કોટે વળગી પડતાં કહ્યું: “બા! તારા અંતરની એક વાત કહીશ?”

“મારા અંતરની જ આ વાત મેં કહી છે.”

“એ તો મેં સાંભળી.”

“ત્યારે?”

“ખિજાઈશ નહિ ને?”

“છોડી! છોડી!” જાણે બારણે કોઈ કાન દબને સાંભળતું તો નથી એમ શંકા જવાથી એ તરફ, લલિતાને પોતાને ગળે વળગેલો હાથ દૂર કરતાં બેઠને ડાહીબાએ કહ્યું: “તેં આ વાત કોઇને કરી નથી ને?”

“ના.”

એના એ શબ્દથી પૂરી ખાતરી ન થઇ હોય તેમ ડાહીબાએ પોતાને ગળે હાથ મૂકતાં લલિતાને કહ્યું: “મૂક બેઠએ મારા ગળે હાથ.”

લલિતા આશ્ચર્ય પામતાં બોલી: “મારો તને આટલો બે વિશ્વાસ નથી, બા?”

“તારો વિશ્વાસ?” ડાહીબા ગળગળાં થઈ ગયાં: “તારો

વિશ્વાસ મને ન હોય ? પણ તેં આજ એવી વાત કરી છે કે જે એ કોઈ જાણી જાય તો પણ આપણે ધરતીમાં પેસી જવું પડે. મનનન મોટાએ અને મહાલક્ષ્મીએ આપણને સારાં માણસ જાણી સંગ કર્યો અને આપણે એમને.....” ડાહ્યાનાં મળું રૂંધાઈ ગયું.

થોડી વાર બેઠેમાંથી કોઈ ન બોલ્યું. લલિતાએ છેવટે કહ્યું : “ તારી વાત હું બધી સમજું છું. છતાં એક વાતનો તારે મને જવાબ આપવો પડશે જ.”

“ હજુ તારા મનમાંથી એ વિચાર જતો નથી ? ”

“ જાય છે.”

“ તો ? ”

“ એક જ વાતે મારે પૂછવી છે.”

“ શી ? ”

“ ચંપા સુખી થાય તે તને ગમે..... ? ”

“ કેવી ગાંડી વાત કરે છે ! ચંપા સુખી થાય એ મને ન ગમે ? એના સુખ માટે તો હું તું કહે તે કરવા તૈયાર છું. પણ.....”

“ એ ફરી લગ્ન કરે એ તને ન ગમે, એમ ને ? ”

“ મને શું અમને જૂના વિચારનાં કોઈને ન ગમે.”

“ અંતરથી ન ગમે કે મનથી ? ”

ડાહ્યા વિચારમાં પડી ગયાં. લલિતાને અંતરની વાત જ જાણવી હતી. એણે ફરી પૂછ્યું : “ સાચું કે’જે બા, મારે તારા અંતરની વાત જાણવી છે.”

“ અંતરને ગમે એ બધું જ ઓછું આપણાથી કરાય છે ? ”

“ કરવાની વાત હું નથી કરતી.”

“ ત્યારે એ જાણીને શું કરવું છે ? ”

“ ના, પણ મારે એ જાણવું છે જ.”

“ બેટા ! જે વાત કદી બને એવી નથી, એ જાણીને તારે શું કામ છે ? ”

“ જો બા ! ” ટટાર થતાં લલિતાએ કહ્યું : “ તમારાં બધાંને વિચાર ન હોય તો હું જાણીને શું કરવાની હતી ? છતાં મારે એટલું જાણી લેવું છે કે અંતરમાં તને એ ગમે છે કે નહિ ? ”

ગમે તેવી વિશ્વાસ કે પેટમાં રાખે તેવી ભીંત હોય પણ તેને
ય આ તો કહેવા જેવી વાત ન હોય તેમ ડાહીયા બહુ જ ધીમેથી પૂરું
લલિતા પણ ન સાંભળી શકે તેમ બોલ્યાં : “જો બેટા ! ચંપા ફરી
પરણે એ મને તો શું પણ ગળનને ય અંતરથી ન ગમે તેવું તે હોતું
હશે ? પણ આપણો ધર્મ.....”

ખીજો વખત હોત તો લલિતા ક્યારની ય ઊઠી બેઠી હોત કે,
“બાપો તમારો એ ધર્મ !” પણ અત્યારે માના અંતરની વાત એને
જાણી લેવી હતી એટલે વચ્ચે બોલીને અંતરાય ન નાખતાં એ
સાંભળી રહી.

ડાહીયાએ આગળ કહ્યું : “મારું મન ગમે તેટલું ના ઈચ્છતું
હોય પણ અંતર સુમંત અને ચંપાની જોડી જોઈ કેટલું હરખાય, એ
બેટા, મારો જીવ જ જાણે. પણ.....”

“અસ ! મારે એટલું જ જાણવું હતું.” ચંપાએ સ્વસ્થ થતાં કહ્યું.

જાણે બૂલબૂલમાં ન કહેવા જેવી વાત કહેવાઈ ગઈ હોય તેમ
ડાહીયા ઘડી પહેલાંનું અંતર બૂલી વ્યવહારની ભૂમિકાએ આવી પહોંચીને
આકુળવ્યાકુળ થતાં બોલી ઊઠ્યાં : “લલિતા ! મેં તને અંતરની વાત
શું કરવા કહી તે તું જાણે છે ને ?”

નીચેની જમીન તરફ હાથનો ઈશારો ખતાવતાં લલિતાએ કહ્યું :
“અહીં દાટી દેવા.”

“જોજો પાછી હોં.”

છેલ્લી ચેતવણી આપતાં હોય તેમ ડાહીયા બોલ્યાં : “જો બેટા !
હું ધરડી છું, જૂના વિચારની છું, અને જાણણીની અસત્રીનું મારા
કોઠામાં લોહી છે, એટલે મારે મોંએ તો હું હસીને એ કબૂલ ન કરું.
છતાં સુમંતનું દરેક પગલું કચવાતા મને હું કબૂલ કરું છું તેમ આ ય
કબૂલ તો કરું. પણ આ મારો, તારો કે સુમંત એકલાનો સવાલ નથી,
પણ આપણામાં જેમણે વિશ્વાસ મૂક્યો તે ગળનન મોટાના કુટુંબનો—એક
પેઢીનો નહિ પણ ઇકાતેર પેઢીનો સવાલ છે. તું તો હજુ છોકરવાદ છે
એટલે આજ તો બોલી તે બોલી પણ હવે એ વાત કોઈને—પોતાના
મનને ય ન કરતી.”

લલિતાને હવે કંઈ પૂછવાનું હતું નહિ એટલે માતાની સંકાનું

વિશેષ નિવારણ કરતાં એણે કહ્યું: “માન કે હું ના કરવા જેવો વિચાર કરી બેઠી, પણ તારો સુમંત તો કંઈ બધો વિચાર ન કરે એવો નથી ને?”

સુમંતની વાત આવતાં અને એ પગલું એને ભરવાનું છે એ વાતનો એમને ખ્યાલ આવતાં ડાહીયાના હૈયાને એકદમ ટાઢક વળી મઠ, અને એમણે કહ્યું: “સુમંત તો એ પગલું ભરે જ નહિ. એ એવું લગ્ન ન કરે એમ તો હું નથી કહેતી, પણ આવો વિશ્વાસઘાત એ ન કરે એની તો મારા અંતરને સત્તર આની ખાતરી છે.”

હસીને લલિતા મનમાં ગણગણી: “પણ મારે તારા સુમંત પાસે પગલું ભરાવવું હોય ત્યારે ને?” અને પ્રકટ રીતે એણે કહ્યું: “સુમંતની એટલી બધી ખાતરી છે ત્યારે પછી મારી તને શી ચિંતા છે?”

જે વાતને ડાહીયાએ લલિતાને મનમાંથી કાઢી નાખવાની સલાહ આપી હતી, તે જ વાત ડાહીયાના મગજમાંથી હાંકી કાઢવા છતાં નીકળતી નહોતી.

“જેવા જઈએ તો લલિતાને વિચાર ખોટો આવ્યો નથી. ચંપા અને સુમંતની બેઠી—વિચારમાં ને બધી રીતે સારી જોડે એવી છે.” સુમંતની ધૂનનો વિચાર આવતાં એમને થયું: “એને તો ખસ ચંપા જેવી કોઈ હોય તો જ પહોંચે, બાકી નબળાપાતળાનું તો એ સાંભળે જ નહિ.” વળી ચંપા તરફ મન જતાં એમને થયું: “એના જેવી લાયક બીજી કોણ મળવાની હતી? મને તો એ પછી કંઈ કામ જ ન કરવા દે. અત્યારે ય રોજ કલા જ કરે છે ને કે લલિતાએનની તમારે શી પંચાત છે—હું બાર વરસની બેઠી છું ને, બધી ગિઠવેઠ કરનારી! ને એનું કામે ય પાછું કેવું ચોખ્ખું! વાસણ એણે માંજીને મૂક્યાં હોય અને આપણે જ્યાં હોય તો જાણે હસતાં ન હોય તેમ ખિલખિલાટ કરતાં હોય છે! એની રસોઈની સોડમ તો હાંકણું બંધ હોય તો ય તરત જણાઈ જાય. વળી એનું મોહું ય બ્યારે જુઓ ત્યારે આનંદી ને આનંદી! ખોસે છે તો ય મોંમાં પાણી આવી જાય તેવું મીઠું! મને ‘બા’ કહીને બોલાવે છે તે ય કેટલા વહાલથી! હું એની કાયમની ‘બા’ થઈશ કે શું?”

અને ભૂલથી કોઈ વૈષ્ણવ વિચારમાં ને વિચારમાં ખાટકી ખજરમાં થોડાં ડગલાં મૂક્યા પછી જગી જતાં મૂઠીઓ વાળી રોષ, તિરસ્કાર અને શ્વાસ રોકી પાછો નાસે તેમ ડાહીયા વ્યવહારુ વિચારમાં આવતાં પોતાની જાત ઉપર રોષે ભરાઈ જતાં.

“રડયા મનને ય ખરાબ વિચાર કરતાં રોકવામાં ન આવે તો ના કરવાના વિચાર જ કર્યા કરે. લલિતાએ તો છોકરવાદીમાં વાત કરી પણ હું ય કેવો વિચાર કરું છું! ચંપામાં ગમે તેટલું ડહાપણ હોય, એનું દુઃખ જોયું ન જતું હોય કે અંતર પણ હા કહેતું હોય, છતાં એમ મનમાં વિચાર આવે તેમ કાંઈ ચલાય? એક જણના સુખ સારુ આખા કુટુંબની છોકોતેર પેઢીઓ દુઃખે તેનું શું? ના, ના, એ વાત તે કંઈ બનતી હશે?”

આમ ઘડીમાં ડાહીયાના વિચાર એક બાજુ નમે કે તરત સામું પડતું પાછું પોતાના તરફ એમને ખેંચે. ક્ષણ પહેલાં એમને જે સોનું લાગતું હોય, તે ખીજી ક્ષણે પિત્તળ બની જાય. છેવટે થાકીને સાચા-ખોટામાં પડ્યા વગર એક નિર્ણય ઉપર આવી જાય કે એ ગમે તેમ હોય પણ કદી બને જ નહિ. અને જાણે એ નિર્ણય છેવટનો હોય તેમ પોતાના એ વિચારને મગજમાંથી એવો હડસેલીને કાઢે કે પછી જાણે હવે એને પેસવા જ ન દઉં! પણ એ ધડેલી મૂકેલો વિચાર પાછો આવીને એવો ભરાઈ જાય કે એમને ખજર ન પડે કે એ ક્યારે આવ્યો, ક્યાંથી આવ્યો! એમને પોતાને પ્રવાહ ઘસડે તો ય ઘણા વખત સુધી એમને ખજર ન પડે.

આમ છેલ્લા એક મહિનાથી—લલિતાએ એ ભૂત એમને વળગાડ્યું ત્યારથી એવું વળગ્યું હતું કે એ નહોતું ઠરીને બેસતું કે નહોતું એમને ઠરવા દેતું.

છેવટે એ વિચારને ઓળખી જતાં ડાહીયાએ એને કાઢવાની મહેનત માંડી વાળી: “કૂતરાની જાતને ગમે તેટલી વાર હાંકી કાઢો પણ એ પાછું આવ્યા વગર રહેવાનું નહિ, તેવો જ આ રડ્યો વિચાર છે. કાઢીએ ત્યાં સુધી જાય, અને આપણી સહેજ શરત ખીજે હોય કે આવીને પેઠો જ છે!”

[૩૨]

ડાહીખાએ ધણું ય લલિતાને કહ્યું હતું કે એ વાત મનમાંથી કાઢી નાખજે, પણ એ વાત લલિતાના હાથમાં રહી જ ક્યાં હતી ? ડાહીખાનું કહેવું એ બરાબર સમજી હતી, ગળનનના કુટુંબની પાયમાલી એને સ્પષ્ટ જણાતી હતી, અને એટલે જ એ વાત લલિતા મનમાંથી જોમ નહોતી કાઢી શકતી, તેમ ચંપાને ય નહોતી કહી શકતી.

એ પ્રશ્ન ચંપા આગળ શી રીતે મૂકવો તે જ લલિતા વિચારતી હતી. એ પોતે ગામડામાં ઊછરી હતી, એને ગામડાનો સારી રીતે અનુભવ હતો, એટલે એ જણુતી જ હતી કે લગ્ન વિષેના પ્રશ્નના સવાલ-જવાબ ગામડાની કન્યાના મોંમાંથી વ્યક્ત થાય એ વાતને સો ગાઉનું છેડું, ને તેમાં ય ચંપા—વિધવાના મોંમાંથી એ અવાજ કઢાવવો એ તેમ્નિંગ દરવાજા તોડનાર ધાનું પણ ગજું નહિ. એ પ્રશ્નને વાચા હોય જ નહિ, એને અંતરથી જ ઝોળખ્યો ઝોળખાય. ચંપાનું એ અંતર લલિતા એને જોયા પહેલાં પામી ગઇ હોય તેમ અહીં આવતાં પહેલાં એ વિચારે એના મગજનો કબજો લઇ લીધો હતો. આજે એ પ્રસૂતિના ખાટલામાં પડી હતી છતાં એ વિચાર એનો ઠેકો નહોતો મૂકતો એટલે અંતરની વાત લલિતાને ન સમજાઈ હોય તેમ બને જ શી રીતે ? છતાં લલિતાને ઇચ્છા હતી કે એના અંતરે એક વખત પોતા આગળ વાચા લેવી જોઇએ.

ડાહીખાની માંદગી વખતે જેવા ધામા ચંપાએ ત્યાં નાખ્યા હતા તેવા જ ધામા આજ વીસ દિવસથી એણે ફરી એ ઘરમાં નાખ્યા હતા. લલિતાની પ્રસૂતિનો ખાટલો જે દિને ઢળાયો તે દિને ચંપાએ પોતાની પથારી પણ એની પાસે જ કરી. અને તે દિવસથી સુમંતે પણ “વૈકુંઠ નોનું અને ભગતડાં ઝાઝાં,” માની પોતાના લખાયા—પોટલા ધરતી સામે, ફક્ત વચ્ચે રસ્તો ઝોળંગી આવેલા સ્વામીનારાયણના મંદિરમાં નાખ્યા. જમવા પૂરતો એ ઘરમાં આવતો, અને એ સમયે જ લલિતાની તબિયત જોઇ એના પાસામાં પડેલી છોકરીના મુખ સામું જોઇને બહાર ચાલ્યો જતો.

વીસમે દા'ડે એ અસ્પૃશ્ય મટી સ્પૃશ્ય બની હતી. માણસોને અડકવાનો આજે એને અધિકાર મળ્યો હતો. એક સાથે બે પ્રસૂતિઓમાંથી સફળ થઇને બહાર નીકળતી હોય તેમ એને લાગતું હતું. શારીરિક પ્રસૂતિ પછી ઉછેરની જે ખરી કાળજી રાખવાની હોય છે તેની જ લલિતાને હવે ચિંતા થતી હતી. એટલા માટે જ એણે ચંપાને વાગ્યા બેવડાવી હતી.

જે વાચાને તોતિંગ ધા પણ તોડી ન શકે તેને સહેજમાં તોડવાની કળા લલિતાને આમ આપોઆપ કેવી રીતે સ્ફૂરી એની પોતાને પણ ખબર ન પડી. અને એ કળા—આપકળા એને માતા થતાં પહેલાં કદી ન જ સ્ફૂરી હોત એમ પણ એને સમજાતું હતું.

જે હૈયું વર્ષોથી—જન્મોથી ઝંખતું હતું, એ આજે અનાયાસે એને લાખ્યું હોય તેટલો આનંદ લલિતાને હતો. એ આનંદને વ્યક્ત કરવાનો મોકો પણ એને એટલો જ વહેલો મળી ગયો.

ડાહીયા રાત્રે જમીપરવારીને બહાર નીકળતાં પહેલાં લલિતાને કહેતાં ગયાં : “ જો બેટા ! હું—અમે—મહાલક્ષ્મી, જસોદા બધાં શિવરાત્રી છે એટલે મહાદેવે ભજનમાં જઈએ છીએ. ચંપાને ય આવડું તું પણ મેં જ ના પાડી. તું હજુ સુવાવડી કહેવાય. તારી પાસે એક માણસ તો જોઈએ જ. એટલે સૂઈ જવ ત્યારે બારણું બંધ કરીને સૂઈ જજો. અમે તો બાર—એક વાગ્યા સોરા આવીશું.”

ભજનમાં ન જઈ શકાવાથી દુઃખ થયું હોય તેમ ચંપાએ ઘરમાં પેસતાં લલિતાને કહ્યું : “ આજે તેં મારો ખરો પ્રસંગ બગાડ્યો.”

પરસોતમ ભગત આખા જિલ્લામાં શિવપાર્વતીનું ભજનરૂપે આખ્યાન કહેવામાં પ્રખ્યાત હતા. ગામેગામથી એમના ઉપર તેડાં આવ્યા જ કરતાં. પાંચ વરસ ઉપર એમણે અહીં શિવરાત્રી ઉપર ભજન કયું હતું તે પ્રસંગ આજે ફરી આવ્યો હતો. લલિતાને પોતાને ય જવાનું તો મન થઈ ગયું હતું, પણ પ્રસૂતાનો ધર્મ એને રોકતો હતો. એટલે ચંપાના કચવાટને એમણે સ્વીકારતાં કહ્યું : “ ચંપા ! અગવાન કરશે તો હું પાછો ફોક દા'ડો બદલો વાળી આપીશ તો.”

“ શાનો બદલો ? ” ચંપાએ સ્વાભાવિક પૂછ્યું.

“કેમ ? તું કહે છે ને કે મેં તારો પ્રસંગ ખમાડ્યો.....”

“તે ખમાડ્યો સ્તો. આખું ગામ આજે ભાગોળ ભેગું થશે ત્યારે.....” આમળનું વાક્ય ગળી જઈ ચંપાએ કહ્યું : “લલિતા, તારી જગાએ જસોદા હોત અને મારી સગી બાએ કહ્યું હોત તોપણ.....પણ ડાહીબાએ કહ્યું ત્યારે એકદમ તો મારાથી ના પડાઈ જ ગઈ. પરંતુ એમણે જ્યારે બીજું વાક્ય કહ્યું— ‘ચંપા, તારે જવું હશે તો મારો કંઈ તારા ઉપર હકદાવો ઓછો જ છે ? હું ઘેર રહીશ ત્યારે.....’ તે ઘડીએ મને અંતરમાં શું થયું છે તે મારું મન બાણે છે. એમણે મને તે ઘડીએ બે ઘોલ મારીને કહ્યું હોત કે, ‘કેમ છોકરી ના કહે છે ? તારે રહેવાનું છે જ’ તો મને ઊટલો આનંદ થાત. પણ એમણે તો ઉપરથી ‘મારો તારા ઉપર કંઈ હકદાવો છે ?’ એમ કહી મને પરાધ જ ગણી કાઢી ને ? હું ય સોનું જમવાનું હોય તો ય એ જતું કરી તારી પાસે રહું એવી છું, પણ પરસોતમ ભગતનું એ ભજન તં સાંભળ્યું નથી. ભાવ સાથે એ એકલા વમર કપડાં બદલ્યે, ઘડીમાં પાર્વતીના, ઘડીમાં શંભુના, તો ઘડીમાં હિમાને શંકરની ધૂન છોડી દેવા સમજવતાં માખાપના હાવભાવ એવા આખેદૂબ બતાવે છે કે એમના મોઢા આમળ નાટકવાળા પણ શું કરતા હતા ! પાંચ વરસ ઉપર મેં એ જોયું છે પણ આજે ય સહેજે જુલાયું નથી. એટલે જ મારાથી ડાહીબાએ કહ્યું એવી ઝટ ના કહી દેવાઈ.”

“બાએ છોને તને પરાધ ગણી, પણ હું તને ક્યાં જુદી માનું છું જ ?” પોતાના મનના ભાવને વ્યક્ત કરતાં લલિતાએ કહ્યું.

“તેં ય મને જુદી માની ત્યારે જ મારે આટલું કહેવું પડ્યું ને !” ખોદું લાગ્યાથી પડી ગયેલા મોંએ ચંપાએ જવાબ આપ્યો.

“મેં તને પરાધ માની ?” લલિતા ચંપાના કહેવાને ભાવાર્થ ન સમજતાં આશ્ચર્ય પામતાં બોલી.

“તેં નહિ ત્યારે મેં ? હમણાં જ તેં કહ્યું એ કેવું ?”

“હમણાં મેં શું કહ્યું ?” બાણે એ કહેલું નીચે પડ્યું હોમ તેમ એ તરફ જોતાં લલિતાએ પૂછ્યું.

“કેમ? તેં હમણું ન કહ્યું કે કોક દા’ડો બદલો વાળી આપીશ? હું આ બધું કરું છું તે પોતાનું માનીને નહિ, પણ બદલો લેવા, એમ જ તેં માન્યું ને?”

ચંપાનો ભાવાર્થ સમજી જતાં એને ઊભી થઈ વળગી પડતાં લલિતા બોલી : “તું ય અવળો અર્થ કરે છે ને!”

“અવળો શાનો?”

પોતાની સાથે ખાટલામાં ચંપાને બેસાડતાં લલિતાએ કહ્યું : “અવળો નહિ ત્યારે બીજું શું? મેં એનો બદલો વાળી આપીશ જ એવું ક્યારે કહ્યું છે?”

“ત્યારે શું કહ્યું છે?”

“મેં તો એમ કહ્યું કે, ભગવાન કરશે તો...કોક દા’ડો...”

“પણ ભગવાન શું કરવાનો હતો?”

“કેમ શું કરવાનો હતો? મારા જેવી તને માંદગી...” એટલું કહેતાં ઘોડિયામાં સુવાડેલી છોકરી તરફ લલિતાથી સ્વાભાવિક ધસારત થયું ગઇ.

પણ આ શું? લલિતાના ખોળામાં માથું નાખી દઇ ચંપા એકદમ હૈયામાં માથ નહિ એટલાં ડૂસકાં કેમ ભરવા લાગી? એ પોતે એનું રોવું ખાળવા મથતી હતી છતાં રોકકું રોકાતું કેમ નહોતું? એને પોતાને ય ખબર નહોતી કે એના હૈયામાં આટલું ભારે રુદન છુપાઈ રહ્યું હતું. સારું હતું કે ધણિયામાં કોઇ હતું નહિ, બાકી એનાં ડૂસકાંને અવાજ ચોખ્ખો બહાર સંભળાતો હતો.

લલિતા પોતે ય એકદમ વિમાસણમાં પડી ગઇ. એને પોતાને અંતરમાં ઘણું થયું કે આવો આઘાત લાગે તેવી વાત પોતે એને કહી જ શા માટે? બિચારી એ પોતાના વૈધવ્યે મરી જ રહી હતી ત્યાં આ ચાખખો એનાથી વેઠાય નહિ એ પોતાને સૂઝ્યું જ નહિ? અને એની આંખમાંથી ટપ ટપ કરતાં એ ગુના બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતાં આંસુ ટપકીને ચંપાની માથી માગતાં હોય તેમ એના માથા ઉપર ટપકવા લાગ્યાં. પરંતુ હૈયાનો બંધ તૂટતાં ચંપા એમાં એવા વેગથી તણાઇ રહી હતી કે લલિતાનાં ટપકતાં આંસુ એને રોકવા અસમર્થ

હતાં. પોતાનું પ્રાયશ્ચિત્ત એટલેથી પૂર્ણ નહિ થાય એમ માની લલિતાના હૈયાએ પોતાની પાળ પશુ તોડી નાખી. અને પછી તો બાગીરથી સ્વર્ગ-માંથી મહાદેવની જટા ઉપર પડવા માંડે તેમ ખળખળ કરતો લલિતાના આંસુનો આખો દરિયો ચંપાના માથા ઉપર ઢલવાઇ ગયો.

દૂસકાં હજુ રોકાતાં ન હતાં છતાં જગી જતાં ચંપા લલિતાના ખોળામાંથી માથું એકદમ ઊંચું કરી બંને હાથે એને ગળે વળગી પડી. એની એ સ્થિતિમાં એ ધડીએ ચંપાથી બીને ગળે માંડ એ શબ્દ બોલાયા : “લલિતા ! એન !”

વર્ષાનાં વાદળ ધનધોર ચડી, ગાજી ને મનમાન્યું વર્ષાં એ ધડીમાં જાણે આકાશમાં તેમનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેમ અદૃષ્ટ થઇ જાય, તેમ ચંપા અને લલિતા પોતાનું અંતર હલકું કરી હંમેશની જેમ સ્વસ્થ થઈ ગયાં.

ચંપાના હૈયાનાં બારીબારણાં એટલાં ઉઘાડાં પડ્યાં હતાં કે એના ખૂણાખાંચરાની પડેલી રજ સુધ્ધાં લલિતાને ચોખ્ખી દેખાતી હતી.

પોતાની વીસ વાસાની છોડીને ધવડાવીને ચંપાના ખોળામાં મૂકતાં, જેમ કોર્ટમાં સાહેબની જુઆની લેતાં પહેલાં સોગન લેવડાવવામાં આવે કે હું પ્રભુ માથે રાખીને કહીશ, તેમ લલિતાએ ચંપાના હૈયાની વાચા ઉઘાડતાં પહેલાં કહ્યું : “ચંપા ! સોગન લે.”

ધડી પહેલાંની દૂસકાં લેતી જાણે એ ચંપા જ ન હોય તેમ મીઠું હસી એ બોલી : “શાના સોગન ?”

“એ પછી વાત. પ્રથમ તું સોગન લે.”

“પણ શાના ?”

“તારા ખોળામાં છે એના.”

“જ, જ, આજ તો બોલી, પણ કોઈ દા’ડો બૂલેચૂકે બોલતી નહિ. કોઈના નહિ ને આ છોડીના સોગન ?” ખોળામાં સૂતેલી છોકરી સામે જોઈ રોષ બતાવતાં ચંપાએ કહ્યું.

“પણ મારે તારી પાસે એના જ સોગન લેવડાવવા છે.”

“મારે નથી લેવા, પછી ?”

“હું જાતે દમશ, પછી ?”

“એમ તો તમે કૃવામાં પડવાના સોગન દો એટલે કાંઈ એ પાળવાના હોતા હશે ?”

“પણ હું ક્યાં કહું છું કે તું પાળશે ?”

“પણ તમારે સોગન દમને શું કરવું છે ?”

“તે વાત પછી. તું એક વાર સોગન લે છે કે નહિ ?”

“લેવડાવશે જ ?”

“હા, બોલ : આ છોડીને ખોળામાં રાખીને હું કહું છું કે જે પૂછશે તે હું સાચું કહીશ.”

“પણ પૂછવાનું શું છે ?”

“મારે જે પૂછવું હશે તે.”

“તે ના લઉં તો ?”

“મારે તને સોગન દેવા પડશે.”

“જાવ, જે પૂછશે તે કહીશ, પછી ?”

“કહીશ નહિ, લુચ્ચી ! સાચું કહીશ એમ બોલ.” લલિતાએ ચંપાના ગાલ ઉપર ટપલી મારતાં કહ્યું.

“પણ મારે સાચું કે ખોટું કહેવાનું જ શું છે ?”

“નહિ કહેવાનું હોય તો હું પૂછવાની ય શું છું ?”

“હ્યો, સાચું કહીશ, થયું ?”

અને પછી ચંપાની જે વાચા બિચડી તે લલિતા અને એ જે જ જાણે ! ચંપાને પોતાને ય સમજાયું નહિ કે વાણીથી એ પોતાનું આખું ય હૈયું શી રીતે ઠાલવી શકી. લલિતાને ય સમજાયું નહિ કે ચંપાનું હૈયું ખોલવાની આ ક્ષણે એને ક્યાંથી જડી ગમ !

પણ માનવીનાં હૈયાં બિચડે કે વાચા લે, છતાં સમાજના જડ, પોલાદી ને નિષ્કુર ચોકામાંથી એ ચસકવાનાં ક્યાં હતાં ?

સમંતે કહ્યું હતું કે ‘ચંપાને એ દિશા જ ન જતાવતી.’

ઠાહીખાએ કહ્યું હતું કે ‘એ વાત અહીં જ દાટી દેજે.’

અને ચંપા ય એ જ કહેતી હતી કે ‘જેવા લખ્યા લેખ.’

છતાં લલિતાનું જૂત એટલું જ મક્કમ હતું કે ‘એ લેખ પર હું મેખ મારું ત્યારે જ ખરી !’

[૩૩]

ત્રણ માસથી ચંપા શન્યમનરક બની ગઇ હતી. જે વિદ્યા મેળવીને એ દુઃખી જીવનમાં સંતોષનું જળ સિંચવા માગતી હતી, તે જ વિદ્યાએ સંતોષને બદલે અસંતોષની હોળી પ્રગટાવી હતી. વિદ્યા કરતાં લલિતાએ એ જગાળા વધુ ચેતારી હતી એમ પણ ચંપાના મનને લાગતું. છતાં એના હિમાને એટલી ધારણા હતી કે ગમે તેણે એ જગાળા ચેતારી હોય પણ એ પવિત્ર હતી, એમાં બળીને બરમીભૂત થવું એ અધર્મ ન હતો.

ત્રણત્રણ માસથી, સુમંતની ઓચિંતી બદલી થતાં, ચંપાના હૃદયમાં એટલું મંથન ચાલતું હતું કે એ બંધ ન થાય તો અગર એ મંથનના માખણનું તાવીને ઘી કરવામાં ન આવે તો એની શી સ્થિતિ થશે તે કદપણ અશક્ય હતું. વૈધવ્યના ધામાંથી એ બેઠી થઇ શકી હતી, પરંતુ આજે એના અંતરમાં બીજો પડેલો ધા રુઝવનાર કોઇ દેખાતું ન હતું. એ ધા કોઇને બતાવાય તેમ ન હતો એટલે કંઠકાણે ગૂમકું ને સસરો વૈષ્ણ, એવી દશા હતી.

સુમંતની બદલી થતાં ખામનો કાળો કાગડો ય કકળ્યો હતો. પણ વહાલામાં વહાલા સ્નેહી જનનું મૃત્યુ વિસરાય છે તો સુમંતના જવાનું દુઃખ ગામ ભૂજે તેમાં નવાઇ ન હતી. છતાં સુમંતની બદલી બંધ રખાવવા પ્રયત્ન કરનાર, એને અહીં કાયમ રહેવા સમજાવનાર, એની વિદાય વખતે આંખમાં પાણી લાવનાર, એ સૌ આજે અંતરમાં કંઈ જ દુઃખ અનુભવતાં ન હતાં. ફક્ત એની વિદાય દિવસેદિવસે ભુલાવાને બદલે વધુ ને વધુ અંતરમાં સાલતી જતી હોય તો તે ચંપાને.

લલિતાને સુમંતની બદલી થતાં પોતાની બાજુ બિંધી પડતી લાગી હતી. સુમંતને સુધ્ધાં ખ્યાલ ન હતો કે એની બદલી થશે. દસદસ વર્ષ સુધી એક જગાએ રેઢિયાર થઇ જતી શાળાની ખાનાખરાખી કરી નાખનાર શિક્ષકને બદલવાની તસ્દી ખાતું લેતું નથી, તો ત્રણ વરસ થતાં સુમંતને વગરમાગણીએ કોણ બદલે? પરંતુ સુમંતના કામની કદર કરીને—પૈસાથી નહિ પણ વધારે કામ

સોંપીને—ખીજ તાલુકામાં સાવ પાચમાલ થઇ ગયેલી નિશાળમાં એને સુધારવા માટે મૂકવામાં આવ્યો. સુમંત પણ પૈસાની આશા ક્યારે રાખતો હતો? એ તો ગામડામાં, પછાત પ્રજામાં, જ્યાં સૌથી વધારે જરૂર હોય તે સ્થળે ખૂંપી જવા માગતો હતો. એના દિલને અહીંની માયા છોડતાં દુઃખ થતું હતું—ત્રોફાએ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જઇ એની અદલી બંધ રખાવવાની માગણી પણ કરી હતી, છતાં સુમંતે ત્યાં જવાની પોતાની ફરજ માની ‘સંન્યાસીઓ તો ફરતા ભલા’ એ લાગણી સાથે ગામત્રોફાનો એ રનેહ પાછો ઠેલ્યો. લલિતાને થયું કે ફર વિધાતાએ જાણીએછને પોતાની બાજુ ઉથલાવી પાડી હતી. ચંપાની સાથે આ અંગત પ્રશ્નમાં એ હજુ અર્ધે સુધી માંડ આવી હતી, ત્યાં એકાએક છૂટા પડવાનું થયું. છતાં એના ભૂતે જતાં જતાં જેટલું શક્ય હતું તે સર્વ કરી છૂટવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું. એ આખું અઠવાડિયું ચંપાએ અને એણે જે સવાલજવાબ કર્યા હતા એ એક રીતે આખા વર્ષમાં પણ થયા હોત કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

એમની છેલ્લી વિદાય વખતે આંખો લૂછતાં લલિતાએ કહેલું :
“ચંપા! મને ભૂલી તો નહિ જાય ને?” સુમંત પાસે જાણે શબ્દ ન હોય તેમ જાંચો હાથ કરીને એણે મૌનમાં કહ્યું હોય તેમ—“ચંપા! જો મારાથી પગલું ભરાય એવું હોત તો આજ સુધી તારો આ દયામણો ચહેરો હું જોઈ ન રહ્યો હોત.” ડાહીયાનો ગળે ડૂમે ભરાયેલા અવાજ—“ચંપા! બેટા! આવજો હોં!” આ સર્વ ગઇ કાલની વાત હોય તેમ ચંપાથી ભુલાતું નહોતું.

એક રીતે એ વિચાર કરતી તો એને પોતે વેડી રહેલી યાતનામાં નિર્બળતાની જ નિશાની લાગતી. એને પોતાને દેખાતી સર્વ મુશ્કેલીઓના સવાલજવાબ લલિતા સાથે થઇ ગયા હતા. શંકાકુશંકાઓનું પણ નિવારણ થઇ ગયું હતું. ફક્ત બાકી હતું એણે પોતે પગલું ભરવું કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવાનું. અને એની એ મુદત પણ દહાડેદહાડે થતી જતી હતી. લલિતાએ જતી વખતે કહ્યું જ હતું કે, “ચંપા! પગલું ભરવું કે ન ભરવું એ તારે પોતાને જ જોવાનું છે. આ વાત આપણે બે જ જાણીએ છીએ. ભાઇ કે બા, બેમાંથી કોઇ જાણતું નથી.

એકે મેં બંનેનાં અંતર તો જાણી લીધાં છે, એટલે તારે એ બાબત કશી ચિંતા કરવાની છે નહિ. હું ચાર માસ હજુ રહેવાની છું. એટલા વખતમાં જો તું નિર્ણય ઉપર આવી જાય તો મને લખજો—લખે નહિ ને સીધી આવી પહોંચીશ તો ય હું બેઠી છું ને ! પછી હું સાસરે જઈશ. માટે તારો જે વિચાર હોય તે મને જણાવી દેજે, એટલે એમને જાગૃત કરતી જઈ. બાકી, એ તો જાણે છે જ—આપણે બેએ એ દાટી દેવી, જાણે એ વાત થઈ જ નથી.”

લલિતાનો આ મુદતના ત્રણ માસ તો ગયા હતા. ફક્ત એક માસ બાકી હતો, છતાં ચંપા કોઈ જાતના નિર્ણય ઉપર આવી શકી ન હતી.

પગલું ભરવામાં કોઈ જાતનો અધર્મ નથી એવી તો એને ખાતરી થઈ જ ગઈ હતી. પુનર્જન કર્યા છતાં જે ધર્મે મંદોદરી અને તારાને સતીને સ્થાનેથી પદબ્રષ્ટ કરી નથી, એને બીજી સતીઓ જેટલો જ પવિત્ર અને ઉચ્ચ ગણી છે, તે જ ધર્મ પુનર્જન કરવાની ના કહેતો હોય તે બંને જ નહિ એની ચંપાને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એટલે બ્રાહ્મણની વિધવા પુનર્જન ન કરી શકતી હોય કે નાતમાં હજુ સુધી કોઈએ ન ક્યું હોય માટે જ પોતે ન કરવું, એ વાત એને બિલકુલ કબૂલ ન હતી.

ફક્ત એને મુંઝેલી હતી પોતાના એ પગલાથી જિભી થનાર કુટુંબની દશાની. કુટુંબને નાતબહાર મૂકવામાં આવે તો? પોપટ કમળાનાં લગ્ન અટકી પડે તો? કમળાને પોતાના ભાઈ સાથે પરણાવવાના એના કોડ ઓછા હતા? એ માટે વૈધવ્યનું દુઃખ તો શું પણ એથી વિશેષ ભોગ આપવા પણ એ તૈયાર હતી. તો પછી પોતાના પગલાથી એ લગ્ન અટકી પડે એવું પગલું તો ચંપા ભરે જ શી રીતે? પરંતુ આ દેખાતી મરણધાંટીનો માર્ગ પણ લલિતાએ ખતાવ્યો હતો જ. ધરનાં કોઈ માણસને કહ્યા વિના, એમની સંમતિની આશા રાખ્યા વિના, ચંપા સદાને માટે ઘર છોડી જાય તો એમાં કુટુંબનો શો દોષ? ચંપા કોઈ દિવસ અહીં આવે નહિ કે ધરવાળાં એની સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ ન રાખે એટલે એના ગુના બદલ

કામને નાતબહાર મૂકવાપણું જ શું કામ રહે? એમાં ગુનો તો સાચી રીતે છે જ નહિ, છતાં નાત માનતી હોય તો એ ચંપાએ ક્યેં છે, અને એ પોતે નાતબહાર ચાલી ગઈ છે, પછી એમાં કુટુંબનો શો વાંક? અને એમાં કુટુંબે મૂંગી સંમતિ આપી હોય કે એ બાણતાં હોય તો એમની નૈતિક ગુનેગારી પણ કહી શકાય; પણ કુટુંબવાળાં તો બિચારાં બીજાં પરાયાં જેટલાં જ અસાન હોય, પછી એમને નાતબહાર મૂકવાનો પ્રશ્ન જ શી રીતે આવે? અને એવો જ દાખલો લલિતાના ગામમાં, એમના જ કુટુંબમાં બન્યો હતો છતાં એ કુટુંબ સાથે કોઈએ સંબંધ તોડ્યો ન હતો.

એ જ રીતે પોપટ-કમળાના લગ્નને પણ બીની આંચ આવતી ન હતી. થયેલો વિવાહ ફેક તો બેમાંથી એક મરી જાય તો જ બને તેમ હતું. વિવાહ થયો હોવાથી મણિલાલ ભટ્ટના મધુને લાંઝડી રેવા સાથે પરણવું પડ્યું હતું એ સગી :આખે ચંપાએ જોયું હતું. વળી નાતબહાર મૂકવાપણું રહે નહિ એટલે એ રીતે પણ વિવાહ તો તૂટવાનો તો હતો જ નહિ. ઉપરાંત કુટુંબની છોકરીએ આવું ખરાબ પગલું ભર્યું માની કોઈ નવો વિવાહ કરતાં કે નવો સંબંધ બાંધતાં વિચાર કરે—ન કરે; પણ આ તો જૂનો વિવાહ હતો એટલું જ નહિ, પણ એ તોડી નાખે છતાં એમને લાંછન જે લાગવાનું જ હોય તો એ ટળે એમ હતું જ નહિ. મોતીરામ કમળાને ન પરણાવે પણ જસોદાને પરણાવી હતી એ કંઈ ન પરણાવી ઓછી કરી શકવાના હતા? એટલે એ રીતે ય મોતીરામ વિવાહ તોડી લાંછન મટાડી શકે તેમ ન હતા. વળી તે સૌ કરતાં આ તો લાંછન વિના બને તેમ હતું; છતાં થોડું લાગતું હોય તો એ વેડીને ય એ લગ્ન કર્યા વિના ન રહે એટલો મોતીરામનો પોપટ ઉપર ભાવ હતો. અને પોપટ અને કમળાનો પરસ્પર ભાવ...?

એટલે પોતાના પગલાથી કુટુંબને લલિતાના મધ્યમ માર્ગ પ્રમાણે કંઈ નુકસાન ન હતું. માઆપ વિરુદ્ધ પગલું ન ભરવું એવું પણ શાસ્ત્રમાં—ધર્મમાં ન હતું. પ્રહલાદે પિતા સામે ભર્યું હતું, ભરતે માતા સામે ભર્યું હતું અને વિભીષણે ભાઈ સામે ભર્યું હતું. એટલે

સત્ય આચરતાં માયાપની લાગણી ન દુભાવવી એવું ધર્મ કદી કહેતો નથી, એની પણ ચંપાને ખાતરી હતી. ઊલટું સામી બાજુ પગલું માંડવા ચંપાને અજબ આકર્ષણ હતું. સુમંતનાં સ્વપ્નોમાં તો એ રાચતી હતી. એને કોઇ દેવ મળી ગયો હોય તેમ અંતરથી પૂજ કરતી હતી. દોઢ વર્ષે પ્રથમ એ દિવાળી ઉપર લલિતાને ત્યાં ગયો ત્યારે જ ચંપાને ખબર પડી કે પોતાના આરાધ્ય દેવ વિના ભક્ત પાગલ બને તેમ એ પણ પાગલ બની હતી. એને એની ગેરહાજરીમાં એના જ વિચાર આવતા હતા. પણ એ વિચારમાં અને આજના વિચારમાં આભજ્જનીનું અંતર હતું. લલિતાએ આવતાં એના હૈયાને નવે જ માર્ગે વાળી દીધું. સુમંત! એનો આરાધ્ય દેવ—પોતાના હૈયામાં આવીને વિરાળે એ લલિતાની ચિનગારીથી એનું હૈયું સળગી ગયું! ભક્તજનની ખૂંપડીએ કૈલાસશિખરેથી ઊતરીને શંભુ આવે અને જેમ ભક્ત બાન બૂલે તેમ ચંપા બાન બૂલી... “સુમંત મારા હૃદય મંદિરમાં! લલિતા સાચું કહેતી હશે? ત્યારે એમણે તો મને કોઇ દા’ડો એ વાતનો ઇશારો ય કર્યો નથી! હૈયું લલિતાએ કહ્યું ત્યારથી ઊભરાઇ જાય છે, પણ હું એમના આગળ એક અક્ષર પણ બોલી શકવાની હતી? પછી એ ય મને શી રીતે કહી શકે? અને એ તો આદર્શવાદી રહ્યા. મને કહીને મારામાં એવી વૃત્તિ ન જ જન્મી હોય તો એ જન્મભાવે જ નહિ. એ ઉશ્કેરીને તો પગલું ભરાવે નહિ. એ જાતે કહે તો હું માયાપનો ય વિચાર કરવા રહું નહિ. પણ એ એમ બોલે? સાચજૂઠની દષ્ટિ આપવી એને એ પોતાનો ધર્મ માને છે, પછી એ દષ્ટિ સ્વીકારવી કે ન સ્વીકારવી એમાં એ પોતાની હઠ ક્યારે કરે છે? મારો ધર્મ મારી ઇચ્છા કે મારું ભાવી પગલું એમણે લલિતા દ્વારા ખતાવ્યાં. પગલું ભરવું કે નહિ એ સ્વતંત્રતા મારા ઉપર રહેવા દીધી, અને એમની એ દષ્ટિ બરાબર પણ છે. કોઇની હિંમતે કોઇ પગલું ભરે એનો અર્થ શો? પાછળથી પસ્તાવા વખત આવે ત્યારે એવું પરાણે ભરાયેલું પગલું હોય તો એ ભાગી જ પડે ને? ખીજા ઉપર દોષ દોળે ને? મારા દેવ! તમારાં હું શાં શાં વખાણુ કરું?

“વિધવાવિવાહને તમે માનો છો છતાં મને તમે ધરાદાપૂર્વક

એ રસ્તો જતાઓ નથી. તમે પોતે મારામાં લક્ષિતાએ ન કરતાં ગૃહિણી તરીકે વધારે લાયક થવાનાં ચિહ્ન જુઓ છો. વળી મારા હાથને અસ્વીકાર કરનારને તમે “હૈયાફૂટો” જ સમજી લ્યો છો. અરે ! મારી જાતમાં તમે સમસ્ત હિન્દુ જાતિની વિધવાઓની પ્રચંડ મૂર્તિ જોઈને રાતદિવસ બળો છો ! જે મારા કુટુંબનાં બંધન ન હોત, મારી નાતની શ્રદ્ધાસ્તતા આટલી સજ્જડ ન હોત તો તમે આમ જોઈ જ ન રહ્યા હોત. હું તમારાં ક્યાં વખાણુ કરું ? તમે પોતે નાતનાં, કુટુંબનાં અને સમાજનાં નિરર્થક બંધન ફગાવ્યાં છે; છતાં એવી જે તમે મને સલાહ આપો તો મારા કુટુંબનો તમે દ્રોહ કર્યો ગણાય તેટલા માટે જ તમારું હૈયું બળ્યા કરે છે, છતાં મૂંગા બની રહ્યા છો. મને થાય છે કે તમે તમારો ધર્મ કહીને અટકી મયા એને બદલે એક વખત, ફક્ત નાનોસરખો છશારો કર્યો હોત કે ‘ચંપા ! આ ધર્મ છે અને આ કર,’ તો આજ આટ-આટલું સમજું છું છતાં ડગ નથી ભરી શકતી, પણ તમારા એટલા જ બોલથી હું સાત દરિયા સામટા ઓળંગી ગઈ હોત. પણ દેવ ! તમે તો પોતાનાં બાવડાં હોય એણે દરિયામાં પડવું એમ માનતા હોવાથી ‘પડ’ એવો હુકમ ન જ કરો એ હું સમજું છું. તમે જાતે મારા હાથની મામણી કરી હોત તો કદાચ હું એથી લોભાઈ જઈને આવેગમાં હા પાડી એસું આજ્ઞા કરી હોત તો હું આંધળિયાં કરી એસું કે મને દોરી હોત તો હું ભોળવાઈ એસું, એટલે, આવા પ્રસંગ માટે તમે શી શી તકેદારી રાખી છે ! ને તે છતાં તમે તમારો ધર્મ ચૂકતા નથી.

“અને તમારી વિદાય સાંભરી આવતાં હું મનમાં ને મનમાં તમારી ઉપર હજાર વખત વારી જઈ છું. તમને પોતાને ય ગામની માયા છોડતાં લાગતું હતું છતાં મારું હૈયું તમારા વિચારથી એક તરફ દોરવાઈ ન જાય તેમ તમે વિદાય લીધી. જતી વખતે મારા ઉપર આટલો બધો ભાવ હોવા છતાં, સામસામા બોલવાના અખાડામાં કદી પાછાં પડ્યાં નથી છતાં, જાણે તમારી જીભ સિવાઈ ગઈ હોય તેમ ફક્ત લોકાચાર પ્રમાણે ‘ચંપા ! આવજો હોં’ એટલું ય ન કહ્યું. હાથ ઊંચો કરીને જાણે એનું એ છેવટે ય કહેતા ન હો કે ‘જેજે,

મારાથી લોભાઇને, ખેંચાઇને કે આવેજથી કાંઇ કરી ન બેસતી. તારાં બાવડાંમાં બળ હોય તો જ દરિયામાં પડતું મૂકજે.' ”

સુમંત તરફતું ચંપાનું આટલું જખ્ખર આકર્ષણ છતાં, પ્રયંડ ધસારે ત્રણત્રણ માસથી હૈયામાં વલોવાઇ રહ્યો હતો છતાં, પાળ તોડી બહાર જઇ શકતો ન હતો. અને એ પાળ નહોતી ધર્મની, નહોતી વ્યવહારની કે નહોતી મુશ્કેલીની. એ બધાનો તો નિકાલ થઇ જ ગયો હતો. કાચા સૂતર જેવી એ પાળ હતી લોકાચારની. નાત કશું કરી શકે તેમ ન હોય, પોપટનું લગ્ન અટકે તેમ ન હોય, પણ લોકો એટલું તો કહે જ ને કે ગળનન મોટાની દીકરીએ.....

માબાપને આટલે વરસે નીચું ધાણું પડે, બાબાએને આખી જિંદગી શરમાવું પડે, બાબાએને મહેણું ખાવાં પડે. ધૂધવતા મહેરામણને આજ ત્રણ માસથી એક આટલી નાની શી પાળ ખાળી રહી હતી !

પણ એક પ્રસંગ એવો બનવા પામ્યો કે જેથી એ પાળ તૂટતૂટું થઇ રહી.

ચંપા જેવી વિધવા હતી એવી જ ચંચળ પણ વિધવા હતી. ઘરમાં એ અને એનો સસરા સોમેશ્વર બે જ હતાં. વિધવા સામાન્ય રીતે પુરુષની હેવાનિયતનો ભોગ થઇ પડે છે તેમ ચંચળ, હિંદુ સમાજના પાપે સસરાનો ભોગ થઇ પડી હતી. નિરાધાર વિધવા બીજે પગ મૂકવાનું સ્થાન નહિ એટલે જ્યાં ? કેટલા દિવસ એનો વિરોધ ચાલે ? અને એ પોતે ય માટીનું જ માનવી હતી ને ? ફરજિયાત સંયમ પાળવો એ ય કંઈ સહેલી વાત તો નથી ને ? પછી તો એ હેવાનિયત એને પણ સ્વાભાવિક થઇ પડી હતી. એ સંબંધ આજનો નહોતો, દસ વર્ષથી એ સંબંધ ગામ આખું, આખી નાત સુધ્ધાં બળતી હતી. છતાં નાતને કે ધર્મને એ વાતનો છોસ નહોતો.

આજે ચંચળને ગર્ભપાત કરાવવો પડ્યો હતો. એ થયો હતો એના ઘરના ખાનગી ખૂણે, પણ એની આખા ગામમાં હોદા થઇ મઇ હતી. બિચારી અસ્ત્રીની જાત. પ્રભુએ પાપ સંધરવાનું એના કપાળે લખ્યું એટલે એ સાવચેતી રાખે પણ દરવખત એણું ઢાંકણ ઢાંકાય

છે? ચંચળ એમ કંઈ સાવ રેઢિયાર પણ ન હતી કે ઉઘાડું પડી જાય તેવો પ્રસંગ આવવા દે. દરવખતે મહિને સવામહિને—પાંચદશ દિવસના અનિયમિત આંતરે આવતું નાવણ દોઢ મહિનો પૂરો થયો છતાં ન આવ્યું કે તરત ચંચળે એનો રસ્તો કર્યો. એકાદ મહિના સુધી તો એણે ખાનગી રીતે પોતે એકલી જાણે તેમ હરવખતની માફક પતાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ અનવાકાળ આગળ ડાહ્યાનું ડહાપણ શું ચાલે? એમ કરતાં કરતાં પેટની સ્થિતિ—પુરુષની આંખોએ કદાચ અજાણી રહે પણ—સ્ત્રીની આંખે તદ્દન ઉઘાડી પડી જાય તેવી બની ગઈ. શહેરમાં સોમેશ્વર જાતે એને લઈ ગયા, પણ એ કાળાં કામ કરનારાઓએ પણ પકડાઈ જવાની બીકે ના પાડી. ચંચળની સ્થિતિ ઘરની બહાર નીકળાય તેવી ન રહી. કાગડા—ગીધને કોઈ મડદું મળી જાય તેમ જામને તો ખોરાક મળી ગયો. જ્યાંત્યાં એ જ વાત થવા લાગી. સ્વામીનારાયણનાં દર્શન કર્યા વિના ભોજન ન કરતા એવા ચૂસ્ત ભગત સોમેશ્વરને પણ એ દિવસથી મંદિરે જવું ભારે થઈ પડ્યું. શું મોં બતાવે? ગમે તેવી સ્થિતિ હોય પણ કંઈ રસ્તો કાઢવા વિના છૂટકો હતો? ચાર માસના ગર્ભને, પાપી જીવને બહાર કાઢવા માટે ગામડાનાં ઓજરાં વળગાડવામાં આવ્યાં. ચંચળ હૈયું ફાટી જાય તેવી ચીસો નાખતી હતી. આખા ગામને વટાણિયો ચડી ઘેરી વળે તેમ આજનો પ્રસંગ ઘેરી વળ્યો હતો. ચીસો સાંભળી ન જાય તેવી હોવાથી ફળિયાના પુરુષોએ કાનમાં આંખોએ ઘાલી દીધી હતી. સ્ત્રીઓ પોતાની જાત બૂલી ફિટકાર વરસાવતી ટોળે વળી હતી. અણસમજુ નાનાં છોકરાં જે જાણી ગયાં હતાં તે ‘ચંચળકાકી કેમ ચીસો પાડે છે? એમને શું થયું છે?’ એવા એવા અજ્ઞાનજનક પ્રશ્નોથી કુતૂહલપૂર્વક સહાનુભૂતિ બતાવતાં હતાં. અભાગણી ચંચળ! પોતાનું પાપ ઢાંકવા ગળું કાપી આપતાં પણ ચીસ ન પાડે તેને અદલે એના લોહીની સાથે સળંગ વળગેલા ગર્ભને વાંસના ચીપિયા કોથ કરીને જુદો પાડવા જે ઘૂમાઘૂમ કરી રહ્યા હતા, તેની અસીમ ચાતનાથી એને ખાટલામાં ચાર બાજુથી મજબૂત રીતે પકડી હોવા છતાં અદર ઊંચકાઈ જઈ જે તીણી ચીસ એના અંતરમાંથી નીકળતી હતી એ પથ્થરને પણ પિગળાવી નાખે તેટલી કરુણ હતી. રાતના આર

વાગ્યા હતા. જળ પણ જળી ગયું હતું. ત્યારે, એની એ ચીસોએ આખા ફળિયાને વસોવી નાખ્યું હતું, અને જાણે આખું ગામ તેથી જળી ગયું હતું.

એની દારુણ ચીસોને મર્યોદામાં રાખવાની સલાહ આપતાં એની એમેર એ પાપને વગે કરવા ભેગાં થયેલાં હિતેચ્છુ ધીમેથી કહેતાં હતાં : “ તને બાનબાન છે કે નહિ ? વાધે ઝાલી હોય એમ ચીસો નાખે છે તે આખું ફળિયું જળી ગયું છે તેનું તો બાન રાખ ! ”

અને એમના અંતરની વાત, જે ચંચળને મોઢે ન કહેતાં હૃદયમાં છુપાવી રાખી હતી તે બહાર બેઠેલાં બેરાં વ્યક્ત કરતાં હતાં : “ રાંડે પાછો બહુ સારો ધંધો કર્યો છે, તે ગાંડે છે કેટલી બધી ? ”

રાતના દોઢ વાગે કામ પતી ગયું. ચંચળ કણસતી પડી રહી હતી. દરેકે થઇ એટલી એની સમીક્ષા કરી, બાકીની આવતી કાલ ઉપર મુલતવી રાખી સૌ સૂઇ ગયાં હતાં, ત્યારે ચંચળના હૃદયે જેટલી ચીસો નાખી ન હતી તેથી અનંતમણી ચીસો ચંપાના હૈયાએ નાખવી શરૂ કરી હતી.

“ આ વિધવાનો અવતાર ! હિંદુ ધર્મની આ ઘેલછા માટે અવતાર ધૂળ કરવાનો ! ચંચળે આમાં કયો ધર્મ પાળ્યો ? કઈ આખરુ સાચવી ? શું મોટું લઇને જીવવાનું ? કેટલાં પાપનાં પોટલાં બાંધ્યાં ? ” ચંપાને જાણે આકાશમાંથી કોઇએ આચિંતો હડસેલો મારી પાતાળમાં ધકેલી હોય તેમ એ જાણે બેહોશ—હૃદયશૂન્ય બની ગઇ.

“ ચંચળ ! અભાગણી—હું ય અભાગણી જ છું—ચંચળ ! તારા પાપને હું વગોવતી નથી. માટીનું માનવી, ગમે તેટલું તે રીઠું થયેલું હોય પણ એને ફૂટી જતાં શી વાર ? તો વિધવા—સંસારનું સુખ જોયા વિનાની, ભોગવ્યા વિનાની, સંસારના રચાપચ્યા સમાજ વચ્ચે, જીવનની છેલ્લી પળો સુધી ભોગ ભોગવતાં કુટુંબોની વચ્ચે, હેવાનિયત, ભર્યા પુરુષોની વચ્ચે, હૈયામાં જિભરાતા આકર્ષણની વચ્ચે, શી રીતે ફૂટ્યા વિના રહી શકે ? ગમે તેટલી એ સંભાળ રાખે, કાળજી રાખે, સંયમ રાખે કે કાબૂ રાખે, પણ જીવનની કોઇ નિર્બાળ પળે એકાદ વખત પણ જો એ લપસી તો ખેલ ખલાસ ! એણે વેદ્યું તો ય ને—સહ્યું તો ય સર્વ વ્યર્થ ! સમાજની આંખમાં એ કદાચ ધૂળ નાખી

શકે, છાનું રાખી શકે, પણ એનું અંતર ? એનો ધર્મ ? એનો આત્મા ? એનો આદર્શ ?

“ ચંચળ ! કરોડો ચંચળો.....અરે ! કરોડો ચંપાઓ આ નરક ભોગવે છે તે કોના માટે ? સમાજ માટે, ધર્મ માટે, કુટુંબ માટે ને આખરુ માટે એ આ સર્વ સહેતી હોવા છતાં એ નથી સમાજનું કલ્યાણ કરી શકતી કે નથી આખરુ વધારી શકતી; ફક્ત નરકમાં પહોંતે એ નરકના કીડા વધારી શકે છે. એમ કરવા કરતાં વિધવા વૈધવ્યનાં બંધન ત્યજે એમાં જ એનું કલ્યાણ છે, સમાજનું કલ્યાણ છે અને ધર્મનું પણ. સમાજ એ બંધન ન તોડી શકતો હોય તો, ધર્મ એ તોડવા તૈયાર ન હોય તોપણ, વિધવાનો ધર્મ છે કે એણે ફરજિયાત વૈધવ્ય કમાવી દેવું જોઈએ અને એથી જ, ભલે આજે અપકીર્તિ થવાની હોય પણ એ સમાજની, ધર્મની અને કુટુંબની કીર્તિ વધારી શકશે અને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી શકશે.”

આજ સુધી હૃદયની ભાવનાને ભુલ્કિ જે રોડી રહી હતી તે દૂર હઠી ગઈ. ગળનન મોટાની દીકરીએ.....એ એક જ ભાવના ચંપાને પગલું ભરતાં અટકાવી રહી હતી એ આજના નાના શા પ્રસંગે બાળીને ભરમીભૂત કરી નાખી. આખરુ ! ભાવના ! કઈ ભાવના ? કઈ આખરુ ? ચંચળે આજે માથાપ માટે—એના માટે જે આખરુ મૂકી તે આખરુ ? વિધવાઓએ મુક્તિ મેળવવી હોય તો એમણે ધર્મ—કુટુંબની, નાતની આ પોકળ આખરુ—ભાવના કમાવ્યે જ છૂટકો ! જે સમાજ ગળનન મોટાની દીકરીએ પુનર્જન કર્યું એ નથી સહી શકતો પણ ચંચળે કર્યું તે સહેવા તૈયાર છે, એ આંધળા સમાજ માટે જીવતાં નરક ભોગવવું ? આજે ભલે એ પગલાથી અપકીર્તિ થાય પણ એ જ સાચો માર્ગ છે એથી જ વિધવાઓનો અને સમાજનો ઉદ્ધાર છે.

“ ચંપા ! ગળનન મોટાની દીકરી ! નાતની વિધવાઓ માટે ચીલો પાડે એ સામે આજનો આંધળો સમાજ ભલે માથાં ફૂટે, પણ આવતી કાલનો દેખતો સમાજ એને જ અનુસરવાનો છે. એના પગલાને જ વંદન કરવાનો છે. એ પગલે જ પાછળપાછળ આવવાનો છે. ગળનન મોટાના કુટુંબની એ સાચી આખરુ છે. ચંપાના પગલાની એ મહત્તા છે.

“નવો ચીસો પાડનારાંએ હજાહજ ઝેર પીધાં છે, જાતની કુરખાની કરી છે, અરે ! જીવતાં દટાયા છે તો આ રસ્તો.....આમાં શું સહેવાનું છે ? કલંક એકલું જ ને ? કલંકે ય શાનું ? ખોટું કલંક ! અને એટલું સહેવા ચંપા તૈયાર નથી ? એટલી નાની વાડ ઓળંગવાની ચંપામાં શક્તિ નથી ?”

મોડી રાતે સૂઈ ગયાં હોઈ સર્વ નિરાંતે જિંધતાં હતાં ત્યારે ચંપાના હૈયામાં એનો એ ઉદ્દિષિ સહેજ પણુ નરમ પડ્યા વિના ઊછળી રહ્યો હતો.

ચંપા ધર્મ માટે, કુટુંબ માટે, સમાજ માટે, નાત માટે, સાચી રીતે વૈધવ્યનું એક નરક તો શું પણુ સાત હોય તો પણુ ભોગવવા તૈયાર હતી. શંકરના ત્રીજા લોચનની માફક કામને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે એટલી ચંપામાં શક્તિ હતી અને કંઈક ખૂટતી હોય તો એને મેળવા લેવાની એનામાં તાકાત હતી. પુનર્લગ્ન એ ચંપાને મન કામ માટે લેવાનું પગલું નહોતું.

કામ સાથે બાથ ભીડનાર ચંપા અન્યાયી ધર્મ સામે, સમાજ સામે બાથ ન ભીડે એ અને જ કેમ ?

અને જાણે બાથ ભીડવા ઊભી થતી હોય તેમ ચંપા એકાએક ખાટલામાંથી બેડી થઈ ગઈ. એના મગજમાં હજી શન્યતા ભરી હતી.

એણે પાછલા વાડાનું બારણું ખોલ્યું. પાછલી રાતના તારા અંધકાર સાથે લડીલડીને થાક્યા હોય તેમ નિરતેજ થઈ તાકી રહ્યા હતા. તેણે પોતે બારણા બહાર પગ મૂક્યો. પોતે ક્યાં જઈ રહી હતી એનું એને જ્ઞાન ન હતું. ઘરમાં જઈ સૂઈ જવા બારણા મુઠી પાછા ફર્યા પછી એના પગ આગળ વધ્યા. એણે વાડામાંથી પરભાયું બહાર નીકળવાનું બારણું ઉઘાડ્યું.

બહાર રસ્તા ઉપર લાંબી સોડ તાણીને અંધકાર સૂતો હતો. ફૂતરાં ય પરાઢિયાની મીડી જિંધની લહેરમાં પડ્યાં હતાં. ચંપાએ બહાર પગલું મૂક્યું ત્યારે ઓટલા ઉપર સૂતેલી કાળી ફૂતરી પણુ સળવળી નહિ.

ચંપા વગરતૈયારીએ, રાતને વખતે, પહેરેલે લૂગડે, સ્ટેશન બણી જમને શું કરવાની હતી ? એની પાસે કોડી તો હતી નહિ !

રોડેશને મામનું કોઈ પણ મળી ગયા વિના રહેવાનું હતું? સાડાપાંચ તો થઈ ગયા હતા. ગાડીને પા કલાકની જ વાર હતી. કોઈ વહેલું ઊઠેલું એને ભાગેભે તળાવ ઉપર જતું પણ બટકાઈ જશે તો? એ પાગલ તો નહોતી થઈ મધ?

[૩૪]

ઊંડા પાણીછંટ પાયો નાખેલા સાત માળના મહેલો ધરતીકંપના

એક જ આંચકે જમીનદોસ્ત થઈ જાય તેમ ‘ચંપા નાસી મધ’ એ એક જ પગલે કમળાનો હૃદયમહેલ ધૂળધાણી થઈ ગયો.

જે મદાર ઉપર ચંપાએ પગલું બચું હતું તે નિરર્થક ગયું. નાતના ઇતિહાસમાં સ્મૃતિ પહેંચે ત્યાં સુધી કદી નહિ નોંધાયેલો એવો ચંપાનો ગુનો નાતે કુટુંબને માફ ન કર્યો. કોઈએ જો પહેલ નહોતી કરી એ પહેલ માટે તો, નાતમાં સારો દાખલો બેસાડવા ફરી બીજું કોઈ ભૂતેભટકયેય એ પગલું ન ભરે તે માટે કુટુંબનો નાતબહાર તો શું પણ બોલવાચાલવા સુધીનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ; પણ નાતે જમાનાને ઓળખીને, કુટુંબની નિર્દોષતામાં વિશ્વાસ રાખી ફક્ત ગળનનના ઘરને ‘નાતબહાર’ સુધીની શિક્ષા કરી હતી. એ પીનલ કોડમાં એની શિક્ષા આટલી હતી—‘નાતબહાર’ એટલે એ ઘર સાથે કોઈ પણ જ્ઞાતિજન જ્ઞાતિ તરીકે સંબંધ ન રાખી શકે. એટલે કે, જ્ઞાતિમાં થતા લગ્નમરણ કે અધરણીના પ્રસંગોમાં એ ભાગ લેવાનો અધિકારી ન મળાય. એની સાથે કોઈ નવો સંબંધ બાંધી ન શકે. દીકરી આપી કે લઈ ન શકે. બાકી સામાન્ય વ્યવહારમાં એની સાથે બોલવાચાલવામાં બેસવાઊઠવામાં કોઈને કંઈ બાધ આવી ન શકે.

ચંપાને પગલું ભરતાં જો આટલું સૂઝયું હોત તો એક ચંચળની શું પણ કરોડો ચંચળની ચીસો એને ઘરની બહાર ડગ ન ભરાવી શકત. કમળાનું વેવિશાળ તૂટશે એ એને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ હોત તો એ જીવન અસહ્ય થઈ પડતાં કાચરની

જેમ નહિ પણ મદની જેમ જીવન કુરખાન કરી દેત. પણ નાતમાં આવે દાખલો બન્યો હોય તો એને એવું સ્વપ્ન પણ આવે ને? નાતનો પોતાનો જ પગલું ભરતાં સુધી ક્યાં કાઢ જાતનો એક નિર્ણય હતો? કમળા! જેને પોતાના કુટુંબમાં લાવવા ચંપાએ વર્ષોથી સ્વપ્ન સેવ્યું હતું, એનો એના હાથે જ નાશ! કેટલો કરુણ નાશ! તણ માસ પછી આવતા માગશરમાં જ કમળાને ચૌદ વર્ષ—બાળલગ્નના કાયદાની આંટ—પૂરાં થતાં હતાં. કમળા—ચૌદ વર્ષની હોવા છતાં સોળ-સત્તર વર્ષ જેટલી કાઠે લાગતી કમળા તરફ મોતીરામ રોજ જોયા કરતા હતા. એમનો જીવ તો એને એક વખત પગણાવી દેવા તળેઉપર થઈ રહ્યો હતો, પણ પોપટને અદાર પૂરાં થવાને ચારપાંચ માસ ખૂટતા હતા એટલે લગ્ન વૈશાખમાં જતું હતું એથી એમને મનમાંમનમાં રંજ થયા કરતો હતો. એમના અંતરમાં એક જ લાગણી હતી કે પ્રભુએ મરતાંજીવતાં આટલો એક વખત કન્યાદાન દેવાનો લઠાવો આપ્યો છે તો એ ન બમડે તો સારું. કમળા કન્યા મટી કન્યાદાન દેતાં પહેલાં સ્ત્રીધર્મમાં આવી ન એસે એટલી જ, બાળનાં સુધારેલાંને માંડી લાગતી, એમને મહેત્તો હતી. અને રોજરોજ એનું કાટકાટ થતું જતું ચીવન જોઈને મોતીરામ પ્રભુ પાસે એટલું જ માગતા હતા કે, ભગવાન! આટલું સારું કન્યાદાન પાર ઉતારજે.

છેલ્લી રજાઓમાં પોપટ ઘેર આવ્યો ત્યારે કમળાએ એની દૃષ્ટિની બાષામાં કહ્યું હતું : “ભૂંડા, તેં ખરો ઘાટ બમાડ્યો! તારી ઉંમર ના ખૂટતી હોત તો આપણે આવતા માગશરમાં પરણી જાત.”

પોપટે મૂંગી બાષામાં પ્રત્યુત્તર પણ વાળ્યો હતો : “કેમ કંઈ પરણવાની બહુ ઉતાવળ લાગી છે કે શું?”

“ઉતાવળ તો નહિ.....”

“ત્યારે?”

“જાણે એમ જ થયા કરે છે કે પરણી લઈએ.”

“પણ એમ શાથી થયા કરે છે?”

“લે, તું ચ કેવી માંડી વાત કરે છે! અંતરને જે થાય તેને જવાબ હોતો હશે કે કેમ થાય ને શાથી થાય?”

“હં! તારી બધી લુચ્ચાઈ હું સમજું છું.” પોપટ હસીને બોલ્યો.

“એમાં વળી લુચ્ચાઈ શાની? તારી પુરુષની જાત—ને તેમાં ય શહેરીની બનતી જાત ક્યારે દગો દે તેનો શેા બરોસો?”

“કમળા! મારો તને વિશ્વાસ નથી? તને હું ન છોડું તો ન છોડું, પણ જો તું મને છોડવાની વાત કરે તો.....”

“મોટો તિસમારખાં ન જોયો હોય તો! લે, હું તને છોડી જઈ તો તું મને શું કરવાનો હતો?”

“હું? તારો ચોટલો આલીને, બધાં જોતાં રહે ને તને ધસડી ન જઈ તો પોપટ ભામડો નહિ!”

“મારો ચોટલો આલીને તું મને ધસડી જાય?”

“જેવું છે?” પોપટે એનો ચોટલો આલવા ધસતો હોય તેમ પૂછી પાડ્યો.

“હત્ત ભોળિયા!” કમળા હસી પડતાં બોલી : “મને તેડી જવા તારે મારો ચોટલો આલી મને ધસડવી પડે? તારી એક ઇશારતથી આ કમળા તું સાત સમુદ્ર ઓળંગીને ગયો હોય તો ય એકલી આવી પહોંચે. એને ચોટલો આલવાની હોય તો તને ચાર-પાંચ માસના વિલંબ માટે આટલી ટકારે કરે?”

ખિચારી કમળાને ગઈ કાલે એ મૂંગી વાતો કરતી વખતે ક્યાં ખબર હતી કે એનો પોપટ સાત સમુદ્ર તો શું પણ હજારો સમુદ્ર ઓળંગી ‘નાતબહાર’ ને સામે કિનારે આવતી કાલે જઈને બેસવાનો હતો!

કમળા! તું ફેગટ હૃદય વલોવી નાખે તેટલું જ. પોપટ માટે તારી લાગણી ગમે તેટલી હોય, તું મનથી એને પરણી ચૂકી માનતી હોય, પણ ‘નાતબહાર’નો દરિયો તું ઓળંગી જ શી રીતે શકે? એ ઓળંગવા જતાં ચંપાની તો શું પણ એના કુટુંબની શી સ્થિતિ શકે એ તું જાતે અનુભવે છે! ચંપા ઉપર તારું હૈયું ફિટકાર વરસાવે છે, પણ તને ખબર છે કે જો એણે તારી આ સ્થિતિ કદખી હોત તો એ મરત પણ આ પમલું ન બરત? ખાલી હૃદય બાળે એટલું જ. તારો કરમનાં લેખ હશે તે કાણુ મિથ્યા કરે? વિધાતાના

લખ્યા લેખ ન હોત તો ચંપાને—નાતમાં આજ સુધી કોઈએ પગલું નહોતું બચું તે બરવાનું સૂઝત જ નહિ, ને સૂઝત તો પ તારા કરમના લેખ ન હોત તો છેક છેલ્લી ધડીએ—સાવ ઠિનારે આવેલું તારું વહાણ એ આ જન્મમાં તો શું પણ સાત બવમાં પણ ન ફુગાડત. માટે કમળા ! તારા કરમના લેખને બદલે ચંપાને તું ફિટકાર આપે એ સર્વ વ્યર્થ છે. એના લખ્યા લેખે એને સુઝાડ્યું ને તારા લખ્યા લેખે તારી આ સ્થિતિ ઠરી, તેમાં ચંપા, સમાજ કે બીજું કોઈ શું કરે ?

પોપટને સદાને માટે પોતાના ઘરમાં રહેતો જોવાનો મોતીરામ અને મંછાનો અંતરનો ઉમંગ પણ તારો ક્યાં અગ્નિપ્રેરણ છે ? એ ઉમંગને આધાત ન પહોંચે માટે તે જ પોપટને—તમારા બનેલી અનિચ્છા છતાં—અહીં રહેવા હા પડાવી હતી ને ? તમને વહેલામાં વહેલી તકે શી રીતે પરણાવાય એ જ એમની જિંધતાં ને જગતાં અભિલાષા હતી. પણ કમળા, વિધાતાના લખ્યા લેખ કોણ મિથ્યા કરે ?

ગળનન અને મહાલક્ષ્મી તને એમના ઘરમાં પુત્રવધૂ તરીકે આવતી જોતાં હરખાતાં એટલું જ તું તો જાણતી હોઈશ. પણ તને એ લક્ષ્મીનો અવતાર માનતાં એ તને કોણે કહ્યું હોય ? આજે તું મોટી થઈ છે, તારું શરીર વિકસીને લક્ષ્મીના અવતાર સમુ મોહે છે, પણ તને ખબર નહિ તેટલી તું ચાર-પાંચ વર્ષની હતી, જસોદાને લીધે તું એમને ઘેર વધારે જતી આવતી થઈ હતી, ત્યારથી ગળનન અને મહાલક્ષ્મીએ તારામાં લક્ષ્મીના અવતારનાં ચિહ્ન જોયાં હતાં. તું એમના ઘરમાં આવે તે એમને મન પુત્રવધૂ આવ્યા જેટલું જ મહત્તર ન હતું, પરંતુ તું એમને મન ગૃહલક્ષ્મી સ્વરૂપ હતી. તું—ગૃહલક્ષ્મી એમને ઘેર આવવાની હતી એનાં, એમણે તારો વિવાહ થયો ત્યારનાં—આઠ વર્ષથી—સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં. લખ્યા લેખ વિના આવતી લક્ષ્મીને કોઈ ઠોકરે મારે ?

કમળા ! તારું દુઃખ મોતીરામ કે મંછા નથી સમજતાં એમ ન માનતી. એમનું તો તારો હાથ બીજાને સોંપવાથી પણ પતવાનું નથી. એ કૃદબ્ધ સાથેના તારો સંબંધ કાચા સૂતર જેવો માની નાત

તોડાવી શકે, પણ જસોદાનો સંબંધ જોઈએ તૂટે એવો હતો? મોતીરામ તારો સંબંધ તોડે તો પણ એથી એમનો સંબંધ તો તૂટવાનો નથી. કલંક લાગવાનું હતું તે એમને લાગ્યું હતું અને એ બૂર્યું બૂંસાય તેમ છે પણ નહિ. એટલે તારો સંબંધ ન તોડે તો પણ એથી કલંક વધી-ઘટી જવાનું ન હતું. ને વધે તો ય દવે એમને ક્યાં કાઢ્યાં એટલાં વર્ષો કાઢવાનાં હતાં કે ખીન્ને વ્યવહાર કરવાનો હતો? પણ એ તો મોટાં રહ્યાં, પીઠ રહ્યાં, વ્યવહારુ રહ્યાં. એટલે તારી જેમ એક-તરફ લાગણી રાખ્યે એમને કેમ પાલવે? તારું ઘર, તારા બાપ, મોતીરામ બટ્ટ એટલે નાતનો થાંભલો. તારી જેમ ક્ષણિક લાગણીને વશ થઈ જાય તો પછી રહ્યું શું? નાત-ગંગાનો પ્રવાહ પવિત્ર રહે શી રીતે? દેશને માટે, ધર્મને માટે, પરાપકારને માટે લાખોએ પ્રાણાર્પણ કર્યા છે, તો આ તો ઇક્કા નાત માટે એક લાગણી જતી કરવાનો જ પ્રશ્ન છે. અને લાગણી? અરે, બાળિશ છોકરી! એ તો ક્ષુલ્લક ચીજ છે. એને દેશ દેવી એ તારી બાળકમુદ્ધિને નહિ સમજાતું હોય, પણ વ્યવહારુ માનવીને મન એ રમતવાત છે. અને એવો લાગણીવશ સમાજ થયા કરે તો આજ સુધી જીવતો પણ રહ્યો હોય? તને આજે નહિ સમજાય પણ કાલે, જરા મોટી થઈશ, વ્યવહારુ થઈશ ત્યારે આપોઆપ સમજનશે કે લાગણી આપોઆપ બદલાઈ જાય છે. ને માન કે તું જુદી માટીની હોય તો પણ નાત માટે એટલો ભોગ આપવો એ શું કુરબાની નથી? નાતના થાંભલા જેવું તારું ઘર તારો આપ ઊડીને જ નાતનો કાયદો તોડે તો એ જોઈએ અપરાધ છે? નાત ભણે એને કંઈ ન કરી શકે એવી હોય પણ મોટાના ધરમ શું કહે છે? સ્વાર્થ સાધવો કે પરમાર્થ? અને આજે તારી લાગણીનો આટલો ભોગ આપે છે ત્યારે જ એ ભવિષ્યમાં પોતાની નાતથી ત્યજાયેલી પુત્રી—એના કુટુંબને—પેરવીએપેરવીએ અંદર લાવી શકશે. આજે તારો—તારી લાગણીનો ભોગ આપ્યો હશે, તો તારી ખેવને, તારા પોપટને ફરી આવતી કાલે નાતમાં લાવી શકશે. આજે ધા ખરચો હશે તો આવતી કાલે નાત એ ધાનું નિવારણ કરશે અને એટલે જ બધી બાજુનો પૂરો વિચાર કર્યા પછી તારો વિવાહ

તોડવાનું મોતીરામે અને મંછાએ નક્કી કર્યું અને એમાં ગજનન અને મહાલક્ષ્મીએ સંમતિ આપી હતી. અંતરથી ધણું ય લાગતું હોય છતાં નાતને માટે, આવતી કાલના હિત માટે આ પગલું ભરવું પડે એ તું જ કહે, લખ્યા લેખ નહિ તો બીજું શું ?

અને કમળા ! જેનાં પગલાંથી તારી મહેલાત ખેદાનમેદાન થઈ ગઈ એ ચંપાનો તારા ઉપર કેટલો ભાવ હતો એ તારાથી પણ કંઈ અજ્ઞાનું નથી. તને બાબી તરીકે જેવા એણે જસોદા આગળ જે સલામો ભરી હતી એ એનું મન જાણતું હતું. પોપટ અને તારું બંનેનું ચોંટતું જતું દિલ જોઈ કોઈને આનંદ નહિ થતો હોય તેટલો એને થતો. બહારથી તારી મસ્કરી કર્યા છતાં અંતરથી અસીમ વહાલ વર્ષાવતી એ તારાં શાં શાં સ્વપ્નો રચતી હતી એ એનું જ હૈયું જાણતું હતું. પોપટને તારે ઘેર રહેતો કરવામાં તારો જેટલો હાથ છે એટલો એનો પણ છે એ ન ભૂલતી. મહાલક્ષ્મી મારફત પોપટને ત્યાં રહેવાની દરખાસ્ત મુકનાર જ ચંપા હતી. એ જ ચંપાએ તારી પાયમાલી કરી નાખી એમ કબૂલ કરતાં જીવ કેવી રીતે ચાલે? લખ્યા લેખ, બીજું શું ?

અને કમળા ! પોપટના હૈયાની સ્થિતિ તો તારી ક્યાં અજ્ઞાણી છે ?

બોલ ! આમાં તારું કોઈ દુઃખન છે ? કોઈના અંતરને આઘાત થયા વિના રહ્યો છે ? છતાં કોઈ તને બચાવી શકે તેમ નથી, એ લખ્યા લેખ નહિ તો બીજું શું માનવું ? કમળા ! તું માથું ટૂટીને મરી જઈશ, એથી કંઈ લખ્યા લેખ મિથ્યા થવાના હતા ?

[૩૫]

કોઈ જખરદસ્ત કાવતરાની એનો મોગ થઈ પડનારને કેક સુધી ગંધ ન આવે અને એકાએક ધડાકો થતાં એના દૂરચેદૂરચા બિડી જાય, તેમ ચંપા સાથે પોતે લગ્ન કરવું એ સ્થિતિ આવીને બિભી થતાં

સુમંતના મગજનો—હૃદયનો કચ્ચરધાણ થઈ ગયો. ચંપા પોતાનું સારું કુટુંબ પાલન કરીને એને આંગણે આવી હતી. સુમંતને વિચાર કરવાની પણ દિશા જ ક્યાં રહી હતી ?

આ કાવતરું ગોઠવનાર લલિતાને ફાંસી કરતાં ય જો કોઈ મોટી શિક્ષા હોય તો તે કરવી જોઈએ એવો ભયંકર યુનો એણે કર્યો હતો. કાવતરું કરતાં આવડ્યું હોત અને ક્યું હોત તો એને સુખારક્યાદી અપાત. પણ આવું કાવતરું? એક બાજુ ગમનનનું કુટુંબ પાલનમાં હડસેલાઈ ગયું અને કમળા-પોપટની જુગલજોડી સદાને માટે જુદી પડી. એટલું થઈને ય જે પ્રાપ્તિ માટે એ યોજ્યું હતું તે સુમંત-ચંપાની જોડી શક્ય જ ન હતી.

સુમંતના મગજમાં—હૈયામાં મંથનનાં પ્રચંડ પૂર ઊમરી આવ્યાં હતાં. એનાં ત્રણ જ વાક્યોએ આ પાલનમાં ઊભી કરી હતી. વિધવાવિવાહ કરવામાં એ માનતો હતો; ચંપા આદર્શ ગૃહિણી થઈ શકે તેની એને શ્રદ્ધા હતી; અને એ સૌમાં આ પાલનમાં મૂળ તો—ચંપાને ન સ્વીકારનાર હૈયાફૂટો જ હોય, તે એનું એક જ વાક્ય હતું.

બિચારી લલિતા ! અત્યારે સૌથી વિશેષ આઘાત લાગ્યો હોય તો તે લલિતાને જ. પોતે જ આ બધું સત્યાનાથ વાળ્યું હતું એમ માની એનું હૈયું જે કદખાંત કરતું હતું એની તો સીમા જ ન હતી. પોતે કરેલા યુનાની એને પોતાને પણ શિક્ષા જડતી ન હતી. લગ્ન ! પુનર્લગ્ન ! ને તે ય ચંપાનું સુમંત સાથે ! સુમંતના નકાર આગળ એને દલીલના શબ્દો જડતા ન હતા. ક્યાંથી જડે ? સુમંતનો આદર્શ એના કોઠામાં વણાયો હતો ને ? અળ્યો એ આદર્શ ! કાં સંપૂર્ણ જ્ઞાની સારો કે કાં પૂર્ણ અજ્ઞાની સારો—પોતાના અર્ધદગ્ધ જ્ઞાને એણી પાલનમાં કરી ન હતી. બળતા ઘરમાંથી બચવા અંદર રહી ગયેલું માનવી જુમાજુમ ને નાસાનાસ કરી મૂકે તેમ લલિતાનું હૈયું ગાભરું બની આમથી તેમ દોડી રહ્યું હતું.

પોતે કરેલા યુના બદલ જીવતાં દટાઈ મરે તો પણ લલિતા માટે એ એણી શિક્ષા હતી. સુમંત જેવા આદર્શવાદી ભાઈ વિરુદ્ધ કાવતરું કરવાનો એનો યુનો કેટલો ભયંકર હતો ! અને એ યુનો બીજા

કયાનો નહિ પણ સુમંતના સર્વસ્વ સમા આદર્શનો. લલિતા ! તને શી રીતે મારી આપવી ? સુમંતની પ્રેરણા પીધેલી તું એ રીતે તો બિલકી વધારે જવાબદાર છે. તું એના આદર્શને ન સમજી શકી ? ન પૂછી શકી ? એને પૂછતાં તારે કયે દિવસે સંકોચ અનુભવવો પડ્યો હતો ? બોલ, જવાબ આપ ! મૂઠ થઈ ગયે હવે આજીવું ચાલવાનું હતું ?

અહાવરી અનેલી લલિતાના હૈયામાં હવે એક જ જ્યોત જલતી હતી—પોતાના યુના માટે જોષ્ઠએ તો એ જીવતી દટાવા તૈયારી હતી, જોષ્ઠએ તો શળીએ ચડવા તૈયાર હતી, પણ પોતાના એ યુના બદલ ચંપાનું જીવન પાયમાલ થાય તે એનાથી સહુ જતું નહોતું. અને એ માટે સુમંતે પોતાનો આદર્શ જતો કરવો જોઈએ. કોઈના માટે નહિ તો એનના માટે—લલિતાને ખાતર—એનો આગલો ભવ સુધારવા માટે. પણ આદર્શ ! સુમંતના જીવનનું સર્વસ્વ—સંસ્કૃતિનું સર્વસ્વ સુમંત શી રીતે જતું કરે ? લલિતા કરતાં ય સહેજ પણ ઊતરતી લાગણી એના હૈયામાં ચંપા માટે ન હતી. છતાં એનો આદર્શ ! ચંપાના ભલા ખાતર એ પ્રાણ આપવા તૈયાર હતો, પણ આદર્શ—સતીના શીઠ જેવો પવિત્ર—ત્યજીને એ શી રીતે જીવે ? શીલના ભોગે જો સતી જીવી શકતી હોય તો જ સુમંત જીવી શકે.

ગિચારી લલિતાની બુદ્ધિ સાવ હારીને બેઠી ત્યારે એણે હૈયાની દલીલ કરી—સીતાત્યાગ વખતે વાસંતીએ રામને પીગળાવવા માટે વિનંતિ કરી હતી : “ હે કંકોર ! તને તો આદર્શ જ—યશ જ—પ્રિય છે. પણ તારા આ કૃત્યથી બીજો મોટો અપયશ કયો થશે ? અરે સુમંત ! જરા વિચાર તો કર કે એ સર્વ ત્યજીને આવેલી ચંપાનું એથી શું થશે ? ” અને એ દલીલના ઉત્તરાર્ધનો ચાળુક મારતાં ઉમેર્યું : “ હું એ વિષયમાં હવે ચૂપ રહું તે જ યોગ્ય છે. તારી સાથે એ વિષયમાં ચર્ચા કરીને શું વળવાનું હતું ? ”

સુમંતનું હૈયું લલિતાનો એ ધા વાગતાં જ ચિરાયું. અને ચંપા માટે પ્રયંડ સળગી રહેલી જવાળાઓ બહાર ધસી લલિતાને આવરી લેવા લાગી. “ લલિતા ! મારું હૈયું તું જોઈ લે. ચંપા માટે એમાં સર્વ કરતાં પ્રથમ લાગણી છે કે નહિ ? પણ લલિતા ! એ જ રાજ રામનો

આદર્શ આજે મને મારા આદર્શમાં દૃઢ રહેવા પ્રેરણા આપી રહ્યો છે. રામના જીવનનો સમગ્ર સારજૂત રનેહ, પ્રેમ, સ્વકુલોચિત સ્વભાવસહજ દયા અને માનવહૃદયનું એકમાત્ર સૌખ્ય—સુખની લહાણુ, એ સર્વ કરતાં જોને વધુ વહાલી હતી એ સીતાનો ત્યાગ કરતાં એના હૈયાને શું નહિ થયું હોય ?

“ભોગવિલાસ ઉપર રચાયેલી આજની પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના ચરમા પહેરી આજનો પુરુષ કે સ્ત્રી ન્યારે સીતાત્યાગના કાર્ય બદલ રામને તુચ્છકારે છે કે એણે એ પગલું ભરીને સ્ત્રીજાતિને હલકી ગણી છે—પત્નીને વમનગુને ત્વજ શકાય એવું પ્રાણી માન્યું છે, એમ ઉચ્ચારે છે, ત્યારે રામના હૈયાને—આપણી સંસ્કૃતિને આપણો દેશ વીસરી કંચ નને બદલે કથાર લેવા તરફ બાથોડિયાં મારતો દેખાય છે.

“રામે સીતાને ત્વજ ? ભોગવિલાસની આજની સંસ્કૃતિને ઢાળ કહે કે હૈયાં સતત જલ્યા કરતાં હોય છતાં ધર્મ ખાતર વહાલાનો વિયોગ સહેવો એ વિલાસ કરતાં હજાર—લાખો—કરોડો ગણો ભોગ માગે છે. સીતા કરતાં એ ત્યાગમાં રામે એાણું સઘું છે એમ એના હૈયાને ઝોળખનાર કદી નહિ કહે.

“એવી જ રીતે સુમંતના હૈયાને ઝોળખનાર કદી પણ નહિ કહી શકે કે ચંપાનો અસ્વીકાર કરતાં એણે ચંપા કરતાં કે લલિત કરતાં એાણું દુઃખ સઘું છે.”

એ સર્વ દુઃખ કરતાં એને સૌથી મોટું દુઃખ તો એ થઈ હતું કે આટલી કરુણ સ્થિતિ જિભી થઈ એ પોતાના આદર્શની અપૂર્ણતા જ કહેવાય. એણે જો ચંપા તરફ લગનભરી દષ્ટિ નાખી ન હતી, તે એની એ ભાવનાએ કેમ લલિતાના અંતરમાં કે ચંપાના અંતરમાં સામે પાડ્યો ન પાડ્યો ? એ જો પ્રેમભર્યા શબ્દો ચંપા માટે વારંવા બોલતો હતો એણે લલિતાના મનમાં જિંધો અર્થ જ કેમ જન્મવ દીધો ? એની લાગણી જો પવિત્ર હતી તો લલિતાના અને ચંપાના અંતરમાં આટલો વિકૃત—સ્વપ્ને પણ નહિ સેવેલો—ભાવ ક્યાંથી પેદ થયો ? એટલે લલિતા ન્યારે એમાં પોતાનો ગુનો જોતી હતી ત્યાં સુમંત એમાં પોતાને જ દોષિત માનતો હતો, પોતાના આદર્શન આટલી અપૂર્ણતા મળતો હતો.

એ આદર્શનો બચાવ કરતાં સુમંતના મગજમાં નવી દૃષ્ટિ—
આજની દૃષ્ટિ—પશ્ચિમની દૃષ્ટિ કહેતી હતી: “આદર્શ! આદર્શની
અપૂર્ણતાને આભારી આ પમણું તું ગણે છે? અરે! આદર્શના ગાંડપણમાં
જીવતા પાગલ માણસ! પ્રેમ—સ્નેહને તારા આદર્શ સાથે કંઈ લેવા-
દેવા નથી, એના ઉદ્ભવનાં કંઈ કાર્યકારણ હોતાં નથી. આદર્શની
અપૂર્ણતાનો એમાં તું વાંક જોતો હોય તો તારા જોવા કાઠ બેવકૂફ
નથી. પ્રેમ આંધળો છે, અને એ તારી ગણતરીએને કે આદર્શને
ઝોળખતો નથી.

“પ્રેમ આંધળો છે! પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ એ બોલી કે? માફ કરજો
એ જોરી બેન! તારી એ લોભામણી દલીલથી હું પીગળું તેમ નથી.
પ્રેમ આંધળો નથી, પણ તમે પશ્ચિમે એને આંધળો કરી મૂક્યો છે, કે
પછી તમે પ્રેમના સાચા સ્વરૂપને ઝોળખ્યા વિના કામને પ્રેમ માની
બેઠાં હો તો જુદી વાત છે. આખી કામ આંધળો છે, એવું તો અમારી
સંસ્કૃતિનું ધાવણ ધાવેણું નાનું બાળક પણ જાણે છે.

“અમારો પ્રેમ—અર્જુનનો આદર્શ કદાપિ કાળે શિક્ષકને શિષ્યા
સાથે પ્રેમ કરવાનો અધિકાર આપતો નથી. એ આદર્શને જોરી બેન!
તું ગાંડપણ માનતી હોય તો તને તારું એ ગાંડપણ મુખારક! આખી
અમારા દેખતા પ્રેમે તો સ્વયં પોતાની મર્યાદા સ્વીકારી છે. સ્વચ્છંદને
સ્વતંત્રતા માનતી તારી સંસ્કૃતિને એ મર્યાદા બંધનરૂપ લાગતી હશે,
પણ ત્યામ ઉપર સ્થાયેલી અમારી સંસ્કૃતિએ તો સ્વતંત્રતાને પવિત્ર
રાખવા માટે સ્વેચ્છાએ બંધન સ્વીકાર્યો છે. બંધન એ સ્વતંત્રતાનાં
ધાતક નથી—ફક્ત એ બંધન પવિત્ર હોવાં જોઈએ—પરાણે લાદેલાં
હોવાં ન જોઈએ.

“જોરી બેન! તારા આંધળા પ્રેમને વશ થઈ આજના શિક્ષકો
હયાત પત્ની હોવા છતાં શિષ્યા સાથે પ્રેમમાં પડી લગ્ન કરે છે, એ
સ્થિતિ જો આવતી કાલે કૃત્તશેષાલશે, તો મુંડાઓનો ભોગ ન થઈ
પડે તે માટે આજના સમાજને બેનદીકરીઓની કાળજી રાખવી પડે છે,
તેમ આવતી કાલે શિક્ષકથી પણ એતતા રહેવાની જરૂર પડશે.

“જોરી બેન! સહવાસ વધતાં સ્ત્રીપુરુષમાં—પછી એ કાઈ

ખીજ સાથે લગ્નથી જોડાયલાં હોય, મિત્રપત્ની હોય કે ગુરુપુત્રી હોય, શિક્ષક અને શિષ્યા હોય કે શેઠ અને નોકર હોય, છતાં એમાં પ્રેમ જગે એને તમારું પશ્ચિમ ‘પ્રેમ આંધળો’ કહીને લગ્ને પ્રોત્સાહન આપતું હોય, હિંદની સંસ્કૃતિ એને કામ માને છે. અને કામ આંધળો છે એટલે સહવાસ વધતાં, સગવડ મળતાં, પ્રોત્સાહન મળતાં આંધળિયાં કરે એમાં નવાઈ નહિ.

“વળી ગોરી એન ! તારો પ્રેમ જેમ આંધળો છે, તેમ એ ભોગવિલાસ ઉપર રચાયો છે, એટલે વિલાસનાં સેવેલાં સ્વપ્નનો વિલય થતાં એ તૂટી પડે છે; જ્યારે અમારો પ્રેમ દેખતો છે, તેની સાથે એ સંયમ ઉપર — ત્યાગ ઉપર રચાયો છે; એટલે જ્યારે તારો પ્રેમ તૂટી પડે છે ત્યારે અમારો પ્રેમ સંયમની અગ્નિપરીક્ષાની ભટ્ટીમાં તપતાં વધારે દીપી જીંદે છે. એ ભટ્ટીમાં ય એ તો પ્રેમ જ અનુભવે છે. સાચા પ્રેમને લીધે જ એ વિલાસ ત્યજી શકે છે, વિયોગ સહી શકે છે અને સંયમ પાળી શકે છે. એમાં આદર્શ ખાતર પ્રેમીને ત્યજ્યા છતાં પ્રેમ ઘટતો નથી કે સુકાર્ષ જતો નથી. પ્રેમ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે, પરમ પવિત્ર છે. એ કદી અપવિત્ર અને જ નહિ, અને જે ખનતો દેખાય તો જાણવું કે એ પ્રેમ નથી પણ કામ છે.”

સુમતે આમ પ્રોતાના આદર્શને પૂર્વ-પશ્ચિમની કસોટીએ જેમજેમ કસવા લાગ્યો, તેમતેમ એને પોતાનું પગલું જ વધારે વાજખી લાગતું ગયું. અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને એ શબ્દ વધુ કહેવાનું મન પણ થઈ ગયું.

“ગોરી એન ! મને તું પૂર્વનો આંધળો ભક્ત માનજે કે કાળા માનવી તરીકે અસ્પૃશ્ય ગણી હસી કાઢજે, પણ આજે તું મને ‘પ્રેમ આંધળો છે’ કહીને સમજાવવા આવી છે, ત્યારે આટલી વાત તને કહેવાનું મન થયું છે. પ્રેમ આંધળો નથી એ તો મેં તને પ્રથમ કહ્યું. તમે પશ્ચિમે આંધળો ક્યો છે એ ય મેં તને કહી નાખ્યું. પણ એથી વધારે—પ્રેમને આવતી કાલે તમારે આંધળાની સાથેસાથે પાગલ પણ કહેવો પડશે, એ વખત આજની સ્થિતિ જેતાં આવવાનો છે. ૪૬૦ વોલ્ટ પાવરના વીજળીના દખાણથી તમારી સંસ્કૃતિ ગભરાઈ જીડી

ચેતવણી ઉપર ચેતવણી આપતાં લાલ પાટિયાં ચોટે છે—અડકશે નહિ. ૪૬૦ વોલ્ટ પાવરનું વીજળીનું દબાણ છે. ગોરી બેન! ૪૬૦ વોલ્ટથી તમે આટલાં ગભરાઇ જાવ છો અને લાખો પાવરનું સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે કામની વીજળીનું દબાણ છે એની તમે સહવાસને બદલે છેડતી કરો, પછી તમારો પ્રેમ એને આંધળા લાગતાં આંધળો તો શું, પાગલ તો શું, પણ આવતી કાલે મુડદું બની કબરમાં દટાય તો પણ એની નવાઈ નહિ.

“આજની આ કરુણ સ્થિતિ ઊભી થવામાં ચંપાનો દોષ નથી, લલિતાનો દોષ નથી, દોષ મારો જ છે. ગોરી બેન! હું મારી સંસ્કૃતિ પાછળ પાગલ બન્યો છું એમ કહેવું હોય તો તું ખુશીથી કહેજે; પણ જીવકાળનો મારી સંસ્કૃતિમાંથી એકએક દાખલો જોઈ છું ને હું એની ઉપર ગાંડો ને ગાંડો થતો જઈ છું. તમે ૪૬૦ વોલ્ટનું વીજળીનું જ પાટિયું માર્યું છે, ત્યારે અમે—મારી સંસ્કૃતિએ વિશ્વામિત્ર અને મેનકાનું પાટિયું મારી જે કરોડો વોલ્ટનું પાટિયું માર્યું છે, તે સમજાય તો તારી દેખાદેખીએ અમારો અહીંનો પવિત્ર પ્રેમ આંધળો થતો બચી જાય. વિશ્વામિત્ર રાજપાટ છોડીને ઋષિ થયો, ઋષિ થયે—રાજર્ષિ થયે જ એને સંતોષ ન થયો, એ બ્રહ્મર્ષિ થયો. સાઠ હજાર વર્ષનું તેનું પવિત્ર તપ મેનકાના નૃત્યે—સહવાસે ચળી ગયું. કામનું સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે લાખો—કરોડો—અબજો વોલ્ટનું દબાણ છે એ એક જ દાખલો આપી અમારી સંસ્કૃતિએ ચેતવણી આપી છે. પછી આજના ભોગવિલાસ ઉપર ઊભેલાં સામાન્ય માણસો, સ્ત્રીપુરુષની સ્વતંત્રતાને નામે, સહવાસને નામે, મિલનને નામે, રંજનને નામે, એ કામ સાથે છેડતી કરવા જાય તે બચે ખરાં?

“ચંપા સાથેનો ગુરુશિખ્યા કરતાં જરા છુટથી કેળવેલાં સ્વાભાવિક સંબંધે જ ચંપાને આ પગલું ભરવા પ્રેરી છે. એને લલિતાએ પાણી સીંચીને ઉછેર્યું ન હોત, હું અજ્ઞાન ન હોત, ચંપાને મારા આદર્શની સ્થિતિ અને અંદરની લામણીનું ભાન હોત, તો હું નથી ખારતો કે એ આંધળા પ્રેમે આ કરુણ સ્થિતિ ઊભી કરી હોત.

“ગોરી બેન! મને માફ કરજો. હું તારી દોષ રીતે સલાહ

સ્વીકારી શકતો નથી. રામે જે જલતા હૃદયે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હતો એવા જ પવિત્ર પ્રેમભર્યા હૃદયે અર્જુનના આદર્શને જીવનમાં પચાવું હું ચંપાનો અસ્વીકાર કરું છું.”

સુમંતનો છેલ્લો નિર્ણય હતો : ચંપાના ભાગ્યના લખ્યા લેખ

[૩૬]

માનવીનું જીવન ઘડતાં કુદરતને વરસો લાગે છે, પણ એને નાશ કરવો એ એને મન ધડી-એ ધડીનું કામ છે ! ચંપાના એક જ પગલાએ એના સર્વસ્વને પાયમાલ કરી નાખ્યું અને તે જ કદી ન સુધરે તેવી ભયંકર રીતે ! કાયદાની કલમમાં જેમ મારવા કરતાં હિગામવાને ગુનો ભારે છે, તેમ નાતના પીતલ કોડમાં ચંપા પુનર્જન કરે તે કરતાં એ નારી ગદ્દ એ ગુનો વધુ મોટો હતો. પુનર્જન એ કરે કે ન કરે, પણ એણે ઘરમાંથી પગ બહાર કાઢ્યો એટલે ખલાસ ! પછી એ અગ્નિ-પરીક્ષામાં પસાર થાય તો પણ એને નાતથી સંવગાય જ કેમ ! પાંચદસ કે પંદર વર્ષે ગળનન અને એના કુટુંબનો ગુનો નાત કદાચ માફ કરે, પણ તેથી કાંઈ ચંપાને સંઘરવી એ કુટુંબના હિતમાં ન હતું.

ખિચારી ચંપા ! સુમંતે હા પાડી હોત અને એના હાથથી કમળાની આજી સુધરે એમ હોત તો એ પાછી જત. એણે આ સ્થિતિ કદપી હોત તો એ આ પગલું જ ન ભરત. પણ અત્યારે થનાર વસ્તુ થઈ ગઈ. એના મનોરથ ધૂળમાં મળ્યા તેનો એને રંજ ન હતો. સુમંતના આદર્શના બોલ સાથે જ, સૈનિક ‘એલટી’નો હુકમ મળતાં કદમ મિલાવતો ખડો થઈ જાય, તેમ એ સ્વરથ થઈ ગઈ હતી. અને એ સ્વરથ ન હોત તો પણ કમળાનો પ્રશ્ન આવતાં સ્વરથ થઈ ગયા વિના રહેત જ નહિ. નાકલીટી કરીને જે પાછાં જવાથી એના મનની મુરદ બર આવતી હોત તો તે એમ કરવા તૈયાર હતી. પણ ખિચારી નાદાન છોકરી ! નાતના પોલાદી ચોકડામાં સળાપોલ જમા પણ હોય તો શું જોઈતું હતું ?

ઊલટો કુટુંબ માટે કંઈ વર્ષો પછી નાતનો દરવાજો ઊઘડે તેવી આશા હતી એ એના પાછા જવાથી સદાનો દેવાઈ જતો હતો. એનું હૈયું કમળા માટે ફાટી પડતું હોય છતાં એનો કોઈ ઉપાય ન હતો. એટલે હાલ તો એને લલિતાના સહાનુભૂતિભર્યા સુચનનો આશરો લઈ તેની સાથે જ દક્ષિણમાં જઈ ખાદી—આશ્રમમાં એક વખત દટાઈ ગયા વિના બીજો કોઈ રસ્તો રહ્યો ન હતો.

કમળા ! લાગ્યના આ લખ્યા લેખ જ તારે હવે તો માનવા રહ્યા ને? એક બાજુ તારો રસ્તો જેમ દેવાઈ ગયો, તેમ બાજુથી આવ્યો ઊઘડી ગયો. તને તારાં સ્વપ્નોની પડી હતી, પણ મોતીરામના દુઃખનો ઝોછો પાર ન હતો.

વિવાહ ! બોળી છોકરી એ તો માઆપની એક રમત છે. એના ઉપર તું આટલી બધી મદાર બાંધી દે એ જ તારી મૂર્ખાઈ છે. લગ્ન એ જે અમારે મન જવાબદારીનો પ્રશ્ન હોત, સ્ત્રીપુરુષનો સ્વતંત્ર રીતે વિચારવા જેવો સવાલ હોત કે એમાં અમે સહેજ પણ ગંભીરતા માનતાં હોત તો ચારચાર ને છઠ્ઠ વર્ષનાં છોકરાંની સગાઈ કદી કરાતી હોત ખરી? એ તો છોકરાંને લાડ લડાવવાની માઆપની એક સામાન્ય રમત છે. રમતમાં કદી ગંભીરતા હોય ખરી? પછી તું તારી બાળકબુદ્ધિના પ્રતાપે પોપટ પાછળ ઘેરી થઈ ગઈ હોય તો હજુ સમય છે, સમજી જા; તારા ગાંડા હૈયાને કહી દે કે પોપટ આજથી તારો કંઈ નથી. તારું હવે કોઈ બીજા પોપટ સાથે પાનું પડવાનું છે. પછી તું એને રાજપુશીથી સ્વીકાર કે જીવ બાળાબાળીને કબૂત્ર કર.

કમળા ! તું તારા હોળાઈ ગયેલા દૂધને રડયા કરે છે, તારે મોતીરામ તારું બીજે ક્યાં નક્કી કરવું એ વેતરણમાં હતા. વિવાહને—લગ્નને રમત માનતી આખી નાતમાં એવાં ક્યાં મૂરખ માઆપ હોય કે આજ સુધી તારા લાયક એવડા મોટા છોકરાના વિવાહની રમત ખેલ્યા વિના બાકી રહ્યાં હોય? અને કાંઈ બાકી હોય તો એ તારા કામનો પણ શું? એટલે તારા લાયક છોકરો હોય છતાં એ માઆપને વિવાહની રમત રમવા કોઈ સામો પક્ષ ન મળ્યો હોય તેવા નાલાયકની સાથે તારી રમત રમે એવા મોતીરામ કોઈ મૂરખ હતા?

પણ તારા કરમમાં સારા લેખ હશે તે કોણ મિથ્યા કરે ? વિવાહ તોડવા કરતાં ય મોતીરામના વ્યાવહારિક મગજને નવો વિવાહ ક્યાં કરવો તેનો વધારે ચિંતા હતી. ક્યાં માઆપને દીકરીનો ચિંતા ન હોય ? પણ દરેકનો ભગવાન છે ને ? સ્વપ્ને ય કોને ખ્યાલ હતો કે અંદ્રકાન્ત એચિંતા રાંડશે ? તારો ક્યાં અબળણો છે ? પોપટ કરતાં કોઈ રીતે એ બિતરે તેવો છે ? ખીજવર કહેવાય છતાં વીસ વરસ જ એને થયાં છે કે વધારે ? કમળા ! જૈરાં કહે છે તેમ તું પૂરી બાઅશાળી. પાછળ મહિનાની છોડી હતી તેય પંદર દહાડામાં વિદાય થઈ. લખ્યા લેખ વિના, આવો વર તને ક્યાંથી મળે ?

નાદાન ! સાવ નાદાન છોકરી નહિ તો ખીજું શું ? આવો સરસ મોકો મળ્યો ને મોતીરામ વિવાહ કરવાનું બંધ રાખે, એ તારી આજીવનમાં સાર શો છે ? તું પોપટને મનથી પરણી ચૂકી છે એમ માથું પટકીને કહે તો ય શું વળે ? અરે, મનથી શું પણ વિધિથી—દેવથી પરણી ચૂકેલાં કંઈને નાતના બંધને—કુળવાનશાહીના બંધને અપરણ્યાં માની ખીજે પરણાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે. ગામડાંમાં એવો દાખલો તો તેં ક્યાંથી જોયો હોય, પણ શહેરમાં—સુધરેલામાં એવા દાખલા બન્યા છે, તો બિચારી તારી તે શી વિસાત છે ? કેવી નાદાન વાત કરે છે ? તારે પોપટને ય નથી પરણવું ને કોઈને નથી પરણવું ? બસ ! તને આમ વિધવા તરીકે ગણવી હોય તો વિધવા ને કુંવારી તરીકે ગણવી હોય તો કુંવારી તરીકે એમ ને એમ રહેવા દે, એ તારું કહેવું છે ને ? અરે બોણી છોકરી ! એક વખત તેં કહ્યું કે તું મનથી પરણી ચૂકી હોય તેની અમારે કંઈ કિંમત નથી. અમારે તો કિંમત મનની નથી પણ તનની છે. તેં આઠઆઠ વરસથી પોપટનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં ન હોત, તું એને બક્ષેને ધિક્કારતી હોત છતાં જો તમારો બેનો હસ્તમેળાપ—ફક્ત એક વખત બે હાથ ભેગા થવા જેટલો વિધિ થઈ ગયો હોત તો તને—તારી ઇચ્છા ન હોત તોપણ પરાણે તું કહે છે તેમ વિધવા તરીકે જીવવાની તું અધિકારી ગણાત. પણ તું તારા મનથી બક્ષેને પરણી ચૂકી હોય પણ નાતનો આંખે—વ્યવહારની આંખે કુંવારી છે જ. અને કન્યને આજીવન કુંવારી તો શું પણ સ્ત્રીધર્મમાં આઘ્યા

પછી કુંવારી રાખનાર મામાપ રૌરવ નરકનાં અધિકારી ગણાય છે, એટલા માટે તો મોતીરામની આ બધી ઉતાવળ છે.

કમળા ! અજ્ઞાન કમળા ! તું અમસ્તી વલોપાત કરે એટલું જ. તને એક વખત તો કહ્યું કે વિવાહ એ અમારે મન વ્યવહાર છે, સારી જગા બોટી લેવાની યુક્તિ છે, એમાં લાગણીભાના થઇ જવું એ મૂખાંઈ નહિ તો ખીજું શું ? અને એ મૂખાંઈ તું કરવા ગમે એટલી ઇચ્છા રાખે પણ મોતીરામ તારા જેવા મૂરખ નથી. આવો સરસ મોઢો મળેલો એ શુભાવે ?

તું શું આ વાત કરે છે ? પોપટ વગર તારાથી જિવાશે નહિ ! ચંદ્રકાન્ત પોપટ કરતાં બધી રીતે ચડિયાતો હોવા છતાં તું એની સાથે છવી જ ન શકે, એ તું કેવી વાત કરે છે ? અમે એ માનીએ ચ શી રીતે ?

શું તેં કહ્યું, કમળા ? પ્રેમ વિના તું ચંદ્રકાન્ત સાથે રહી જ શી રીતે શકે, એમ તારું કહેવું છે ને ? ગાંડી ! લગ્નને-પતિપત્નીના સંબંધને અને પ્રેમને સંબંધ જ શો છે ? પતિનો અસહ્ય માર ખાયા છતાં લક્ષ્મી મણીકાકા સાથે રહી શકે છે તે તારું ક્યાં અજ્ઞપણું છે ? તારા ઘરની-તારી માની-મંછાની જ વાત જોને ! મોતીરામ સાથે હસ્તમેળાપ વખતે હાથ મિલાવતાં જ એ છળી મરી હતી, છતાં આજે જીવે છે કે નહિ ? અરે, સાવ મૂરખ છોકરી ! પરણવા માટે પ્રેમ જોઇએ એમ તને કહ્યું જ ડાણું ? અને એ તો તને મનગમતો પોપટ મળી ગયો—ગામમાં ને ગામમાં એટલે પ્રેમ-પ્રેમ કરે છે, પણ કોઈ અજ્ઞપણ્યો—બહારગામનો અજ્ઞ-ગમતો પહેલેથી તારા કરમે લખાયો હોત તો તારો પ્રેમ ક્યાં જત ?

ભૂંડી ! જાગીને જુએ તો સંસારીને જેમ આ જમત મિથ્યા અને અલ્પ સત્ય લાસે છે, તેમ તું તારી આજકાલિ ત્યજીને જો ધેરધેર જોઇ વળીશ, તો તને ખાતરી થશે કે, પ્રેમ એ મિથ્યા છે અને લગ્ન એ જ સત્ય છે.

મૂરખી છોકરી ! તું શું એમ માને છે કે કોઈ દલીલ પોપટ પ્રત્યેનો તારો પ્રેમ નહિ બદલી શકે ? આ બધી અમારી ડાહ્યાની—વ્યાવહારિક માણસોની શિખામણને તું બકવાદ માની હસી કાઢે છે ? તને એ ગળે જ બિતરતી નથી, એમ ને ?

પણ ચાલ, અમારો બકવાદ ઘેર રહ્યો. તું જ હવે ખોલ કે પોપટ તરફની તારી લાગણી નહિ બદલે તો કાણ દુઃખી થવાનું છે ? તું કે અમે ? પોપટ સાથે એ ભૂતકાળની વાત બની મર્ધ છે—આજે તો ચંદ્રકાન્ત સાથેની જ તારે વાત કરવાની છે. અને એ સત્ય સૂર્ય પૂર્વાને બદલે પશ્ચિમમાં ઊગે છતાં મિથ્યા થાય તેમ નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે પડયું પાનું નિભાવી લેવું એ જ સુખી થવાનો સાચો માર્ગ છે. પછી તું ન સમજે તો તારા ભોગ !

કમલાગી કમળા ! આમ વ્યવહારે કમળા સાથે થાય તેટલાં માથાં કૂટ્યાં પણ એનું દેહું ધારણ નથી રહેતું એમાં એનો શો ઉપાય ? પોપટ સાથેનો વિવાહ નાતને મન બસે કાચા સૂતરના તાંતણા સરખો—મન ફાવે ત્યારે તોડી શકાય તેવો હોય, કમળાને મન એ ભવોભવનું બંધન હતું—તોડયું તૂટે કે ફાટયું ફાટે નહિ તેવું વજ્રરૂપ સમું. વ્યવહાર એને સમજાવે કે ચંદ્રકાન્ત તને એથી સવાચો દોઢો મળે છે, પછી આટલો રંજ શો ? પણ પોપટ સાથેનો સ્નેહ એને મન વેપાર ન હતો કે એનાં એ નીચાંઝીયાં થતાં ત્રાજવાની દાંડી સામું જુએ. પોપટ એને મન સરખામણીનો સવાલ ન હતો કે એ ત્રિરાશી મૂકી નકાલોટાની સરવાળાબાદબાકી કરી જુએ. પોપટ ! એનો પોપટ ! જેવો હોય તેવો—સંપૂર્ણ કે અધૂરો, લૂંટો કે લંગડો—એને મન એ એનું સર્વસ્વ હતો. ચંદ્રકાન્ત તો શું પણ રાગનો કુંવર પણ પોપટની જગાએ એસી શકે તેમ ન હતો.

અને સામી બાજુએ નક્કર સત્ય હતું કે આવતી કાલે એણે પોપટને મૂકી ચંદ્રકાન્ત સાથે જ નવે નામે જમાલિયાર માંડવાનું હતું ! એના પક્ષે—ચંપાએ હાથે કરીને દરવાજો બંધ કર્યો હતો તેમાં બીજું કોઈ શું કરે ? અને આ ભાવી પગલું જ સર્વને હિતકર ન હોત તો ગળનન અને મહાકદ્મો પણ ખુશી થઈ સંમતિ આપે ? આજે નહિ તો કાલે, વિવાહ થશે એટલે અને કાલે નહિ તો પરમ દિવસે લગ્ન થશે ત્યારે પોપટને ભૂલ્યા વિના કમળાનો છૂટકો હતો ?

કમળા ! તું એમ માને છે કે તારું લગ્ન અટકે ? માંડી ! એ તો તારી મૂર્ખાઈ છે. તું તો હજી ચોદ વર્ષની—ભલેને સોળ વર્ષની

અને મોંમાર દેખાય પણ સગીર છે; મોટી વીસવીસ અને પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષની યુવતીઓએ ધમપછાડા કરીકરીને મરી જાય એટલા પ્રયત્ન કર્યા છતાં તારે રસ્તે ધડકેલાઈ છે, તો તું—એક મગતરું એમાંથી છટકી શકે? અને તે ય તારી આ જૂનીપુરાણી રૂઢિમાં સળગતી નાતના પંજામાંથી? જ્યાં અને પક્ષ તારા વિરોધમાં હોય ત્યાંથી સ્વયં ભગવાન આવે તો પણ તારો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? જોને ઘેર જવા તું તલપે છે, એમણે તો તને બીજાને સોંપવા સ્વેચ્છાએ લા પાડી છે, પછી ભગવાને તને છોડાવે શી રીતે? તું છૂટે જ ક્યાંથી?

ગિયારી કમળા! ભોળી કમળા! અવ્યવહારુ કમળા! તું ગમે તેટલા ધમપછાડા મારે તેનો શો અર્થ? ભલે તું ન ઈચ્છતી હોય પણ અંદકાન્ત સાથે તારો વિવાહ થયો એ વાત હવે ઓછી ફેંક થાય તેમ હતી?

[૩૭]

કલ્પનામાં ય ન આવે તેવું સાગરમંથન કમળાના હૃદયમાં થઈ રહ્યું હતું. એણે આ જન્મે તો પોપટ સિવાય કોઈનો વિચાર કર્યો ન હતો. બાળપણથી એના હૃદયે એને પતિ તરીકે પિછાળ્યો હતો, પૂન્યો હતો અને ઊર્મિ અનુભવી હતી. ઊંઘમાં ય એને પોપટ સિવાય કોઈનું સ્વપ્ન આવ્યું નહોતું. એણે અને પોપટે કલ્પનામાં રસજૂલે જૂલવામાં બાકી રાખ્યું ન હતું. આઠઆઠ વર્ષથી સુખદુઃખમાં સાચી ભાગીયણ થવાના કોડ સેવતી એ અત્યારે એને શી રીતે ભૂલે? એ પ્રેમ કરતાં શીખે તે પહેલાં હૃદય જ પ્રેમમય બની ગયું હતું, ત્યાં મનથી માનેલા, હૃદયે સ્વીકારેલા, નયને વધાવેલા પોપટને મૂકી—ભૂલી—એ બીજા કેવી રીતે જઈ શકે? પૂર્વે એક વાર એને પરાણે પીરસવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એણે પત્નીના ભાવથી તો પોપટને જ માડ્યો હતો. એના ઉપર હકદારો કરતાં પોપટે ચોટલો ઝાલીને ખેંચી જવાની વાત કહી હતી.

લગ્ન લેવાયું ત્યારથી કમળાના હૈયામાં પોપટ ઊલટો વધુ ને વધુ આવળ કરવા લાગ્યો. છેલ્લા પંદર દિવસથી, તો એ જાણે એના હૈયામાં ધામા નાખીને પડ્યો હોય તેમ મુદ્દલ આવો ખસતો ન હતો. આંખો બંધ કરી એ અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરી જતી ત્યારે એને ઝકમિણી, સુભદ્રા, ઝાંખા અને છેક છેલ્લેછેલ્લે ગદ્ય સાલ જેવેલી રામલીલાની સંયુક્તા હાથ ઊંચા કરીકરીને કહેતી હતી કે એમાં ચાટલી બધી ગભરાય છે શું કરવા? પુરાણ કાળથી અમે તારો—તારા જેવી સર્વ અમળાઓનો રસ્તો સાધ કરી રાખ્યો છે !

પણ એની ભીંજનયેલી બારે પાંપણ! ખૂલતી ત્યારે ત્યાં નહોતા ડૂબણ, અનુન, અનિરુદ્ધ કે પૃથ્વીરાજ—હતો ફક્ત એની માથેક ખાલી હૈયાગળતરા કરતો, અંતર આળતો અને મોંમાં કોળિયો પેસતો નહિ તે દુઃખમાં ઊંતા નિઃશ્વાસ નાખતો અતો ‘એલ-ઓ-વી-ઈ=લવ એટલે પ્રેમ, એલ-ઓ-વી-ઈ=લવ એટલે પ્રેમ’ ગોખ્યા કરતો છાત્રાલયમાં પડેલા પોપટ !

ગાઠ ભવાટવિમાં ભૂતા પડેલા માનવીને રાત-દિવસની ખચર પડ્યા વિના જેમ દિવસો પસાર થાય તેમ લગ્નનો દિવસ નજદિક આવતો હતો. વાળંવાળાને, માંડવો બાંધનારને, રસોઘરાને અને છેક છેલ્લે સર્ગાસાગરાને પણ કંઠોત્રીઓ રવાના થઈ ગઈ હતી. ફક્ત આડા સાત દિવસ હતા. પાંચમી વરધે—પરમ દિવસે માંડવાચૂરત હતું; છતાં કમળાના હૃદયમાં ઝંખના એની એ હતી—કેમ પોપટ પોતાનું હરણુ કરી જતો નથી? કેમ ચોટલો જાલીને પોતાને ઘસડી જતો નથી?

ભોળા કમળા ! તારી જેમ જ મહમદ સોમનાથ ઉપર ધસી આવતો હતો ત્યારે પૂજારીઓએ ઠેઠ સુધી ઝંખ્યા કર્યું હતું—હોને આવે ! મહાદેવ-ત્રિપુરારિ એને નજીક આવતાં જ બાળીને ભસ્મ કરી નાખશે. પણ પૂજારીઓ જોતા રહ્યા, આંખો લૂછતા રહ્યા, ને મહમદે ભોળા શંભુના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. એને કરડી ખાત્રા લિંગ હોડળથી બમરા નીકળવાને બદલે જવેરાત નીકળ્યું ! તું પણ એ પૂજારીઓ જેવી બ્યર્થ કદપના કરી રહી છે. દહાડાઓ—ઘડીઓમાં જ હવે તારી મૂર્તિ બાંગીને ભૂકો થઈ જવાની છે. આજે તું વીસમી સદીમાં, હજારો વર્ષો

પહેલાંના અર્જુન, કૃષ્ણ અને અનિરુદ્ધને સંભારે એમાં તારું શું વળવાનું હતું? તારો પોપટ પૃથ્વીરાજ જેવો કંઈ ચોક્કો નથી કે તને બધાંની આંખોમાં ધૂળ નાખી ઘોડે બેસાડી લઈ જાય. કમળા ! પુરાણની કથાઓ આજે જીવતી હોત તો આ વખત જ ન આવ્યો હોત. મધ્યકાળનું વીરત્વ આજે મોજૂદ હોત તો આજ વહેંતિયાં માનવી પણ ન પાક્યાં હોત. એ સર્વ જૂતકાળની વાતો સંભારીને રડવું ને એ આશાએ સ્વપ્નાં સેવવાં એ મૂખાં છે. જરા વર્તમાન સામું તો જે —આજે માંડવામૂરત થયું. આજથી તારા લગનનાં ગીતો ખેરાં જેર કરીકરીને ગાશે. તારાં વખાણ કરીકરીને ફલાશે. તારા બાગ્યના મિનારા ઉપર મિનારા ચણશે. આવતી કાલે, તું જેતી રહીશ ને તને વિદાય કરશે અને ઉપરથી તને ચમચમે એવો ચાખખો ચ મારશે : ‘લાડીએ માના ખોળા વિસારી મૂકી સાસુના ખોળા વહાલા કર્યો.’

બિચારી કમળા ! પાંચમી વરધે ન્યારે મોડી રાત સુધી એના લગ્નનાં ગીત ખેરાંએ ગળાં તાણીતાણીને ગાયાં, ત્યારે વૈદિક યુગની—કૃષ્ણ, અર્જુન અને અનિરુદ્ધની કલ્પના એણે મૂકી દીધી; રાજપૂતયુગનો પૃથ્વીરાજ પણ અંતર્ધાન થઈ ગયો. અને એને આવતી કાલની—આ યુગની પ્રતીતિ થઈ.

જૂનો કાંઈ રસ્તો એને શક્ય ન જણાયો, ત્યારે આ યુગનો નારીસુલભ અને એકમાત્ર ધોરી રસ્તો એને સ્વપ્નામાં ખૂલતો જણાયો. હાથપગ બાંધીને ફૂવામાં પડેલી ત્રણ વરસ ઉપરની કંકુની લાશે એને આજનો સ્વો માટે રહેલો એક અને છેલ્લો માર્ગ સુઝાડ્યો. એ માર્ગમાં જ એને સુકિત દેખાઈ હોય તેમ કમળાના હૃદયનો બાર એકદમ હલકો થઈ ગયો.

દરરોજની ઉઠાસીનતાને બદલે એના મુખ ઉપર આજ પ્રકુલતા જેવું મંછા મનમાં ને મનમાં હરખાઈ. ગમે તેટલું તો ચ છોકરું! એનું મન બીજે વળતાં કેટલી વાર !

એ સાંજે બે વાર માગીને કમળા પેટ ઠાંસીઠાંસીને કંસાર જમી ત્યારે દીકરીની આ છેલ્લી ખુશાલી જેવું મંછા મનમાં ફરી મલકાઈ. આજે જાણે એને મન સોનાનો સુરજ લગ્યો.

મેાડી રાત્રે જૈરાં ગાઇને વેરાઇ ગયાં, જળ જળી ગયું, ત્યારે જે રસ્તો લેતાં કઠણ કાળજનાં અને દુઃખી માનવી પણ ડરી જાય તે બણી કમળાએ પગલું માંડ્યું. ધીમેથી એણે કમાડ ખોલ્યું. મંછા દીકરીના લક્ષના કારભારથી થાકીને ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી. નિર્ભય બની હોય તેમ ક્રોધ જતનેા હૃદયમાં થડકાર અનુભવ્યા વિના કમળા ખિલ્લીપગે ઝપાટાબંધ ફળિયાની બહાર નીકળી ગઈ. સ્ત્રીઓનું હંમેશનું સંગમસ્થાન અને સુખદુઃખનો સદાનો સાથી કૂવા એને પોતા તરફ ખેંચી રહ્યો હતો. એ ઝપાટાબંધ કૂવાનાં પગથિયાં ચડી ગઈ. કંકુની લાશ કૂવામાંથી કાઢી ત્યારે એના બાંધેલા હાથપગ કમળાએ જોયા હતા પણ તે ઘડીએ એને ક્યાં ખબર હતી કે એ અનુભવ એને ભવિષ્યમાં કામ આવવાનો હતો? ઓઢણી કાઢી એના બે છેડા વડે હાથપગ છૂટે નહિ તેમ બાંધ્યા. એની ચેપટા જોઇ રહેલી રજનીદેવી—એ ધબકાડ થયો...એ પડી...એમ શોચતી ઘડીભર થંભી ગઈ.

મરવું—આપઘાત કરવો એ કંઈ નાનાં છોકરાંના ખેલ છે! કમળાએ કૂવામાં ડોકિયું કયું ત્યારે કાળાં કર્મને આશ્રય આપતો—પ્રેરણા આપતો અંધકાર ચાંદનીમાંથી બચવા કૂવામાં—વડના ઢાંકણ નીચે કાયા લંબાવીને પડ્યો હતો. વડલાને ભેદી કંઈકંઈ તેજડીપાં એના શ્યામ શરીરને ભીંજવી રહ્યાં હતાં. કમળાએ બીજી વખત અંદર ડોકિયું કયું ત્યારે એ જાણે કહેતો ન હોય—તારા જેવાં દુઃખિયાંને માટે તો હું ઓથો કરીને જીભો છું.

બસ! કમળાએ છેલ્લી વખત—જીવનદીપને જુઝાવી નાખતાં પહેલાં એક વખત ‘પોપટ’ના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. જાણે પાછળથી પોપટે પડ્યો પાડ્યો હોય ‘કમળા’ અને એ શબ્દોચ્ચારનો એને ભાસ થતાં એણે પાછું વાળીને જોયું. ખિચારી કમળા! વહેતા વાયુએ તેને ઝમ ઉપજાવ્યો હતો. પાછળ ફરેલી નજર મહાદેવ બણી જતાં એના મોંમાંથી મરતાં પહેલાં પાછું “હે! ભોળા શત્રુ! પાર્વતી મા!” એ શબ્દો ઉચ્ચારાઇ ગયા.

તે જ ક્ષણે જાણે મહાદેવે પાર્વતીને ભડકાવવા પહેલવહેલું જે સ્વરૂપે દર્શન દીધું હતું તેવું બિહામણું—રાક્ષસી રૂપ ધરીને પોતા તરફ

તે ઘસી આવતા ન હોય તેમ જોઇને કમળા છળી મરી. રાક્ષસને જોઈ કોઈ જીવ લઇને નાસે, તેમ કમળા એકાએક અંદર પડવાને બદલે જેમ તેમ હાથપગ છોડી—ઓઢણી શરીરે વીંટી—ના વીંટી ને ઘર તરફ દોડી. માનવીના આત્મસમર્પણની આટલી નિર્બળતા જોઇ રજની દેવીના હાસ્યથી એ તારા નીચે ખરી પડ્યા.

બલભલાં પ્રણયી દંપતી વિખૂટાં પડતાં મરતાં નથી, તો બિચારી કમળાનું શું ગયું? માનવી કંઈ સારસજ્ઞેડલી નથી હોતી. કમળા જેમ જીવ કાઢવા ગઇ હતી તેમ પાછી જીવ લઇને હતી ત્યાં ને ત્યાં, કોઈ ન જાણે તેમ આવીને પથારીમાં સૂઈ ગઈ. ઘડી પહેલાં મરવું એ જ જોતું સર્વસ્વ હતું તે એકદમ બદલાઇને જીવવું એ જ સર્વસ્વ થઇ ગયું!

એક જ ક્ષણ—એક જ પળ જો વીતી ગઇ હોત તો કમળા આ દુનિયામાં નહોતી જ. પણ એની નજર મહાદેવ તરફ પડે ય નહિ અને શંકરના રાક્ષસી સ્વરૂપની બ્રમણા એના અંતરમાં જાગે ય નહિ. જો એને મરવું જ હતું, એ છળી મારો હતી, તો હાથપગ છોડવા રહી તેને બદલે કૂવામાં પડતું જ કેમ ન નાખ્યું? શંકરે એને કાંઈ ના કહી? કોણે પાર્વતીએ એને પડતાં અટકાવી? પાર્વતીએ એને રસ્તો સુઝાડ્યો? આટલા દહાડા સુધી ઝડૂમિણી, સુભદ્રા અને ઓખાએ રસ્તો બતાવ્યો હતો, તે શું ઓછો હતો કે પાછાં પાર્વતી જાગ્યાં?

કમળાના મોંમાંથી શિવાલય તરફ જોઇ ‘પાર્વતી મા!’ શબ્દ નીકળતાં જ બરજીવમાં પડેલાં પાર્વતી પોતાની દીકરીની દુઃખી ચીસથી જાગી ગયાં, અને એકદમ ખડાં થઇ કમળા તરફ જોતાં પોકારી બેઠ્યાં: “તેં મને ‘પાર્વતી મા’ કહી ખૂમ પાડી?”

પોતાના જીવનની કરુણતાને મોં ઉપર લાવતાં કમળાએ નીચું જોઇ કહ્યું: “હા, મા!”

“તું મારી દીકરી છે?”

“બ્રાહ્મણની દીકરી—હિંદુની દીકરી, આખોવર્તની દીકરી એ સર્વ તમારી દીકરીઓ નહિ તો બીજા કોની?”

“ નહિ, નહિ, આજે કોઈ મારી દીકરી હોય તેમ મને દેખાતું નથી. તું ય મારી દીકરી નથી. ”

“ હું કમળા ? મા ! આ શું બોલો છો ? ”

“ સાચું કહું છું. ”

“ મારું હૃદય ખોલીને બતાવું તો ? ”

“ હૃદય કરતાં તારું આ વર્તન જોઈું છું તે જ પૂરતું છે. ”

“ મા ! તે વિના ખીજે ઉપાય ? પોપટને હું નથી જ બૂલી શકતી. ”

“ મારી દીકરી હોય તે તો પોતાના મનથી માનેલા પતિને કદી બૂલે જ નહિ. ”

“ તો ? ”

“ તને મનમાનેલા પતિને વરવા ઝડૂમિણી, સુભદ્રા અને આખા વિના કોઈ રસ્તો જ ન જડ્યો ? ”

“ ન જડ્યો ત્યારે જ આ પગલું..... ”

“ આ પગલું ? કૂવે પડવાનું ? મારી દીકરી એ પગલું કદી બરે જ નહિ. ”

“ ત્યારે ? ”

“ માનું પગલું એ દીકરીનું પગલું. ”

અને છેલ્લો આદેશ ‘ પાછી જા ’ આપતાં પાર્વતી અલોપ ચમ્ર ગયાં. પાર્વતીનું પગલું ! મા ઉમાનું પગલું ધર્યા આવતા શંકરના રાક્ષસી સ્વરૂપમાંથી કમળાને પ્રત્યક્ષ થયું. અને મર્ધ જ શિવરાત્રી ઉપર આખેદ્રમ શિવપાર્વતીનું ભાવસહ ભજનરૂપે સાંભળેલું અને જોયેલું પરસેદામ ભગતનું આખ્યાન કમળા સન્મુખ ખડું થયું.

ખાળપાર્વતીએ સાચા દિલથી હઠ પકડી છે કે મારે બસ શંકરને જ પરણવું; અને સંકલ્પથી—મનથી તો એ પરણી ચૂકી જ હતી. પાર્વતીની મા એને શંકરનું વર્ણન કરીકરી—એ અધોરી છે, જટાવાળો છે, ભયંકર છે—એ ઘેલછા છોડી દેવા સમજાવે છે. જેમાંથી પાર્વતી ઉમા કહેવાઈ તે વાણી મા ઉચ્ચારે છે—“ ઉ.....મા ! ” કોઈ વસ્તુને બૂલેચૂકે અડકતાં પણ દાગી જવાય તેવો ભાવ પાર્વતી આગળ

મા રપટ કરતાં “ઉ” કહીને દાઝ્યાનો સિસકારો બોલાવતાં ચેતવણી આપે છે “મા!” ના, એ વાત જ કદી સંભારતી નહિ. છતાં પાર્વતીની ઉ...મા—ઉમા અનેલી બાળ ઉમા માનું ડોહ વાતે કહેવું સાંભળતી નથી. છેવટ રાજકુંવરી ઉમા માયાપત્ની ધાકધમકી અને વિનવણીઓને અવગણી મનના માનેલા પતિ શંકરને મેળવવા ચાલી નીકળે છે.

ને તે કેવી સ્થિતિમાં—શંકરને તેણે દીઠે તો કદી જોયા નથી. એ પોતાને સ્વીકારશે કે કેમ એની પણ ઉમાને ક્યાં ખાતરી હતી? એ એને મળશે કે કેમ, મળશે તો ક્યાં મળશે, કેવી રીતે મળશે, ક્યારે મળશે તેની ડોહ દિશા ઉમા પાસે ન હતી. પણ શુદ્ધ પ્રેમને—સાચા પ્રેમને સામે બદલામાં પ્રેમ મળશે કે કેમ એની પરવા જ ક્યાં હોય છે?

ઉમા પોતાના પ્રેમીને મળવા—શંકરને મળવા ઘેર તપ આદરે છે, અને એની આટલી આકરી પરીક્ષા ઓછી હોય તેમ શંકર જાતે એને શંકરનું પોતાનું નામ છોડી દેવા સમજાવે છે. માએ નહોતા વર્ણવ્યા તેટલા ભયંકર સ્વરૂપનાં શંકરનાં વર્ણન—શંકર જાતે કરી એને સમજાવાય તેટલી—ખિવડાવાય તેટલી ખિવડાવે છે; છતાં પાર્વતી બ્યારે પોતાના મનથી માનેલા શંકરને પ્રાર્થનારૂપે પણ છોડવાની વાત કરતી નથી, ત્યારે શંકર—શંભુ જાતે પોતાના સત્ય સ્વરૂપ સાથે આવી હાજર થાય છે અને ઉમા શંકરને વરે છે.

આ આખો ચિતાર—પરસોતમ ભગતના આખ્યાનનો આબેહૂજ ભાવસહ દેખાવ કમળા સમક્ષ પાર્વતીના એક જ વાક્યે—ખડો થઇ ગયો. પાર્વતીની દીકરી પોતાનો મનમાનેલો પતિ મેળવવા મરે નહિ પણ તપ કરે—ત્યાગ કરે.

એનો પોપટ—અનુન, અનિરુદ્ધ કે કૃષ્ણ ન બની શકતો હોય તો શક્ત એણે પાર્વતી બનવાનું જ રહ્યું. માનેલો પતિ એને તેડી જવા ન આવતો હોય તો એણે જાતે એને ઘેર જવું જોઇએ. એ સ્વીકારશે કે નહિ, એ પ્રશ્ન જ ક્યાં ઊભો થતો હતો? પ્રેમે એવો ગણતરી કરી છે જ ક્યારે?

એત્રણ માસથી હૈયાના વક્ષોણથી જે માખણ ન નીકળ્યું તે છેલ્લી ઘડીએ—મરણની અણી વખતે કમળાને લાધ્યું. રાતે એક ઘડીનો જ

વિલખ લાગ્યો હોત તો જીવન પરવારી બેઠી હોત એવી કમળા સવારમાં નવા જીવનમાં પ્રવેશી. મા પાર્વતીનું તેજ એના લલાટે ચમકતું હતું. લગ્ન માટે આણેલાં નવાં કપડાંમાંથી પોતાને—પોપટને ગમતી કેસરી રંગની જોડ પહેરી, હરખાતી અને ઉદ્વસતી એ મા પાર્વતીને દર્શાને નીકળી ત્યારે એના હૈયાનો હરખ જોઈ મોતીરામ ને મંછા હરખાઈ ગયાં.

પણ આ શું? પાર્વતીને પગે લાગીને એ ઘેર જવાને બદલે આમ ક્યાં જઈ રહી હતી? જ્યાં જતાં એના પગ પહેલાં સંકોચાતા હતા, અને આ પરિસ્થિતિમાં તો જવા ઊપડે જ નહિ, ત્યાં પોપટને ઘેર એ જતી હતી કે શું?

અરે! જતી હતી શું—ગઈ જ. પોપટ સાથે રમવા વર્ષો પૂર્વે એ જે સહજ ભાવે જતી હતી એટલી જ સહજતાથી. એની બાળ સ્મૃતિના ગળનન એમની આગળ એ ભોળા શંભુની સેવામાં બેસતા ત્યારે એ પોતાને જ ચાનો પ્યાસો લઈ જવાનો હક માનતી હતી એ જગાએ—આજે વર્ષો પછી—ગળનનની સમક્ષ જઈ તેણે પહેલાં હાથ જોડી પ્રણિપાત કર્યા અને પછી તેમના ખોળામાં એણે માથું મૂકી દીધું.

“કાણુ બેટા? કમળા!” વર્ષોનો એમનો સ્નેહ-ભાવબર્યો અવાજ ગળનનના મોંમાંથી કમળા સામે જોતાં નીકળ્યો. જાણે શંભુનો આદેશ માથે ચડાવતા હોય તેમ કમળાને માથે હાથ ફેરવતાં તે બોલ્યા : “ભોળા શંભુની એવી જ ઇચ્છા છે, તો બહે!” અને કમળાને—ગૃહલક્ષ્મીને વધાવી બેતાં એમના મોંમાંથી પૂર્ણ ઉપરથી ઊભા થતાં એ જ શબ્દ નીકળ્યા : “લખ્યા લેખ!”

*

*

*

મહાદેવને મંદિરે કમળા દર્શન કરવા ગઈ હતી એની ઘરમાં સૌને ખબર હતી, પરંતુ તે બહુ વાર થયા છતાં પાછી ફરી નહિ એટલે તેની શોધાશોધ ચાલી. તે ક્યાં ગઈ હશે તેની કોઈ કલ્પના કરી શક્યું નહિ. ગળનનને ત્યાં તે હોય એવું તો કોઈને સ્વપ્ન પણ નહોતું.

કમળાને લય હતો કે ગળનનને ત્યાંથી પોતાને માતાપિતા ઘેર પાછી ખેંચી જશે; એટલે જસોદાના સુવાના ખંડમાં જ પોતાની

મેળે પુરાણ જતાં તેણે બહેનને કહ્યું : “ મને આ ઓરડામાંથી બહાર કાઢીને જો બાપાને સોંપીશ તો હું જીભ કરડીને મરીશ ! ”

મજનનનું કુટુંબ કમળાના એ શબ્દોથી હાથાર બની ગયું અને બ્યારે મોતીરામ તથા મંજીને એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ પણ હાથાર બની ગયાં. બધાં મુંઝાઈ ગયાં. આખા ગામમાં વાત પ્રસરી ગઈ.

છેવટે એ જ લમસુહર્તે જરા ચે સમારંજ વિના પોપટ અને કમળા અમિદેવતાની સામે પરણ્યાં.

મોતીરામ પણ હવે તો શરમાતા-સંકોચાતા કપાળે આંખળી મૂકી કહેતા હતા : “ લખ્યા લેખ ! ”

પરંતુ કમળાનું હસી રહેલું વદન વણકેળ્યા ઉદ્ગારો કાઢતું હતું : “ પુરુષાર્થના રમકડા જેવા જોયા તમારા એ લખ્યા લેખ ! ”

સમાપ્ત

રૂબી જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

[એરેન્જ : બી. એમ. બીરલા]

★ હાંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

★ દરીયાઈ

★ કામદારોના બદલા

વિ. ના વિમાનું કામકાજ લખતી હિન્દની
અગ્રગણ્ય પ્રગતિશીલ વીમા સંસ્થા

બી. કે. સેતલવાડ

જનરલ મેનેજર ઇન્ચાર્જ બોમ્બે ડિવીઝન

ઈમ્પીરીયલ બેંક એનેક્ષ બીલ્ડીંગ,
બેન્ક સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

ટેલીગ્રામ્સ : Rubinsure

ટ. નં. ૨૦૫૧૦, ૨૫૬૨૬

ભણીતા શહેરીઓએ
અને દાકતરોએ
અપનાવેલી

A
B C
SURGICAL CO.

એક જ વખતની અમારી
મુલાકાત તમને હંમેશાના
અમારા ગ્રાહક બનાવશે

એ. બી. સી. સર્જિકલ કું.

દેશી તથા વિલાયતી
દવાના તથા સર્જિકલ
ઓબ્જેક્ટના વહેપારી

જુમ્મા મસીદ સામે, ૧૮૬૯, ગાંધીરોડ
અમદાવાદ.

ટે. નં. ૨૭૮૭

★ પ્રમાણિકતા એ અમારો મુદ્દાલેખ છે. ★

ધી નેશનલ સીક્યુરીટી બેંક લીમીટેડ

[સ્થાપના : ૧૯૩૬]

હેડ ઓફીસ : કલકત્તા

બેન્કીંગને લગતું તમામ
કામકાજ કરનારી
અગ્રગણ્ય સંસ્થા

— ચેરમેન —
એસ. સી. નોન
ઓફ

બી. સી. નોન લાલજીભાઈ ઠક્કર
એન્ડ અધર્સ લી.

મેનેજીંગ
ડીરેક્ટર

મેનેજર : અમદાવાદ ખાંચ
શાંતિલાલ એચ.
ત્રિવેદી

સ્તનપોળ, ગાંધીરોડ,

— : શાખાઓ : —

મુંબઈ, ફીરોજશાહ મહેતા રોડ, મહમદઅલી રોડ,
રાણીબંજ, કોશીપુર, સુરી, સાંથીઆ, ચેટલા, જામ-
જોધપુર, રાજકોટ, અમદાવાદ-રીચીરોડ, મસ્કી મારફીટ
પ્રાંતિજ, પાલગઢ, તલોદ.

★ જીંદગી

★ આગ

★ મોટર

★ અકસ્માત

★ દરીઆઇ

★ કામદારોના બદલાના વીમાનું કામકાજ કરનાર

△ સફર

△ સલામત

△ સ્વદેશી

△ વીમા સંસ્થા

ધી ઇસ્ટર્ન ફોરલ યુનીઅન

ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

— હેડ ઓફિસ —

૯, કલાર્કવ રોડ, કલકત્તા

— મુંબઈ બ્રાન્ચ —

રહીમનુલ્લા હાઉસ, હોમજી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

— અમદાવાદ બ્રાન્ચ —

નટવરલાલ અંબાલાલ લાખીઆ

બ્રાન્ચ મેનેજર

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

ટે. નં. { ઓફિસ : ૨૫૩૩
રહેઠાણ : ૭૦૯૪

સુંદર આકારનો
નહાવાનો સાબુ

બોસ્કા ટીરોઝ

ટીરોઝનો આકાર માતા-
ની હથેલીમાં બરાબર
ફીટ થાય છે, જેથી
તે હાથમાંથી સરકી
જતો નથી, અને શરીર
પર ઘસતાંની સાથે જ
તેમાંથી ગોટેગોટ મુલા-
યમ ફીણ બને છે.
ટીરોઝનાં ફીણ ચામડીને
સંપૂર્ણ સ્વચ્છ બનાવીને
દર રાખે છે.

આ જે જ એક ગોટી ખરીદો
— દરેક સ્થળે મળે છે —

બોમ્બે સોપ ફેક્ટરી

[સ્થાપના ૧૯૦૪]

: ઓફીસ અને શો રૂમ્સ :

૧૦૫, અબ્દુલ રહેમાન સ્ટ્રીટ, મુંબઈ

તમારો વીમો
હિંદની અગ્રગણ્ય વીમા સંસ્થા

વલ્કન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
અને

રૂપી જનરલ ઇન્સ્યુ. કં. લી.

માં ઉતરાવો

- ∴ આગ
- ∴ મોટર
- ∴ અકસ્માત
- ∴ દરીઆઈ
- ∴ કામદારોના બદલાના વીમાનું કામકાજ
લખવામાં આવે છે.

અમદાવાદ પ્રાંચ

જયંતીલાલ ગીરધરલાલ શાહ

પ્રાંચ મેનેજર

ટે. નં.

ભદ્ર, કારંજ

ઓફિસ : ૨૦૪૦

અમદાવાદ

રહેઠાણુ : ૭૦૭૪

Telegrams:

“ Policy ”

ધી એશીલીયેટ્ડ જનરલ

એ સ્યુરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફીસ : મુંબઈ

સત્તાવાર થાપણ

રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦

કાઢવામાં આવેલી થાપણ—

રૂ. ૧૫,૦૦,૦૦૦

ભરપાઈ થયેલી રકમ—

રૂ. ૮,૧૦,૦૦૦

પ્રીમીયમ આવક—

રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦

(૧૯૪૩ ના સપ્ટેમ્બરથી ૧૯૪૪ ના
ડીસેમ્બર સુધીનું) ભરપાઈ થયેલું કામકાજ

રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ

ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડીઆ

રૂ. ૮૪ અ મુજબ

રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦

ની મંજૂરી મળી છે.

વીમા અંગેના કોઈ પણ કામકાજ માટે લખો યા મળે।

ફાયરનું કામકાજ ટુંક સમયમાં જ શરૂ કરવામાં આવશે.

બ્રાંચ મેનેજર

રતીલાલ સી. ખુચ

રીઝીરાડ, પોસ્ટ ઓફીસ પાસે,

અમદાવાદ

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર

લાલજીભાઈ ઠક્કર

હવાખાઈ મેન્શન, કર્ડમહાલિસ રોડ

મુંબઈ

નિષ્ણાત ડોક્ટરો પણ પોતાના
દર્દીઓ માટે વાપરે છે.

❀ આર્ય રસ ❀

પેટના લીવર, બરોળના સોજા, પાંડુરોગ,
આંતડાનો સડો, ગેસનો સડો, ગેસનું ચડવું, ચહેરાનું
ફીક્કાપણું વિગેરેને વિજળીક ઝડપે આરામ કરે છે.

— આ જ જ અજમાવો —

રઘુનાથ આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, પાડાપોળ પાસે, અમદાવાદ.

બાળકોના તમામ દર્દોની મશહુર દવા

બાલસાથી [વરાધની ડબી]

[નડીયાદના વૈદ જગન્નાથ જી. ની બનાવેલી]

બાળકને વરાધ, રતવા, તાવ, લીલા ઝાડા, ઉઠાંટીયું, સમણી,
ખાંસી, મરડો, પેટનું ચડવું, તાણુ-આંચકી, ઠાંત આવતી વખ-
તની ખીડા, વિ. ખાત્રીબંધ મટાડે છે. ક્રી. રૂ. ૧ ડબી એકનો.

બધા દવાખાણા વેચે છે. નકલી માલથી ચેતવો.

વૈદ જગન્નાથ જી. વરાધ
ઓફીસ, નડીયાદ.

લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે

મશહુર અમૂલ્ય ઔષધો ખરીદી
જીવનભરની તંદુરસ્તી મેળવો.

અનેક દર્દોનું મૂળ એકજ
હોય છે !

લીવર ટોનીક પીલ્સ
[રજસ્ટર્ડ]

પેટનાં તમામ રોગો નાબુદ કર-
નારું અમૂલ્ય ઔષધ.

જીવનને નિરાશી રાખવા માટે
પેટની તંદુરસ્તીની ખાસ જરૂરી-
યાત ગણાય. “લીવર ટોનીક
પીલ્સના સેવનથી ઘડી ઘડીમાં થઈ
આવતી અવનવી પેટની ખીમા-
રીઓમાં દરેકે દરેકને સંપૂર્ણ
ફાયદો મળેલો છે.

ખા. ૧ ની કિં. રૂ. ૧-૪-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદા.
સંપૂર્ણ ખોરાક ત્રણ આટલી
સાથેની કિં. રૂ. ૩-૧૨-૦
વી. પી. ખર્ચ માફ.

ગુમાવેલી તંદુરસ્તી મેળવો !

સ્ત્રી-સહાય

[સુવાવડનો કવાથ]

સુવાવડમાં થતાં દરેક રોગો
નાબુદ કરનારું અમૂલ્ય ઔષધ
સુવાવડ પછી આ કવાથ વાપ-
રવાથી સુવાવડમાં થતી દરેકે દરેક
ખીમારી નાબુદ કરી ગર્ભાશયના
તમામ રોગો મટાડી કેડો સાફ
કરી અસલ મુજબની તંદુરસ્તી
બક્ષી સંપૂર્ણ શક્તિ લાવનાર
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

એક પેકેટની કીં. રૂ. ૧-૪-૦
વી. પી. ખર્ચ નવ આના જુદા.
સંપૂર્ણ દવા ત્રણ પેકેટ સાથેની
કીં. રૂ. ૩-૧૨-૦ વી. પી.
ખર્ચ માફ.

ત્રિભુવન આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

હિંદુપત પાદશાહીના સ્થાપક

રાષ્ટ્રવીર શિવાજી સમક્ષ કિલ્લેદારની કન્યા રજી કરી તેના સરદારે ઈનામ મેળવવા ધાયું..... પરંતુ તે મરાઠા કુળદિપક બોળવાયો નહિ અને પોતાના સરદારને ઠપકો આપી કિલ્લેદારની કન્યાને માનસહિત વિદાય કરી.

પિયુષ

અપલિક્ટ બ્રેસિયર વાપરો.

સ્ટાઇલ	નંબર	સાઇઝ	કી. રા.
“મોડર્ન”	૨૩૦૧	૨૬” થી ૪૬”	૨-૦-૦
“લવલી”	૨૪૦૫	૨૮” થી ૩૬”	૩-૦-૦
“કોસ્ટન નીટ”	૧૭૧૫	૨૮” થી ૩૬”	૩-૮-૦
“ચેમ્પર”	૨૫૧૭	૨૮” થી ૩૬”	૪-૮-૦
“સીલ્ક નીટ”	૧૦૧૫	૨૬” થી ૩૪”	૫-૪-૦

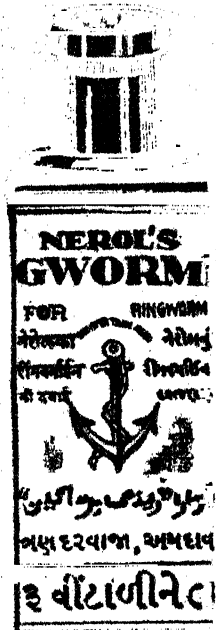
Note:—Bust Measurement Should be sent.

પિયુષ હોઝીયરી વર્ક્સ

રાજમહેતાની પોળ, અમદાવાદ
અમદાવાદના સ્ટોડીસ્ટ:

કે. સી. બ્રધર્સ

૨૬૪૯, જુહાપુરા મસજીદ, અમદાવાદ. ૨૬૫૦.

દરોજ (દાદર) માટે અકસીર નેરોલનું લંગર છાપ

રીંગવર્મીકન અકસીર છે. એકજ ખાટલીથી
દાદર જડમુળથી જાય છે.

ખરજવાના હજારો કેસોમાં
રીંગવર્મીકન તથા નેરોલના લંગર માર્કા
ખસ. ખરજવાના મલમથી અજાયબી
પમાડનાર, ફાયદો થયો છે.
દરેક ગામમાં વેચાય છે.

તાવ, ખરોજ, કમળો તથા
પેટના તમામ દર્દો માટે
નેરોલ નં. ૮૦૮
અકસીર છે, તાવની સરસ
દવા તરીકે નેરોલ ૮૦૮
ગુજરાતમાંનાં ગામે ગામે
મશહુર છે.

ખાટલી ૧ ની કિંમત રૂા. ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ અલગ

દરેક ગામના દવાવાળા રેડોર્સ તથા ગાંધીની દુકાને
વેચાય છે, જ્યાંજ્યાં ખાટલી માટે લખો:—

ધી નેરોલ એજન્સી અત્તરવાલા

ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

થાકેલાઓનું...

ર સા સ્વા દ ની
શો ખી નો નું
અ ઘ ત ન આ ધુ નિ કે

દિલા રા મ આ રા મ ગૃહ

- મહેમુરી મદ્રાસી ઢાંસા
- કટલેસ
- ક્વાલ
- સ્વાદિષ્ટ ભજ્યાં
- ખટાકાપુરી
- વેફર
- ક્યોરી
- ઉશળ

તથા ખીજ અનેક
સ્પેશીયલ બનાવટો

કોના

રેસ્ટોરાં એન્ડ કોલેક્ટીંગ હાઉસ

મરંજ સામે બદ : અમદાવાદ

- ★ સદ્દર
- ★ સર્વોત્તમ
- ★ સ્વદેશી
- ★ સંસ્થા

ધી ઈન્ડીયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

(મેનેજીંગ ડીરેક્ટર : શ્રી. વિજયસિંહ ગોવિંદજી)

જનરલ મેનેજર : શ્રી. નવલ જોરાજી

વિશિષ્ટતા

દાવાની તાત્કાલિક પતાવટ
પ્રીતીયમના વ્યાજબી દરો

- △ જીવંતી
- △ દરિયાઈ
- △ આગ
- △ મોટર
- △ અકસ્માત વિગેરેનું
કામકાજ લખવામાં
આવે છે.

— હેડ ઓફીસ —

પ્રોપેક્ટસ એમ્બર્સ, હોર્નબી રોડ,
ફાટ, મુંબઈ

ટે નં. { ૨૩૬૩૦
          { ૨૩૫૬૩

ટેલીગ્રામ્સ :
Globins

— શાખાઓ : —

કલકત્તા, લાહોર, રંગુન, હૈદરાબાદ (દક્ષીણ)

મોમ્બાસા (બી. ઇ. ઓફીસ)

રામતીર્થ બ્રાહ્મી તેલ

સ્પેશીયલ નં. ૧

મગજના જ્ઞાનતંતુઓ બળવાન બને છે.
ઘોળા વાળ કાળા થાય છે. ખરતા અટકે
છે. અને વધે છે. ટાલમાં વાળ હોય છે.
ખોરા મટે છે. ચાદશક્તિ અને આંખોની
દ્રષ્ટી વધે છે. માથાનો દુઃખાવો મટે છે.
ગાઠ નિદ્રા આવે છે. દરેક રૂતમાં બહેનો,
પુરૂષો અને બાળકો માટે મહાન ફાયદો
કરનાર છે.

બધે મળે છે:—

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ ૪૮૮, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ,
મુંબઈ ૪.

૧ પાઉંડની બાટલીના રૂ. ૩-૮-૦.

અર્ધા પાઉંડની બા. ૨-૮-૦.

એકજ લાવથો—

→ હોઝીયારી, હેટ, રેઈનકોટ
છત્રી ઓ, નીટીંગવુલ
અને
બી જી નો વેલ્ટી ઝ
—:ખરીદવાનું વિશ્વાસપાત્ર સ્થળ—

કે. સી. અધર્સ

૨૬૪૬-૨૬૫૦, જુમ્મા મસીદ,
અમદાવાદ.

તા. ૬-૬-૬૧. અધર્સના નામ શીવાયની
અમારી બીજી દુકાન નથી.

નેપચુન આગેકદમ!

સત્તાવાર થાપણ રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦

બહાર પડેલી થાપણ રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦

૧૯૩૦ માં નેપચુન એસ્યુરન્સ કંપનીની સ્થાપના થઈ. ૧૯૩૨ માં કંપનીએ લીમાનું કામ શરૂ કર્યું, અને ધીરેધીરે લીમાની યાજનાઓ હાથે લઈ, કંપનીએ દુક વખતમાં સફળતા મેળવી લીધી.

મુંબઈના જાણીતા શહેરી, અને વેપારી શ્રી શેઠ વિઠ્ઠલદાસ દામોદર ગોવિંદજીએ કંપનીના પ્રમુખ તરીકે, પોતાની જાતી દેખરેખ અને વ્યવસ્થા નીચે કંપનીની સંજીવ સ્થિતિ બતાવવામાં અમૂલ્ય ફાળો અને ટાકમ આપ્યાં.

સફળત સર ગોવિંદરાવ પ્રધાન, તેઓ મુંબઈ સરકારના નાણા મંત્રી હતા, તેઓએ કંપનીની આઠ વર્ષ અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી, મિર્મિસ્ટોફ એક્સચેન્જના લોકપ્રિય હેપ્રમુખ શ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસે કંપનીના ડિરેક્ટરોના પ્રમુખ તરીકેનું પદ સંભાળ્યું.

હવે શ્રી અમૃતલાલ કાલીદાસની દોરવણી નીચે કંપનીએ પોતાની કેપીટલ વધારી છે, અને ખાનગી સંસ્થામાંથી બહાર પ્રજાની પબ્લીક સંસ્થા થઈ છે. કંપનીએ આગ, માટર, અને જનરલ લીમાનું કામ શરૂ કરેલ છે.

કંપનીની પ્રગતિનો ખ્યાલ આપતા આંકડાઓ

કામકાજ	લાઈફ ફંડ	વ્યાજની આવક	ખર્ચનું
રૂ.	રૂ.	રૂ.	રૂ.
૧૯૩૩	૧૭,૦૦,૦૦૦	૧૨,૦૦૦	૮૦૦૦
૧૯૩૭	૩૪,૦૦,૦૦૦	૩,૭૫૦૦૦	૯,૦૦૦
૧૯૪૪	૬૫,૦૦,૦૦૦	૩૩,૪૦,૦૩૬	૧,૫૨,૦૯૩

ધી નેપચુન એસ્યુરન્સ કં. લી.

નેપચુન બીલ્ડીંગ, હોર્નબી રોડ, કોટ-મુંબઈ. બ્રાંચ-પાંચકુવા-અમદાવાદ

પ્રવાસીઓ નોંધી રાખજો કે:—

સુરતમાં રહેવા જમવાની
આદર્શ સગવડો ધરાવતું
એક જ સંસ્કારી મથક છે.

મોડર્ન હિંદુ કલબ

બોર્ડીંગ એન્ડ લોન્ગ હાઉસ
ચુની. શાક મારકીટ સામે : બસનપુરી બાગોળ,
સુરત.

મોડર્ન મહેમાનગીરી માટે મશહુર છે.

કોણે દીઠી કાલ ?

માટે આવતી કાલ પર ખુલતવી ન રાખતા
આ જે અત્યાદેને અબધડી

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી. અજમેર

હેડ ઓફીસ:—જનરલ એસ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ્સ, કચેરી રોડ, અજમેર.

માં તમારો તથા તમારા સ્વજનોનો વીમો
ઉતારાવી ભાવિની ચિંતામાંથી મુક્ત થાઓ.

—: બજો યા મજો :—

મનુભાઈ બી. શાહ બી. એ.
સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાના ઇન્સપેક્ટર.
વાડી ફળીયા, કોટ સફીલરોડ, સુરત.

પ્રાંચ ઓફીસ:
જનરલ એસ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ્સ,
હોર્નબી રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

પ્રાંચ ઓફીસ:
ભદ્ર,
અમદાવાદ.

બહોળા વપરાશથી વિખ્યાત થએલી અમારી

પ્રદર વિનાશક દવા

વનિતા વર્ગનું જીવન છે.
કે મ કે

તે સ્ત્રીઓના દરેક રોગ દૂર કરે છે.
(રજીસ્ટર્ડ નં. ૩૧૦)

આ દવા સર્વ પ્રકારના પ્રદરો [નબળાઈનું જનું] અનિયમિત કતુ-
સ્ત્રાવ, રક્તપ્રદર, કસુવાવડ, છાત, લીસ્ટીરીઆ, પેડુનો દુખાવો, છાતીમાં
દાહ, જળુજ્વર, હાથપગની બળતરા, ગર્ભાશયનો સોજો, સુવારોગ
તેમજ ગર્ભાશયના તમામ જીના હડીલાં દરદો મટાડી ગર્ભાશયને સુધારી
શરીરને શક્તિ આપે છે, અને ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

બોક્સ ૧ની કીંમત રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટજ ૦-૧૦-૦

મનેજર—પ્રદરવિનાશક ઑફીસ, ખંભાત-(૧૫)
(Cambay)

કબજિઆત, મરડો, તાકાત તથા ધાતુ રોગો માટે

R. .B S. ઊંઝાનું

લક્ષ્મી છાપ

સત-ઈસખગોલ

ઉત્તમ સાબીત થયેલ છે.

આજે જ પેકેટ વાપરી ખાત્રી કરો

—: એજન્ટસ :—

અમદાવાદ:—એસ. રમણ એન્ડ કું., ગાંધીરોડ,
મુંબઈ:—બી. અમૃતલાલની કું., કાલબાદેવી રોડ,
પુના:—જયંત એન્ડ કું., લક્ષ્મીરોડ,
નાગપુર સીટી:—વૈદ્ય પ્રધર્મ., ન્યુ ક્વારી રોડ.
જોધપુર:—વ્યાસ એન્ડ હાથી પ્રધર્મ., જલોરી ગેઈટ

કાઠિયાવાડ, સીંધ અને યુ. પી. ઊંઝા ટ્રેડીંગ કું. ઊંઝા.

જીવન એ સંગીત છે—દેવો માટે
 જીવન એ યુદ્ધ છે—પશુઓ માટે.
 જીવન એ પરિહાસ છે—વિરાગીઓ માટે.
 જીવન એ નાટક છે—સંસારીઓ માટે.
 જીવન એ અકસ્માત છે—માનવો માટે.

આનન્દે છે આપ્તજનો જન્મના અકસ્માતે;
 અતુલવે છે આઘાતો મૃત્યુના અકસ્માતે.

વાપરશે દિર્ઘદષ્ટિ ?

આપ્તજનોને શિરે તોળાતા આગ, જિંદગી
 અને અકસ્માતના આઘાતો નિવારવા ?!

**ધી સેન્ટીનલ ઍશ્યોરન્સ
 કંપની લી.**

: પ્રાન્ય ઓફીસ :
 આર ૧૬૫, સી.રોડ,
 અમદાવાદ.

: હેડ ઓફીસ :
 પ્રોપ્રીયેટર ઍન્ડ મેનેજર, હોર્નબી રોડ,
 મુંબઈ.

Amritlal Ojha & Sons, Ltd.

Great Social Building,

60, Sir Pherozshah Mehta Road,

Fort, **BOMBAY.**

Telegrams : **OJHA**

Telephones : **30964-65**

Cool, Shipping and Insurance Agents.

✱

Managing Agents :

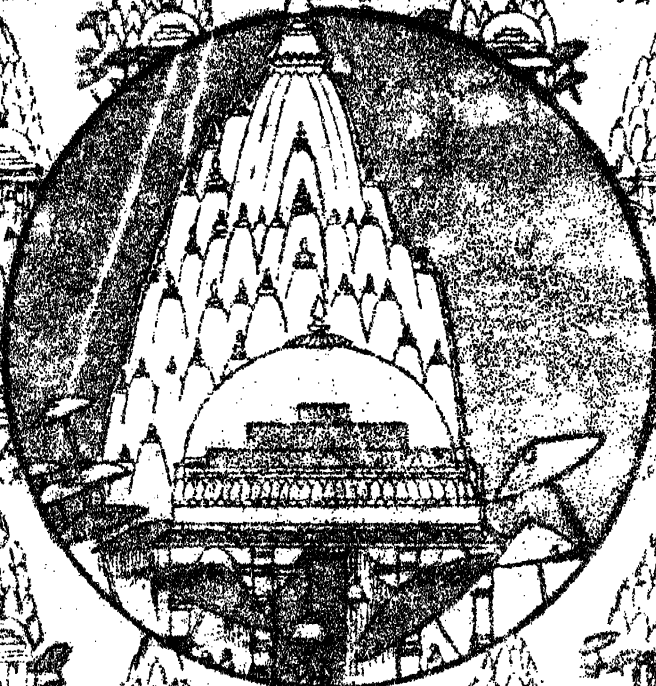
1 The Indian Enamel Works, Ltd.
BOMBAY

2 The Indian Shipping
Industry Ltd., BOMBAY

✱

Associated Company :

*The Great Social Life &
General Assurance Ltd.*

મોરિયા

પોપલીન, ધોતી, સાડી, શર્ટ્સ, નેપકીન,
દ્રવાલ, છાંદ, બેડશીટ્સ વી.વી.

જે.એ.એ.સી. મિલ્સ **અમૃતી**

